

ОЗОД
ШАРАФИДДИНОВ

*Биринчи
муъжиза*

АДАБИЙ-ТАНҚИДИЙ
МАҶОЛАЛАР

Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
Тошкент—1979

Сўз боши муаллифи
Пирмат Шермухамедов

Шарафиддинов, Озод.

Биринчи мўъжиза: Адабий-танқидий мақолалар. Сўз боши муаллифи П. Шермухамедов.—Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979С.—464 б.

Беруний мукофоти лауреати Озод Шарафиддинов ўзбек совет адабиётшунослигининг тараққиётига баракали ҳисса қўшган жонкуяр танқидчилардан биридир. Мана, чорак асрдан бери Озод Шарафиддинов адабиётшунослигимиз олдида турган йирик-йирик муаммоларни ҳал қилишда ўз сўзини айтиб келади. Бу давр нчида адабиётимизда яратилган биронта йирик асар йўқки, танқидчи у ҳақида ёзмаган ёки фикрини билдирмаган бўлсин.

Мунаққиднинг мазкур тўпламига унинг турли йилларда ёзилган ва адабий жамоатчилиқнинг фикрини тортган мақолалари, тадқиқотлари жамланди.

Шарафиддинов, Озод. Первое чудо. Литературно-критические статьи.

8Уз2.

Ш $\frac{70202-66}{352(06)-79}$ 174—79

ТАНҚИДНИНГ ЖОЗИБА СИРИ

Устозлар ҳақида ёзиш ҳам осон, ҳам қийин. Осонлиги шундаки, устознинг хулқи, одати, диди, севган китоблари, оилавий ҳаёти, ижодий йўли, дўстлари сизга яхши таниш. У билан турли хил шароитларда мулоқотда бўлгансиз. Уни дўстлари ва шогирдлари даврасида, хафақол кезларида, ижодий гурунгларида кузатгансиз. Аниқроқ қилиб айтганда, устоз ҳақида истаганча гапириш ва истаганча ёзиш мумкин.

Қийинлиги шундаки, шогирд сифатидаги симпатияларингиз, майлларингизни бир чеккага йиғиштириб қўйиб, устоз ижодига хос бош йўналишни, асарларининг салмоғи, ўзига хослиги, ижтимоий-маънавий қиёфасини тўла ва ҳаққоний очиш керак бўлади.

Озод Шарафиддинов ижоди ҳақида фикр юритишнинг ҳам ўзига хос осонлиги ва қийинлиги бор. Осонлиги шундаки, мен Озод акани эллигинчи йилларнинг ўрталаридан бери билман. Уша йиллари газеталар ва журналлар саҳифаларида шеърини ва насрий асарлар проблемалари бўйича тез-тез адабий мунозаралар ўтказилиб туриларди. Уларнинг кўпчилиги аллақачонлар унутилиб кетди. Лекин поэзиянинг энг таъсирчан жанрларидан бири — лирика ҳақида бўлиб ўтган баҳс ҳалига қадар одамлар хаёлидан кўтарилган эмас. Бу ҳодисанинг сабабларидан бири, яна такрорлайман, сабаби эмас, сабабларидан бири Озод Шарафиддиновнинг «Ўзбекистон маданияти» газетаси саҳифасида босилган «Лирика ҳақида мулоҳазалар» номли мақоласи бўлди. Алоҳида жўшқинлик, жонқуярлик, ҳалоллик билан ёзилган бу мақола адабий жамоатчилик орасида яхши маънода шов-шувларга сабаб бўлди.

Мақолада лирикада ҳам образ ўзига хос формада муҳим ижтимоий қимматга эга бўлган фикрни ифодаловчи конкрет ҳаётини кечинма формасида намоён бўлиши, кечинма мавзунинг ҳождиятини чуқур очишга имкон берувчи, ўқувчида тасвирланаётган ҳодисага нисбатан маълум эмоционал ва эстетик муносабат уйғотувчи омил эканлиги айтилиб, конкрет ҳаётини кечинмаларнинг йўқлиги кўпинча актуал мавзуларнинг очилмай қолишига сабаб бўлиши таҳлил қилинади. Танқидчининг лирик қаҳрамон, шеърятда типиклик, конфликт, тил хусусидаги нозик кузатишлари орадан йигирма йилдан кўпроқ вақт ўтган бўлишига қарамай ҳамон ўз кучи, актуаллигини йўқотмаган. Бу хилдаги ижобий ҳодиса, ростини айтганда, танқидчиликда камдан-кам учрайди.

«Лирика ҳақида мулоҳазалар» мақоласи Озод Шарафиддиновни бирданига жушқин, ҳалол, истеъдодли танқидчи сифатида кенг жамоатчиликка танитди-қўйди.

Шу-шу, танқидчининг адабий-танқидий мақолаларни фақат республика матбуотида эмас, балки марказий газеталар ва журналларда ҳам тинимсиз босилиб турди. Озод аканинг ҳар бир чиқиши на фақат ёзувчилар орасида, балки турли хил онг, тушунча, савиядаги китобхонлар орасида ҳам қизиқиш уйғотар, мунозараларга сабаб бўларди. Эллигинчи йилларнинг охирлари ва олтмишинчи йилларнинг бошларида ҳали бу ҳодисанинг сабабини етарли даражада тушуниб етмаганман. Орадан ўн йиллар чамаси вақт ўтди. Бу ҳодиса 1965 йилнинг баҳорида рўй берди. Озод ака Ёзувчилар союзида адабиётнинг замонавийлиги мавзuida суҳбат ўтказди. Суҳбат, муболағасиз айтиш мумкинки, жуда ҳам юксак савияда ўтди. Саволларнинг кети узилмайди. Танқидчининг жавоблари аниқ, лўнда, энг муҳими эҳтиросли, илмий жиҳатдан далилланган. Айниқса, мунаққиднинг адабиётнинг мўъжизавий кучи, қудрати ҳақидаги сўзлари кўпчиликка маъқул бўлганини алоҳида айтиб ўтгим келади.

«Қадим замонлардан бери одамлар оламда етти мўъжиза бор деб ҳисоблашади, — деган эди ўшанда Озод ака. — Булар Миср фиръавнларининг эҳромлари, Бобилнинг осма боғи, ов худоси Артемида маъбади, Зевснинг ҳайкали, Галикарнас мақбараси, қуёш худоси Гелиоснинг ҳайкали ва ниҳоят наҳри Нилда Фарос оролидаги маёқдир. Дарҳақиқат, улар бениҳоя улуғвор, бениҳоя ноёб ва гўзал. Улар яратилганидан бери неча асрлар ўтди. Лекин етти мўъжиза инсон ақлининг, тафаккурининг, қалбининг оташин мадҳияси, инсон даҳосининг улўғлигига қўйилган мангу обида бўлиб келмоқда. Оламда яна бир мўъжиза борки, унинг буюклиги, муқаддаслиги етти мўъжизанинг жамики улуғворлиги, гўзаллигидан камлик қилмайди. Ингирманчи аср одамининг ҳаётига у нондек, ҳаводек, радиодек сингиб кетган, шунинг учун уни қўлга олганимизда мўъжиза билан учрашгандай ларзага тушмаймиз, унинг муқаддаслигидан орзиқиб, энтикиб кетмаймиз, тилимиз лол бўлмайди. Бу мўъжиза — китоб». Китобнинг мўъжиза, мўъжиза бўлганда ҳам биринчи мўъжиза эканини аввало танқидчи ҳис қила билиши керак. Танқиднинг жозиба сири ҳам ана шу ҳақиқат билан тайинланади.

Қизғин адабий гурунғ ҳам тугади. Лекин сал-пал танқидчилик билан шуғулланиб юрган биз сингари ёшлар танқиднинг жозиба сири хусусидаги суҳбатнинг давом этишини истар эдик. Шу баҳона сабаб бўлиб, Озод акани уйларига кузатмоқчи бўлдик. Йўл-йўлакай суҳбатимиз гоҳ танқидчилик, гоҳ архитектура, гоҳ абстракционизм, гоҳ социология, гоҳ экология, гоҳ янги фильмлар мавзунга бурилиб турди. Аммо асосий мавзу барибир китобнинг мўъжизавий кучи, таъсири хусусида борди. Икки соатга яқин давом этган қизғин суҳбатимизда шу нарса маълум бўлдики, ҳақиқий танқидчи аввало гражданин, сўнгра Озод аканинг сўзлари билан айтганда, «эмоционал туйғуларга бой одам бўлмаса», у санъатнинг гўзаллигини тушуна олмайди. Ундай одам учун том маънодаги санъат асарининг оддий хабардан фарқи бўлмайди. Танқидчилик жудаям олижаноб касб. Унинг шаънига доғ туширмаслик керак.

Мана шу воқеадан бери ҳам ўн йилдан ортиқроқ вақт ўтди. Шу ўтган йиллар ичида Озод ака билан адабиёт ҳақида кўплаб суҳбатлар қурдик, турли хил адабий гурунғларда бирга қатнашдик, сафарларда юрдик. Ҳар сафар учрашганимизда, Озод аканинг қувван

хофизаси, ўткир илми, гўзалликни нозик ҳис қила билиши ҳайратда қолдирар эди.

Танқидчининг адабий-танқидий мақолалари хусусида ёзишнинг қийинлиги масаласига келганда шуни айтиш керакки, унинг ижоди кўпқиррали ва бой.

«Мен йигирма йилдан бери танқидчилик билан шуғулланаман, — деб ёзади Озод Шарафиддинов «Танқидчилик касби ҳақида» деб номланган мақоласида. — Шу йиллар мобайнида кўпгина китоб ўқидим, неча юзлаб танқидий мақолаларни кўздан кечирдим, қанчадан-қанча танқидчилар билан танишдим, суҳбатлашдим, адабий танқидчилигимизнинг ўсиш жараёнини муттасил кузатиб бордим. Шунинг оқибатида меннинг учун бир ҳақиқат аён бўлди — бугун мен унинг ҳақиқат эканига астойдил ишонаман. Бу ҳақиқат шундан иборатки, танқидчи бўлиш учун ҳам албатта, истеъдод керак. Шоир, драматург, ёхуд носир бўлиш учун истеъдод, қобилият қанчалик зарур бўлса, танқидчи бўлиш учун ҳам шунчалик зарур. Истеъдодсиз ёзилган танқидий мақоладан фойдадан кўра кўпроқ зарар келади. Бу ўринда табиий савол туғилади. Ҳўш, танқидчининг истеъдодини қандай тушуниш керак? Танқидчилик таланти нима дегани!

Бу саволга жавоб бериш мушкул эмас. Менимча, танқидчилик таланти уч элементдан ташкил топади. Буларнинг биринчиси — адабиётдаги гўзалликни, гоёвий ва бадий бойликни ҳис қила билишдир. Танқидчилик талантининг таркибига кирувчи яна бир элемент фикрлаш қобилиятидир. Ниҳоят, танқидчилик талантининг учинчи элементи сифатида сўз санъатига нисбатан эҳтиросли, оташин муҳаббатни айтиш мумкин».

Шу хилдаги фикрларни Озод Шарафиддиновнинг адабий-танқидий мақолалари хусусида ҳам бемалол айтaverиш мумкин. Адабий асарнинг олмос қирралари, гўзаллиги, бадий бойлигини ҳис қила билиш учун табиий истеъдоддан ташқари, танқидчининг қувваи хофизаси кенг, фикрлари теран, диди ўткир бўлиши керак. Озод аканинг «Замон, қалб, поэзия», «Яловбардорлар», «Истеъдод жилोलари» рисоалари, адабий-танқидий мақолалари, таржималари, тақризларида бу фазилатлар яна ҳам ёрқин аксини топган.

Мунаққиднинг «Истеъдод жилолари» деб номланган рисоласида Фафур Фулом, Ойбек, Комил Яшин, Садриддин Айний, Абдулла Қаҳҳор, Асқад Мухтор, Одил Ёқубовларнинг ижодий портретлари қаламга олинган. Рост гап, адабиётимизнинг тараққиётига жуда катта ҳисса қўшган бу адибларнинг ҳаёти ва ижодий йўли ҳақида кўпгина мақолалар, махсус тадқиқотлар ёзилган. Лекин шунга қарамай Озод Шарафиддиновнинг кузатишлари, муқоясалари, таҳлиллари ўзининг оригиналлиги билан ажралиб туради. Унинг таҳлилларида бошқалар кўрмаган, сезмаган нозик нуқталар тилга олинади. Бу масаланинг бир томони. Иккинчи томони шундаки, ижодий портретларда адиблар ижодининг бир-бирига ўхшамайдиган қирралари, ҳаётни тасвирлаш принциплари тайинланади. Ва шу орқали адабий жараённинг тенденциялари, қонуниятлари аниқланади.

Кимга қандай туюлишини билмайману, аммо менинг фикримча, Абдулла Қаҳҳорнинг ижодий портрети танқидчи ижодидагина эмас, балки сўнгги йиллар ўзбек танқидчилигида ҳам ўзига яраша адабий воқеа бўлди. Адибнинг характер яратиш маҳорати, унинг ижодий лабораторияси, адабиётда тутган ўрни эҳтиросли ёзилгани туфайли мақола завқ-шавқ билан ўқилади.

Озод Шарафиддиновни кўпинча ҳамкасблари «ҳиссий-образли

услугда» ижод қилувчи танқидчилар сирасига киритади. Бу бир жиҳатдан жудаям тўғри. Масалан, мунаққид кўпгина мақолаларини хотиралар, таассуротлар, мулоҳазалардан бошлайди. «Езувчи бўёқлардан фойдаланишда моҳир рассомдек иш туттиши керак, — деб ёзади танқидчи Абдулла Қаҳҳор ҳақида сўз юрита туриб. — Рассом қорни тасвирлар экан, ҳеч қачон соф оқ бўёқни ишлатмайди, беллига қорамтир ёки кўкимтир ранглардан аралаштиради, қоп-қора кўмирни тасвирлар экан, уни жонлантириш учун, қоралигини кучайтириш учун ёруғ фон ҳам яратади. Езувчи ҳам рассом кўзига эга бўлиши, рассомдек бир рангни қирққа бўлиб, шундан энг зарурини топиб ишлатиши керак». «Ғафур Ғулом деган ном менга тенгқур авлод қонига сут билан кирган. Бизнинг танглайимизни Ғафур Ғулом шеъри билан кўтаришган. Менга тенгқур авлоднинг руҳий оламини, маънавий дунёсини Ғафур Ғуломсиз тасаввур этиш мушкул. Ғафур Ғулом бўлмаганида бу олам анчагина ғариб, кемтик бўларди».

Шу тариқа танқидчи сиз билан ёнма-ён ўтириб, самимий суҳбат қуради. Суҳбатлар эҳтиросли, жўшқин, ҳиссиётларга бой бўлади. Бу суҳбатлардан бир марта баҳраманд бўлган одам адабиётнинг мўъжизавий кучи, танқиднинг жозиба сирига яна ҳам қаттиқ ишонади. Лекин бу фикр Озод Шарафиддиновнинг мақолаларида фақат танқидчининг қайноқ қалби, жўшқин эҳтиросини сезамизу, ammo тадқиқотчининг синчков тафаккурини кўра олмаймиз, деган маънони асло англатмайди. Танқидчи таассуротлари асосидагина иш кўрмайди, у илмий далилларга суянади, мантиқ асосида ҳам иш кўради.

Аксинча, кўпгина ҳолларда ҳиссий-образли фикрлаш, фалсафий фикрлаш билан қоришиб, танқидчининг синчков тафаккури устуғлик қилади ва бинобарин унинг мақолалари проблем характер касб этади. «Ойбекнинг ҳар бир мақоласи, — деб ёзади танқидчи, — тинимсиз изланувчан фикр асосига қурилган. Унинг илмий асарлари доимо проблематик характерга эга. Ойбек адабиётнинг энг мураккаб масалаларини қўйишдан, ҳал қилишдан чўчимайди... Ойбекнинг илмий асарларидаги навқиронликни, умрбоқийликни таъминлаган иккинчи омиш шундаки, ҳар бир мақолада кўзга кўринмаган ҳолда авторнинг шахси мавжуд. Биз уларда тадқиқотчининг синчков тафаккурининггина эмас, санъаткорнинг қайноқ қалбини ҳам ҳис қиламиз».

Озод Шарафиддинов А. Мухторнинг «Чинор» романи атрофида бўлиб ўтган баҳслар ва мунозараларга тўхталиб, қуйидагиларини ёзади: «Аmmo ҳамма гап шундаки, «Чинор»га традицион нуқтаназардан ёндошиб бўлмайди, чунки бу асар жанр эътибори билан ҳам, услуби, ғоявий-бадий хусусиятларига кўра ҳам адабиётимизда янги ҳодисадир. Тасвирий санъатда мозаика деган гап бор: рассом турли-туман шиша парчаларини ёки рангдор тошларни бир-бирига мослаб шундай жойлаштирадики, охир-пировардида яхлит бир сурат пайдо бўлади. Асқад Мухтор «Чинор»да рассомликдаги ана шу мозаика приёмидан муваффақиятли фойдаланганга ўхшайди. Дарҳақиқат, ҳаётнинг ўзи мозаикага ўхшаб кетади, у бениҳоя хилма-хил қарама-қарши қирраларни ички яхлитликдан маҳрум, муайян қонунийятга бўйсунмайдиган тасодифлар йиғиндисидай кўринади. Фақат ҳаётни синчиклаб ўргангандагина, ўша хилма-хил ҳодисалар ва қарама-қарши қирраларнинг моҳиятига киргандагина ҳаётни бошқариб турувчи, тараққиётга муайян йўналиш бағишловчи қонунийларни аниқлаш мумкин».

Озод Шарафиддиновнинг адабий портретларида мунозарага сабаб бўлувчи ўринлар йўқ эмас. Лекин шунга қарамай унинг ижодий

портрет жанрида ёзилган мақолаларида «одил муҳокама» устунлик қилади, буюк масалли И. А. Криловнинг образли ибораси билан айтганда, танқидчи бир қўли билан нуқсонни кўрсатиб, бошқаси билан гўзаллик бошига тож қўйиб, дидни чархлайди.

Сўзимизнинг бошида ҳиссий-образли фикрлаш аналитик фикрлаш билан қўшилиб кетиши ва айни бир пайтда проблематик характер касб этиши хусусида сўз бошлаган эдик. Мунаққид ижодида хос бўлган бу хусусият унинг «Ленин ва адабиёт», «Революция ва адабиёт», «Дўстлик қонуни», «Йиллар ва йўллар», «Замон, қалб, поэзия» сингари мақолаларида яна бўртиброқ кўринган. Озод ака қайси бир мавзу бўйича фикр юритмасин, ҳамisha катта адабиёт олдида қўйилладиган талаблар асосида, гўзаллик қонунлари асосида иш кўради. Унинг ҳар бир чиқишида санъатга бўлган қизғин муҳаббат мана ман деб туради. Пушкин таъбирига асосланиб айтадиган бўлсак, танқидчи «санъаткор ёки адибнинг ўз ижодида амал қиладиган мукамал қонунарига таяниб» туриб, ўқувчилар билан сўзлашади.

Бу гапларни айтаётганлигининг яна бир сабаби, танқидчилик касбининг ўта сермашаққат, қийин касб эканлигини яна бир бор таъкидлашдир. Танқидчиликнинг аҳволи бевосита бутун адабиётнинг маърифий даражасини кўрсатади. Бу фикр ҳам буюк рус шоири А. С. Пушкинга тааллуқли.

Зеро, танқидчи адабиёт ва санъатнинг шу бугунги аҳволи, даражасини билиш билан қаноатланмай, балки унинг ўтмиши, бошқа фанлар билан алоқасини ҳам чуқур билиши лозим. Биз кўпинча, танқидчиларнинг проза, поэзия, шеърят бўйича ихтисослашишчини гурур, ифтихор билан гапириб юрамиз. Бу бир жиҳатдан тўғри. Танқидчи ўзи шуғулланиб юрган соҳасини яхши билади. Лекин бу ҳодисанинг кўнгилни гаш қилувчи хунук томони ҳам бор. Фақат бир соҳа билан шуғулланган олим бошқа соҳани дуруст билмайди. Озод Шарафиддинов прозада ҳам, поэзияда ҳам, драматургия соҳасида ҳам баб-баравар қалам тебратади. Айтايлик, А. Қаҳҳор, А. Мухтор, О. Ёқубов, П. Қодиров, У. Ҳошимов асарлари, А. Қаҳҳор, Комил Яшин, Шайхзода, Уйғун, Иззат Султон драмалари, Гафур Гулом, Ҳамид Олимжон, Уйғун, Миртемир, Шайхзода, Зулфия, А. Мухтор, Э. Воҳидов, А. Орипов шеърят таҳлилида бир-бирдан қолишмайдиган мукамаллик бор. Озод аканинг айрим мухлислари уни «шеърят асарларини аниқроқ, нозикроқ, ҳалолроқ таҳлил қилади» қабилида эътироз қилишлари ҳам мумкин. Рост. Озод ака шеърят асарларини таҳлил қилганида шоирлар қалбининг пинҳон, энг нозик торларини топа олади ва шу торлар ёрдамида ижодкор руҳи билан китобхон руҳини бир-бирига кўзга кўринмас ришталар орқали боғлай олади. Шеърятни аниқроқ, ҳалолроқ таҳлил қилади, деган фикр ҳақида шуни айтиш керакки, бу фикр ноаниқ ва бир томонлама. Негаки, «Ўғри», «Бемор», «Анор», «Чинор», «Улуғбек хазинаси», «Қора кўзлар», «Мирзо Улуғбек» каби асарларнинг таҳлили ҳам ишонарди ва ҳаққоний. Мунаққиднинг ўйлари, мулоҳазалари сизни ҳеч қачон лоқайд қолдирмайди, донмо фикрлашга ундайди. Танқидчи асарларининг савияси масаласига келганда шуни айтиш керакки, адабий ижод мураккаб жараён, шу сабабли бири паст, бири баланд бўлиши табиий. Ахир танқидчи ҳам одам, у ҳам бошқалар сингари гоҳо хурсанд, гоҳо хафа бўлиши мумкин.

Озод ака ижоди ҳақида гап кетганда бир нарсани ишонч билан айтиш мумкин. Ўзбек совет адабиётининг шу бугунги ютуқларида Озод аканинг ҳам ўзига яраша ҳиссаси бор. Ўзбек совет адабиётшу-

нослиги ва танқидчилиги тарихини ҳам Озод Шарафиддиновсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Мен республикамизнинг турли бурчакларида яшовчи китобхонларнинг Озод ака номини зўр ҳурмат ва эҳтиром билан тилга олганининг неча марталаб гувоҳи бўлганман. Урганчлик киоскачи қиз, ўратепалик кутубхоначи йигит, ленинбодлик юрист, самарқандлик боғбон, наманганлик врач, сирдарёлик пахтакорнинг Озод Шарафиддинов мақолаларини энтикиб, завқшавқ билан ўқиганларини эшитганимда, яна бир марта бу танқидчининг халқимиз орасида обрў-эътибори нақадар катта эканлигига ишондим.

Кунларнинг бирида Озод акага тегажоқлик қилиб сўрадим:

— Танқидчининг обрўси нима билан ўлчанади?

— Биласизми, бу саволингизга Расул Ҳамзатовнинг қуйидаги сўзлари билан жавоб бериш мумкин. У шундай дейди:

1. Ёмонни ҳар доим ёмон деб, яхшини ҳар доим яхши деб айт.
2. Пашшадан фил ясама, лекин филдан пашша ясашни хаёлингга ҳам келтирма...
3. Китобда йўқ нарса тўғрисида эмас, унда бор нарса ҳақида гапир.
4. Ўз фикрингни асослаш учун, Белинскийдан бошлаб, ҳамма улуғ кишилардан ҳадеб мисоллар келтираверма. Агар шу фикр ҳақиқатан сеники бўлса, уни ўзингнинг ақлинг билан исботла.
5. Равшан фикрни равшан ва тушунарли тил билан иншо қил. Ноаниқ гапларни асти ёзма.
6. Шамолнинг йўналишини кўрсатиб турадиган пирпирак бўлма.

Агар ҳар бир танқидчи шоир айтган мана шу фикрларга амал қилганида эди, танқидчилигимиз ютуқлари яна ҳам кўпайган бўлур эди.

Озод аканинг мақолаларида доvon, чўққи иборалари тез-тез тилга олинаиб турилади. У доvon, чўққи ибораларини рамзий маънода ижодий ўсиш, юксалиш маъноларида қўллайди.

Танқидчининг ўзи ҳам ижод доvonлари оша юксалиб бораётир. Бир доvonга чиққан одам иккинчисини, ундан баландроғини ошиб ўтишни кўзлайди. Озод ака ҳозир ана шу қутлуғ ниятлар билан тўлиб-тошган.

ПИРМАТ ШЕРМУҲАМЕДОВ
филология фанлари кандидати.

АДАБИЙ ҰЙЛАР

БИРИНЧИ МУЪЖИЗА

Қадим замонлардан бери одамлар оламда етти муъжиза бор деб ҳисоблашади. Булар — Миср фиръавнларининг эҳромлари, Бобилнинг осма боғи, ов худоси Артемида маъбуди, Зевснинг ҳайкали, Галикарнас мақбараси, қуёш худоси Гелиоснинг ҳайкали ва ниҳоят, Наҳри Нилда Фарос оролидаги маёқдир. Дарҳақиқат, улар бениҳоя улуғвор, бениҳоя ноёб ва гўзал. Улар яратилгандан бери неча асрлар ўтди. Лекин етти муъжиза инсон ақлининг, тафаккурининг, қалбининг оташин мадҳияси, инсон даҳосининг улуғлигига қўйилган мангу обида бўлиб келмоқда. Бироқ шундай бўлса-да, оламда яна бир муъжиза борки, унинг буюклиги, муқаддаслиги етти муъжизанинг жамики улуғворлиги, гўзаллигидан камлик қилмайди. XX аср одамининг ҳаётига у нондек, ҳаводек, радиодек сингиб кетган, шунинг учун уни қўлга олганимизда муъжиза билан учрашгандай ларзага тушмаймиз, унинг муқаддаслигидан орзиқиб-энтиқиб кетмаймиз, тилимиз лол бўлмайди. Бу муъжиза — китоб. Китобнинг муъжиза, муъжиза бўлганда ҳам биринчи муъжиза эканини кўпгина буюк одамлар қайд қилган. «Китоб — билим манбаи», деган эди Алексей Максимович Горький. «Китоб — бизнинг жипс саҳифаларга жойлаштирилган кўп асрлик тажрибамиздирки, у ер юзидаги инсон ақлига мангу ҳаёт бағишлайди», деб ёзади Леонид Леонов. Машҳур Австрия ёзувчиси Стефан Цвейг китобнинг кашф қилинишини ғилдиракнинг ихтиро қилиниши билан барабар қўяди. У ҳам китоб мадҳига бениҳоя эҳтиросли, жўшқин мисралар бағишлаган. «Китоб бор жойда

одам ўз-ўзи билан, ўз савиясининг чор деворига ўралиб, ортиқ ёлғиз қололмайди, балки у ўтмишдаги ва ҳозирги жамики ҳодисаларга ошна бўлади, бутун инсониятнинг фикрлари ва ҳисларидан баҳраманд бўлади».

Дарҳақиқат, китоб, китоб шаклида яшайдиган адабиёт бугунги инсонни унинг узоқ авлод-аждоди билан, ота-боболари билан боғлайди. Китоб, адабиёт минг йил аввал инсоният қандай яшаганини, бошидан қандай ташвишлар, кулфатлар, фожиалар кечирганини маълум қилиб қўя қолмайди, балки уларнинг ҳис-туйғуларини ҳам, қалбидаги шодлик ва ғурурини, ғам ва андуҳини, умид ва ишончини ҳам гард юқтирмай бизнинг кунларга етказиб келади.

XX аср одами ҳар жиҳатдан жуда илгарилаб кетган одам. У масофани, вақтни енгиб олган, ўз хонасида ўтириб, 5000 чақирим нарида ўзга юртларда, бегона вилоятларда бўлаётган воқеаларни кузатади. У мислсиз ихтиролар қилади. Тенги йўқ кашфиётлар очади. Унинг фикрлаши ҳам ўткир. У ўтмишни беш қўлидай билади, бугунги ҳаётни таҳлил қилади, келажакка назар ташлаб, унинг қандай бўлишини белгилаб қўяди. XX аср одамининг мана шу буюклиги, иқтидори тасодифан пайдо бўлган эмас, ҳавода муаллақ осилиб турмайди, балки инсониятнинг минг йиллар давомида олтин зарраларидек майда зарралардан тўпланган, тома-тома кўл бўлган тарихий тажрибасига асосланади. Бу тажрибани эса бизга китоб, санъат ва адабиёт етказиб келди. Шуниси ажабланарлики, санъат ва адабиётнинг жамият ҳаётидаги ана шундай улугвор ролига қарамай, унинг душманлари кўп. Уларга ихтиёр берилса аллақачонлар санъат ва адабиётни чуқур бир чоғга кўмиб, устидан тегирмон тоши бостириб қўярдилар. Шу кунларда Хитойдаги баъзи бир одамларнинг хатти-ҳаракати, санъатга, китобга муносабати гўрковларнинг ишини эслатади. Бундай одамларга буюк рус ёзувчиси Антон Павлович Чеховнинг сўзлари билан жавоб бериш мумкин: «Санъат қариб, мункиллаб қолди, боши берк кўчада адашиб юрипти, ўзининг қиёфасини ва моҳиятини йўқотиб қўйди ва ҳоказо, ва ҳоказо дейиш — емоқ ва ичмоқ хоҳиши эскирди, керак бўлмай қолди, деганга ўхшаган гап. Албатта, очлик эски нарса, қорин тўйғазиш хоҳишида биз боши берк кўчага кириб қолганмиз, бироқ, барибир, бирор нарса тамадди қилиб туриш керак ва философлар билан сер-

зарда қарияларимиз ҳар қанча фол боқишмасин, биз бирор нарса тамадди қилмоқдан тўхтамаймиз».

Санъат, адабиёт, китоб — эскирмайди, чунки у инсон билан, унинг эҳтиёжлари билан боғлиқ. Инсоният мавжуд экан, у тарих гилдирагини айлантирар экан, бу борада фақат ақли билан эмас, ҳислари билан ҳам иш юритар экан, санъат ва адабиёт ҳам яшайверади. Яшаганда ҳам инсон учун энг зарур нон, кийим-кечак, бошпана сингари ардоқли бўлиб яшайди. Санъат ва адабиёт одамларнинг қалбига озиқ беради, уларни янги-янги ишларга, курашларга илҳомлантиради. Айниқса, бизнинг давримизда, коммунистик қурилиш авж олаётган жамиятда санъатнинг роли, адабиётнинг тарбиявий аҳамияти ҳам кун сайин орта боради. Бироқ санъат ва адабиётнинг қадрига етиш учун, унинг бойликларидан тўла баҳраманд бўлиш учун, унинг ривожланиш йўлини аниқ белгилаш учун санъат ва адабиётнинг тарбиявий аҳамияти масаласини тўғри ҳал қилиш керак.

Бир қарашда бу масала жуда жўн, ҳал қилиниши бир пиёла чой ичишдек осон кўринади. Адабиёт — коммунизм кишисини тарбиялайдиган муҳим восита, янги жамият қурилишида ўткир жанговар қуроли. Буни ҳамма ёд билади, ҳамма тан олади. Шундай экан, яна қандай мураккаблик бўлиши мумкин? Аммо, гап шундаки, ҳар қандай қуролидан маҳорат билан фойдалана билиш керак. Ношуд қўлларда зарур пайтда пистони чақилмай қолса ёки отилган ўқ варанглашдан бошқа нафи тегмай, зое кетса, бундан ёмони йўқ. «Адабиёт — атомдан кучли, — дейди Абдулла Қаҳҳор. — Бироқ, унинг кучини музёра кемани юргизишга ҳам, ўтин ёришга ҳам сарфлаш мумкин». Биз адабиётнинг тарбиявий аҳамияти катта эканини назарий жиҳатдан яхши биламиз, аммо ҳаётда ундан фойдаланишда ҳамон кўп адашамиз. Айниқса, бирон асарни баҳолаб, унинг тарбиявий аҳамиятини, қимматини умуман эмас, конкрет белгилаганда кўпинча нўноқлик қилиб қоламиз. Бу иллат танқидчиликда ҳам кўп учрайди. Яқин-яқинларда ҳам пахтакорлар ҳақидаги романнынг қиммати унда пахта экишни яхшилашга ёрдам берадиган агротехник маслаҳатларнинг бор-йўқлиги билан ўлчанарди. Романнынг қаҳрамони боғбон бўлса, асардан боғдорлик проблемалари, зарарли ҳашаротларга қарши кураш методлари ҳақида консультация қидирларди. Асар металлургиялар ҳақида бўлса, ёзувчи метал-

лургиянинг муҳим технологик масалаларини очиб бериши керак, дер эдик. Бир танқидчи Шуҳратнинг «Балогат» деган ҳикоясининг қимматини «проектлар асосида бамаслаҳат қурилган уй арзон ва пишиқ бўлади», деган «ғояси»да кўрган эди. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Биронта колхозда биронта деҳқон бадий асарга қараб деҳқончилик қилмагани, бирон металлургия комбинатида ёзувчининг тавсияси билан пўлат эритилмагани, биронта боғ повесть асосида бунёд қилинмагани, биронта иморат ҳикояга қараб қурилмагани бизни заррача хижолатга солмас эди. Адабиётга бундай муносабатнинг қолдиқлари ҳозир ҳам бор. Бирдан адабиётимизда ўт ўчирувчилар ҳаёти ёритилмагани эсимизга тушиб қолади-ю, ёзувчиларни ёлпасига шу темада ёзишга ундаймиз. Ёки монтерлар ҳаётдан, санитарлар ҳаётдан, соатсозлар ҳаётдан ёзасан, деб тиқилинч қиламиз. Ҳаётда неча хил касб-кор бўлса, ҳаммаси адабиётда акс этсин деймиз. Адабиёт ҳар хил касб-корлар ҳақида маълумот берувчи каталог эмаслигини, биринчи навбатда, инсоншунослик эканини, унинг қаҳрамонлари қайси соҳанинг вакили экани билан эмас, инсонлиги, одамлиги билан қимматли эканини унутиб қўямиз.

Китобхонлар ўртасида ҳам адабиётнинг ролини, тарбиявий қимматини бир ёқлама тушуниш ҳоллари кўп. Бундай китобхонлар асарда ҳамма нарса «икки карра икки тўртдай» содда, лўнда ва аниқ бўлишини, ҳамма нарса сўзсиз айнан ҳаётнинг ўзидагидек бўлишини талаб қилишади. Масалан, Темур сағанасида Улуғбек бобосининг руҳи билан суҳбатлашганини ўқиб, бўлмаган гап, бизнинг давримизда арвоҳ йўқ деб «чуқур» хулоса чиқарилади. Ёхуд ёзувчи айтадиганини айтиб бўлиб, баъзи тафсилотлар ҳақида индамай, асарни тугатса, балога қолади, «бу ёғи нима бўлди?» деган саволларга кўмилиб кетади. О. Ёқубовнинг «Муқаддас» повести чиққанда шундай бўлган эди. Кўп ўқувчилар, асосан, Шариф билан Муқаддас толишадими-йўқми, деган ташвишга тушиб қолишган эди. Ҳолбуки повестнинг маъноси, мағзи, асосий масаласи Шариф билан Муқаддаснинг топишиш-топишмаслиги эмас, ҳаётдаги дастлабки мустақил қадамларда икки ёшга дуч келган қийинчиликлар ва уларни енгишда ёшлар характерининг товланиши, тўғрилиқ, виждонийлик, одамийлик сифатларининг шаклланиши эди.

Адабиётга бир томонлама муносабат мактаб ўқувчилари ўртасида ҳам кучли. Мен ўрта мактабни битирган ёшларнинг иншолари билан тез-тез танишиб тураман. Улар одатда темир қолипга ўхшаш қатъий план асосида ёзилади. Бу план: «Кириш, асосий қисм ва хулоса», деган уч қисмдан иборат бўлади. «Хулоса» баъзан «асарнинг тарбиявий аҳамияти» деган маънода ҳам келади. Мен бу ўринда ҳозирги иншо ёзиш практикасининг нуқсонлари, методикадаги камчиликлар ҳақида гапирмоқчи эмасман. Бу — алоҳида муҳим тема. Мен фақат иншоларда «Хулоса» қисмида ёзиладиган гапларга эътиборни жалб қилмоқчиман. Бу «хулосалар»нинг ҳаммаси ҳам янги чиққан беш тийинлик чақалар каби бир-бирига ўхшайди. Иншо қайси темага бағишланган бўлмасин, унда романми, поэмами, драмами таҳлил қилинмасин, қаҳрамонлари қанчалик хилма-хил бўлмасин, барибир бир хил хулоса билан якунланади. Масалан, 10 синфни тугатган қиз «Қутлуғ қон»даги Йўлчига характеристика бериб, «Мен ҳам Йўлчи каби мард, қаҳрамон, вафодор курашчи бўлишни истайман», деб ёзади. «Бой ила хизматчи» ҳақида иншо ёзадиган йигитча: «Мен ҳам Ғофир ва Жамила каби мард, қаҳрамон, вафодор, курашчи бўлишни истайман», деган хоҳиш билдиради. На қиз, на йигит Йўлчига, Ғофирга, Жамилага ўхшаш керакми ўзи, эҳтимол, бугун яна бошқа сифатларга ҳам эга бўлиш лозимдир, ахир, «Йўлчига ўхшаш учун қаршимда менинг ўз Мирзакаримбойим, Салимбойваччаларим ҳам бўлиши керак-ку!» — деган саволни бериб ҳам кўрмайди. Тарихий асарлар ҳақидаги иншоларнинг ҳаммасида «биз бу асарни ўқиб ўтмишдан нафратланамиз, ҳозирги кунимизга муҳаббатимиз янада ортади», деб ёзишади. Замонавий асарларнинг тарбиявий аҳамияти ҳақида ҳам бир хил гап айтилади — «биз бу асарни ўқиб, она-Ватанимизни янада ортиқроқ севамиз». Ҳаётнинг ўзидек хилма-хил, кўп қиррали, бой, ранг-баранг адабиётга, бир-биридан осмон билан ерча фарқ қиладиган ҳар хил асарларга мана шундай бир хил муносабат адабиётнинг инсон ва жамият ҳақидаги ролени тушунмасликдан, унинг жаминики бойликларидан баҳраманд бўлиш йўлини билмасликдан, адабиёт ҳақидаги тушунчаларимизда муайян маҳдудлик борлигидан далолат беради. Адабиётга бундай бир ёқлама муносабатни вульгар утилитаризм деб аташ мумкин. Утилитаризм принципи, умуман, яхши

принцип. Марксча-ленинча эстетика санъат ва адабиётнинг утилитар характерда бўлишини тақозо қилади. «Утилитар» сўзи лотинча бўлиб, фойдали деган маънони билдиради. Бинобарин, санъат ва адабиёт фойдали бўлиши керак. Бошқача қилиб айтганда, марксча-ленинча эстетика ҳаётдан ажралган, ўз қобиғига ўралиб олган, «санъат — санъат учун» деган сохта принципга амал қилиб яшайдиган, жамият манфаатларини назар-писанд қилмайдиган санъатни, адабиётни инкор қилади. Чинакам санъат асари, ҳақиқий адабиёт ҳаётдан озикланади ва у жамият ҳаёти учун фойдали бўлиши, ижтимоий тараққиётга ёрдам бериши керак. Адабиётнинг фойдалилигини қандай тушуниш керак. Бу — ғоят муҳим ва мураккаб масала. Албатта, М. Горькийнинг «Она» романи, А. Фадеевнинг «Ёш гвардия»си, Ойбекнинг «Қутлуг қон»и, А. Қаҳҳорнинг «Синчалак» повести ҳақида гап кетганда, уларнинг фойдасини, яъни жамият ҳаётидаги ролини, тарбиявий аҳамиятини қийналмай, осонгина белгилаш мумкин. Бироқ — адабиёт бениҳоя мураккаб. У мактаб программасида кўрсатилган асарлардан иборат эмас. Унда бир-бирдан узоқ, бир-бирига ўхшамайдиган, бир-бирини рад этувчи асарлар бор. Масалан, Лев Толстойнинг «Тирилиш» романини эслайлик. Унда бир томондан чор Россиясидаги тартиботлар кескин фош қилинади, ҳар қандай ниқоблар сидириб ташланади, иккинчи томондан эса, реакцион дунёқараш, патриархал фалсафа олдинга сурилади. Ёки Шекспирнинг «Отелло» трагедиясини олайлик. Бу трагедия бугунги ёшларимизни «мард, қаҳрамон, ватанпарвар қилиб тарбиялайди», дея оламизми? Йўқ, албатта. Шунга кўра унинг фойдаси йўқ, деган хулосага келамизми? Бу саволга ҳам салбий жавоб бериш керак. Алишер Навоийнинг «Кеча келгумдур дебон» деб бошланадиган ёхуд Бобирнинг «Чархнинг мен кўрмаган...» деб бошланадиган ғазалларининг бугунги кун учун қандай фойдаси бор? Яна бир мисол: Миртемирнинг «Булут» деб аталган ўн олти мисралик шеъри бор:

Кўк юзида паға булут — оқ булут,
Оқ булутдан сут ёғарми ёки қут?
Паға булут — яхши кўкдам элчиси,
Ҳаволарда ёмғир иси, сел иси.

Кўк юзида дам қалдироқ, дам сукут,
Еғмай ўтма пага булут — оқ булут!
Еғиб ўтсанг — тизза бўйи ўт бўлур,
Ўт бўлур, мой, сут бўлур ҳам қут бўлур.

Шеърнинг қолган саккиз мисрасида булутнинг оққувга, қорли чўққига, оқ барқутга ўхшаши, унда кузги пахта хирмонларининг акси кўриниши айтилади. Хўш, бу шеърнинг қандай фойдаси ёки тарбиявий аҳамияти бор? Агар биз «фойда» сўзини жуда тор маънода тушунсак, унга бир томонлама ёндашсак, савдо-сотиқдаги фойдадан фарқ қилмасак, хуллас, «фойда» тушунчасига қўпол моддий маъно берсак, унда Толстой ва Шекспир асарининг ҳам, Навоий ва Бобир ғазалларининг ҳам деярли фойдаси йўқ, бинобарин, тарбиявий аҳамиятга молик бўлмаган кераксиз асарлар, деган хулосага келамиз. Миртемир шеърининг фойдасини эса, «шоир чорвачиликни ривожлантиришда баҳор ёмғирининг ролининг яхши очиб берган», деб белгилашдан ҳам тоймаймиз. Хуллас, утилитаризм принципини вульгарлаштириш практикада жуда хунук оқибатларга олиб келади, жуда кўп санъат асарларининг рад этишга сабабчи бўлади, улардаги ҳақиқий бойликни топишга халақит беради. Вульгар утилитаризм туфайли санъат гўзаллигини кўролмайдиган кўр, унинг ажиб оҳангларини эшитолмайдиган кар бўлиб қолиш ҳеч гап эмас. Вульгар утилитаризм эстетик дидни тошга солинган аррадек ўтмаслаштиради. Шу ерда ўз ўзидан бир савол туғилади. Хўш, утилитарлик принципу дуруст экан, нега энди у вульгарлаштирилади? Нега айрим танқидчиларнинг асарларида ҳам, адабиёт ўқитувчиларининг фаолиятида ҳам, қолаверса, ўқувчилар ва китобхонларнинг адабиётга муносабатида ҳам вульгар утилитаризм кўринишлари бор? Бунинг илдизи, сабаби қаерда? Бу саволга жавоб бериш қийин эмас. Бунинг асосий сабаби шундаки, биз кўпинча адабиёт ҳақида фикр юритганда, унинг специфик хусусиятини эътибордан соқит қилиб қўямиз. Биз адабиёт — воқеликнинг инъикоси эканини яхши биламиз, аммо, умуман, инъикоси эмас, образли инъикоси эканига эътибор бермаймиз: адабиётнинг ижтимоий оғ формаларидан бири эканини биламизу, аммо тарих, фалсафа каби формаларидан фарқ қилувчи алоҳида категория эканини ҳисобга олмаймиз. Биз бадий асарларни завқланиб ўқиймизу, лекин

нега уларнинг баъзилари бир ўқиганда умрбод қалбга сингиб қолади, баъзилари эса, охирги саҳифасини ёпиб улгурмасдан эсан чиқиб кетади, умуман, бадий асар одамга нега ва қандай таъсир этади, одамни қандай тарбиялайди, деган саволларни бериб кўрмаймиз. Маълум ҳақиқатларни ўзлаштириб олган билан уларнинг моҳияти чуқур тушунилмаса, уларнинг замиридаги маъно тўла англашилмаса, шу ҳақиқатлар ҳақида юзаки фикр юритилади. Адабиётда ҳам шундай. Унинг спецификаси, ўзига хослиги ҳақидаги қоидаларни ёдлаб олган билан иш битмайди, унинг моҳиятини чуқур идрок этиш ҳам керак. Шундагина адабиётга тўғри ёндашиш, унинг утилитарлигини тўғри тушуниш, ҳар бир бадий асарнинг тарбиявий қимматини тўғри белгилаш мумкин бўлади. Бадий адабиёт — воқеликнинг образли инъикоси. Санъатнинг ҳамма турлари каби адабиёт ҳам воқеликни инсон орқали, унинг фаолияти, орзу-истаклари, кечинмалари орқали акс эттиради. Бадий адабиёт бизга ҳаёт тўғрисида билим беради, ҳаёт ҳодисалари ва инсон тўғрисидаги тасаввуримизни бойитади, шу орқали оламни билиб олишимизда муҳим восита бўлиб хизмат қилади. Аммо ҳар қандай асар ҳам бу вазифани бажаравермайди. Санъаткор ҳар қанча катта тарихий воқеаларни акс эттирмасин, ҳар қанча ижодий проблемаларни кўтармасин, агар унинг асари чинакам бадийликдан маҳрум бўлса, у етарли таъсир кучига эга бўлмайди.

Ҳўш, бадийлик ёки образлилик нима? Санъат аса-рида ҳаёт қандай акс этади? Ахир, илм, фалсафа ва ҳоказолар ҳам ҳаётни акс эттиради-ку? Санъат билан уларнинг ўртасида қандай фарқ бор? Булар жуда муҳим масалалар, уларнинг ичига кирмай, моҳиятини тушунмай, санъат ва адабиёт асарларининг бизга нега ва қандай таъсир қилишини билиб ололмаймиз.

Олим ҳаёт ҳақида фикр юритар экан, асосан силлогизмлар, ҳукмлар асосида иш тутаяди. Масалан, олим момақалдиروқни ўрганар экан, минглаб кузатишлар қилади, тажрибалар ўтказаяди, булутлар ичига учиб, момақалдироқни бевосита текширади ва шуларнинг оқибатида момақалдироқнинг табнат ҳодисаси экани, ҳаво оқимларининг ҳаракати ва тўқнашувидан пайдо бўлиши, момақалдироқдан электр зарядлари ҳосил бўлиши ҳақида хулосалар чиқаради. Унинг хулосаларида момақалдироқнинг энг муҳим хусусияти, моҳияти ифодаланган

бўлади. Ёзувчи эса момақалдиरोқни тасвирлашда бошқа йўлдан боради: у ҳам, албатта, момақалдироқнинг табиат ҳодисаси эканини, яъни моҳиятини қайд қилади, бироқ бу билан чекланмайди. Ёзувчининг тасвирида биз, умуман, момақалдироқни эмас, худди шу бугун, шу соатда ўрмон устида ёки далада бўлиб ўтган конкрет момақалдироқни кўрамиз, унинг гумбурлашини эшитамиз, момақалдироқни ҳосил қилган оғир қора булутларнинг оқимини кўрамиз ва момақалдироқ билан бирга ёққан жаланинг намини ҳис қиламиз. Хуллас, ёзувчи ҳаёт ҳодисасини конкрет, такрорланмас индивидуал белгилари орқали акс эттиради. Бу бадийликнинг, образлиликнинг биринчи белгисидир. Буни умумлаштирадик, шундай таъриф чиқариш мумкин: бадий образ ҳаёт ҳодисаларининг моҳиятини такрорланмас, индивидуал белгиларда очишдир. Бу белги ҳар қанча муҳим бўлгани билан образ яратиш учун етарли эмас. Дарҳақиқат, нон дўконларининг деразасида оби, гижда, тешиккулча кабиларнинг сурати ишлаб қўйилади. Буни кўп кўргансиз. Ана шу суратларда оби, гижда, тешиккулчаларнинг моҳияти, яъни нон экани ифодаланган. Айни чоқда оби ноннинг ҳам, гижданинг ҳам, тешиккулчанинг ҳам қандай экани, қайсисининг юзида седана борлиги, қайсиси сингиб пишгани, қайсиси куйиброқ кетгани ёки хомсиз бўлиб қолгани билиниб туради, яъни предметларнинг индивидуал хусусиятлари конкрет очилади. Бироқ шундай бўлса-да, уларни ҳеч ким ҳеч қачон санъат асари деб, бадий образ деб ҳисоблаган эмас ва ҳисобламайди ҳам. Бунинг иккита сабаби бор. Биринчи сабаб шуки, дўконнинг деразасига ишланган суратларда катта умумлашма, доно фикр йўқ. Улар жуда тор мақсадга, шу дўконнинг нон дўкони эканини маълум қилиш мақсадига хизмат қилади. Мақсад кичкина бўлса, тор, маҳаллий, тарғибот ва ташвиқот учунгина хизмат қилса, образ йўқолади. Аксинча, ҳаёт ҳодисаларини, у ҳодисалар ҳар қанча арзимас бўлмасин, чуқур умумлашмаларга хизмат қилдирилса, доно фикрларда йўғрилса, бадийлик, образлилик пайдо бўлади. Н. В. Гоголнинг «Шинель» ҳикоясини эсланг. Унинг бор-йўқ воқеаси шундан иборатки, бир амалдор кўп йиллар ҳаракат қилиб, янги шинель тиктиради-ю, биринчи кун кийганидаёқ шинелни ўғирлаб кетишади. Бир қараганда воқеа жуда кичкина, жуда арзимас, санъат асари учун боп эмас. Бироқ ана шу арзи-

мас воқеа асосига қурилган ҳикоя бизни ларзага солади, чоризмдан, ундаги тартиблардан нафратлантиради, муштипар, ожиз Акакий Акакиевичга қалбимизда жуда чуқур раҳм-шафқат туйғуларини уйғотади. Бу шунинг учун содир бўладики, автор бир ҳаёт факти орқали, умуман, ҳаёт ҳақида чуқур умумлашмалар чиқарган, доно фикр айта олган ва буни олижаноб, эзгу мақсад билан, одамларнинг онгини, қалбини уйғотиш, ундаги инсонийлик туйғусини алангалатиш мақсади билан қилган.

Дўконнинг деразасидаги суратлар бадий образ бўлмаслигининг иккинчи сабаби шуки, улар эстетик қимматдан, гўзалликдан маҳрум. Буюк рус танқидчиси Добролюбов Кольцов ҳақидаги мақоласида бадийлик учта нарсанинг чамбарчас бирикишидан туғилишини айтган эди. Булар доно фикр, чуқур умумлашма, гўзаллик ва эзгулик, олижаноб ниятдир. Улар бир-биридан ажраган ҳамон образлилик йўқолади, унинг ўрнига санъатнинг совуқ сояси пайдо бўлади. Бадий образ — нарсалар, ҳодисалар моҳиятини бевосита ҳаёт формасида, конкрет, такрорланмас индивидуал белгилари орқали чуқур умумлашмалар, доно фикрлар билан акс эттирсин, бу муайян эстетик қимматга эга бўлсин, бизнинг эстетик туйғуларимизни уйғотсин. Шундагина санъат асари вужудга келиши мумкин.

Ёзувчи ўқувчининг фикрига, ақлига, тафаккуригагина эмас, унинг ҳисларига, қалбига ҳам мурожаат қилади. Чернишевский бадий адабиётнинг нима сабабдан ўқувчиларга таъсир қилишининг ички сабабларини очар экан, шундай деган эди:

«Шоирлар одамларни ҳаёт ҳақидаги олижаноб тушунча ва ҳисларга бошловчи кишилардир: уларнинг асарларини ўқир эканмиз, биз ҳар қандай қабиҳ ва разил нарсадан нафратланишни, бутун эзгу ва гўзал нарсаларнинг мафтун этувчи кучини тушунишни, барча олижаноб нарсаларни севишни ўрганамиз; уларнинг асарларини ўқир эканмиз, ўзимиз яхшироқ, эзгуроқ, олижаноброқ бўлиб борамиз».

Бинобарин, бадий адабиётнинг фойдалилиги асарда фақат шу бугун учун хизмат қилувчи бирон маслаҳат ёки консультациянинг мавжудлиги билан эмас, «яхши одам бўл, ахлоқли бўл, одобли бўл», деган қуруқ насихатлар билан эмас, балки ҳар қандай асарнинг онгимиз-

га ва қалбимизга берадиган озиғи билан, дунё ҳақидаги билимларимизни бойитиши, маънавий дунёмизни кенгайтириши, гўзаллик туйғусини ўткирлаштириши, ҳисларимизни тарбиялаши билан ўлчанади. Санъат, адабиёт бизга маънавий озиқ беради, қалбимизга нур олиб киради. Ана шу нуқтаи назардан юқорида номлари қайд этилган асарларга қарасак, уларнинг ҳар қайсиси жуда катта тарбиявий қимматга эгаллигини кўрамыз. Масалан, 500 йилдан бери яшаётган «Отелло» бизда ёвузликка нафрат уйғотади, олижаноб, пок қалбли инсонга муҳаббат туғдиради. Навоий ғазали инсон қалбининг бойлигини куйлайди. Бобир эса инсон тақдиридаги фожиалардан нола чекади. Миртемирнинг «Булут» шеъри, албатта, чорвачиликка ҳеч қандай алоқаси йўқ. Мен шу шеърни ўқисам, назаримда ҳамма ёқни баҳор иси тутиб кетгандай, майин ёқимли шабадалар юзимни силаб ўтаётгандай бўлади. Ўзимни лолалар очилиб ётган, ҳар томондан хушбўй кўкатларнинг ҳиди анқиб турган, арилар шарбат қидириб гулдан-гулга кўчиб юрган қир бағрида кўраман. Гўё чалқанча ётиб олиб, булутлар орасидан кўриниб турган ложувард осмонни томоша қилаётгандай, паға булутларни қўлим билан ушлаб кўраётгандай, уларнинг оқлигидан кўзларим қамашаётгандай, хушбўй ҳидлардан кўкрагим кўтарилаётгандай бўлади. Югургим, чопгим, яна ўт-ўланлар, пичанлар устига ўзимни отгим келади. Руҳим энгил тортади. Менимча, шеърнинг кучи ана шунда — одамлар қалбига нур олиб киришида, қалбларда ухлаб ётган ҳисларни қўзғатишида. Бундай мисолларни кўпайтириш мумкин.

Бу ўринда китобхоннинг роли ҳақида ҳам алоҳида гап айтиш керак. Бадий асар китобхон учун яратилади, унинг гўзаллиги, ундаги туйғулар, фикрлар ўқувчи қалбида акс садо бериб, унинг қалбида ҳам гўзаллик туйғусини уйғотса, унинг қалбидаги ҳисларни алангалатса, уларнинг қўшилишидан асарнинг таъсир кучи вужудга келади. Бироқ китобхон ҳар хил бўлади. Уларнинг баъзилари ўткир дидли, чуқур билимли бўлса, баъзилари ҳали адабиётнинг гўзалликларини тўғри пайқай олмайдиган, улардан етарли баҳра ололмайдиган бўлади. Бинобарин, санъат ва адабиётнинг тарбиявий роли, улардан максимал фойдаланиш ҳақида гапириш ўқувчининг эстетик дидини, бадий адабиётга тўғри муносабатини тарбиялаш ҳақида ҳам гапириш демакдир. Китобхонни

тарбиялашда, эстетик диди баланд адабиёт мухлисини тарбиялашда мактабнинг роли катта. Афсуски, мактабда адабиёт ўқитиш ҳамма вақт ҳам даврнинг талабларига жавоб бермайди. Бу соҳада аҳволни тузатиш учун баъзи ишлар қилиш лозим. Биринчидан, мактабда адабиёт ўқитишнинг мақсадларини янада аниқлаб олиш лозим. Айниқса, ўрта мактабда адабиёт тарихини ўргатганда, ҳар қандай ёзувчининг биографиясини ҳамма икир-чикирларигача, қўшнисининг ким бўлгани-ю, қол-вайтарни қандай еганигача ёд олдириш шарт эмас. Ҳар бир асарни анализ қилганда, баъзи бир методик қўлланмаларда кўрсатилганидек, социал характеристикаларга қўл бўлиб қолиш, ҳар бир образнинг ижтимоий келиб чиқишини сунъий кўпиртириш шарт эмас. Балки, менимча, адабиёт тарихи курсини ўқиган бола, биринчи навбатда, ҳаёт ҳақида, одамлар тўғрисида, ҳаётдаги сон-саноксиз проблемалар тўғрисида мустақил фикрлай олсин. Уқувчида мустақил фикрлаш малакаларини ҳосил қилишда бошқа фанларнинг ҳам роли катта. Аммо адабиётнинг роли ҳам уларникидан қолишмайдиган бўлсин. Уқувчи эса ҳаётни ўрганишда адабиётни энг муҳим восита, энг яқин ёрдамчи сифатида севиб қолсин. Иккинчидан эса, бешинчи синфдан ўнинчигача адабиёт тарихини, адабий ўқиш дарсини ўтган уқувчи адабиётнинг гўзаллигини ҳис қила олсин. Унинг қалби адабий асар берадиган барча маънавий бойликларни сиғдира оладиган кучга эга бўлсин. У ҳақиқат, адолат, виждон, тўғрилиқ деган категорияларни ақлангина эмас, қалбан ҳам ҳис қилсин. Хуллас, адабиёт унинг ҳаётида шундай ўрин олиб қолсинки, мактаб қучоғидан чиқиб кетгандан кейин ҳам у бирор кунини бадий асарсиз тасаввур қилолмасин. Китоб унинг учун сув ва ҳаводек зарур, пондек азиз бўлиб қолсин.

Фақат шундагина адабиётнинг янги одамни тарбиялаш қуроли сифатидаги ҳамма қудратидан тўла фойдаланишимиз мумкин. Фақат шундагина адабиётга бир томонлама муносабат йўқолиши, унинг тарбиявий аҳамияти ҳақидаги ўлик, ҳиссиз, сийқа гаплар йўқолиб, улар ўрнини гўзалликка муҳаббат туйғуси эгаллаши мумкин. Гўзаллик туйғуси эса шу қадар қудратли туйғуки, у одамни ҳам бир неча бор юқорироқ, олижаноброқ қиладди, адабиётимизнинг янги парвози учун ҳам қанотлик вазифасини ўтайди.

Адабиёт — инсон кашф қилган ҳамма мўъжизалар, ҳамма буюк ихтиролар ичида энг буюги, энг улуғвори. У ажойиб булоқ. У шундай булоқки, унда кўз ёшининг мусаффолиги, қизлар хандасининг қўнғироқдек оҳангдор жаранги, камалак нурларидек ранг-баранг товланиши бор. Бу мусаффо булоқдан тўйиб-тўйиб ичишга, ота-боларимиз, авлод-аждодларимиз бизга мерос қолдириб кетган асрий ташналикни — зиё, нур, фикр ташналигини қондиришга шошилинг, одамлар!

ЛЕНИН ВА АДАБИЁТ

Владимир Ильич Лениннинг Кремлдаги иш кабинети ва квартирасини зиёрат қилган одам у ердан қалбида бир дунё упутилмас таассурот билан чиқади. Мен Ильичдек буюк зотнинг бениҳоя содда ҳаёт кечирганини, турмуши ҳар қандай ҳашам ва дабдабадан узоқ бўлганини кўриб лол қолган эдим. Бироқ мени бундан ҳам ортиқ ажаблантирган, чуқур ҳаяжонга солган нарса — Ильичнинг китоблари бўлди. Кабинет деворларига тиркалган жавонлар китобга тўла. Ёзув столининг икки ёнига Ильичнинг лойиҳаси билан ясалган, айланадиган этажеркалар қўйилган. Уларда — партия съездлари ва конференцияларининг материаллари, рус ва ажнабий тиллардаги ҳар хил луғатлар, турли-туман кўрсаткичлар. Кабинетдагина эмас, қўшни хоналарда, ҳатто коридорларда ҳам китоб кўп! Айтишларича, бу ердаги китобларнинг умумий сони ўттиз минг томдан ошар экан. Кабинет ёнида Ильичнинг шахсий кутубхонаси жойлашган. Ильич ҳар куни фойдаланган бу кутубхонада беш минг томдан ортиқ китоб бор. Лекин шунинг ҳисобга олиши керакки, Ильич ҳар хил қишлоқ кутубхоналарига ўз китобларидан тез-тез юбориб турган. Уларни қўшса, Ильичнинг шахсий китоблари тўққиз минг томдан ошди. Кутубхонадаги иккита жавон ажнабий китобларга ажратилган. Уларда ҳар хил мамлакатларда ўн тўққиз тилда чиққан китоблар жойлашган. Беихтиёр, Ильичнинг Горкидаги уйи эсимга тушди. У ерда ҳам жавонларда, шифтга бўй чўзган стеллажларда минглаб китобларни кўрган эдим. Буларнинг ҳаммаси жамлан-

са, бунинг устига Ильичнинг бошқа кутубхоналаридан ҳам тез-тез китоб олиб тургани эътиборга олинса, буюк доҳийнинг ҳаётида китоб нақадар катта ўрин тутганини тасаввур қилиш мумкин. Бу китобларнинг жуда кўпида Лениннинг белгилари, ҳошияларига ёзиб қолдирган мулоҳазалари бор. Бутун ҳаётини революцияга бағишлаган, доимо актив сиёсий фаолият билан шуғулланган, ҳар лаҳзада қанчадан-қанча оламшумул муаммоларни, жаҳон тақдирига алоқадор чигал тугунларни ечиши лозим бўлган Ильич ҳаддан ташқари бандлигига қарамай, ҳар кўни мунтазам равишда китоб ўқишга вақт топган. Ўқиганда ҳам шунчаки енгил-елпи танишиб қўйиш, бир кўздан кечириб қўйиш учун эмас, синчиклаб, фикр юритиб, ўқитганини чуқур таҳлил қилиб ўқиган. Ильичнинг китоб ўқиш усули ҳам ўзига хос, унинг даҳосига, характерига, жўшқин ғайратига мос бўлган. У бир нигоҳ ташлашнинг ўзидаёқ бутун бир абзацдаги маънони пайқаб оладиган қудратга, муҳим нарсаларни номуҳимларидан жуда тез ажратиб олиш қобилиятига эга бўлган. Ильичнинг яқин дўсти ва сафдошларидан бири, кекса революционер ва олим Г. М. Кржижановский унинг ўқиш усули ҳақида шундай ёзади: «...Унинг ўқиши ҳам ўзига хос характерга эга эди, унинг жонли, чақмоқсифат нигоҳи китоб ёки қўлёзма саҳифалари бўйлаб жуда тез югурарди: бир нигоҳнинг ўзида ҳақиқатан ҳамма нарсани кўрар, ҳеч нарса унинг назаридан четда қолмас эди». Ильич одатда китобни қўлида қалам билан ўқиган. «Агар китоб ўзиники бўлса, у қалам билан қисқа белгилар қўйиб кетар ва улар айни мўлжалга урар эди». Узоқ йиллик машқ ва меҳнат туфайли вужудга келган, тафаккурининг ўткирлиги туфайли камолга етган тез ўқиш малакаси Ильичга минглаб китоблар билан танишишга, океандай бепоён китоб дунёсидаги янгиликлардан ҳаммиша ўз вақтида хабардор бўлиб туришга имкон берган.

Ильич ўқиган китоблар билан яқинроқ танишсангиз, буюк доҳийнинг яна бир ажойиб фазилатига қойил бўласиз. Ильичнинг қизиқиш доираси бемиҳоя кенг бўлган. Уни фақат сиёсат ва давлат ишларигина эмас, фан ва техникадаги ҳар бир янгилик, қишлоқ хўжалиги ва санатдаги ўзгаришлар, адабиёт ва санъат соҳасидаги муваффақиятлар яқиндан қизиқтирган. Ильич кутубхонасида Карл Маркс ва Фридрих Энгельс асарлари, револю-

цион курашнинг атоқли арбоблари ҳақидаги китоблар, тарих, фалсафа, ишчилар ҳаракати, Октябрь революцияси ҳақидаги асарлар ичида «Туркистонда революция тарихи» деган фотоальбомни ҳам учратиш мумкин. Унинг муқовасига «Янги жаҳоннинг буюк ижодкори, дунё пролетариатининг доҳийси В. И. Ленинга 1917 — 1921 й. Озодликка чиққан мусулмонлар оммасидан. Туркистон пролетарлари» деб ёзиб қўйилган. Булардан ташқари, империалистик урушлар тарихига, ҳарбий санъатга, ҳарбий техникага оид китоблар ҳам, совет қонуншунослиги, савдо ишлари, аёллар масаласи, қишлоқ хўжалиги, саноат ва уни уюштириш ҳақидаги китоблар ҳам кутубхонадан кенг ўрин олган. Хуллас, Ильичнинг нималарга қизиқганини, фан, техника ва маданиятнинг қайси соҳаларига, қайси масалаларига оид китобларни ўқиганини ёзиб чиқишдан кўра, нималарга қизиқмаганини санаб чиқиш осонроқ. Ильич кутубхонасидаги китобларнинг саксон саккиз бўлимга ажратилиб жойланганининг ўзиёқ буюк доҳийнинг қизиқиш доираси нечоғли кенг бўлганини яққол кўрсатиб беради.

Ҳозир Лениннинг Кремлдаги иш кабинетига ва кутубхонасидаги жавонларда тирбанд бўлиб, тилсиз, забонсиз турган китоблар яна бир нарсадан далолат беради — жаҳондаги биринчи пролетар давлатининг биринчи раҳбари ўзгача тарих билган, таниган ҳамма давлат арбобларидан кескин фарқ қилади. Бу фарқ унинг чуқур билимида, бениҳоя юксак маданий савиясида, жуда чуқур дидада, пролетариат давлатига раҳбарликни чинакамига илмий асосларга қуришга интилганида, инсоният ўз тарихи давомида яратган жамики маънавий бойликларни, билим запасларини ўзлаштиришга ҳаракат қилганида кўринади. Лениннинг бу хусусиятини у билан кўришган, суҳбатлашган машҳур одамларнинг ҳаммаси ҳам қайд қилган. Худди шунинг учун 1921 йилда буюк инглиз драматурги Бернард Шоу Ленин ҳақида шундай деб ёзган эди: «Ленин Европадаги давлат арбоблари ўртасида шу қадар масъул мансабда турувчи шахслар учун зарур истеъдодга, характерга, билимларга эга бўлган ягона одамдир». Бернард Шоунинг бу баҳосида пролетар давлатининг янги типдаги раҳбарига, меҳнаткаш омманиннг янги типдаги доҳийсига хос бўлган фазилатлар яхши очилган.

Лениннинг фан, техника ва маданиятга қизиқиши

ҳақида гапирганда, унинг санъат ва бадий адабиётга муносабатини алоҳида таъкидлаш керак.

Санъат ва адабиёт Ильичнинг ҳаётида жуда катта ўрин тутган. Ильич болалигиданоқ санъат ва адабиётга чуқур ҳурмат руҳида тарбия топган эди. Ульяновлар она-ласида китоб, бадий асар, музика фахрли ўрин эгаллар, болаларининг ҳаммаси ҳам жуда кўп китоб ўқишар эди. Лениннинг отаси — Илья Николаевичнинг қарашлари рус классик ёзувчиларининг таъсирида, Пушкин, Белинский, Добролюбов, Чернишевский, Некрасов асарлари таъсирида шаклланган ва шунинг учун у рус классик адабиётини жуда севар, унинг намояндаларига чуқур эҳтиром билан муносабатда бўлар эди. Илья Николаевич болаларига ҳам ана шу эҳтиромни сингдира олди. Лениннинг онаси Мария Александровна эса, музикани бениҳоя севар ва болаларининг ҳам музика билан дўстлашиши учун қўлидан келган ҳамма тадбирларни кўрар эди. Ленин ёшлигидаёқ рус адабиётини чуқур ўрганди. 14 — 15 ёшларида Тургенев асарларини қизиқиб ўқиди, гимназияда ўқиб юрган кезларида эса, Чернишевскийнинг «Нима қилмоқ керак?» романи билан биринчи марта танишди. Ильич кейинчалик бу романи бир неча марта қайтариб ўқиган ва унга жуда юқори баҳо берган. Санъат ва адабиётга болалик йилларида туғилган қизиқиш йил сайин кучайиб, оташин муҳаббатга айланди. Ильич ҳаётининг охиригача шу эҳтиросга содиқ қолди. У бошига оғир кунлар тушган дақиқаларда ҳам, узоқ Сибирь қишлоқларида сургунда юрганида ҳам, Европа мамлакатларида муҳожирликда ўтказган йилларида ҳам, биринчи пролетар давлатига раҳбар бўлиб турганида ҳам, ҳатто оғир касаллик тўшагида ётганида ҳам санъат ва адабиётдан ажрамади, улардан завқланишдан, қалбига маънавий озиқ олишдан тўхтамади. Лениннинг санъат ва адабиётга муҳаббатини кўрсатадиган юзлаб, минглаб мисоллар келтириш мумкин. Унинг классик музикани жуда севгани, айниқса, Бетховеннинг «Апассионати»-сини бениҳоя чуқур ҳаяжон билан тинглагани маълум. Унинг рассомликка, ҳайкалтарошликка, архитектурага, кинога, театрға ҳам муҳаббати жуда зўр бўлган. А. В. Луначарский «Ленин ва санъат» деган мақоласида Лениннинг санъатга муносабатини характерлайдиган жуда қизиқ фактларни келтиради: «1905 йилда биринчи революция вақтидаёқ Владимир Ильич Д. И. Лешченконинг

уйида бир кеча тунаб қолган эди. Бу уйда дунёдаги энг йприк санъаткорларга бағишланган бутун бир коллекция мавжуд эди. Эртасига эрталаб Владимир Ильич менга: «Санъат тарихи нақадар жозибали соҳа-я. Марксист учун бу ерда нақадар иш кўп. Кеча эрталабгача мижжа қоқмай чиқдим, китобларни бир-бир кўздан кечирдим. Санъат билан шуғулланиш учун вақтим бўлмагани ва бўлмаслиги алам қилди», деди. Ильичнинг бу сўзлари жудаям яхши эсимда қолган». Луначарский шу мақола давомида Ильичнинг рассомлик, ҳайкалтарошлик, театр санъатига муносабатини кўрсатадиган яна кўпгина ажойиб фактлар келтиради.

Лениннинг умр йўлдоши, дўсти ва сафдоши Н. К. Крупская ҳам ўз эсдаликларида Ильичнинг адабиётга муносабатини, қандай китобларни ёқтириб ўқиганини кўрсатувчи жуда кўп фактларни келтиради. Н. К. Крупская ёзади:

«Владимир Ильич Питерга биринчи марта келган ва мен ҳали уни одамларнинг ҳикоялари бўйича гойибона таниган пайтларимда Степан Иванович Радченкодан Владимир Ильич фақат жиддий китобларни ўқийди, умрида биронта ҳам роман ўқиган эмас, деган гапни эшитгандим. Мен ҳайрон бўлдим. Кейин Владимир Ильич билан яқинроқ танишган вақтимизда, бирон марта ҳам бу тўғрида гап очилмади. Фақат Сибирдагина бу гапларнинг ҳаммаси ғирт афсона эканини билиб олдим. Владимир Ильич Тургенев, Л. Толстой асарларини, Чернишевскийнинг «Нима қилмоқ керак?» романини бир неча марта қайта-қайта ўқиб чиққан, умуман, классикларни жуда яхши билар ва севар экан. Кейин, большевиклар ҳокимиятни қўлга олгач, у Давлат нашриётининг олди-га ҳамма классикларнинг асарини арзон баҳода босиб чиқариш вазифасини қўйди. Владимир Ильичнинг альбомида қариндош-уруғлари ва сургундаги баъзи одамларнинг суратларидан ташқари, Золя, Герценнинг сурати, Чернишевскийнинг бир неча сурати бор эди».

Владимир Ильичнинг Чернишевскийга алоҳида муҳаббат билан қараганини, унинг романига жуда юксак баҳо берганини, уни қайта-қайта ўқиб чиққанини Ильични яқиндан билган бошқа дўстлари ҳам кўп қайд қилишган. Масалан, Женевада Ильич билан бирга муҳожирликда бўлган М. Эссен Лениннинг уйида тез-тез бўлиб турадиган оқшомги суҳбатлар ҳақида эслар экан, бу

ўтиришларда «Интернациональ», «Марсельеза», «Варшавянка» сингари революцион қўшиқлар айтилганини, Ленин, айниқса, Сибирь ҳақидаги ва Степан Разин тўғрисидаги халқ қўшиқларини севганини, Некрасов, Гейне, Беранже шеърлари ёд айтилганини ёзади. Ильичнинг рус классик адабиётига муносабати ҳақида М. Эссен шундай ёзади: «Кўпинча сайр қилиб юрганда ёки кечқурунлари чой ичиб ўтирганда Владимир Ильич адабиёт ҳақида, ўзининг сеvimли ёзувчилари Шchedрин, Некрасов, Чернишевскийлар ҳақида суҳбатлашишни севар эди. У, айниқса, Чернишевскийни яхши кўрар эди. Ленин уни ажойиб революционер, улуғ олим, илғор мутафаккиргина эмас, Рахметовга ўхшаш қўрқмас курашчилар, чинакам революционерлар образини яратган йирик санъаткор ҳам деб билар эди.

— Мана бу ҳақиқий адабиёт, чунки ўргатади, ўз орқасидан эргаштиради, илҳом беради. Мен «Нима қилмоқ керак?» ни бир ёзнинг ўзида беш марта ўқиб чиқдим ва ҳар гал бу асарда кишини ҳаяжонга солувчи янги-янги фикрларга дуч келдим,— дер эди Ленин».

Владимир Ильич фақат рус ва Европа классикларининг прозаик асарларинигина эмас, поэзияни ҳам жуда яхши кўрган. У халқ қўшиқларини, халқ поэзиясини жуда яхши билар, улардан гоят чуқур завқ олар эди. Шунингдек, Гейне, Беранже, Пушкин, Некрасов каби шоирларнинг поэтик асарларини ҳам севиб ўқир эди. Ильичнинг поэзияга муносабатини Вл. Бонч-Бруевич «Ленин поэзия ҳақида» деган эсдалигида жуда яхши кўрсатган.

Владимир Ильичнинг характерли белгиларидан бири шунда эдики, у бадий асардан жуда чуқур мутаассир бўлар, уни ҳаддан ташқари ўткир ҳис этар эди. Лениннинг синглиси А. И. Ульянова-Елизарова Чеховнинг «Б-палата» ҳикоясини ўқиб чиқиб, Ильич айтган сўзларни келтиради:

«Кеча кечқурун бу ҳикояни ўқиб чиққанамдан кейин, жуда даҳшатга тушиб кетдим, ўз хонамда ўтиролмай қолдим, ўрнимдан туриб, ташқарига чиқиб кетдим. Менда шундай бир туйғу пайдо бўлдики, гўё мени ҳам б-палатага қамаб қўйишгандек эди».

Надежда Константиновна Крупская эсдаликларида келтирган қуйидаги факт ҳам Лениннинг бадий туйғуси ва бадий завқи нечоғли ўткирлигини исбот қилади:

Владимир Ильич «Анна Каренина»даги баҳор тасви-

рини, Левин ўрмонда сайр қилиб юриб, уйғонаётган табиатни томоша қилиши тасвирланган саҳифаларни жуда ёқтирар экан. Кейинчалик Ленин бир неча марта шу тасвирдан олинган «янги ҳаёт куртаклари» деган иборани ишлатган.

Максим Горький ҳам Ленин ҳақидаги очеркида Ильичнинг Толстойга берган ажойиб баҳосини келтиради. Бир кун Горький Ильичнинг иш столи устида «Уруш ва тинчлик»ни кўради.

— «Ҳа, Толстой! — деди Владимир Ильич. — Ов манзарасини ўқигим келди...

— Қоя, а? Қандай ажойиб инсон! Ана уни, отахон, санъаткор деса бўлади... Яна — энг ажойиб томони нимада, биласизми? Бу графгача адабиётда ҳақиқий музика йўқ эди...

— Европада кимни у билан ёнма-ён қўйса бўлади?

Уз-ўзига жавоб берди:

— Ҳеч кимни!»

Ильичнинг Л. Толстойга берган бу баҳосида геннал санъаткор асарларидаги гўзалликдан тўла баҳраманд бўлган, уни жуда чуқур ҳис қилган одамнинг қалби сезилиб турибди.

Ильич бадий адабиётни севар экан, бу севгисини бирор миллий адабиёт билан ёхуд бирор муайян даврда яратилган асарлар билан чекламайди. Унинг адабиётдаги қизиқиш доираси ҳам бениҳоя кенг. У ғарб адабиётидан Данте, Гёте, А. Доде, В. Гюго, Г. Гейне, Лессинг, Шиллер, Байрон, Ибсен, Барбюс, Лондон асарларини ўқиган, немис ва француз адабиёти тарихи, эстетика, санъат тарихи масалаларига доир илмий асарларни ўрганган.

Рус ёзувчиларидан эса Крилов, Грибоедов, Пушкин, Гоголь, Лермонтов, Белинский, Тютчев, Чернишевский, Некрасов, Гончаров, Тургенев, Шchedрин, Достоевский, Л. Толстой, Чехов, Успенский, Аксаков, Писарев, Лесков, Фет, Гаршин, Короленко, Григорович, Кольцов, А. И. Толстой, Помяловский, Златовратский, Майковларнинг асарларини ўқиган. Шунингдек, Ильич совет даврининг ёзувчиларидан Маяковский, Брюсов, Блок, Эренбург, Тихоновларнинг асарлари билан таниш бўлган.

Ильичнинг адабиётга муҳаббати бутун умри давомида бир лаҳза ҳам сўнмади. Профессионал революционерлик касби, кейинчалик эса Совет ҳокимиятининг раҳба-

ри бўлиб ишлаш унга санъат ва адабиёт билан бемалол, истаганича шуғулланишга ортиқча вақт бермас эди. Шунга қарамай, Ильич ҳамиша адабиёт билан танишишга, даврнинг ҳамма жиддий адабий ҳодисаларидан бохабар бўлиб туришга интилган.

Ильичнинг Горкидаги уйида буюк дохий вафот этган хона бор. У хонанинг жиҳозлари, хонадаги буюмлар 1924 йил январь ойида қандай турган бўлса, ҳозир ҳам ўшаидай турибди. Ўша хонада стол устида муқоваси сарғайиб кетган, саҳифаларининг чеккалари анча титилган бир китобча бор. Бу — Жек Лондоннинг «Ҳаётга муҳаббат» ҳикояси. Надежда Константиновна Крупская Ильичга бу ҳикояни вафотидан икки кун аввал ўқиб берган ва ҳикоя Ильичга жуда маъқул бўлган эди. Крупская ёзади:

«Жуда кучли асар. Инсон қадам қўймаган қор саҳроси бўйлаб очликдан ўлаётган хаста одам катта дарё ёқасидаги пристанга қараб боради. Унинг мадори кетиб, кучдан қолади, шунда ҳам йўлидан қайтмай, эмаклаб кетади. Унинг ёнида эса бўри судралади, у ҳам очликдан ўлаётибди, мадори йўқ, тинкаси қуриган. Уларнинг ўртасида кураш боради ва бу курашда инсон ғолиб чиқади — чала ўлик, ақл-фаросатдан адашган бўлса ҳамки, у кўзлаган манзилга етиб боради. Ильичга бу ҳикоя беҳад маъқул бўлди».

Шундай қилиб, адабиёт Ильичнинг болалигидан бошлаб умрининг охиригача дақиқаларигача унга яқин ҳамроҳ бўлди, унинг қалбига озиқ берди, савиясини кенгайттирди, билимини чуқурлаштирди.

* * *

Адабиётни севиш, классиклар ижоди билан яқиндан таниш бўлиш, адабиёт тарихини, адабий процессни чуқур билиш натижасида Ильичнинг эстетик қарашлари шаклланди. Маълумки, Владимир Ильич санъат ва адабиёт масалаларига алоқадор кўпгина мақолалар ёзган. Буларнинг ҳаммасида ҳам у эстетиканинг бир қанча муҳим масалаларини марксистик методология асосида қайтадан қўйди, адабиёт назариясининг чигал муаммоларини, мураккаб проблемаларини узил-кесил ҳал қилиб берди. Жумладан, Ленин яратган инъикос назарияси санъатнинг моҳиятини, образлиликни, санъатнинг

манбаини, уни конкрет акс эттириш йўллари тушуниб олишга, бошқача қилиб айтганда, санъат ва воқелик ўртасидаги муносабатни, санъатнинг спецификаси, табиати масаласини материалистик асосда ҳал қилишда жуда муҳим фалсафий-назарий пойдевор ролини ўтайди. Шунингдек, Владимир Ильичнинг адабиётнинг партиявийлиги ҳақидаги таълимоти, буржуа санъати билан социалистик санъатнинг тафовути, социалистик санъатнинг характерли хусусиятлари ҳақидаги қарашлари ҳозирга қадар совет адабиётининг ривожланишида уни энг тўғри йўлга бошловчи компаслик ролини бажаряпти. Ленин кашф этган партиявийлик принципи социалистик реализм адабиётининг энг муқаддас принципига айланиб қолди ва уни ҳар қандай адашишлардан, қинғайишлардан омон сақлаб келмоқда. Владимир Ильичнинг адабий мерос ва унга муносабат ҳақидаги таълимоти ҳам марксистик эстетикага қўшилган буюк ҳисса бўлди. Бу таълимот ўтмишда яратилган минглаб санъат ва адабиёт обидаларига бизнинг давримизда янги ҳаёт бахш этди, социалистик маданиятни бирдан-бир тўғри асосда қуришга ва ривожлантиришга имкон берди. Ниҳоят, Ильичнинг айрим ёзувчиларнинг ижодига бағишланган мақолалари, жумладан, Лев Толстой асарларини таҳлил қилган машҳур мақолалари ҳам совет адабиётшунослари учун методологик аҳамиятга эга. Хуллас, Ильичнинг санъат ва адабиётга қарашлари, бу соҳадаги таълимоти бой ва кўп қирралидир.

Юқоридаги мулоҳазалардан кўриниб турибдики, Лениннинг эстетик қарашларини, эстетик таълимотини таҳлил қилиш битта кичик мақоланинг ҳажмига сифмайди. Биз мазкур мақолада масаланинг бу томонини ёритишни мақсад қилиб олмаймиз. Бизнинг мақсадимиз бошқа — Ильичнинг адабиётга бевосита муносабати орқали унинг характердаги баъзи бир томонларни, адабиётга қарашининг баъзи бир хусусиятларини очмоқчимизки, бу масалалар ҳам жузъий аҳамиятга эмас, бугунги адабий ҳаракатда ҳар куни қўзғалиб турадиган кўпгина муаммоларни ҳал қилишга ёрдам берадиган принципиал аҳамиятга эга.

Аввало, профессионал революционер, ҳамиша оламшумул муаммолар билан банд бўлган давлат раҳбари, нега адабиёт ва санъатга шу қадар аҳамият берган, деган масалани кўрайлик. Албатта, бунинг биринчи саба-

би — Ильичнинг бой шахсиятида, табиатининг кўп қирралигида, қалбининг ҳамиша гўзалликка ташна бўлганида, табиатан доимо янгиликка, билимга интилганида, бадний дидининг юксаклиги ва қизиқиш доирасининг кенглигида. Аммо бу масаланинг бир томони, холос. Буюк марксист, оташи революционер Ильич адабиёт ва санъатни бевосита ўз фаолияти билан боғламаслиги, санъат ва адабиётнинг ишчилар ҳаракатига келтирадиган манфаатини ҳисобга олмаслиги мумкин эмас эди. Ленин учун бадний ижод, санъат ва адабиёт ишчилар синфининг революцион кураши билан, маданий революция масалалари эса, умуман, социалистик революция билан чамбарчас боғлиқ эди. Бу ўринда Ленин санъат ва адабиётни ўзининг билиш назариясидан келиб чиқиб баҳолайди. Инсон ўз атрофини қуршаб турган объектив воқеликни билишга ҳаракат қилади. Унинг билиши эса ҳар хил шаклларда содир бўлади. Инсон воқеликни илм орқали ҳам, фалсафа орқали ҳам, санъат орқали ҳам билади. Санъат — инсон билимининг энг муҳим қисмини ташкил қилади, чунки у ўзига хос воситалар билан дунёни ўзгартиришга ёрдам беради. Илм ва айниқса, унинг конкрет тармоқлари воқеликни муайян томони ҳақида тасаввур беради, санъат эса одамларнинг ижтимоий-тарихий фаолиятини тўлалигича қамраб олади. Санъат инсоннинг жамият билан, воқелик билан алоқаларини ҳар томонлама очади. Шунингдек, санъат ҳар хил синфларга мансуб одамлар моҳиятини, турли кўринишдаги ижтимоий муносабатларнинг моҳиятини очади. Санъат воқеликни акс эттириш билан чекланмайди, балки ҳаёт процессини, турмушдаги ижтимоий қарама-қаршиликларни изоҳлаб ҳам беради, уларнинг туғилиш сабабларини ва натижаларини очади. Владимир Ильич Ленин жуда кўп санъат намуналари, адабий асарлар ҳақида фикр юритганда, санъатнинг дунёни билишдаги ана шу юксак ролидан келиб чиқиб, асарларни революцион кураш нуқтаи назаридан баҳолаган.

В. И. Лениннинг Л. Толстой ҳақидаги мақолаларини эсланг. Биринчи мақола «Лев Толстой рус революциясининг ойнаси сифатида» деб аталади. Бундан ташқари, яна икки мақолага «Л. Н. Толстой ва ҳозирги замон ишчилар ҳаракати», «Толстой ва пролетар кураши» деб сарлавҳа қўйилган. Мақолаларнинг сарлавҳасиданоқ Владимир Ильичнинг санъат асарига муносабати аниқ

кўриниб турибди — у ҳар бир асарни, биринчи навбатда, ижтимоий ҳаётда ўйнайдиган ролига, халққа берадиган реал фойдасига, халқнинг умумий курашига қўшадиган ҳиссасига қараб баҳолаган. Толстой ҳақидаги биринчи мақолада Ильичнинг адабиётга ана шундай қарашини тасдиқлайдиган жуда муҳим бир фикр бор. Ленин ёзади: «Агар қаршимизда ҳақиқатан ҳам улуғ санъаткор турган бўлса, у ўз асарларида революциянинг муҳим томонларидан, ҳеч бўлмаса, баъзи бирларини акс эттириши керак эди». Ильичнинг бу фикридан шундай хулоса чиқариш мумкин: ҳақиқий санъаткор ҳаминша воқеликнинг муҳим томонини акс эттиради, чинакам реалистик асарда ҳаётдаги етакчи тенденциялар чуқур очилиши, тараққиёт процесси мукамал бадий таҳлил қилиниши керак. Шундагина бадий асар ўзининг ижтимоий-эстетик вазифасини бажара олади, шундагина у миллионлаб меҳнаткашларга, ишчи ва деҳқонларга реал фойда келтириши мумкин.

Владимир Ильич фақат Лев Толстой ва Николай Чернишевский асарларинигина эмас, бошқа кўпгина ёзувчилар асарларини ҳам ана шу нуқтаи назардан баҳолаган, Жумладан, Г. Успенский, В. Короленко, Д. Мамин-Сибиряк асарларида рус деҳқонларининг ҳаётидаги энг муҳим томонлар чуқур очилгани учун, Ильич бу асарларни юқори баҳолаган. Ҳатто Ильич Успенский асарларини таҳлил қилиб, қишлоқдаги капиталистик муносабатлар Успенский тасвирида Энгельс фикрларига жуда яқин туришини қайд қилган.

Санъат ва адабиётнинг ижтимоий мазмунини, ғоявийлигини, халқчиллигини Ильич жуда юқори қўйганини кўрсатадиган яна иккита мисол келтирамиз.

А. М. Горький «В. И. Ленин» очеркида шундай воқеани эслайди:

«Бу тепакал, тили чучук, кенг яғринли, бақувват одам бир қўли билан Суқротники сингари кенг пешонасини ишқаб, иккинчи қўли билан менинг қўлимни силкитиб, ҳайрон қоладиган даражада жонли кўзларида майин табассум билан дарҳол «Она» китобимнинг камчиликлари ҳақида гапира кетди. У китобни қўлёзма ҳолидаёқ И. П. Ладижниковдан олиб, ўқиб чиққан экан. Мен китобни шошиб ёзганимни айтдим, бироқ нега шошганимнинг сабабини айтишга улгурмасдан, Ленин маъқуллаб бош ирғади ва сабабини ўзи айтди: шошганин-

гиз жуда яхши бўпти, китобингиз жуда керакли китоб, кўп ишчилар революцион ҳаракатда онгсиз, стихияли тарзда иштирок этишарди. Энди улар «Она»ни ўқиб, ўзлари учун катта фойда оладилар, деди у».

Бу фактдан кўриниб туриптики, Ильич «Она» романини ҳам бевосита ишчиларнинг революцион ҳаракати нуқтаи назаридан, ишчиларга берадиган реал фойдаси жиҳатидан, бошқача айтганда, асарнинг ғоявий-маърифий аҳамиятига, атрофни қуршаб олган ижтимоий воқеликни билишдаги ролига қараб баҳолаган.

Иккинчи мисол В. В. Маяковский ижоди билан боғлиқ.

1922 йилда В. В. Маяковскийнинг «Мажлисбозлар» шеъри босилди. Бу шеър ўша йилларда кенг қанот ёза бошлаган бюрократизм иллатини кескин танқид остига олган сатирик шеър эди. Владимир Ильич 1922 йил 6 мартда металлистлар Бутуниттифоқ съездининг коммунистик фракциясининг мажлисида Совет республикасининг халқаро ва ички аҳволи ҳақида нутқ сўзлаб, унда Маяковский шеърига қуйидагича баҳо беради: «Кеча мен «Известия» газетасида тасодифан Маяковскийнинг сиёсий темадаги шеърини ўқиб қолдим. Мен унинг поэтик талантига муҳлис эмасман, бироқ бу соҳада ўзимни ҳамма нарсани биладиган одам деб ҳисобламаслигимни эътироф этишим керак. Сиёсий ва маъмурий нуқтаи назардан мен кўпдан бери бунчалик ҳузур қилмаган эдим. У ўз шеърида мажлислар устидан роса кулади ва ҳадеб мажлис қилаверадиган коммунистларни масхара қилади. Поэзия жиҳати қанақалигини билмадим, лекин сиёсий жиҳатдан бунинг мутлақо тўғрилигига кафилман».

Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Уларнинг ҳаммаси ҳам шуни исбот қиладики, Владимир Ильич санъат ва адабиётда, биринчи навбатда, ҳаёт ҳақида чуқур маълумот берадиган, бадний образлар орқали ижтимоий воқелик устидан ҳукм чиқарадиган, ўзининг ҳаққоний хулосалари билан одамларни ҳаракатга келтира оладиган, олға бошлайдиган қудратли кучни кўрган. Эл ўртасида танилган машҳур ёзувчи қолоқ одамларнинг дидига мослашадиган, примитив дидларга асир бўлиб қолган ёзувчи эмас, балки ўз ижоди билан халқнинг фикрини уйғотадиган ёзувчидир. Бу жиҳатдан Ильичнинг қуйидаги сўзлари фавқулодда аҳамият касб

этади: «Оммабоп ёзувчи энг оддий ва ҳаммага маълум фактлардан келиб чиқиб, ўқувчини чуқур фикрга, чуқур таълимотга етаклайди, фикрловчи китобхонни янги-янги муаммоларга йўллайди. У ҳали камолга етмаган ўқувчида миясини ишлатишга жиддий иштиёқ уйғотади ва бу оғир ҳамда жиддий ишни қилишга ёрдам беради, уни биринчи қадамларни қўйишга ва ундан нари мустақил юришга ўргатиб, орқасидан эргаштиради».

Бу ўринда масаланинг ғоят муҳим бир томонини алоҳида таъкидлаш керак. Владимир Ильич адабиёт ҳақида фикр юритганда, бадий асарларнинг ҳаётийлиги ва ижтимоий фойдалилиги тўғрисида гапирганда, адабиётнинг ўзига хос хусусиятини, спецификасини, образлар воситаси билан иш тутишини, одамларнинг фикригагина эмас, қалбига ҳам таъсир қилишини ҳеч қачон назардан соқит қилган эмас. А. В. Луначарскийнинг эслашича, Владимир Ильич у билан бўлган суҳбатларидан бирида шундай деган: «...Бадий асарда даставвал аҳамиятга молик бўлган нарса — яланғоч ғоя эмас! Ахир, яланғоч ғояни бирор дурустроқ мақолада баён қилиб қўя қолса ҳам бўлади. Бадий асардаги муҳим нарса шундаки, ўқувчи тасвирнинг ҳаққонийлигига сира ҳам шубҳаланмайди. Тасвирланган ҳодиса худди ана шундай бошдан кечирилганини, айтилганини ўқувчи ҳар бир асаби билан ҳис қилади».

А. В. Луначарский «Ленин ва адабиёт» деган мақола-сида Ильич учун ғоявийлик ва бадийлик бир-биридан ажратиб бўлмайдиган бир бутунлик эканини, кўпгина мулоҳазаларида санъатнинг эмоционал кучини, одамларга завқ беришини, қалбига шодлик бахш этишини юқори баҳолаганини кўрсатади. Айниқса, Луначарский Лениннинг Толстой ҳақидаги мақолаларини таҳлил қилар экан, уларда буюк доҳий Толстойнинг гениал талантини, санъаткорлик қобилиятини алоҳида таъкидлаганини айтади. Ленин Лев Толстойни рус воқелигидаги ҳамма қарама-қаршиликларни шафқатсиз очиб ташлагани, чоризмни, крепостной тузумни кескин танқид қилгани, рус революциясининг кучли ва заиф томонларини акс эттиргани учунгина эмас, танқиднинг ўткир кучи, эҳтироснинг жўшқинлиги, эътиқодларининг бақувватлиги учун ҳам, фавқулодда бадий қудрати учун ҳам гениал ёзувчи деб ҳисоблаган.

М. Эссен ўз эсдаликларида жуда характерли бир

воқеани келтиради. У ёзади: «Ленин бадий асарларнинг ғоявийлигини жуда юқори қўяр ва шунинг учун ҳам ўзи ҳамма асарларини деярли ёд биладиган Некрасовни ҳурмат қилар ва севар эди. Бир куни у мендан «Рус аёллари» поэмасини ёд билиш-билмаслигимни сўраб қолди. Мен жавоб бердим: биламан, биламану, лекин ҳеч қачон овоз чиқариб ўқиган эмасман, йиғлаб юбораман.

— Санъаткорнинг кучи ҳам мана шунда, — деди Ленин, — тўғри юракка бориб тегади». Бу фактдан Ильич бадий асарнинг ғоявий мазмунигина эмас, эмоционал кучига ҳам катта эътибор бергани кўриниб турипти.

Ҳақиқий санъат одамларга тушунарли бўлиши, уларга завқ, ҳузур бағишлаши керак, деб ҳисоблайди Ильич. Унинг санъатга бундай қараганини Қлара Цеткин ҳам ўз эсдаликларида тасдиқлайди. Рассом А. Магарал эса «Санъат» журналида 1960 йилда эълон қилинган эсдаликларида 1916 йилда Цюрихдаги виставкада бўлиб ўтган қуйидаги эпизодни келтиради: Ильич рассомни Клод Моненинг натюрморти олдига бошлаб келиб, шундай деган:

«Мана бу суратни қаранг. Мен рассомлик техникасини билмайман, рассом қандай қилиб ана шундай ёқимли таъсир кучига эришганини билмайман, бироқ мен бу суратдан эстетик завқ оляпман. Уни ҳузур қилиб кўряпман...»

Ленин ҳамиша санъатни шунчаки ғояларнинг оддий таржимаси деб тушунишга, санъатнинг моҳиятини вульгарлаштиришга, бадий образларни сиёсий-ижтимоий ғояларнинг қуруқ иллюстрациясига айлантириб қўйишга қарши бўлган. Шунинг учун ҳам 1905 йилдаёқ «Партия ташкилоти ва партия адабиёти» деган машҳур мақолада санъат соҳаси мураккаб эканини, алоҳида муносабат талаб қилувчи соҳа эканини таъкидлаган эди. Шунинг учун ҳам Владимир Ильич санъаткорнинг талантига жуда юксак баҳо беради ва талантни ноёб нарса деб ҳисоблайди. 1913 йилда Ильичнинг «Правда» редакциясига ёзган хатида талант ҳақида шундай мисралар бор: «Таланг — ноёб нарса. Уни мунтазам равишда эҳтиёткорлик билан қўллаб-қувватлаш керак».

Владимир Ильич Лениннинг санъат ва адабиётга муносабатида яна бир шундай хусусият борки, бу буюк доҳийнинг дидинигина эмас, қалбини ҳам, камтарлигини ҳам жуда яхши характерлайди. Санъат ва адабиёт асар-

ларини жуда яхши ҳис қилган, уларнинг гўзаллигидан мукаммал баҳраманд бўла оладиган, санъат ва адабиёт тарихидан чуқур билими бўлган, марксистик эстетикани қатор кашфиётлар билан бойитган, санъат ҳақида янги назария яратган Ильич ҳеч қачон бирон асар ҳақидаги фикрини, бирон ёзувчига берган баҳосини узил-кесил ҳукм, муҳокама қилиниши мумкин бўлмаган тугал ҳуло-са деб ҳисоблаган эмас. У ҳамиша санъат ҳодисалари ҳақида фикр юритганда, айниқса, мажлисларда, съездларда бу масала атрофида мулоҳазаларини баён қилганда, шунингдек, шахсий суҳбатларда, учрашувларда ўзининг санъатшунос, адабиётшунос мутахассис эмаслигини, бу соҳада ҳамма нарсадан хабардор эмаслигини, шунинг учун фикри узил-кесил ҳукм мазмунида қабул қилинмаслиги кераклигини таъкидлайди. Яна Луначарскийга мурожаат қиламиз. Анатолий Васильевич 1918 йилда театр масалаларида маслаҳатлашиш учун Лениннинг ҳузурига киради. Узаро суҳбатда театр санъатида революция туфайли туғилган янгиликларни қўллаб-қувватлаш ҳақида бир фикрга келинади. Ильич, айниқса, санъатдаги ҳар қандай ҳурмат-эътиборни реал қимматга эга бўлган бадий асарлар туфайли қозониш керак, деган фикрни таъкидлайди. Луначарский «театр соҳасидаги сиёсатни амалга оширишда Сизнинг фикрларингизни айтишим мумкинми?»— деб савол берганда, Ильич жавоб беради: «Нега ахир? Мен ўзимни санъат масалалари бўйича мутахассис деб атамайман. Сиз наркомсиз — шундай бўлгач, сизнинг ўзингиз етарли обрўга эга бўлишингиз керак».

Ильичнинг санъат ва адабиёт масалаларига бениҳоя назокат ва ғамхўрлик билан муносабатда бўлганини кўрсатувчи яна бир мисол В. В. Маяковский билан боғлиқ. Маълумки, Ильич Маяковский асарларини ўқиган бўлса ҳам, ўзини унинг мухлиси деб ҳисобламаган. Ҳатто баъзи дўстларининг эсдаликларига қараганда, Ильич Маяковский поэзиясини, унинг услубини ёқтирган эмас. А. М. Горький «В. И. Ленин» очеркида ёзади:

«У Маяковскийга ишонқирамай, ҳатто энсаси қотиб қарар эди:

— Қичқиради, қандайдир қинғир сўзларни ўйлаб топади, менимча унинг ёзганларининг ҳаммаси ҳам кўнгилдагидек эмас, тушуниб бўлмайди. Ҳаммаси тирқираб кетган, ўқиш оғир. Талантли, дейсизми? Ҳатто жуда та-

лантими? Ҳм-ҳм, кўрамыз! Сиз шеърлар жуда кўпайиб кетяпти, деб ҳисобламайсизми? Журналларда ҳам бутун-бутун саҳифаларда — шеър, тўпламлар ҳам деярли ҳар куни чиқяпти».

Маяковскийга мапа шундай муносабатда бўлган Ильич, шубҳасиз, уни кескин танқид қилиши, айниқса, революциядан кейин камчилик ва хатоларини батафсил айтиши мумкин эди. Бироқ Ленин бундай қилган эмас, қилолмас эди ҳам, чунки бунга унинг нозик диди, ажойиб табиати, санъатга муносабатидаги асосий принциплари йўл қўймас эди. Ильич ёзувчининг ички ишига аралашини, ҳар масалада унга раҳбарлик қилишни, хуллас, бачкана васийликни жинидан баттар ёмон кўрар эди. У санъатни ҳар қанча яхши ҳис қилмасин, ҳар қанча чуқур билмасин, санъат ва адабиёт фақат бир кишининг дидига мослашини, фақат бир кишининг савиясига тўғри келиши мумкин эмаслигини яхши биларди. Шунинг учун ҳам санъат соҳасида маъмуриятчилик Ильич учун мутлақо бегона эди. Маяковскийга муносабатда ҳам Ильич ана шу принципга амал қилади. Шунинг ҳам айтиш керакки, Ильичнинг Маяковскийга муносабати ҳамини бир хилда бўлган эмас. Айниқса, 1921 йилдаги бир воқеадан кейин маълум ўзгаришлар юз берган. Шу йили февраль ойида Ильич, Надежда Константиновна ва Инесса Арманднинг кичик қизи билан Олий бадий техника мастерскойининг (ВХУТЕМАС) ётоқхонасига боришади. Студентлар Ильични зўр шодлик билан кутиб олишади. Қизгин суҳбатда студентлар Маяковскийнинг шеърларидан ўқишади. Мунозара футуризм масаласига кўчади. Ильич реалистик санъат ҳақида ўзининг чуқур фикрларини баён қилади. Шу учрашувдан кейин Ильичнинг Маяковскийга муносабатида муайян илқилик пайдо бўлади.

Ильичнинг санъат ва адабиётга муносабатидаги ана шу ажойиб томонни кўрсатадиган яна ўнлаб мисоллар келтириш мумкин. Бироқ ҳозиргиларининг ўзиёқ буюк доҳийнинг ёзувчига, унинг талантига чуқур эҳтиромини етарли кўрсатиб турибди. Бу эҳтиром Ильичнинг зўр ички маданиятидан, бениҳоя бой маънавий дунёсидан, ажойиб инсоний фазилатларидан туғилган. Аммо Ильичнинг санъатга эҳтироми санъатдаги ҳар қандай ҳодисага бепарқ қараш, ҳар қандай камчиликларга лоқайд, принципсиз муносабатда бўлиш деган маънони билдирмайди.

Аксинча, гап санъат тараққиётининг бош йўллари ҳақида кетганда, санъатда реалистик йўналишнинг тантанаси ҳақида, партиявийлик ва ғоявийлик принциплари ҳақида кетганда, Владимир Ильич ғоят қатъият ва кескинлик билан иш тутар эди. У буржуа маданиятининг инқирозни туфайли майдонга келган ҳар хил модернистик оқимларни, кубизм, футуризм ва ҳоказо «изм»ларни ҳаддан ташқари ёмон кўрар ва буни яширмас эди. Ильичнинг санъат масалаларидаги принципиаллиги ва изчиллигини унинг «Пролеткульт» ташкилотига, тўғрироғи, бу ташкилотнинг санъат соҳасидаги сиёсатига муносабатида очиқ кўриш мумкин. Ильич пролеткультчилар олдинга сурган партиясиз санъат шиорига кескин қарши чиқди, уларнинг санъат соҳасидаги вульгар қарашларини, ўтмишдаги бой маданий меросни инкор қилишларини шафқатсизлик билан тор-мор қилди.

Буларнинг барчаси Лениннинг санъат ва адабиётга муносабати чинакам диалектик характерга эгаллигини, буюк доҳий реалистик санъатнинг тантанаси учун изчиллик билан курашганини исбот қилади.

Лениннинг адабиётга муҳаббати абстракт туйғу эмас эди. У бу муҳаббатини шу адабиётни яратувчи ёзувчиларга ҳам кўчирган эди. Айниқса, Октябрь революциясидан кейин социалистик маданиятни яратиш соҳасида буюк ишлар қилган Владимир Ильич санъат аҳлига, адабиёт ходимларига алоҳида меҳрибонлик билан муносабатда бўлади. У замонавий темада яратилган ҳар бир асарни қўллаб-қувватлашга, унинг авторига маънавий кўмак беришга, лозим бўлса моддий ёрдам кўрсатишга интилади. Унинг ёзувчиларга муносабатида шу қадар буюк меҳрибонлик борки, улардан Ильичнинг буюк инсон экани яққол сезилиб туради.

Мана, Ильичнинг Серафимовичга муносабатини олайлик. Серафимович революциядан аввалоқ реалистик асарлари билан пролетар ишига анча фойда келтирган эди. Ильич уни чуқур ҳурмат қилар эди. 1920 йилда, май ойида ёзувчининг бошига катта бахтсизлик тушди — унинг ўғли граждандар уруши фронтида ҳалок бўлади. Владимир Ильич дарҳол ёзувчига мактуб йўллаб, унинг ғамини енгиллаштиришга, кўнглини кўтаришга ҳаракат қилади. Ильичнинг мактуби ёзувчига сезгирлик билан муносабатда бўлишнинг ажойиб намунаси:

«Азиз ўртоқ!

Синглим бошингизга тушган даҳшатли бахтсизлик ҳақида ҳозиргина менга гапириб берди. Қўлингизни қаттиқ сиқишга ва сизга бардамлик тилашга рухсат этинг. Сиз билан тез-тез кўришиб туриш ва яқиндан танишни орзусини рўёбга чиқаролмаганимга ғоят таассуфдаман. Бироқ асарларингиз ва синглимининг сиз тўғрингиздаги ҳикоялари менинг қалбимда сизга нисбатан чуқур ҳурмат-эҳтиром уйғотди ва мен сизнинг ишингиз ишчиларга ва бизнинг ҳаммамизга нечоғли зарурлигини, ҳозир сизнинг бардам бўлиб, оғир кайфиятни енгиб, ўзингизни ишга қайтаришга мажбур этишингиз зарурлигини айтишни истардим. Шошиб ёзаётганим учун узр. Яна бир марта қўлингизни қаттиқ қисаман. Сизнинг Ленин».

Бу мактубдаги ҳар бир жумладан, ҳар бир сўздан одамга, ёзувчига чинакам ғамхўрлик, чуқур меҳрибонлик сезилиб турибди.

Владимир Ильич фақат Серафимовичга эмас, бошқа кўпгина ёзувчиларга ҳам ана шундай муносабатда бўлган. Ильичнинг адабиётга, ёзувчига муносабати ҳақида гапирганда кўпинча Ленин билан Горький ўртасидаги дўстликни мисолга келтиришади. Дарҳақиқат, бу икки одамнинг дўстлиги Лениннинг шахсини, камтарлигини, ғамхўрлигини, меҳрибонлигини жуда яхши очиб беради.

Владимир Ильич 1900 йиллардаёқ Горький асарлари билан танишган ва уларни ёқтириб қолган эди. Ильич Горькийни пролетариатнинг буюк ёзувчиси деб ҳисоблар эди. Ильич бутун ҳаёти давомида, умрининг сўнгги кунларига қадар Горький билан дўстлик алоқаларида бўлган, у билан учрашиб, ёзишиб турган. Ильичнинг Горькийга биринчи мактуби 1907 йил 14 августда, сўнгги мактуби эса 1921 йил 6 декабрда ёзилган. Бу мактубларни ўқисангиз, Ильичнинг Горькийга бениҳоя меҳрибон бўлганини, унинг меҳнатига чуқур эҳтиром билан қараганини, ҳамisha унинг соғлиги тўғрисида қайғурганини, унга маслаҳатлар берганини, уни янги-янги асарлар ёзишга илҳомлантирганини кўрасиз. Ҳатто Горький сиёсий қарашларида, революцияга муносабатида адашганида ҳам Ленин уни жуда эҳтиётлик билан, иззат-нафсига тегмай, қаттиқ ботмайдиган, лекин чуқур ишонч билан суғорилган ибораларда танқид қилади, тўғри йўлга солишга уринади. Ленин ва Горький темаси жуда катта тема. Уларнинг дўстлиги ҳақида жуда катта ишлар ёзиш мум-

кин. Аммо бу ўринда бир-иккита характерли мисол келтириш билан чекланамиз.

1908 йилда Горький Италияда, Капри оролида яшаган эди. У Ильични Каприга таклиф қилади. Бу вақтда Владимир Ильич Жанвада эди. Ильичнинг Горький таклифига ёзган жавобида шундай мисралар бор: «Бемалол лақиллашиб, сайр қилиб юришимиз мумкин бўлсин учун Сизнинг олдингизга ишингиз камроқ вақтда боришни ўйлаб турибман». Буни қаранг — Ильич Горькийнинг ишига халақит беришдан тортиниб, бениҳоя назокат билан жавоб ёзди. Бундай мисоллар жуда кўп. Мана яна бири.

1919 йил июль ойида Горькийнинг соғлиғи ёмонлашди. Бундан ташвишга тушган Ильич унинг дам олишини, сайр қилишини уюштироқчи бўлади. Худди шу пайтда Крупская «Красная звезда» пароходида ташвиқот бригадаси билан бирга Волга бўйлаб сузмоқда эди. Ильич Горькийни шу пароходга жойлаштироқчи бўлади. У эввал Горькийга мактуб йўллади: «Азизим Алексей Максимович! Афтидан, Питерда ўтиравериш, диққинафас бўлиб кетганга ўхшайсиз. Бир жойда ўтиравериш ярамайди. Чарчаб қолади киши. Бир сайр қилишга кўнмайсизми? Иложини қилар эдик. Сизнинг Ленин». Орадан уч кун ўтгандан кейин у Нижний Новгородга, пароходчилик бошқармасига телеграмма юборади:

«ВСЦИК пароходи «Красная звезда» қаердалиги ҳақида телеграмма беринг. Пароходдан сўраб кўринг: Горький боргунча Қозонда кутиб туролмасмикин ва унга битта каюта беролмасмикин? Жуда илтимос қиламан. Совнарком раиси Ленин». Худди шу кунларн Ильич Крупскаяга ҳам хат юборади: «Красная звезда»да Горькийга каюта ажратиш бўлмайдими, деб телеграмма юбордим. У бу ерга эртага етиб келади. Питерда у жуда асабийлашиб қолди. Уни у ердан бир муддат олиб чиқишни жуда истардим. Сен ва бошқа ўртоқлар Горький билан бирга юришдан хурсанд бўласизлар, деб ўйлайман. У жуда ёқимтой йингит».

Бу мактубларнинг ҳаммаси 1919 йилнинг ёзида — граждандар уруши авжи қизиш турганда ёзилганини ҳисобга олинса, Ильичнинг нақадар бағри кенг, нақадар меҳрибон одам экани янада аён бўлади. Ильичнинг бундай муносабати Горькийнинг ижодида, ғоявий эволюциясида, ўсишида жуда чуқур таъсир кўрсатган. Горький:

«Унинг менга муносабати кекса устоз ва меҳрибон-ғамхўр дўстнинг муносабати эди», деб ёзади.

Бундай мисоллар Ильичнинг фақат назарий планда эмас, амалий жиҳатдан ҳам, кундалик ҳаётда ҳам санъат ва адабиётнинг ривожланишига жуда катта ғамхўрлик қилганини исбот қилади.

«Ленин ва адабиёт» темаси жуда бой тема. Ҳали ўзбек адабиётшунослари бу темани атрофлича ўрганиб, мукамал ишлаб, ундан бугунги адабиётимиз учун фойдали хулосалар чиқарадилар. Биз, табиийки, кичик бир мақолада бу улкан ва масъулиятли темани мукамал қамраб олишга интилганимиз йўқ, балки Ильичнинг ҳаётидан олинган баъзи бир фактлар орқали, унинг дўстлари, сафдошларининг эсдаликларида келтирилган айрим эпизодлар ёрдамида буюк доҳийнинг адабиётга муносабатидаги айрим нуқталарнигина ёритишга ҳаракат қилдик. Аммо ана шунинг ўзи ҳам Ильичнинг адабиётнинг буюк дўсти ва ҳомийси бўлганини, совет адабиётининг биринчи қадамлариданоқ унинг ривожи ҳақида жуда катта ғамхўрлик қилганини яққол кўрсатиб беради.

РЕВОЛЮЦИЯ ВА АДАБИЁТ

«Аврора» тўпларининг қудратли гулдуроси янги ҳаёт тонги отганидан дарак бериб янграган кунларда ўзбек совет адабиётининг асосчиси Ҳамза Ҳакимзода шундай куйлаган эди:

Бизнинг бахтга қуёш чиққан
Кундир бу кун, унутма!
Битсин бойлик! Ғариб бўлган
Куйларингни унутма!

Бу оташин мисраларда биринчи ўзбек совет шоирининг қалбида революция ғалабаси туфайли жўш урган бениҳоя шодлик туйғуси нақадар кучли ифодаланган! Ҳамза юксак кўтаринки руҳ билан суғорилган мисраларда асрий зулмат туни битиб, фаровонлик тонги отганини айтади. Бу ўша йиллари революция туфайли халқ қалбида туғён урган ҳисларнинг бадий ифодаси эди. Бўронли инқилоб кунларида Ҳамзанинг эҳтиросли хитоби иккиланиш нималигини билмай революцияни қабул қилган ва унинг сўл маршини барала куйлаган Маяковский ҳайқириғига уланиб кетди. Ҳамзанинг эҳтиросли хитобига, Маяковский ҳайқириғига эса арман Егише Чаренц, татар Ҳоди Тоқтош, қозоқ Сакен Сайфуллин, литвалик Юлиус Янонисларнинг шеърӣ садолари жўр бўлди. Уларнинг ҳаммаси ҳам истеъдодларининг бугун кучини ҳужумкор ишчилар синфига бағишлаб, чин юракдан социалистик революцияни олқишладилар ва уни меҳнаткаш халқни асрий зулм исканжаларидан халос

этиб, эркинликка олиб чиққан буюк тарихий ҳодиса сифатида талқин этидилар.

Меҳнаткаш халқ Октябрь социалистик революциясини «Бахт қуёши» деб атади. Бу қисқа, ammo бениҳоя чуқур ва маънодор таърифда халқнинг Октябрга муносабати ҳам, социалистик революциянинг моҳияти ҳам ёрқин акс этган. Революция асрлар бўйи шафқатсиз зулм остида, қашшоқлик ва адолатсизлик исканжасида, зулмат ва жаҳолат панжасида азоб чеккан Ватанимиз халқларини озодликка олиб чиқди.

Инсоният тарихида янги давр очган Октябрь социалистик революцияси маданий, адабий ҳаётда ҳам буюк бурилиш ясади. Инсониятнинг бадий тафаккури ривожда янги давр бошланди. Революция адабиётнинг азалий проблемаларини ҳал қилди, унинг гуллаб-яшнаши учун йўл очди.

Ўтмишда ёзувчи идеали билан воқелик ўртасида кескин қарама-қаршилик мавжуд эди. Буюк сўз санъаткорлари кишилик жамиятини олижаноб, пок ва бахтиёр кўришни истаганлар, ўз ижодлари билан инсон ҳаётини нурлантиришга интиланлар. Улар инсоннинг том маънода баркамол бўлишини, унинг ҳамма фаолиятига яхшилик, эзгулик, олижаноблик раҳнамо бўлишини, меҳрибонлик ва мушфиқлик одамлар ҳаётига сингиб кетишини, ҳамма жойда адолат ва ҳақиқат, поклик ва ҳалоллик, инсоф ва диёнат тантана қилишини орзу қилганлар. Буюк сўз санъаткорлари бу сифатларни ўз атрофларини қуршаб турган муҳитдан, ўз замондошларидан қидирганлар. Бироқ уларнинг бу уринишлари зое кетган, олижаноб орзулари ушалмай, орзулигича қолиб кета берган. Аксинча, уларнинг муҳитида мағрур оҳанг берувчи инсон шаънига қора доғ бўлиб тушган ҳақсизлик, адолатсизлик, нодонлик ҳукмрон эди. Буюк ёзувчиларнинг олижаноб ва гўзал тилаклари зулм ва жаҳолат қояларига урилиб, чил-чил синарди. Бу тилаklar бир лаҳза ёруғ нур бўлиб порларди-ю, зулмат дунёсини енга олмай сўнарди. Халқимизнинг ажойиб шоири Муқимий бутун ҳаёти давомида «рўзғори тийралигидан, иқболи забунлигидан, бахти қаролигидан, юз тарафдан гарди кудурат етказган толедан» шикоят қилишга мажбур бўлди. Фурқат эса «алам тиғидан сийнаси садпора бўлган ҳамдамларининг» аҳволдан норозиликни куйлади. «Зулм тиғи бирлан бағри юз минг пора бўлган халқ»ига

ачинган Авазни ҳукмдорлар телбага чиқариб қўйишди.

Ижтимоий тенгсизлик ва адолатсизлик заминига қурилган тузум илм-маърифатнинг, адолат ва санъатнинг ашаддий душмани бўлади. Негаки, илм ва санъатда олға суриладиган илғор ғоялар бу тузумнинг томирига болта уради. Шунинг учун ҳам ўтмишда ҳукмдор синфлар адабиёт ва санъатнинг ривожини йўлида юзлаб ғоялар барпо қилишган, озодлик ва адолат ғояларини куйлаган санъаткорларни эса ҳар хил йўллар билан бўғишга, овозини ўчиришга, ҳатто маҳв этишга интилишган. Машраб қатл қилинди. Носир Хусравнинг бутун умри ватанидан олисда дарбадарликда кечди. Пушкин ва Лермонтов дуэлда ўлдирилди. Чернишевский авахта қилинди, Лев Толстой ҳақоратланди. Бу рўйхатни давом эттириш мумкин. Хуллас, ёзувчи идеали билан воқелик ўртасида қарама-қаршилик қанчадан-қанча фожиаларни туғдирган, қанча-қанча буюк асарларнинг рўёбга чиқмай қолишига сабаб бўлган. Революция арафасида, яъни XX асрнинг бошларида эса, капиталистик тузум ўз ривожига шундай бир босқичга етиб келдики, унда капитализмга хос бўлган барча иллатлар, ҳал қилиб бўлмайдиган қарама-қаршиликлар, маънавий таназзул ошкора намоён бўла бошлади. Бу ўз навбатида жамият ҳаётида ғоявий тушкунлик ва парокандаликни вужудга келтирди.

Бунинг оқибати санъат ва адабиёт ривожига ҳам салбий таъсир этди. Адабиётда субъективизм кучайди, умидсизлик кайфиятлари, инсонга ишончсизликни куйлаш авж ола бошлади, ёзувчиларнинг бир қисми эса ошкора тарзда ҳукмрон синфларнинг маддоҳига, «пул қоғози»нинг хизматкорларига айланиб қолди. Буржуа муҳити адабиёт ва санъатни боши берк кўчага олиб кириб қўйди.

Октябрь социалистик революцияси ёзувчи идеали билан воқелик ўртасидаги антагонизмни емирди. Халқнинг мислсиз кураши ва қаҳрамонона меҳнати туфайли аввал Ватанимизда, кейин Европа ва Осиёнинг бир қанча мамлакатларида социализм ғалаба қозонди. Бу тузум фаровонлик ва осойишталик, маъмурчилик ва бахтиёрлик келтирди. Байроғига инсоннинг ҳамма моддий ва маънавий эҳтиёжларини тўла қондириш шиори ёзилган, жаҳондаги ҳамма халқлар учун Тинчлик, Меҳнат, Озод-

лик, Тенглик ва Бахт-саодатни барқарор қилишдек улуғвор мақсадга интилувчи ижтимоий тузум янги совет кишисининг шаклланиб, камол топиши учун кенг йўл очди. Социализмнинг шарофати туфайли Ватанимизда яшайдиган ҳамма халқлар, шу жумладан, ўтмишда қолоқ бўлган, хўрланган ва камситилган кичик халқлар ҳам тараққиётнинг катта йўлига чиқдилар ва қисқа тарихий муддат ичида социалистик қардошлик оиласининг тенг ҳуқуқли етук аъзоларига айландилар. Бу тўғрида партиямизнинг Программасида шундай ёзилган: «Социалистик жамиятда миллатларнинг сиёсий тенг ҳуқуқлиги таъминланибгина қолмай, уларнинг эски тузумдан мерос қолган иқтисодий ва маданий тенгсизлиги ҳам тугатилди. Барча совет миллий республикалари ўзаро қардошларча ёрдамга, биринчи навбатда, улуғ рус халқининг ёрдамига таяниб, ўзларида ҳозирги замон саноатини, ишчилар синфи ва интеллигенциясининг миллий кадрларини вужудга келтирдилар, шаклан миллий, мазмунан социалистик маданиятни ривожлантирдилар. Илгари қолоқ бўлган кўпгина миллатлар капиталистик тараққиёт босқичини четлаб ўтиб, социализмга келдилар. Тенг ҳуқуқли халқларнинг ихтиёрий асосда ягона кўлмиллатли давлатга — Совет Социалистик Республикалари Иттифоқига уюшуви ва жипслашуви, уларнинг давлат, хўжалик ва маданий қурилишида мустақам ҳамкорлиги, қардошларча дўстлиги, улар экономикаси ва маданиятининг равнақ топиши ленинча миллий сиёсатнинг энг муҳим якунидир».

Ватанимизнинг 60 йиллик тарихий тараққиёти давомида янги совет кишиси ҳаётнинг ҳамма соҳаларида ҳам шу қадар ақл бовар қилмайдиган мўъжизалар яратдики, уларнинг барчасини кишилиқ тарихига олтин ҳарфлар билан ёзиб қўйса арзийди.

Сўз санъаткорлари социализмда одамларнинг минг йиллик орзулари рўёбга чиққанини кўрдилар. Шунинг учун ҳам совет адабиёти социалистик ҳаётни тасдиқловчи, уни улуғловчи, унинг ғалабаларини ёвлардан ҳимоя қилишга ундовчи адабиёт сифатида майдонга чиқди. Социалистик воқелиқ адабиёт учун битмас-туганмас ижод манбаи бўлди, унга янги мавзулар, янги ғоялар берди. Дарёларни жиловлаб, ГЭСлар қурган, тоғларнинг бағрини ёриб, қонлар очган, янги денгизлар барпо этган, неча марталаб қонли жангларда ғаддор душман-

нинг ҳар қандай хуружларини дафъ этиб, ғолиб чиққан, бугун эса ижодкор яратувчи меҳнат билан дунёда барқарор тинчлик ўрнатиш ишига улкан ҳисса қўшаётган, одамларнинг бахт-саодати йўлида фазоларни забт этаётган совет кишиси адабиётнинг қаҳрамони бўлиб қолди. Социалистик воқеликдан озиқланиш, у билан чамбарчас алоқа совет адабиётини дунёдаги энг илғор, энг революцион адабиётга айлантирди. 60 йиллик тараққиёт натижасида совет адабиёти жуда катта халқаро эътибор қозонди. Улуғ Горький асарларининг жаҳон халқлари томонидан севиб ўқилиши, В. Маяковский, С. Есенин, Н. Островский асарларининг қўлма-қўл ўтиши, Фафур Гулом ва Зулфия, Ойбек ва Абдулла Қодирий, Абдулла Қаҳҳор, Комил Яшин ва Шароф Рашидов асарларига қизиқишнинг зўрлиги қалбимизни чинакам ифтихор туйғулари билан тўлдиради. Совет ёзувчиларининг асарлари ҳаётни тасдиқлаши, буюк оптимистик руҳи, келажак учун, тинчлик учун курашга чорлаши билан жаҳондаги миллионлаб оддий одамларнинг ҳурматиغا сазовор бўлди. Бу хусусиятлар эса Октябрь социалистик революциясининг ғалабаси натижасида ҳаёт билан адабиёт ўртасида вужудга келган бирлик, уйғунлик туфайли ривож топди.

Октябрь революцияси натижасида адабиётнинг ижтимоий роли, ҳаётда тутган ўрни, ҳар битта шахснинг турмушига, шаклланишига кўрсатадиган таъсири ҳам ўзгарди. Ўтмишда эксплуатацияга асосланган тузум адабиёт билан китобхон ўртасида катта жарликни вужудга келтирган эди. Эсини таниганидан умрининг сўнгига қадар меҳнатдан бошқани билмаган халқ саводсиз эди. На ҳукумат, на бой, на помешчик, на капиталист уни саводли, маърифатли қилишни ўйларди. Ахир, бепоя Россия аҳолисининг оз эмас, 90 проценти саводсиз эди. Туркистонда эса ҳар юз одамнинг иккитасигина ўқиш-ёзишни билар, қолган 98 киши алифни калтақдан ажрата олмасди. Революциядан аввал буюк сўз санъаткорларининг ҳаммаси ҳам ўз асарларини қадрлай биладиган зукко китобхоннинг йўқлигидан, қалб қаъридан чиққан доно фикрлари, ноёб туйғулари қумга сингган сувдай изсиз йўқ бўлиб кетганидан зорланиб ўтишган. Ўзингиз қиёс қилинг: Ўзбекистонда бошқа Шарқ республикаларидаги каби босмахона деган нарса XIX асрнинг охиридагина пайдо бўлган эди. Унғача эса Фирдавсий ва Ҳофиз, Навоий ва Бобир, Махтумқули

ва Фузулий каби буюк зотларнинг юрак қони билан ёзилган дурдона асарлари фақат қўлёзмада, жуда нари борса, 20—30 нусхадагина яшаган! Тошбосма ёхуд литография пайдо бўлгандан кейин ҳам аҳвол у қадар ўзгарган эмас. Китоб босиш ишлари анча ривожланган мамлакатларда ҳам ҳаминша китобхон билан адабиёт ўртасида ўтиб бўлмас хитой девори мавжуд эди. Ҳатто Россиядай мамлакатда ҳам Пушкин ва Лермонтов, Тургенев ва Гоголь, Чехов ва Шchedрин каби ёзувчиларнинг китобхони бармоқ билан санарли даражада оз бўлган. Шунинг учун ҳам рус революцион-демократлари рус мужиги бозорга келиб, зарур буюмлари қаторида Некрасов китобларини ҳам сотиб олиб кетадиган замонни қўмсаганлар. Бу ўринда В. И. Лениннинг Л. Н. Толстой вафоти муносабати билан ёзган мақоласидаги қуйидаги сатрларни эслаш ўринлидир: «Санъаткор Толстойни ҳатто Россияда ҳам жуда кам миқдордаги одам билади. Унинг буюк асарларини ҳақиқатан ҳам ҳаммининг мулкига айлантириш учун миллионлаб ва ўн миллионлаб одамни зулматга, қолоқликка, машаққатли меҳнат ва қашшоқликка маҳкум этган ижтимоий тузумга қарши тинимсиз курашмоқ даркор, социалистик инқилоб зарур».

Революциядан аввал Россияда миллий адабиётларнинг намуналари деярли нашр қилинмас эди. Натижада Россия халқлари Алишер Навоий ёхуд Лутфий, Муқимий ёхуд Фурқат каби шоирлар яратган бебаҳо бойликлардан бебаҳра бўлгани каби, ўзбеклар ҳам Шота Руставели ёхуд Абовян, Тарас Шевченко ёхуд Ян Райнис каби санъаткорларнинг ижодидан бебаҳра эдилар.

Октябрь социалистик революциясининг ғалабасидан сўнг Коммунистик партия буюк доҳиймиз Ленин чизиб берган йўлдан оғишмай бориб, мамлакатимизни иқтисодий жиҳатдангина эмас, маданий жиҳатдан ҳам жаҳондаги энг олдинги маррага олиб чиқиш учун катта ишларни амалга оширди. Шундай улуғвор ишлардан бири мамлакатимизда амалга оширилган маданий революциядир. Унинг оқибатида халқ ёппасига саводхон бўлди, социалистик маданият барқ уриб гуллади. Бир вақтлар ҳатто биронта ҳам олий мактабга эга бўлмаган Ўзбекистон каби ўлкаларда ҳам китоб ҳар бир оила учун нон, ҳаво, сувдек зарур нарсага айланди. Коммунистик партия китоб босиш ишларига катта ғамхўрлик қилди. Буни

Ўзбекистон мисолида ҳам ёрқин кўриш мумкин. Революциядан аввал Туркистонда бярмоқ билан санарли китоб босилган бўлса, ҳозирги даврда ҳар йили минглаб номда, миллионлаб нусхада китоб босилади. Ўзбек тилида романлар 60, 70 ва ҳатто 100 минглаб нусхада, шеърӣ асарлар эса 15—20 минг нусхада босилади. Китобларнинг тиражи шу қадар катта бўлишига қарамай, уларга эҳтиёж қамаймаяпти. Адабиётнинг халқ ҳаётига қанчалик сиғиб кетганини кўрсатувчи бундан ҳам ортиқ далил бўладими?

Революция Ватанимиздаги барча халқларни бир-бирининг маданий меросига шерик қилди. Ҳаммамизнинг жаҳон маданиятининг дурдоналаридан баҳраманд бўлишимизга йўл очди. Бугун бу фикрни махсус далиллаб ўтиришга ҳожат йўқ. Шундай бўлса-да, баъзи бир фактларни эслаш мумкин. СССРда Ж. Лондон китоблари 30 миллион нусхада, В. Гюгоники —25, Ч. Диккенс ва О. Бальзакники ҳар қайсиси —24, М. Твенники —21, Э. Золяники —20, Ж. Вернники —19, Т. Драйзерники —18, Мопассанники —15, Ж. Голсуорсиники —13 миллион нусхадан босилган. Шуниси қизиқки, бу ёзувчилардан ҳеч қайсисининг асари ўз мамлакатида шунча нусхада босилган эмас! Шунга гурур билан қайд қилиш мумкинки, бугунги ўзбек китобхони фақат рус классикларининггина ёхуд жаҳон классикларининггина эмас, Ватанимиздаги қардош халқлар адабиётларининг ҳамма атоқли намояндалари асарларини ҳам ўз она тилида ўқиш имконига эга. Хуллас, революция шарофати билан китоб ҳаммамизнинг маънавий ҳаётимизда жуда катта ўрин тутувчи муқаддас нарсага айланиб қолди.

Октябрь туфайли совет ёзувчилари талабчан, ғамхўр, хайрихоҳ ўқувчилар армиясига эга бўлди. Китобхонлар армияси билан ёзувчилар ўртасида яқин алоқалар вужудга келди. Ёзувчи ҳар дақиқада ўз китобхонининг нафасини сезиб туради. Бу эса адабиётнинг ижтимоий роли бениҳоя ортганидан далолат беради. Адабиёт ёзувчининг шахсий иши эмас, балки давлат аҳамиятига эга бўлган жуда катта ижтимоий ишга айланди. Адабиётнинг кишилар ҳаётида ўйнаётган родини кўрсатувчи минглаб мисоллар келтириш мумкин. Совет солдатлари билан бирга Сталинграддан Берлингача жанговар йўл босиб ўтган, фашист ўқларидан жароҳатланган китоблар бор. Саҳифаларида китобхон-

нинг қони уйиб қолган бу китобларни Москвада Горький музейида ҳам, Маяковский музейида ҳам, Н. Островский музейида ҳам кўриш мумкин. Урушнинг энг оғир кунлари Ҳамид Олимжонга фронтдан келган хатларда шоирнинг шеърлари жангчиларга қандай ёрдам бергани ҳикоя қилинган. Мана, И. деган жангчининг хатидан парча: «Ҳамид ака! «Йигитларни фронтга жўнатиш», «Хат» шеърларингизни жангчиларни тўплаб ўқиб бердим. Бу қисқагина суҳбат адабий кечага ва сўнгра митингга айланиб кетди. «Йигитларни фронтга жўнатиш»ни эшитиб жангчилар «ана, бизга мадад келди», деб қарсак чалишди. «Хат»даги она насихатини эшитиб, сўнги қонимиз қолгунча Ватанга содиқ бўлишга қасамёд қилдик». Бу самимий юрак сўзлари адабиётимизнинг жанговар ролини кўрсатувчи жонли далилдир.

Уруш йиллари Твардовский ўзининг машҳур «Василий Теркин» достонини яратган эди. Шоир яратган бу адабий қаҳрамон фронтларда совет жангчилари билан бир сафда туриб, фашист босқинчиларига қарши курашди десак, муболаға бўлмайди. Шуниси характерлики, шоир дoston эълон қилингандан сўнг қисқа муддат ичида китобхонлардан 8000 дан ортиқ мактуб олган. Миннатдорлик туйғуларини ифодалаган, шоирга маслаҳатлар берган, талаблар қўйган, янги-янги материаллар таклиф қилган бу мактублар китобхоннинг адабиётга нисбатан актив муносабатда эканини жуда яхши далиллайди.

Фақат уруш йилларида эмас, ундан кейинги тинч қурилиш даврида ҳам адабиёт билан китобхон ўртасидаги муносабат тобора мустаҳкамланиб бормоқда. Бу муносабат фақат китобхон ва ёзувчи ўртасидаги ёзишмалар формасидагина эмас, адабий учрашувлар, китобхонлар конференцияси, муҳокамалар формасида ҳам мавжуддир. Кейинги вақтларда кенг ривожланаётган учрашув формаларидан бири жойларда ўтказилаётган Адабиёт кунларидир. Бу тадбир фақат маданият байрамигина бўлиб қолмасдан, ёзувчига ўз китобхони, ўз қаҳрамони билан бевосита учрашишга, унинг қаршисида ижодий ҳисоб беришга ҳам имкон яратади. Бундай учрашувлар китобхонда катта маънавий қаноатланиш туйғусини ҳосил қилганидек, ёзувчини ҳам китобхон қаршисидаги бурчини янада чуқурроқ ҳис этишга ёрдам беради.

Революция янги типдаги китобхоннигина эмас, янги типдаги ёзувчини ҳам яратди. Авваламбор шуни айтиш керакки, революция ғалабаси чинакам истеъдод эгаларининг камол топиб ўсиши, истеъдодини тўла-тўқис намоён қилиши учун ҳамма имкониятларни яратиб берди. Социалистик жамият ҳақиқий талантни гоят ноёб нарса деб ҳисоблайдиган, шунинг учун унинг қадрига етадиган жамиятдир. Кўлгина улкан совет ёзувчиларининг гувоҳлик беришича, уларнинг ҳақиқий санъаткор бўлиб етишишида, адабиёт соҳасида салмоқли муваффақиятларга эришишида Октябрь революцияси ҳал қилувчи роль ўйнаган. Совет адабиётининг кекса намояндаларидан бўлган Садриддин Айний шундай деб ёзган эди: «Мен Октябрь революциясини қирқ ёшимда кутиб олдим ва мен Октябрнинг қирқ ёшли шогирди бўлиб бу мактабга кирдим... Октябрь мактаби мени қайтадан ёшартди, ижодимда эътиборга сазовор нарсаларнинг ҳаммасини Октябрь революциясидан кейин, Совет ҳокимияти даврида яратдим». Совет адабиётининг бошқа бир атоқли намояндаси Алексей Толстой ёзади: «Агар Октябрь революцияси бўлмаганида, менинг ҳам тақдирим жуда ёрлақаганда Потапенконки сингари бўларди, яъни мен революциядан аввалги ўртамеъна ёзувчининг жўн, нурсиз фаолияти билан шуғулланишдан нари ўтмас эдим». Ёзувчиларнинг бундай эътирофларини юзлаб келтириш мумкин. Дарҳақиқат, революция янги ҳаёт эшигини ланг очиб бермаганида оддий косиб Абдуқаҳҳор аканинг ўғли Абдулла Қаҳҳор бўлиши ёхуд етимлик бошига тушиб, бир тишлам нон қайғусида ҳаётнинг ҳар хил кўчаларига кириб чиқишга мажбур бўлган ўспириннинг Ғафур Ғулом бўлиши амри маҳол эди!

Революция талантларнинг улғайишига кенг йўл очдигина эмас, балки ёзувчини бизнинг жамиятда беқнёс юксак мавқега ҳам кўтарди. Ҳар бир совет ёзувчиси қалби тўла ғурур билан ўзини «халқ хизматкори» ва «халқ раҳнамоси» деб атайди. Жамиятга хизмат қилишни, халқ манфаатларидан келиб чиқиб ижод қилишни энг олий мақсад деб билган совет ёзувчиси ҳеч қачон торгина ижодий масалалар қобигида ўралашиб қолмайди. Совет ёзувчиси, ани чоқда, йирик жамоат арбоби ҳамдир. Совет ёзувчисининг шахсиятида ижодкор ва жамоатчининг бирлашиб кетганини кўрсатадиган юзлаб мисоллар келтириш мумкин. Аввало,

бу ажойиб традицияни улуғ Горький бошлаб берди. Угражданлар уруши йилларида кўпгина маданият арбобларининг турмушини яхшилаш устида катта жонбозлик кўрсатди. 30-йилларда эса совет ёзувчиларининг кучгайратини социализм қурилишига сафарбар қилишда улкан ташкилотчи бўлди. Айни чоқда, Горький жаҳон маданиятини фашизм хавфидан сақлаб қолиш учун курашнинг ҳам ташаббускорларидан бўлган, «Сиз ким томонидасиз, маданият арбоблари?» — деган оташин сўзлар билан жаҳон адабиётининг кўпгина атоқли намояндаларини тараққиёт ва демократия учун курашга оёқлантирган эди. Совет ёзувчисининг жамоатчилик фаолиятини кўрсатиш учун уруш йилларидан мисол келтираман. Фашистлар Германияси Ватанимизга хужум қилган биринчи кунларданоқ барча совет ёзувчилари ўзларини сафарбар деб эълон қилдилар. Уларнинг кўпчилиги шинель кийиб, фронтларда ҳарбий мухбирлар сифатида иштирок этишди. Бу ишнинг нечоғли зарур иш бўлганини ва айни чоқда, нақадар хавфу хатарларга тўла, одамнинг жамики жисмоний ва маънавий кучини талаб қиладиган оғир иш бўлганини тасаввур қилиш учун К. Симоновнинг «Урушнинг ҳар хил кунлари» деган кундалигини ёхуд уруш йилларида «Красная Звезда» газетасининг редактори бўлган Ортенбергнинг «Ёзувчилар фронтда» деган эсдаликларини ўқиш kifоя.

Совет ёзувчилари урушдан кейинги йилларда ижод билан бир қаторда кенг кўламда жамоатчилик фаолияти билан ҳам шуғулланишда давом этмоқдалар. Улар йирик завод ёхуд фабрикалар, колхоз ва совхозлар ишида яқиндан иштирок этмоқдалар, улкан қурилишларда қатнашмоқдалар, зарур бўлганда оташин публицистик сўз билан коммунистик қурилиш манфаатига хизмат қилувчи масалаларни кўтариб чиқмоқдалар. Машҳур ёзувчи С. Смирнов урушдан кейинги ҳаётини фашистларга қарши жангларда ҳалок бўлган жангчиларнинг хотирасини тиклашдек қутлуғ ишга бағишлади. Болалар ёзувчиси А.Барто уруш туфайли бир-бирдан ажраган, бир-бирини йўқотган одамларни қидириш ва топишдек машаққатли иш билан банд. Ўзбек ёзувчиси Н. Сафаров ҳам С. Смирнов изидан бориб, қанчадан-қанча ўзбек жангчиларининг қутлуғ номини тиклади. Ёхуд унинг республикамизда турсунойлар ҳаракати эндигина бош-

ланганда, бу ҳаракатни оташин очеркларда тасвирлаб, кенг ёйиллишига ёрдам берганини эслайлик. Ўзбек ёзувчиларининг саркори Қомил Яшин бадний ижоддан ташқари, неча йиллардан бери депутатлик вазифасини ҳам шараф билан ўташдан ташқари, Осиё ва Африка ёзувчиларининг бирдамлик ҳаракатида етакчилик ролларидан бирини ўйнаб келмоқда. Ана шулар ва уларга ўхшаш бошқа юзлаб мисоллар бизнинг мамлакатимизда ёзувчилик нақадар қутлуғ иш эканини, ёзувчи ҳаётда мўътабар мавқега эгаллигини кўрсатади. Ёзувчи учун халқ манфаатларидан олийроқ манфаат бўлмасagina, ижод халққа хизмат қилиш воситаси бўлгандагина, ёзувчилик фаолияти жамиятда энг ардоқли ва зарур фаолиятлардан бири бўлиб қолади. Шу нуқтан назардан биз Ғарбнинг бугунги ҳаётига назар ташласак, аҳвол батамом аксинча эканини кўрамиз. «Эркинлиги», «бадавлатлиги», «маданийлиги» билан мақтанишни ёқтирадиган Ғарбда йирик-йирик сўз санъаткорлари ҳам камситилди. Улар ўз фаолиятларининг жамият учун зарур эканликларига мутлақо амин эмаслар. Мисалан, америкалик буюк ёзувчи Уильям Фолкнер алам билан: «Америкада ҳали санъаткор учун ўрни топилгани йўқ», деб ёзган эди. Ёхуд Хемингуэй: «Бизнинг ёзувчиларимиз муайян ёшга етганда, улар билан аллақандай нарсалар содир бўлади... Биз уларни турли воситалар билан ўлдирамиз», деб ёзган эди. Бундай мисоллар капитализм дунёси билан социализм дунёси ўртасида ёзувчининг жамиятдаги мавқеи жиҳатидан ҳам катта фарқ борлигини кўрсатади. Фақат социализмгина талантларнинг барқ уриб яшнаши учун ҳамма зарур шароитни таъминлаб беради.

Рсволюция туфайли адабиётимизда вужудга келган яна бир янги хусусият — унинг кўп миллатлилигидир. Бундан бир неча йил аввал А. М. Горький номидаги Жаҳон адабиёти институти «Кўп миллатли совет адабиёти тарихи» деган олти томлик капитал тадқиқотни эълон қилди. Шуниси эътиборга лойиқки, жаҳон адабиётшунослигида ягона бўлмиш шу тадқиқотда Ватанимиздаги етмишдан ортиқ миллий адабиётнинг ривожланиш йўллари таҳлил қилинган! Етмишдан ортиқ миллий тилларда яратилаётган, ўзига хос такрорланмас миллий рангларга эга бўлган, бир-биридан ўрганиб, бир-бирини

Бойитиб ривожланаётган, ўзаро мустаҳкам дўстлик билан боғланган бу адабиётлар муштарак эстетик идеалга, умумий ғоявий принципларга эгаллиги, мақсадларининг бирлиги туфайли «совет адабиёти» деб аталмиш яхлит бир организмни ташкил қилади. Бу жаҳон адабиёти ривожига ягона, мислсиз ва бетакрор ҳодисадир. Бунга совет ҳокимияти йилларида мамлакатимизда ленинча миллий сиёсатнинг тантанаси туфайли, Ватанимиз халқлари ўртасидаги мустаҳкам дўстлик туфайли эришилди. Халқлар дўстлиги адабиётлар дўстлигини вужудга келтирди. Адабиётлар ўртасидаги дўстлик, уларнинг бир-бирига устозлиги, бир-бирига шогирдлиги маданий юксалиш сари кенг йўл очди. Бу кўп сонли, кўп миллатли адабиётлар оркестрида рус совет адабиёти биринчи скрипка ролини ўйнайди. Унинг реализми, ҳақиқатгўйлиги, бадний рангларга бойлиги миллий адабиётларнинг ривожланишига баракали таъсир кўрсатди. Дарҳақиқат, улуг рус адабиётидан ўрганмай туриб М. Горький, В. Маяковский, М. Шолохов, С. Есенин, Н. Островский, А. Фадеев, А. Твардовский каби моҳир сўз усталарининг бой ижодий тажрибасига таянмай туриб, Ойбекники сингари романлар, А. Қаҳҳорники сингари ҳикоялар, Ҳамид Олимжон ёхуд Зулфияники сингари лирика, Яшинники сингари пьесалар туғилиши мумкинмиди? Ёхуд Н. Тихонов, Г. Марков, Қ. Симонов каби ёзувчиларнинг кундалик амалий ёрдамсиз ўзбек адабиётининг бугунги шижоатли парвозини тасаввур қилиб бўладими? С. Липкин, Л. Пеньковский, В. Державин, Н. Ушаков, Н. Гребнев каби таржимонларнинг кўмагисиз ўзбек адабиётининг шуҳрати ҳозиргидек кенг тарқалармиди? Халқлар дўстлиги, адабиётлар ўртасидаги қардошлик ва биродарлик фақат ўзбек адабиётигагина эмас, бошқа ҳамма миллий адабиётларнинг ривожига ҳам ҳал қилувчи таъсир кўрсатди.

Октябрь революцияси галаба қозонган дастлабки йилларда миллий адабиётларнинг ривожланиш даражаси ҳар хил эди. Масалан, рус, украин, белорус адабиёти каби бир қанча миллий адабиётлар кўп асрлик тарихга эга бўлиб, ўтмишдаёқ реализмнинг юксак босқичларига кўтарилган эди. Ўзбек, тожик адабиёти сингари бир қатор адабиётлар эса кўп асрлик тарихга эга бўлсалар-да, муайян ижтимоий сабабларга кўра ҳали том маънодаги реалистик ижод йўлларида юксак чўқ-

қиларни эгалламаган эдилар. Баъзи халқларда эса ўтмишда бой оғзаки ижод мавжуд бўлса-да, ҳали ёзма адабиёт шаклланиб етмаган ёхуд эндигина унинг илк намуналари яратилмоқда эди. Ниҳоят, яна шундай халқлар ҳам бор эдики, уларда адабиёт у ёқда турсин, ҳали миллий ёзувнинг ўзи ҳам йўқ эди. Маданий революциянинг сиёсий вазифаси ана шу халқларнинг ҳаммасини маданий ривожланишнинг юксак босқичларига кўтариш эди ва бунга муваффақ бўлинди. Ўзаро ҳамкорлик, бир-биридан ўрганиш, бир-бирининг ижодий тажрибасига таяниш туфайли кўпгина миллий адабиётлар тез суръатлар билан ривожланиб, қисқа муддатда ҳар томонлама етук даражага эришдилар. Миллий адабиётларда замонавий жанрлар пайдо бўлди, ғоявий мазмун чуқурлашди, бадий юксаклик пайдо бўлди. Масалан, Ўрта Осиё адабиётларида рус адабиётидан ўрганиш туфайли 20-йиллардаёқ роман жанри пайдо бўлди ва тез суръатлар билан ривожлана бошлади.

Шуниси қувонарлики, совет ҳокимияти йилларидагина пайдо бўлган Ўрта Осиё романи ярим асрлик тараққиёт йўлини босиб ўтиб, бугун жаҳоннинг кўпгина халқлари ўртасида катта шуҳрат қозонди. Бугун у фақат мамлакатимиздагина эмас, Ватанимиз чегараларидан ташқарида ҳам китобхонга маънавий озиқ беришда давом этмоқда. Бугун миллий адабиётларда фақат роман жанригина эмас, бошқа ҳамма жанрлар ҳам интенсив ривожланмоқда.

Октябрь революциясининг миллий адабиётлар тақдирида ўйнаган ролини янада аниқроқ тасаввур қилиш учун баъзи бир кичик халқларнинг ҳозирги адабиётидан айрим лавҳалар билан танишиб кўрайлик. Авваламбор, шунини таъкидлаш керакки, бизнинг мамлакатимиздаги кичик халқларнинг тарихий тақдири капиталистик мамлакатлардаги кичик халқлар тақдиридан тубдан фарқ қилади. Биргина мисол. Масалан, Америкада европаликлар келмасдан аввал яшаган ерли халқлар деярли қириб битилди. Ўтмишда ўзининг юксак маданиятига, бой тарихига эга бўлган ҳиндилар ҳозир бармоқ билан санарли миқдорда қолган. Америка ҳукумати уларнинг ривожланишига шароит яратиб бериш ўрнига, бугун ҳиндиларни махсус резервуарларда яшашга мажбур қилмоқда ва уларни дунёнинг ҳар хил бурчакларидан келган томошаталаб туристларга эрмак ўрнида намоёиш

қилмоқда. Бизда эса, Шимолий Кавказда, Волга буйида, Шимолда, Сибирь ва Узоқ Шарқда яшайдиган кичик халқлар бошқа қардош халқлар билан биргаликда, уларнинг жўмаги билан ижтимоий тараққиётнинг катта йўлига чиқдилар ва бугун фақат иқтисодий ҳаёт соҳасидагина эмас, балки маданий ҳаёт соҳасида ҳам ажойиб ютуқларни қўлга киритдилар. Масалан, туваликларни олайлик. Тува халқи яқин-яқинларда ҳам, асосан, чорвачилик билан умр кечирган кўчманчи халқ эди. 1924 йилга қадар биронта тувалик одам, умуман, шаҳар ҳақида тушунчага эга бўлмаган, биронта одам Тува чегарасидан чиқиб, ташқи олам билан танишмаган эди. Туваликларнинг адабиёти у ёқда турсин, ҳатто миллий ёзуви ҳам йўқ эди. Бугун Тува Автоном республикаси бошқа республикалар қаторида саноатлашган, илғор қишлоқ хўжалигига, юксак маданиятига эга бўлган бир ўлка. Унинг бой ва ранг-баранг адабиёти бор. Бу адабиётда проза ҳам, поэзия ҳам, драматургия ҳам, адабий танқид ва болалар адабиёти ҳам мавжуд. Айрим ёзувчиларнинг асарлари эса, бутун Иттифоқимиз бўйлаб танилган. Бу ўринда Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Салчак Токанинг «Аратнинг сўзи» деган машҳур трилогиясини кўзда тутяпман. Бундай мисолларни бошқа адабиётлардан ҳам келтириш мумкин. Мана, яна бир мисол. Нанай Григорий Ходжер Уссурия тайғасида чайлада балиқчи ва овчи оиласида туғилган. У туғилганда шу қадар совуқ эканки, онаси чақалоқни иситиш учун чинчилогини тишлаб, узиб ташлаган экан. Шу гўдак улғайиб, мактабда ўқиб, қишлоқ советига секретарь бўлади, колхозда балиқчилик қилади. Ленинградда студент бўлади. Ёзувчилар союзига қабул қилинади. Бугун коммунист ёзувчи Ходжер совет адабиётининг атоқли вакили. Унинг асарлари ўнлаб тилларга таржима қилинган. У «Катта хонадоннинг охири», «Оқ сукунат» ва «Кенг Амур» деган романлардан ташкил топган трилогиясида нанай халқининг XIX аср ўрталаридан XX асрнинг 30-йилларигача босиб ўтган тарихий йўлини бадий гавдалантирган. Бу трилогияси учун Г. Ходжер М. Горький номидаги РСФСР Давлат мукофотининг лауреати бўлди. Манси шоири Юван Шесталов, юкагир ёзувчиси Семён Курилов, чукчи адиби Юрий Ритхэу, удэгей ёзувчиси Жанси Қимонко, хакас романаписи ва олим Дамажожов ва яна бошқа ўнлаб машҳур санъат-

корлар мамлакатимиздаги кичик халқларнинг адабиёти нечоғли равнақ топганини яққол исбот қилувчи далилдир. Бу фактлар шундан далолат бераднки, революция туфайли барпо этилган социалистик жамиятга халқларни катта-кичиклигига қараб ажратиш бегона. Социализм — ҳамма халқларнинг қардошлик оиласидир. Бу оилада ҳамма тенг ҳуқуқли. Ҳар бир халқнинг ўз қобилиятини тўла намоиш этиши учун, униб-ўсиб юксалиши учун барча имкониятлар муҳайё.

Совет Иттифоқи Коммунистик партиясининг Программасида кўп миллатли совет адабиётининг етакчи хусусиятлари аниқлаб берилган: «Оптимизм ва ҳаётбахш коммунистик ғоялар билан суғорилган совет адабиёти ва санъати катта ғоявий-тарбиявий роль ўйнайди, совет кишида янги дунё қурувчисига хос хислатларни ривожлантиради. Совет адабиёти ва санъати миллионларча кишилар учун шодлик ва илҳом манбаи бўлиб хизмат қилиши, уларнинг иродаси, ҳисси ва фикрларини ифодалаши, уларнинг ғоявий бойиши ва маънавий тарбияси учун восита бўлиб хизмат қилиши лозим».

Совет адабиётининг тараққиёти натижасида шаклланган етакчи хусусиятларни умумлаштириб берган мазкур таърифда доҳиймиз В. И. Лениннинг адабиёт ва санъатнинг ғоявийлиги ва партиявийлиги ҳақидаги таълимоти яққол ифодаланган.

Октябрь революциясининг совет адабиёти тақдирда ўйнаган самарали роли яна шу билан белгиланаднки, социалистик тузум адабиётда коммунистик партиявийлик принципининг кенг жорий бўлишига, бинобарин, адабиётимизнинг коммунистик жамият қурилишида энг муҳим қуроллардан бири сифатида шаклланишига йўл очди. Бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас эди.

В. И. Ленин Октябрь революциясидан анча аввал, 1905 йилдаёқ санъат ва адабиётнинг партиявийлик принципини кашф қилди. Бунга ҳозир 70 йилдан ошди. Шу муддат орасида қанчадан-қанча ғоявий муҳолифларимиз партиявийлик принципига қарши хуруж қилиб кўрди. Сўнги 20 — 25 йил ичида эса Ғарбдаги буржуа «назариячилари» зўр бериб партиявийлик принципига қарши кураш олиб бормоқдалар. Уларнинг фикрича, гўё партиявийлик принципи ёзувчининг эркинлигини чеклаб қўяди, у партия кўрсатмаларига амал қилиб асар ёзишга мажбур бўлади, ўз ижодида ҳаёт ҳақиқатини хаспўш-

лашга, енгил-елпи тасвирлашга мажбур бўлади. Эмиш-ки, ҳақиқий адабиёт сиёсатдан, жамият ҳаётидаги етакчи муаммолардан четда турмоғи лозим. Эмиш-ки, партиявийлик адабиётнинг бадийлигига путур етказди. Бундай даъволарнинг ҳаммаси пуч эканини, аслида, партиявийлик принципи адабиётнинг равнақини, бирдан-бир тўғри йўлдан тараққий этишини таъминлайдиган принцип эканини совет адабиётининг ривожига аллақачон ўзил-кесил исбот қилган. В. И. Лениннинг «Партия ташкилоти ва партия адабиёти» деган машҳур мақоласини ўқимаган ёхуд атайин бузиб ўқиган одамларгина бу ҳақиқатдан кўз юмишлари мумкин. В. И. Ленин социалистик адабиётнинг том маънода эркин адабиёт бўлишини қайта-қайта таъкидлаган эди: «Бу адабиёт эркин адабиёт бўлади. Чунки унинг қаторига тобора янги кучларни тортувчи нарса манфаатпарастлик билан шуҳратпарастлик бўлмай, балки социализм ғояси ва меҳнаткашларга хайрихоҳлик бўлади. Бу адабиёт эркин адабиёт бўлади, чунки бу адабиёт айш-ишрат кўнглига урган хонимларга, тўқликка шўхлик қилиб, семизликни кўтара олмай қолган «ўн минггача зодагонларга» хизмат қилмайди, балки мамлакатнинг гули бўлган, мамлакат куч-қуввати ва истиқболининг эгаси бўлган миллионлаб ва ўн миллионлаб меҳнаткашларга хизмат қилади».

Буржуазия идеологлари ижод эркинлигининг мана шундай ягона тўғри марксча талқинига қарши чиқдилар. Уларнинг фикрича, санъаткор ҳар қандай муҳитдан, ҳар қандай конкрет тарихий шароитдан, ҳар қандай ижтимоий алоқалардан ташқарида турган ҳолда, асарда фақат ўз қалбини, ўз шахсини, ўз туйғуларининггина ифодалашини лозим. Туйғулар шикаста, мажруҳ бўлса, ҳислар тушкун, ўткинчи бўлса, бунинг зарари йўқ, чунки ижоднинг негизи — субъективизmdir. Эркинликнинг бундай талқини асоссиз эканини, субъективизм ижодда ҳеч қачон йирик муваффақиятлар сари етакламаслигини кўрсатиш учун М. Горькийнинг машҳур рус ёзувчиси Л. Андреевга ёзган бир хатидан қуйидаги парчани келтираман: «Кўплар қиладиган каби, оламга тирналган жойларни кўз-кўз қилиш, ҳамманинг нигоҳи қаршисида ўз яра-чақаларини қашлаш, йирингини оқизиб ўтириш, юрагидаги зардобни одамларнинг кўзига сепиш — қабиҳ ва албатта, зарарли бир ишдир...» Адабиётдаги

субъективизмни шармандаи шармисор қиладиган доно сўзлар!

Адабиётда партиявийлик принципнинг маъноси шундаки, ёзувчи онгли ва ихтиёрӣ равишда ўз ижодини меҳнаткаш халқ оммасининг манфаати билан боғлайди, ўз асарларида олижаноблик ва гўзалликни куйлайди. Чинакам гуманизм, интернационализм ғояларини, биродарлик ва тинчликни, ижтимоӣ тараққиётни тараннум этиш, хуллас, асрлар давомида инсоният орзу қилиб келган энг яхши идеалларни ўзида мужассамлантирган коммунистик ғояларни тарғиб қилиш совет ёзувчиси учун ижоднинг моҳиятини, асосий мақсадини ташкил қилади. Бу олий ният ҳаққонийлик принцигга заррача ҳам қарама-қарши турмайди. Бу фикрни биргина масалада конкретроқ кўриб чиқайлик. Совет адабиётининг партиявийлиги ва ғоявийлиги бизнинг адабиётимиз билан буржуа адабиётдаги инсон талқинида мавжуд тафовутда, диаметрал қарама-қаршилиқда аниқ кўринади. Ҳозирги замон буржуа адабиётининг кўпгина намуналарида инсонга ишончсизлик тарғиб қилинади. Бундай асарларда инсон аслида ижтимоӣ алоқаларни тан олмайдиган, ўзича, ўз қобилигагина ўралиб яшайдиган, ҳаётда фақат биологик инстинктларга бўйсунадиган, оқимга қараб оқаверадиган пассив бир махлуқ. Унинг шахсиятида олижаноб гўзал фазилатлар эмас, балки ёвузлик, ҳайвоний ҳирслар, агрессивлик, зўрлик, ҳокимиятпарастлик каби сифатлар устун туради. Совет адабиёти инсон шаънига ёғдирилаётган бундай тухматларни инкор қилиб, ўз асарларида бош ҳарфдан бошланадиган Инсонни улуғлайди. Шунисини алоҳида таъкидлаш керакки, бу ишни бадийлик ва ҳаққонийлик билан чамбарчас қўшиб олиб боради. М. Шолоховнинг «Инсон тақдири» ҳикоясидаги Андрей Соколовнинг ёхуд Ч. Айтматовнинг «Алвидо, Гулсари» қиссасидаги Танабойни эсланг. Ҳаёт бу икки шахсни қандай синовларга дуч қилмайди, уларнинг бошига қанчадан-қанча машаққатларни ёғдирмайди. Лекин уларнинг иккови ҳам бу синовларга дош беради, ҳаёт зарбалари остида эгилмайди, эгилса-да, синмайди. Чунки уларнинг қалби пок, имони бақувват. Инсонга ишонч, ҳар қандай шаронгта ҳам Инсонлигини йўқотмайдиган одамларни мадҳ этиш бу асарларни адабиётимизнинг энг яхши намуналарига айлантирди. Бундай асарлар ҳақиқий партиявийлик ва

юксак ғоявийликнинг намуналаридир. Бу хусусиятлар совет ёзувчиларининг юзлаб асарларыга хосдир. Шунинг учун ҳам Л. И. Брежнев партиямизнинг XXV съезди минбаридан туриб, адабиётимиз гуманизмни, илғор ғояларни, олижаноб идеалларни куйловчи адабиёт эканини яна бир бор таъкидлади: «Ёзувчиларимизнинг, санъаткорларимизнинг хизмати шундаки, улар инсоннинг энг яхши хислатларини — унинг принципааллигини, софдиллигини, ҳис ва туйғуларининг чуқурлигини қўллаб-қувватлашга интилоқдалар, бу борада коммунистик ахлоқимизнинг бузилмас принципларыга таяниб иш кўрмоқдалар».

Октябрь революциясининг ғалабаси туфайли Коммунистик партия билан адабиёт ўртасида янги муносабатлар вужудга келди. Коммунистик партиянинг раҳбарлиги — адабиёт ва санъат тараққиётининг асосий омили бўлиб қолди. Коммунистик партия ўзининг адабиётга муносабатида ҳамisha ленинча принципларга амал қилишга интилди, баъзан эса муайян сабабларга кўра бу принциплар бузилганда, уларни дадиллик билан қайта тиклади. Ленин адабиёт иши умумпролетар ишининг узвий қисми бўлиши керак, бинобарин, партия адабиёт ривожининг боши берк кўчага кириб қолмаслиги, нотўғри йўлдан кетиб қолмаслиги ҳақида доимо ғамхўрлик қилиб туриши керак, деб таълим берган эди. В. И. Ленин «Санъат — халқникидир. У ўзининг чуқур илдизлари билан кенг меҳнаткашлар оммасининг ич-ичига кириб кетиши лозим... Санъат шу омманинг сезгиларини, фикр ва продасини бирлаштириши, уларни қўзғаш керак», деб ёзган эди. Айни чоқда, В. И. Ленин адабиёт ғоят нозик соҳа эканини, уни «...бир андазага, бир қолипга солиб баробарлаш, озчиликни кўпчиликка бўйсундириш ҳаммадан қийин. Бу ишда шахсий ташаббусга, шахсий қобилиятга, фикр ва хаёлга, форма ва мазмунга майдонни кенг очиб бериш мутлақо лозимлиги ҳам бешак ва бешубҳадир», деб қайта-қайта уқтирган эди.

Коммунистик партия адабиёт ва санъат соҳасидаги сиёсатида буюк доҳийнинг ана шу кўрсатмаларига оғишмай амал қилишга ҳаракат қилди. РКП(б) Марказий Комитетининг 1925 йил 18 июндаги резолюцияси, ВКП(б) Марказий Комитетининг 1932 йил 23 августдаги қарори, урушдан сўнги йиллардаги идеология соҳасидаги қарорлар, КПСС Марказий Комитетининг «Адабий-

бадий танқид ҳақидаги» қарори партиямизнинг меҳнат-каш халқ оммасининг фикр ва туйғуларини бирлаштирадиган, уларни улуғвор ишларга отлантира оладиган адабиётни барпо этиш ва ривожлантириш соҳасидаги ғамхўрлигининг намунасидир. Бу ғамхўрлик сўнгги йилларда янада кенгайиб, чуқурлашиб бормоқда. СССР Ёзувчилар союзининг Ленин ордени билан мукофотланиши, совет адабиётининг энг яхши намуналари Ленин ва Давлат мукофоти билан тақдирланиши, қирққа яқин совет ёзувчисига Социалистик Меҳнат Қаҳрамони деган олий унвоннинг берилиши ва бошқаяна ўнлаб ҳодисалар шундан далолат беради. Шунинг учун ҳам совет халқи партиямиз Марказий Комитетининг Бош секретари Л. И. Брежневнинг XXV съездда айтган қуйидаги гапини зўр мамнуният билан кутиб олди: «Адабиёт ва санъат масалаларига партиявий ёндашиш бадий зиёлиларга нисбатан меҳрибонликни, уларнинг ижодий изланишларига кўмаклашишни принципиаллик билан бирга қўшиб олиб боришни тақозо этади. Ҳар қандай асарнинг ижтимоий аҳамиятига баҳо берганда, ўз-ўзидан маълумки, шу асарнинг ғоявий йўналиши асосий мезон бўлиб келди ва бўлиб қолади. Марказий Комитет, партия органлари ҳам худди шундай, ленинча ёндашиб, идеология ишининг бу соҳасида катта иш олиб бормоқдалар».

Коммунистик партия билан совет адабиёти ўртасидаги мана бундай ажойиб алоқа ҳам Улуғ Октябрнинг ижобий самараларидан биридир.

Сўнгги йилларда чет элларда буржуа идеологлари совет адабиётига, унинг синалган методи — социалистик реализмга қарши хуружни борган сари авж олдиarmoқдалар. Улар кўп миллатли совет адабиётининг Октябрь туфайли эришган ютуқларини қоралашга, камситишга уринмоқдалар. Аммо бундай кишилар ҳаёт фактларини тўғри кўриш, чуқур муҳокама юритиш, объектив фикрлаш қобилиятидан маҳрум кишилардир. Ҳақиқатда эса, совет адабиётига чуқурроқ назар ташлаган одам унинг ютуқлари бениҳоя улуғворлигини, социалистик реализм ҳар жиҳатдан етук асарлар яратиш имконини берувчи ижодий метод эканини кўрмай қолмайди. Ўз тақдирини халқ ва партия тақдири билан чамбарчас боғлаган ўзбек совет ёзувчилари ҳам социалистик реа-

лизм йўлидан изчиллик билан бориб, ижодда янги-янги муваффақиятларга эришмоқдалар.

Биз бугун адабиётимиз босиб ўтган шарафли йўлга назар ташлаб, Ватанимизнинг ҳозирги кўрки ва қудратини вужудга келтиришда унинг ҳам хизмати катта эканини гурур билан қайд қиламиз. Айни чоқда, совет кишиларининг мардонавор қиёфаларига, мускулли меҳнаткаш қўлларига, чеҳраларида барқ уриб турган ирода ва маънавий бойликка, кўзларида чақнаган келажакка ишонч руҳига қараб, адабиётнинг улар олдида ҳамон қарзи борлигини кўрамиз. Оддий совет кишиларининг бой ва мазмундор ҳаёти ҳали қанча-қанча асарлар учун самарали материал беради. Бу асарлар эса совет адабиёти шуҳратининг жаҳон бўйлаб янада кенгроқ ёйилишига ёрдам беради.

ДУСТЛИК ҚОНУНИ

Турли халқлар адабиётларининг ўзаро алоқаси, ҳамкорлиги ва бир-бирига таъсири масаласи совет адабиётшунослигининг ғоят муҳим ва актуал проблемаларидан биридир. Социалистик система жаҳон системасига айланган, мамлакатимизда эса коммунизм қурилиши борган сари кенг қулоч ёяётган ҳозирги тарихий шароитда адабиётлар дўстлиги ва ҳамкорлиги миллий маданиятларнинг ўзаро яқинлашиш жараёнининг таркибий қисми сифатида намоён бўлмоқда. Шунинг учун ҳам Коммунистик партия бу масалага алоҳида аҳамият бериб, бу жараённи ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш ва унинг қонуниятларини илмий асосда чуқур ўрганиш вазифасини қўйди. «Партия СССР халқлари маданиятининг социалистик мазмунини ривожлантиришга катта аҳамият бериб, унинг бундан буён ҳам ўзаро бойиб, яқинлашиб боришига, унинг интернационал негизининг мустаҳкамланишига ва шу йўл билан коммунистик жамиятга хос ягона умуминсоният маданиятининг вужудга келишига ёрдам беради»¹. Коммунистик жамиятга хос ягона умуминсоният маданиятининг вужудга келиш жараёни мамлакатимизда тобора кенгайиб, чуқурлашиб бормоқда. Шунинг учун ҳам бу жараённи ўрганиш, маданий ва адабий алоқалар соҳасидаги бой тажрибаларимизни умумлаштириш ғоят муҳим илмий-назарий аҳамиятга эга. Проблеманинг муҳимлиги ва актуаллиги

¹ Совет Иттифоқи Коммунистик партиясининг Программаси, Уздавнашр, Тошкент, 1962. 116- бет.

шу билангина чекланмайди. Жаҳон адабиёти тараққиётининг табиий мантиқи туфайли ва кўп миллатли совет адабиётининг самарали таъсири натижасида социалистик реализм принциплари кўпгина хорижий мамлакатлар адабиётида тобора салмоқли ўрин эгаллаб бормоқда. Европа ва Осиёда социализм йўлига қадам қўйган бир қатор мамлакатларнинг ёзувчилари ҳам, капиталистик мамлакатларда яшаб ижод қилаётган Луи Арагон, Пабло Неруда, Жоржи Амаду, Жек Линдсей каби сўз санъаткорлари ҳам ўз ижодий фаолиятларида совет адабиётининг бой тажрибасига таянадилар. Колониализм асоратидан яқиндагина халос бўлиб, мустақил тараққиёт йўлига кирган Осиё ва Африка қитъасидаги кўпгина ёш адабиётлар олдида ҳам адабий ҳамкорлик ва адабий алоқалар масаласи адабий жараённинг муҳим амалий масаласи сифатида кўндаланг турибди. Бинобарин, адабий алоқалар ва адабий таъсирлар масаласининг марксизм-ленинизм таълимоти асосида чуқур ҳал қилиниши жуда катта халқаро аҳамиятга ҳам моликдир.

Ниҳоят, социалистик дунё билан капитализм дунёси ўртасида мафкуравий кураш ғоят кескинлашган ҳозирги вазиятда бу проблема яна бир жиҳатдан муҳим аҳамият касб этади. Ҳар қандай йўллар билан социализмни қоралашни касб қилиб олган буржуа «олимлари» СССР халқлари адабиётларининг дўстлиги ва ҳамкорлигини атайин бузиб, туҳмат пардасига ўраб кўрсатишга уринмоқдалар. Адабий алоқалар ва адабий ҳамкорлик масаласининг ҳар томонлама ўрганилиши мана шундай «олимлар»нинг уйдирмаларига, туҳмат ва бўҳтонларига қақшатқич зарба беради. Демак, бу проблема ҳозирги вазиятда муҳим сиёсий аҳамиятга ҳам эга.

Совет адабиётшунослари бу мураккаб проблемани атрофлича ўрганиш соҳасида анча иш қилганлар. Миллий адабиётларнинг рус адабиёти билан алоқаси ва айниқса миллий адабиётлар ривожига Горький билан Маяковский кўрсатган баракали таъсирини ўрганишга бағишланган, шунингдек, миллий адабиётларнинг ўзаро ҳамкорлигини ёритувчи, совет адабиёти билан чет эл адабиётларининг алоқаларини текширувчи ўнлаб монографиялар, юзлаб мақолалар мавжуд. Бу проблемани ўрганиш соҳасида тўпланган бой тажриба 1960 йилда Москвада А. М. Горький номидаги Жаҳон адабиёти

институтида адабий алоқаларга бағишланган илмий мунозара ўтказиш имконини берди. Мунозарада бу проблеманинг методологияси ва методикасига доир чуқур мулоҳазалар баён қилинди, проблемани ўрганишнинг янги самарали йўллари белгиланди, қирқинчи ва эллигинчи йилларда яратилган қўпгина илмий ишларда мавжуд бўлган догматизм ва схематизм кескин танқид қилинди. Мунозарадан кейин ўтган давр ичида совет адабиётшунослигида бу проблеманинг турли томонларига бағишланган жиддий илмий ишлар яратилди. Аммо мана шундай муваффақиятларга қарамай, адабий алоқаларни ўрганиш ҳамон давр талабларига жавоб бермаяпти. Айниқса, ўзбек адабиётшунослигида пайдо бўлаётган ишларда эътирозга сабаб бўладиган камчиликлар анчагина учрайди. Адабиётлар ҳамкорлиги ва алоқаси проблемаси ғоят кўп қиррали бўлгани ҳолда, ўзбек адабиётшунослари унинг икки-уч томонигагина эътибор берадилар. Масалан, рус адабиётининг ўзбек адабиётига таъсири атрофлича ўрганилади-ю, ўзбек адабиётининг рус адабиётига таъсири деярли ўрганилмайди. Ёхуд ўзбек адабиётига таъсир кўрсатган рус ёзувчиларининг рўйхати жуда чеклаб олинади — бу рўйхат Н. В. Гоголь, Л. Н. Толстой, А. П. Чехов, М. Горький, В. Маяковский каби номлардангина ташкил топади. Масалага бундай ёндашиш, албатта, проблемани ҳар томонлама ёритиш имконини торайтиради. Шунингдек, ўзбек адабиётининг бошқа қардош адабиётлар билан ҳамкорлиги, хорижий шарқ ва ғарб мамлакатларининг адабиётлари билан алоқаси ҳам ҳамон адабиётшуносларнинг диққат марказидан ўрин олган эмас. Илмий ишларимизда учрайдиган яна бир қусур — эмпиризм касалидир. Биз бирор ёзувчининг иккинчи ёзувчига, бирор адабиётнинг иккинчи адабиётга таъсири кўрсатадиган жуда кўп фактларни баён қиламиз, аммо уларни илмий жиҳатдан чуқур идрок этишга, умумлаштиришга, улар асосида бақувват назарий хулосалар чиқаришга ошиқмаймиз. Натижада, илмий ишларимизнинг қиммати анча пасайиб кетади.

Ниҳоят, кўпгина тадқиқотларда, мақолаларда проблеманинг ғоят мураккаблигини, ўзаро таъсир ва ҳамкорлик жараёни бениҳоя нозик жараён эканини эътибордан қочириб схематик тарзда, бадий ижоднинг табиатига зид келадиган йўсинда фикр юритамиз.

Натижада, бирор ёзувчи ёки бирор адабиётнинг мустақиллиги, миллий ўзига хослиги, бойлиги, оригиналлиги, новаторлиги камситилади. Адабий алоқаларнинг кун сайин мустаҳкамланиб, мазмунан чуқурлашиб, янги-янги хилма-хил шакллар касб этиб бораётгани бу соҳадаги тажрибаларимизни янада чуқур назарий асосда умумлаштириш вазифасини тақозо қилади. Мазкур мақола, табиий, адабий ҳамкорлик ва алоқалар проблемасининг ҳамма томонларини мукамал ёритиш, шу проблемага тааллуқли ҳамма масалаларни битта қўймай қамраб олиш вазифасини ўз олдига қўймайди. Шунинг учун биз бу ўринда адабий алоқалар проблемасини тўғри ёритишга ёрдам берадиган муҳим бир масалага кўпроқ тўхталдик. Бу — социалистик жамиятда адабий алоқалар ва адабиётлар дўстлиги адабий жараённинг объектив қонунияти экани ҳақидаги масаладир.

* * *

Жаҳон адабиётининг тараққиёт йўлларида турли миллий адабиётлар бир-бирига дуч келадиган, бир-бири билан учрашадиган чорраҳалар кўп. Миллий адабиётлар тараққиётининг ҳамма босқичларида уларнинг ўзаро алоқаси ва бир-бирига таъсири адабий жараённинг муҳим омил сифатида кўзга ташланади. Шарқ халқларининг ҳам адабиёт тарихи бу фикрни тасдиқловчи мисолларга бой. Қадимги ҳинд адабий ёдгорликлари араб, форс, тожик ва бошқа Шарқ халқларининг адабий ижодига таъсир кўрсатган. Фирдавсий, Умар Хайём, Ҳофиз, Жомий каби гениал санъаткорлар ўзбек классик шеърятининг ривожланишида катта роль ўйнаган. Ўз навбатида ўзбек классиклари ҳам озарбайжон, қозоқ, қирғиз, туркман, қорақалпоқ, татар адабиётига унумли таъсир кўрсатганлар. Қадимги юнон ва рим адабиётининг бой тажрибаси Уйғониш даврида Сервантес ва Шекспир каби доҳий санъаткорларни озиқлантирди. Шекспир тажрибаси XIX асрда романтизм ва реализмнинг камолотга эришишига ёрдам берди. Достоевский ва Толстойлар жаҳон миқёсида реалистик романинг ривожланишига таъсир кўрсатди. Адабиётларнинг ўзаро алоқаси ва ҳамкорлигини кўрсатувчи бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Бунинг таажжубландиган жойи йўқ, чунки халқлар ҳеч қачон бир-бирла-

ридан ажралган ҳолда, ўзаро иқтисодий ва сиёсий алоқага киришмай яшай олмаганларидек, адабиётлар ҳам ўзаро алоқасиз, ҳамкорликсиз, бир-бирларининг эстетик бойликларидан баҳраманд бўлмай, бир-бирларининг ижодий тажрибаларига таянмай ривожлана олмайди. Аммо ўтмишда турли халқлар ўртасидаги маданий-адабий алоқаларнинг бемалол томир ёйиши, том маънода гуллаб-яшнаши учун зарур шароит йўқ эди. Феодал тузуми ўз табиатига кўра маҳаллий ва миллий маҳдудликни тақозо қилар, бу эса халқлар ўртасида моддий ва маънавий алоқаларнинг ҳар томонлама ривож топишига монелик қиларди. Капиталистик тузум ҳам халқлар ўртасида иқтисодий алоқаларнинг ривожига маълум даражада йўл очса-да, асосий шиори «бўлиб олиб, ҳукмронлик қил!» бўлгани учун миллатларни бир-бирига қарама-қарши қилиб қўяди, миллий низоларни авж олдиради, босқинчилик урушлари билан халқларнинг бир-бирига ишончини сусайтиради. Фақат социалистик тузумдагина адабий алоқалар мислсиз тараққий этади, чунки ҳар қандай эксплуатацияни, ижтимоий тенгсизликни, миллий хурофотларни улоқтириб ташлаган, тенглик, биродарлик, бирлик принципларини ҳаётга жорий қилган социалистик жамият тарихда биринчи марта ўлароқ халқлар ўртасидаги биродарликнинг мислсиз ривожига кенг йўл очди. Халқлар дўстлиги жамиятни ҳаракатлантирувчи муҳим кучга айланди, адабиётлар дўстлиги ва ҳамкорлиги эса миллий адабиётлар тараққиётининг объектив қонуниятларидан бири бўлиб қолди. Бу ўринда шуни алоҳида таъкидлаш керакки, биз адабий алоқалар ва ҳамкорликни миллий адабиётлар тараққиётининг объектив қонуниятларидан бири деб ҳисоблар эканмиз, буржуа компаративистларидан фарқ қилароқ, бир адабиётни иккинчи адабиётдан келтириб чиқармаймиз. Буржуа компаративистлари ҳам адабий алоқаларга ва таъсирларга эътибор берадилар, аммо улар бу алоқалар ва таъсирларни адабиёт ривожининг бошқа томонларидан ажратиб қўядилар, уларнинг жамият ҳаётидаги чуқур ижтимоий-идеологик жараёнлар билан алоқада эканлигини ҳисобга олмайдилар.

Марксистик адабиётшунослик адабий алоқаларга жуда катта эътибор бергани ҳолда, адабиёт тараққиётини белгиловчи энг муҳим омил — жамиятнинг ижти-

мой-идеологик ҳаёти деб биллади. Адабиёт санъатнинг бир тури сифатида устқурма характерига эга бўлган ижтимоий онг шаклларида биридир. Бинобарин, унинг ривожланишини белгилайдиган омил конкрет тарихий вазият, унинг ижтимоий ва иқтисодий факторларидир. Адабий алоқалар ҳар қанча муҳим бўлишига қарамай, у янги адабиётларни вужудга келтирмайди, балки адабий жараённи тезлаштирувчи катализатор ролини ўйнайди. Ҳатто адабий алоқалар адабий жараённинг объектив қонуниятига айланганда ҳам ўзининг кўмакчилик характерини йўқотмайди. Бу ўринда шундай савол туғилиши мумкин: нега ўтмишда адабий алоқалар катта роль ўйнаганига қарамай, адабий тараққиётнинг объектив қонуниятига айланмайди-ю, социалистик жамиятда шундай бўлади? Социализм жамиятида адабиётлар дўстлиги ва ҳамкорлигининг мислсиз ривожига сабаб бўлган, уни адабий жараённинг муҳим омилига айлантирган зарурият нима?

Буни янги жамиятнинг ўзига хослигидан, ички тараққиёт қонуниятларидан қидириш керак. Маълумки, коммунистик жамият фақат иқтисодий ва ижтимоий жиҳатдангина эмас, балки маънавий жиҳатдан ҳам бениҳоя тараққий этган жамият бўлади. Бу жамиятда турли халқларнинг моддий, ижтимоий, ирқий, маданий тенгсизликлари барҳам топади. Ҳамма халқлар ягона оила қучоғида қардошларча фаровон ва бахтиёр турмуш кечиради. Ҳозир мавжуд хилма-хил миллий маданиятлар ўрнига ягона умуминсоният маданияти вужудга келади. Ривожланган коммунистик жамиятнинг келажакдаги янгича маданияти ҳақида, унинг шаклланиш йўллари тўғрисида К. Маркс ва Ф. Энгельс шундай ёзган эди: «Эски маҳаллий ва миллий маҳдудлик, хусусий ишлаб чиқариш маҳсулотлари ҳисобига ҳаёт кечирish ўрнига миллатларнинг ҳар томонлама алоқаси ва бир-бирига ҳар томонлама боғлиқлиги пайдо бўлади. Бу моддий ишлаб чиқаришга ҳам, маънавий ишлаб чиқаришга ҳам баб-баравар тааллуқлидир. Айрим миллатлар маънавий фаолиятининг самаралари умумий мулкка айланади. Миллий бир ёқламалик ва маҳдудлик борган сари йўқола боради ва кўпгина миллий ҳамда маҳаллий адабиётлардан битта умумжаҳон адабиёти ташкил топади»¹.

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. 4, М., 1955, стр. 428.

Ягона умумжаҳон адабиётининг ташкил топиш жараёни тарих тақозоси билан айни «бизнинг мамлакатимизда бошланди. Ҳозир биз «совет адабиёти» деган тушунчани қўллар эканмиз, бу тушунча остида ҳар хил тилларда яратиладиган, турли миллий адабиётларнинг механистик уюшмасини эмас, балки умумий қонуниятлар асосида ривожланувчи, яхлит коммунистик идеалга эга бўлган, ҳаётга ягона партиявий кўз билан қаровчи, орзулари, мақсадлари, интилишлари муштарак бўлган ягона организмни тушунамиз. Совет адабиётининг бу хусусиятини 1934 йилдаёқ А. М. Горький таъкидлаб кўрсатган эди. Шундан бери ўтган вақт ичида миллий адабиётларнинг яхлитлиги яна кучайди, уларнинг ғоявий асосларининг муштараклиги чуқурлашди. Бугунги совет адабиётини украин О. Гончар ва М. Стельмах, озарбайжон С. Вурғун ва М. Иброҳимов, арман Г. Севунц ва С. Капутикян, доғистонлик Расул Гамзатов, татар Мусо Жалил, қозоқ Мухтор Авезов, ўзбек Гафур Ғулом ва Абдулла Қаҳҳор, қирғиз Чингиз Айтматов, тожик М. Турсунзода, эстон Ю. Смуул, чукот Ю. Ритхэу асарларисиз тасаввур қилиш мумкин эмас. Умумсовет адабиёти хазинасини дурдона асарлар билан бойитаётган турли миллат ёзувчиларининг рўйхатини тўла келтириш жуда мушкул иш. Гап рўйхатда эмас. Гап шундаки, бу кун турли миллий адабиётларнинг вакиллари умумий мақсад йўлида бир оиланинг аъзоларидай, қардош биродарлардек энг шимариб хизмат қилмоқдалар. Совет адабиётини ташкил қилувчи турли миллий адабиётларнинг бугунги аҳволига назар ташласак, уларни тараққий этган ва кам тараққий этган, реализмнинг юксак босқичида турган ва ҳали реализмни эгаллаб етмаган адабиётлар деб тасниф қилиш мумкин эмаслигини кўрамиз. Уларнинг ҳаммаси ҳам социалистик реализм асосида ижод қилаётган, умумсовет адабиёти хазинасига ўз улушини қўшаётган тенг ҳуқуқли адабиётлардир. Ҳолбуки, яқин ўтмишда, бундан аниги ярим аср аввал, революция арафаларида бу миллий адабиётлар тараққиётнинг турли босқичларида турар, ривожланиш даражаларига кўра бир-биридан кескин фарқ қилар эдилар.

Ўтмишдан бизга мерос қолган хилма-хил миллий адабиётлар ичида кўп асрлик ёзма адабиёт анъаналарига эга бўлган рус, украин, арман адабиётига ўхшаш

адабиётлар бор эди. Фақат бугина эмас. XIX асрда бу адабиётлар реализмининг юксак чўққиларини эгаллаб, жаҳон адабиёти хазинасини дурдона асарлар билан бойитган эдилар. Пушкин ва Лермонтов, Гоголь ва Тургенев, Достоевский ва Толстой, Чехов ва Куприн, Иван Франко ва Шевченко, Х. Абовян ва А. Ширвонзода каби номлар бу адабиётлар реализмининг нақадар бақувват ва ҳаётий бўлганининг жонли далилидир. Шу билан бирга, ўзбек, тожик, туркман халқлари ўтмишда кўп асрлик ёзма адабиёт анъаналарига эга бўлсалар-да, тарихий тараққиётнинг ўзига хослиги билан изоҳланадиган сабабларга кўра ҳали реализмни тўла ўзлаштириб етишмаган, шарқ классицизмнинг мустаҳкам қонунқоидаларини батамом ёриб чиқолмаган эдилар. Қозоқ ва қирғиз халқларининг ёзма адабиётлари эса, Октябрь арафасида эндигина дастлабки қадамларини қўя бошлаган, унинг традициялари ҳали суяги қотиб, бир қолипга тушиб етмаганди. Қирғиз ва қозоқ халқлари ёзма адабиётдан кўра бойроқ оғзаки ижодиётга эга бўлганларидан бу фольклор янги адабиётнинг шаклланишида фавқулодда катта роль ўйнади. Чукчилар, ёқутлар, бурятларга ўхшаш баъзи бир халқлар эса фақат революциядан кейингина ўз миллий ёзувчиларига эга бўлдилар. Уларнинг ёзма адабиёти йигирманчи, ўттинчи йиллардан шакллана бошлади. Бинобарин, Октябрь революцияси ғалаба қозониб, социалистик қурилиш бошланган дастлабки даврда бизнинг мамлакатимиздаги ҳамма миллий адабиётларнинг умумийлиги, муштараклиги ёхуд бир-бирига яқинлиги тўғрисида гапириш қийин. Аксинча, ўтмишдан бизга ҳар хил тараққиёт босқичида турган, ҳар хил миллий анъаналарга эга бўлган, ўз халқининг ҳаётини ҳар хил бадий савияда ифодаловчи турли адабиётлар мерос қолди. Уларнинг айримлари тилдаги, тарихий традицияларидаги умумийликка кўра бир-бирларига яқин бўлсалар-да (озарбайжон, ўзбек, тожик адабиётлари ёхуд Болтиқ бўйи халқларининг адабиётлари каби), ҳали ҳаммалари биргаликда совет адабиёти деб аталмиш ягона организмни вужудга келтирадиган даражага етишган эмас эдилар. Улар бунга кейинроқ, жуда қисқа муддатли тараққиёт жараёнини бошдан кечиргандан кейингина эришдилар. Бу ўринда ғоят муҳим, ғоят характерли бир ҳодисани кўриш мумкин: айрим халқлар революция туфайли кенг тараққиёт йў-

лига чиқиб, тараққиётнинг капитализм босқичини бир чеккада қолдириб, феодализмдан тўғри социализмга кўчганларидек, айрим миллий адабиётлар ҳам сакраш йўли билан ўтмишдаги тараққиёт босқичидан социалистик реализмга ўтадилар. Агар баъзи бир адабиётларда (масалан, француз адабиётида) реализмнинг шаклланиш жараёни асрлар мобайнида давом этганини эсласак, СССР халқлари адабиётларининг ўттиз-қирқ йил давомида социалистик реализм методини пухта ўзлаштириб олганини, ҳозир ғоявий кучи, бадний савияси билан жаҳонни қойил қолдираётган асарлар бераётганини оламшумул тарихий ҳодиса деб ҳисоблаш керак. Шу тариқа биз мамлакатимиздаги адабий жараённинг жуда харақтерли бир хусусияти билан танишамиз, адабий жараён бизда тез суръатлар билан давом этди. Худди мана шу тез суръатлар билан давом этган адабий тараққиёт туфайли кўпгина миллий адабиётлар қисқа муддат ичида ғоявий-бадий жиҳатдан ривожланган етук адабиётлар даражасига кўтарилди. Биздаги адабий жараённинг принципиал янги томонларини кўролмаган ёки кўришни истамайдиган мухолифларимиз ҳар хил йўллар билан миллий адабиётларнинг ривожини тан олмасликка уринмоқдалар. Уларнинг фикрича, ривожланаётганига энди ўттиз-қирқ йил бўлган тилларда юксак адабиёт яратиш бўлмайди. Лондонда Ўрта Осиё бўйича тадқиқот маркази томонидан нашр этиладиган «Сентраль Эйшен Ревью» журналида 1959, 1960 ва 1962 йилларда Ўрта Осиё халқларининг адабиётига бағишланган учта обзор мақола босилди. Шулардан бирида: «Тараққий эта бошлаганига эндигина қирқ йил бўлган, бунинг устига биронтаси ҳам прозаик асарлар яратишга мослашмаган Ўрта Осиё тилларида кўп жанрли адабиётнинг бўлиши мумкин эмас», дейилади. Бошқа бир буржуа «адабиётшуноси» бундан ҳам «дадилроқ» гапларни айтади. Г. Морис 1962 йили «Сервей» деган инглизча журналда босилган мақоласида «Ўрта Осиё совет адабиёти сунъий яратилган адабиётдир», «Адабиётдан совет раҳбарлигининг асосий мақсади роман, ҳикоя, пьеса ва бошқалар каби ҳозирги адабий шакллари адабиётга зўрма-зўраки сингдириш ва тарғиб қилишдан иборатдир», деб даъво қилади. Совет Шарқига тўхмат қилишни касб қилиб олган, ифвогарлик ва бўҳтон билан тирикчилик қилиб юрган Боймирза Ҳайит

ҳам «устозлари»дан қолишмайди. У Гаага ва Висбаденда чиқадиган «Сентраль Эйшиетик джорнель» журналида босилган мақоласида ўзбек адабиётини «сунъий яратилган» адабиёт, у «муайян сиёсий кўрсатма» туфайли вужудга келтирилган деб ҳисоблайди. Чет эллардаги бундай мухолифларимизнинг даъволари, туҳматларга тўла айюҳаннослари буржуа мамлакатларидаги оддий одамлардан ҳақиқатни яширишга қаратилган. Шу йўл билан улар совет адабиётининг тарихий тажрибасини камситмоқчи бўлишади, унинг таъсирини сусайтиришга уринишади. Ҳақиқий аҳволга бир назар ташлашнинг ўзидаёқ уларнинг «сунъийлик» ҳақидаги даъволари шабадага йўлиққан қоқигулдай тирқираб кетади. СССР халқлари адабиётларининг тез суръатлар билан тараққий этиши бирон миллий адабиётни зўрма-зўракилик билан кучайтириш ёхуд унга сунъий равишда бирон жанрни сингдиришни тақозо қилмайди, аксинча, тараққиёт суръатларининг тезлиги бевосита ҳаётини заруриятлар асосида вужудга келган бўлиб, ҳар қайси миллий адабиётнинг ички имкониятларини мумкин қадар қисқа муддат ичида рўёбга чиқаришга ёрдам беради. Октябрь революциясининг ғалабаси мамлакатимиздаги ҳамма халқларни тараққиётнинг кенг йўлига олиб чиқди. Ўтмишда ижтимоий жиҳатдан анча ривожланган халқлар ҳам, унча ривож топмаган халқлар ҳам социализм қурилишининг умувий жараёнига жалб қилинди. Бу жараёнда мамлакатимиздаги ҳар бир халқ кенг қўламда ижодий яратувчи фаолият билан шуғулланди. Буларнинг барчаси ўтмишда қолюқ халқларнинг маънавий ўсишига, миллий онгининг ривожига кенг имконият берди. Эски дунё харобалари устида социализмнинг муҳташам биносини қураётган халқлар ўзларининг тарихий тақдирларини билишни, босиб ўтган йўлларини идрок этишни, ижодкорлик фаолиятини таҳлил этишни, ундаги қудратли шижоатни, битмас-туганмас ғайратни тугдирган манбаларни аниқ ҳис қилишни истар эди. Буларнинг барчасини санъат ва адабиёт ёрқин кўзгудек акс эттириб бериши лозим эди. Шу тариқа социализм қурилиши билан боғлиқ бўлган тарихий зарурият бу даврда адабиётнинг тез суръатлар билан ривожланишини тақозо этди. Бироқ бу тарихий заруриятни воқеликка айлантириш керак эди, яъни шу заруриятга кўра миллий адабиётларнинг ривожланиши учун зарур шаро-

ит ҳам яратиш лозим эди. Коммунистлар партиясининг ленинча миллий сиёсати, миллий маданиятларнинг ҳар томонлама ривожини учун кўрсатган доимий ғамхўрлиги миллий адабиётлар тараққиётининг асосий негизи бўлди. Бу мулоҳазаларни баъзи адабиётлар мисолида конкретлаштириш мумкин. Масалан, ўзбек ва қozoқ адабиётларининг шаклланиш йўлларини олайлик. Янги социалистик воқелик адабиётларда жуда тез суръатлар билан бир қатор янги жанрларни вужудга келтирди. Гражданлар уруши йилларида ҳар икки адабиётда илгари мавжуд бўлмаган сиёсий лирика ривожланди (Ҳамза ва Сакен Сайфуллин ижодида), давр олдинга сурган амалий масалаларга зудлик билан бадий жавоб топиш жараёнида драматургия пайдо бўлди ва ривожланди. Ниҳоят, 20-йилларда реалистик прозанинг дастлабки намуналари (ҳикоялар, повестлар, романлар) пайдо бўла бошлади. Кўрамизки, Ҳамзанинг революцион шеърини ва ўткир драмалари, Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар» ва «Меҳробдан чаён»и, С. Айнийнинг повесть ва романлари, М. Авезовнинг пьесалари, Сакен Сайфуллиннинг поэмалари ва «Оғир йўллар — қийин доvonлар» романи баъзи бир чет эллик сохта «олимлар» айтганидек, зўрма-зўракилик билан сингдирилган, сунъий уринишлар туфайли туғилган асарлар эмас, балки бевосита революцион воқеликнинг конкрет тақозоси, ҳаётнинг ўзидаги мавжуд эҳтиёж, зарурий талаб туфайли майдонга келган. Улар социализм ғояларига хизмат қилишга астойдил бел боғлаган совет ёзувчиларининг ҳаёт талабларига бадий жавоб беришга интилишининг самараси эди. Революция туфайли пайдо бўлган янги воқелик адабиёт учун жуда кенг, кўп қиррали, мураккаб материал ҳам берди. Бу ҳаётини материал ҳали тарихда мисли кўрилмаган, батамом янги материал бўлиб, драматизмга ҳам, фожиага ҳам, гуманизмга ҳам, оптимизмга ҳам тўлиқ эди. Бу янги материал эски традицион формалар, жанрлар рамкасига сирмасди. Уни бадий ўзлаштириш ва шу орқали революцион воқеликни ҳаққоний акс этириш учун янги шакллар, янги жанрларга мурожаат қилиш лозим эди. Шу тариқа Ўрта Осиё халқлари адабиётида драма, роман, повесть, поэма ва ҳикоя каби жанрлар пайдо бўлди. Бу жанрларни яратишда ўзбек ва қozoқ ёзувчилари, табиий, қардош адабиётлар тажрибасига суянган. Масалан, Ҳамза ва

Абдулла Қодирий кўпроқ озарбайжон ва татар адабиётининг тажрибасига мурожаат қилган бўлсалар, М. Аевзов ва С. Сайфуллин биринчи навбатда кўпроқ рус адабиёти тажрибасига суянганлар. Бу ўринда шуни айтиш керакки, бир халқ адабиётида мавжуд формалардан фойдаланиб, ўз халқининг ҳаёти олдинга сурган мазмунни акс эттириш заррача ҳам салбий ҳодиса эмас, балки жаҳон адабиёти тарихида жуда кўп учрайдиган табиий ҳодисадир. Масалан, ҳозирги Европа халқларининг ҳаммасида кенг ўрин тутадиган драма, комедия, трагедия каби жанрлар бир манбадан — қадимги юнон ва рим адабиётидан келиб чиққан. Бугун америка адабиётида роман жанри етакчи роль ўйнайди. Ҳолбуки, романи америкаликлар ўйлаб топган эмас, балки Европада ўрта асрларда пайдо бўлган жанр. Худди шунингдек, Шарқ адабиётида мустақил жанрга айланган «Хамса» XII асрда озарбайжон шоири Низомий Ганжавий томонидан яратилиб, кейин бошқа адабиётларга кўчган. Хуллас, бугунги Ўрта Осиё халқлари адабиётига роман, драма ва повесть каби жанрларнинг «зўрма-зўраки сингдирилиши» ҳақида жиддий гапириш адабиёт тарихидан беҳабар одамнинг иши, холос. Бошқа халқлар адабиётида мавжуд бўлган роман ёки повесть каби жанрларни ижодий ўзлаштирмай, улар ўрнига ҳали кўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган қандайдир янги жанр ўйлаб чиқаришга уриниш эса аллақачонлар кашф қилинган Американи қайтадан кашф қилишга уринишдай беҳуда ва кулгили гап бўлар эди. Шу тариқа ўзбек, қозоқ ва бошқа қардош халқларнинг янги мазмунга эга бўлган, янги формаларга бой адабиёти муайян тарихий зарурият туфайли, конкрет ҳаётий талаблар тақозоси натижасида пайдо бўлди ва биринчи қадамлариданоқ қардош адабиётлар тажрибасига суяниб иш кўра бошлади.

Социалистик жамиятда қардош адабиётларнинг ўзаро ҳамкорлиги ва алоқаси «юқоридан» бериладиган кўрсатмалар, буйруқлар, фармойишлар асосида содир бўлмайди, балки янги социалистик адабиётнинг туб моҳиятидан келиб чиқади, бу адабиётнинг асосий методи бўлмиш социалистик реализмнинг табиатидан пайдо бўлади. Маълумки, социалистик маданият энг интернационал маданиятдир. Социалистик маданиятнинг бу хусусиятини В. И. Ленин революциядан олдин ҳам, ке-

йин ҳам қайта-қайта таъкидлаган. Социалистик маданият бутун жаҳон халқларининг асрлар давомида яратган маданиятидаги энг яхши традицияларга, энг ижобий хусусиятларга ворислик қилади. Худди шунингдек, социалистик реализм ҳам ўз қобигига ўралиб олган, тор маҳаллий ҳодиса эмас, балки у жаҳон адабиётининг жамики ижобий традицияларни ўзлаштириш асосида ривожланади. «Халқчиллик ва партиявийлик принципларига асосланган социалистик реализм санъатида, — дейилади КПСС Программасида, — турмушни бадний ифодалашдаги дадил новаторлик жаҳон маданиятининг барча прогрессив традицияларидан фойдаланиш ва уларни ривожлантириш билан қўшилади». Шунинг учун ҳам янги адабиёт пойдеворига биринчилардан бўлиб ёшит қўйган Ҳамза, Айний, Абдулла Қодирий, Авезов, Сайфуллин каби ёзувчилар ўз изланишларида табиий равишда қардош халқлар адабиёти тажрибасига таянадилар. Шу тариқа адабиётларнинг ўзаро ҳамкорлиги ва алоқаси миллий адабиётларнинг социализм шароитида тез суръатлар билан ривожланишини таъминлайдиган энг муҳим омиллардан бири сифатида майдонга чиқади. Шуниси диққатга сазоворки, социалистик жамият тараққий этган сари, миллий адабиётлар ривожланиб, реалистик методни тобора мукамалроқ эгаллаб борган сари адабиётлар ўртасидаги ҳамкорлик сусаймайди, балки тобора мустаҳкамланаверади, дастлабки тасодифий алоқалар ўрнини яхши ташкил этилган, пухта ўйланилган жуда самарали ҳамкорлик эгаллай боради. Адабий алоқаларнинг шаклигина эмас, характери ва мазмуни ҳам бойиб боради: бир томонлама алоқалар ўрнига кўп томонлама, кўп қиррали, мураккаб алоқалар майдонга чиқади. Буни ҳам турли адабиётлар мисолида жуда аниқ кўриш мумкин. Масалан, 20-йилларда рус ва ўзбек адабиётлари ўртасидаги алоқа, асосан, таржималар орқали амалга ошган бўлиб, рус ёзувчиларининг ўзбек ёзувчиларига ижодий таъсири ҳам анча юзаки, ташқи белгилар орқали содир бўлган бўлса, ҳозирги даврда бу алоқаларнинг бениҳоя ривож топганини, шакллари ва мазмуни жиҳатдан ғоят бойганини кўрмаслик мумкин эмас. Шу тариқа социалистик жамиятда амал қилувчи ўзига хос ижтимоий, иқтисодий ва маънавий факторлар таъсирида турли адабиётларнинг ўзаро ҳамкорлиги ва алоқа-

лари адабиёт тараққиётининг объектив қонуниятига айланади.

Миллий адабиётларнинг тез суръатлар билан ривожланишида адабий алоқалар бениҳоя катта роль ўйнади. Айниқса, ўтмишда тараққиётнинг турли босқичларида турган, реалистик методни турли даражада эгаллаган хилма-хил адабиётларнинг ривожланиб, умумий ғоявий асосга, ягона эстетик идеалга эга бўлган совет адабиёти деб аталмиш яхлит организмни вужудга келтиришда рус адабиётининг роли бениҳоя катта бўлди. Биз жуда кўп китобларимизда, тадқиқотларимизда, мақолаларимизда ўзбек адабиётининг ривожланишида рус классик ва совет адабиёти бениҳоя улкан роль ўйнаганини ва ўйнаётганини қонуний равишда қайта-қайта таъкидлаемиз. Бундан баъзи бир ношуд ва чекланган одамлар, айниқса, чет эллардаги ғоявий мухолифларимиз нотўғри хулосалар чиқаришга уринадилар. Уларнинг фикрича, улуг рус адабиётининг таъсири ҳам зўрма-зўракилик билан тарқатилади ва адабиётларни бир-бирига қарам аҳволга солиб қўяди. Бу фикрда ҳақиқат борми? Дарҳақиқат, ўзбек, озарбайжон, украин ва бошқа миллий адабиётларга нега, масалан, француз ёки бошқа бирор халқ адабиёти таъсир кўрсатмади-ю, балки биринчи навбатда, айни рус адабиёти таъсир кўрсатди? Агар масалага объектив ёндашиб, яқин тарих фактларига таяниб мулоҳаза юритсак, рус адабиётининг миллий адабиётлар ривожидида етакчи роль ўйнаши бирор шахснинг орзусига ёхуд хоҳишига боғлиқ тасодифий, зўрма-зўраки ҳодиса эмас, балки муайян тарихий асосга эга бўлган қонуний ҳодиса эканини кўраемиз. Гап шундаки, рус адабиёти XIX асрдаёқ жаҳон адабиётининг энг илғор, энг ғоявий, энг ривожланган отрядларидан бири бўлиб қолди. А. С. Пушкин ва М. Ю. Лермонтов ижоди ҳозиргача жаҳон адабиёти тарихининг энг ёрқин саҳифаларини ташкил қилади. Н. В. Гоголь, Л. Н. Толстой, А. П. Чехов каби ёзувчилар эса танқидий реализмнинг шундай шоҳ асарларини яратдиларки, улар ҳозирги кунга қадар юзлаб, минглаб ёзувчиларнинг ижодий камолотига баракали таъсир кўрсатмоқдалар. Рус адабиёти XIX асрдаёқ жаҳон адабиёти тараққиётига ижобий таъсир кўрсата бошлаган эди. Ўтмишда жуда кўп халқларнинг етук фарзандлари рус адабиётининг етакчилик ролига жуда юксак баҳо беришган. «Нега

бошқа бирон адабиёт эмасу, аини рус адабиёти шундай катта роль ўйнайди?» — деган саволга буюк украин ёзувчиси Иван Франко жуда аниқ ва мукамал жавоб берган эди: «Агар Европа адабиётларининг намуналари бизга манзур бўлган, бизнинг эстетик дидимизни ва фантазиямизни ҳаяжонга солган бўлсалар, русларнинг асарлари бизни қаттиқ ҳаяжонлантирган, виждонимизни уйғотган, одамлигимизни уйғотган, фақирларга ва хўрланганларга муҳаббат туйғуларини уйғотган»¹.

Юксак баднийлик, чуқур ижтимоий мазмун, халқ ҳаёти билан чамбарчас алоқа, даврнинг катта масалаларини дадил қўйиш, ижтимоий муаммоларга бадий жавоб излаш каби хусусиятлар рус адабиётининг халқаро миқёсдаги юксак мартабасини белгилади. Бу юксак мартаба социалистик адабиёт яратиш жараёнида ҳам кўпгина ёзувчиларни биринчи навбатда рус адабиётининг бой тажрибасига мурожаат қилишга ундади. Миллий адабиётларнинг вакиллари рус адабиётидан дастлаб янги жанрлар, янги формаларни қабул қилган бўлсалар, кўп ўтмай, бу ўрганиш тобора ижодий тус олаборди. 20 ва 30-йилларда ўзбек, тожик, қozoқ ва қирғиз адабиёти каби адабиётлар рус ёзувчиларидан реалистик методнинг сирларини ўргана бошладилар. Натижада, миллий адабиётларда ҳам чуқур психологизм билан суғорилган, ҳаётнинг муҳим масалаларини кўтариб чиққан, унутилмас характерлар яратган етук асарлар пайдо бўла бошлади. Бу фикрнинг исботи сифатида Ойбекнинг «Қутлуғ қон», Абдулла Қаҳҳорнинг «Сароб», Берди Кербобоевнинг «Дадил қадам» каби романларини кўрсатиш мумкин. Миллий адабиётлар ривожлангани сари рус адабиётидан ўрганиш, унинг тажрибаларини ўзлаштириш ҳам тобора кенгайиб, чуқурлашиб бораётир. Масалан, ҳозирги даврни оладиган бўлсак, Асқад Мухтор, Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров, Ҳусниддин Шарипов каби ёзувчиларнинг асарларида бунини яққол кўриш мумкин. Асқад Мухтор асарларида уни бирор конкрет ёзувчининг ижоди билан боғлайдиган хусусиятлар йўқ, лекин «Давр менинг тақдиримда» романининг бадий тўқимасида ҳам, услубида ҳам, қаҳрамон характерини очиш принципларида ҳам бугунги рус адабиётидаги етакчи

---

¹ И. Франко. Избр. произведения. т. V, М., 1951, стр. 68—70.

тенденциялар таъсирини кўриш мумкин. Худди шунингдек, Х. Шариповнинг «Қуёшга ошиқман», «Изма-из» каби поэмаларида ҳам бугунги рус поэмачилигидаги илғор тенденцияларнинг ижобий таъсири яққол сезилиб туради.

Миллий адабиётларнинг тез суръатлар билан ривожланишида рус адабиётининг роли нақадар буюк бўлмасин, уларнинг ўзаро алоқаларидан ҳам кўз юмиб бўлмайди. Миллий адабиётларнинг ўзаро ҳамкорлигини бирор миллий адабиётга рус адабиётининг таъсиридангина иборат қилиб қўйсак, катта ва мураккаб ҳодисани ғоятда саёзлаштириб қўйган бўлур эдик. Миллий адабиётларнинг тез суръатлар билан ривожланишида рус адабиётининг таъсири етакчи роль ўйнаган ҳолда уларнинг ўзаро алоқалари ва ҳамкорлиги ҳам бениҳоя катта роль ўйнайди. Мисолларга мурожаат қилайлик. 20-йилларда ўзбек адабиётининг ривожланишида озарбайжон ва татар адабиётлари билан алоқа жуда катта роль ўйнаган. Айниқса, ўзбек драматургиясининг ривожиди Жаъфар Жаъфарли, Ҳусайн Жовид каби озарбайжон драматурглари, Узеир Ҳожибеков каби («Аршин мол-олон») композиторларнинг роли катта бўлди. Поэзиянинг ривожиди эса Абдулла Тўқай ва Ҳоди Тақташ каби революцион шоирлар ижодининг таъсири, прозанинг ўсишида Ғалимжон Иброҳимовнинг таъсири муҳим бўлди. Шуниси диққатга сазоворки, адабиёт ривожланган сайин, миллий адабиётлар ўртасидаги алоқалар ҳам борган сари мустаҳкамланиб, кўп томонлама характер касб этиб бормоқда. Бугунги ўзбек адабиётини олсак, унинг алоқадарини фақат битта ёки иккита миллий адабиёт билан чеклаб қўйиш асло мумкин эмас. Ўзбек ёзувчилари бугун қирғиз ва қозоқ адабиёти билан қандай ҳамкорлик қилса, украин, белорус ёки арман адабиётлари каби бошқа қардош адабиётлар билан ҳам шундай мустаҳкам алоқада. Миллий адабиётларнинг бу хусусиятини Г. И. Ломидзе жуда тўғри қайд қилган эди. У миллий адабиётлар ўртасидаги алоқа ҳозирги даврда фақат тилдаги яқинликка, тарихий ёки этнографик яқинликка асосланмаслигини, балки жуда кенгайиб кетганини уқтириб, шундай ёзади: «Совет Иттифоқидаги адабий жараённинг хусусиятларини ҳисобга олиб, дадил айтиш мумкинки, биронта совет миллий адабиёти йўқки, у бошқа ҳамма совет миллий адабиётлари билан жуда

кўп хилдаги маънавий иплар орқали боғланмаган бўлсин, бирон адабиёт йўқки, унинг тажрибасига территорияси узоқ, бошқа миллий анъаналарга эга, бошқача тил қурилишига эга халқларнинг тажрибаси ҳам озми-кўпми кирмаган бўлсин»¹. Адабий практикадан бундай кўп томонлама, кўп қиррали алоқаларни исботлайдиган жуда кўп мисоллар келтириш мумкин. Буларнинг барчаси миллий адабиётларнинг ўзаро ҳамкорлиги ва алоқалари адабий тараққиёт суръатларини тезлаштиришга ёрдам берадиган муҳим объектив қонуниятга айланганини яна бир марта исбот қилади.

Бу ўринда шундай савол туғилиши мумкин: адабиётларнинг ўзаро ҳамкорлиги ва алоқаси адабий тараққиётда шу қадар катта роль ўйнаса, бирор адабиётнинг таъсири иккинчи адабиётнинг ўзига хослигини инкор қилмайдами? Унинг мустақил ривожланишига, миллий традициялар асосида ўсишига путур етказмайдами? Бундай саволга салбий жавоб бериш керак. Чунки, биринчидан, биз адабиётларнинг ўзаро ҳамкорлиги ҳақида гапирганда, «ўзаро» сўзига алоҳида урғу берамиз. Агар бу масалани «рус адабиётининг бирор миллий адабиётга таъсири» деган формула асосидагина қарайдиган бўлсак, юқоридаги каби шубҳаларга ўрин бўлиши мумкин. Ҳолбуки, ҳақиқий аҳвол бошқачароқ. Бизда кўпгина миллий адабиётлар рус адабиётидан ўрганганидек, рус ёзувчилари ҳам миллий адабиётларнинг тажрибаларини ўзлаштириш асосида ўз ижодини бойитиб бордилар. Масалан, ҳозир тарихий роман ёзишга киришган рус ёзувчиси муқаррар равишда Мухтор Авезовнинг ижодий ютуқлари билан, у кашф этган ижодий принциплар билан ҳисоблашиши керак. 1959 йилда ўзбек адабиётининг Москвадаги декадаси вақтида рус ёзувчиси Леонид Ленч ҳаётдаги фожиали воқеаларни юмористик услубда тасвирлашда Абдулла Қаҳҳорнинг тажрибаси ҳамма сатирик ёзувчилар учун ҳам катта мактаб экани тўғрисида яхши гапирган эди. Бугунги ёш рус прозаси ва поэзиясининг ривожини ҳақида гапирганда, унинг тараққиётида Чингиз Айтматов ёки Расул Гамзатов каби санъаткорларнинг муайян таъсирини кўрмай йўқ. Худди шунингдек, Н. Тихоновнинг Грузия билан, В. Лу-

¹ Г. И. Ломидзе. В поисках нового. М., изд-во «Сов. писатель», 1963, стр. 196 — 197.

говскойнинг Туркманистон билан, В. Инбер ва К. Симоновларнинг Ўзбекистон билан ижодий алоқалари бу ёзувчиларга янги мавзу, янги материалгина бериб қолмай, уларнинг услубида ҳам, ижодий принципларида ҳам муайян янгиликлар яратган. Бу ўринда ҳам бир қатор рус ёзувчиларининг миллий адабиётлар тажрибасидан ўрганиш натижасида бойганини қайд қилиш мумкин. Бинобарин, биздаги адабий алоқалар ўзаро характерга эга, яъни адабиётлар бири устун, иккинчиси унга қарам эмас, балки бири бирига устоз, бири бирига шогирд сифатида ривожланади. Адабий ҳамкорлик ҳеч қайси миллий адабиётнинг ўзига хослигини, мустақиллигини камситмайди. Иккинчидан, бирор адабиёт тажрибасидан ўрганиш ўз миллий адабий анъаналарини ривожлантириш, адабиётнинг миллий ўзига хослигини чуқурлаштириш асосида содир бўлади. Садриддин Айний ижодига мурожаат қилайлик. У 20-йиллардаёқ рус адабиёти тажрибасига суяниб, повесть жанрига мурожаат қилди. Унинг «Бухоро жаллодлари», «Одина» каби повестлари жанр хусусиятлари жиҳатидан Европа адабиётидаги повестлардан фарқ қилмайди. Айни чоқда бу повестларда Шарқ классик адабиётидан, биринчи навбатда, тожик адабиёти анъаналаридан ҳам унумли фойдаланилганини кўриш мумкин. Масалан, «Бухоро жаллодлари» композицион қурилиши жиҳатидан тожик прозасининг ажойиб намуналаридан бири бўлмиш «Чор дарвеш»га жуда яқин туради. «Чор дарвеш»да воқеалар баёни қолиплаш усулига қурилган бўлиб, асосий ҳикоялар шу қолип ичида айрим қаҳрамонлар тилидан баён қилинади. «Бухоро жаллодлари»да ҳам 1917—1918 йилларда Бухорода содир бўлган тарихий воқеалар ўзига хос фон вазифасини ўтайди-ю, шу фон — қолип рамкасида жаллодларнинг ҳикоялари орқали повестнинг асосий мазмуни очилади. Шуниси характерлики, Садриддин Айнийнинг энг етук, энг мукаммал асари «Эсдалиқлар»да ҳам рус адабиётидан ўрганиш, айниқса, мемуар адабиёт тажрибасини ўзлаштириш классик адабиёт традицияларини ўзлаштириш билан чатишиб кетган. Биз «Эсдалиқлар»да «Бадойи-ул-вақое» каби классик мемуар асарлар традициясини ҳам, Шарқ прозасига хос композицион принципларни ҳам аниқ кўрамыз.

Рус ва қардош адабиётлар тажрибасидан ўрганиш адабиётларнинг миллий ўзига хослигини янада чуқур-

лаштиришини Ғафур Ғулом ва Чингиз Айтматов ижодида ҳам яққол кўриш мумкин. Ғафур Ғулом Урта Осиё халқлари шеърятининг энг йирик намояндаларидан бири. Унинг истеъдоди татар, озарбайжон каби қардош халқлар шеърятидан, форс-тожик ва ўзбек классик шеърятидан баҳраманд бўлиб вояга етишди. Айни чоқда рус шеърятидан ўрганиш Ғафур Ғулом эволюциясида жуда катта роль ўйнади. Ғафур Ғуломга таъсир этган адабий манбалар шу қадар кенглигига қарамай, биз шоирнинг энг яхши шеърлари чинакам миллий руҳ билан суғорилганини кўрамиз. Масалан, унинг 30-йилларда яратган «Яловбардорликка» ёки «Турксиб йўлларида» каби шеърларини олайлик. Уларнинг поэтик қурилишида, поэтик образ яратиш принципларида Маяковский шеърятининг қудратли таъсирини кўриш қийин эмас. Аммо айни чоқда бу шеърларнинг умумий руҳи тақрорланмас миллий колоритга эга. «Турксиб йўлларида» шеърининг ҳар мисрасидан кўҳна Туркистоннинг чанг босган тарихи, ўлаётган ўтмиш ва бепоён саҳроларга кириб келган янги ҳаёт гулдуриси сезилиб туради. «Кўкан» поэмасида ҳам 30-йиллар бошидаги рус поэмачилигининг муайян таъсирлари бўлгани ҳолда, бу таъсир шоирга том маънодаги миллий характер яратишга халақит бермаган. Ғафур Ғуломнинг уруш йилларидаги ва кейинги даврдаги шеърятти ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин.

Ҳозирги Урта Осиё халқлари адабиётида, эҳтимол, Чингиз Айтматовдек ўзига хос ёзувчи кам топилар. У рус ва Европа прозасининг традицияларидан дадиллик билан жуда кенг фойдаланиб, машҳур повестларини яратди. Унинг повестларидаги лиризм ва психологизм, биринчи навбатда, рус адабиётидан самарали ўрганишнинг натижаси. Бу ўрганиш эса унинг асарларидаги миллийликни жуда катта бадий куч билан ифодалашга имкон бердики, натижада «Жамила», «Бўтакўз», «Биринчи ўқитувчи», «Сарвқомат дилбарим» каби повестлар орқали жаҳон китобхони Қирғизистон деган янги оламни, қирғиз деган ажойиб қалбли халқни кашф этди. Баъзан, Чингиз асарларида том маънодаги қирғиз миллий характери йўқ, деган даъволар бўлиб қолади. Менимча, бундай даъволар «миллий характер, миллийлик» деган тушунчани бир томонлама англаш оқибатида туғилган. Баъзан «миллийлик» деганда у ёки бу халқ-

қа хос бўлган қолоқ хислатлар, эски урф-одатлар, ўлиб бораётган анъаналар тушунилади. Гўё шу сифатларни ифодаловчи характер миллий бўлади-ю, улардан маҳруми — умуминсоний характер бўлади. «Миллий характер»ни бундай тушуниш мутлақо хато. Миллий характер ҳар қайси миллатга хос бўлган энг яхши сифатларни, фазилатларни ифодалайдиган характердир. Ниҳоят, миллийлик тушунчаси тарихий тушунча эканини, ўсиб, ўзгариб борадиган, мукаммаллашиб борадиган ҳодиса эканини унутмаслик керак. Шубҳасиз, бугунги ўзбек ёки қирғиз миллий характери бундан ўттиз-қирқ йиллар аввалги миллий характердан тубдан фарқ қилади. Социалистик тузум одамларни қайта тарбиялайди, уларда жуда кўп янги сифатлар ва фазилатлар яратадики, вақти келганда улар янги миллий характер сифатида шаклланади. Ҳақиқий ёзувчи ҳаётда, одамлар характерида пайдо бўлаётган мана шу ўзгаришларни тез пайқаш ва бадий акс эттириши керак. Рус ва бошқа халқлар адабий тажрибасидан ўрганиш Чингиз Айтматовга қирғиз халқининг бугунги янги миллий сифатларини юксак бадий шаклда акс эттиришга ёрдам берган. Бу мисоллар яна бир қарра адабий ҳамкорлик ва адабий алоқалар миллий адабиётларнинг традицияларини, ўзига хослигини инкор этмасдан, аксинча, уларнинг янада тўлароқ намоён бўлишига ёрдам беришини исбот қилади.

Адабиётларнинг ўзаро ҳамкорлиги ҳеч қайси адабиётнинг миллий ўзига хослигини инкор этмаганидек, биронта ёзувчининг ижодий ташаббусини, оригиналлигини, новаторлигини ҳам заррача чекламайди. Аксинча, ҳар бир миллий адабиётнинг чинакам новаторлиги кўп миллатли совет адабиётининг коллектив ижодий тажрибасига таянган ҳолдагина вужудга келиши мумкин. Адабий практикага назар ташласак, кўпгина ёзувчиларнинг ички имкониятлари қардош адабиётлардан ўрганиш натижасида янада тўла намоён бўлганини, таланти баҳога эришганини кўриш мумкин. Ўзбек адабиётида том маънодаги биронта новатор асар йўқки, у қардош адабиётлар тажрибасидан ташқари пайдо бўлган бўлсин. Масалан, Ойбек ижодини олайлик. У адабиёт оламидаги биринчи мустақил қадамларидан бошлабоқ қардош адабиётлар тажрибасини ва, айниқса, рус адабиётининг йирик номоянадалари ижодини чуқур ўрганди.

Буни Ойбекнинг ўзи бир неча марта таъкидлаган. Ойбек бир мақоласида шундай деб ёзади: «Менинг қаламим рус адабий-бадий фикрига жуда-жуда бурчдордир. Рус адабиёти мактабидан олган сабоқларим бениҳоя кўп ва қимматлидир»¹. Бошқа бир мақолада эса Ойбек рус адабиётининг тажрибаси ўзбек адабиётининг ривожига катта роль ўйнаганини шундай таъкидлайди: «Рус маданияти ва, аввало, рус адабиёти ўзининг революцион анъаналари, халқчиллиги, гуманизми билан, ўзининг юксак бадий маҳорати билан ўзбек совет адабиёти тараққиётига самарали таъсир кўрсатиб келди ва кўрсатмоқда. Ўзбек совет адабиёти биринчи авлодининг намояналари бўлмиш бизлар Улуғ Октябрь социалистик революциясининг дастлабки кунларидан бошлабоқ буни ҳис этганмиз»². Дарҳақиқат, Ойбек шеърлятида А. Блок ижодининг таъсири, прозасида эса А. М. Горький таъсири яққол сезилиб туради. Албатта, А. М. Горькийнинг «Она» романи билан «Қутлуғ қон» романи ўртасида ҳеч қандай ташқи ўхшашлик йўқ. Баъзан Йўлчини Павел Власовга қиёс қиладилар ва Йўлчининг революцияга келиш йўлида «Она» романининг таъсирини кўрадилар. Менимча, «Қутлуғ қон» романида Горький традицияларини бошқа нарсадан излаш керак. Ойбек Горькийдан ҳаётни кенг эпик планда тасвирлашни, ҳаётдаги етакчи, илгор тенденцияларни кучайтириб кўрсатишни, революцион онгнинг шаклланиш йўллари-ни чуқур психологик анализ қилиш усулини ўрганди. Хўш, бу ўрганиш қандай натижа берди? Биз Ойбекнинг Горькийдан ўрганганини асос қилиб олиб, «Қутлуғ қон» романи мустақил қимматга эга эмас, деган хулосага кела оламизми? Йўқ, албатта. Аксинча, Горькийдан ўрганиш Ойбекка чинакам наваторлик хусусиятига эга бўлган роман яратишга ёрдам берди. «Қутлуғ қон» ўзбек адабиётининг реализмини бир поғона янги босқичга кўтарди. Романнинг новаторлиги — ўша вақтгача ўзбек адабиётида ёритилмаган воқеликни, революция арафасидаги ўзбек ҳаётини кенг кўламда акс эттирганидагина эмас, балки биринчи навбатда, социалистик реализм принципларини янада чуқурлаштирганида. Қардош адабиётлар тажрибасига таяниб яратилган бу асар

¹ «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 8 январь, 1950 йил.

² «Ўзбекистон коммунисти» журнали, 10-сон, 1963 йил, 59-бет.

Ўз навбатида кўп миллатли совет адабиёти хазинасига ҳисса бўлиб қўшилди ва бошқа қардош адабиётларга таъсир этиб, социалистик реализмнинг ривожланишига ёрдам бера бошлади. Худди шунга ўхшаш ҳодисани Абдулла Қаҳҳор ижодида ҳам аниқ кўриш мумкин. Кўп миллатли совет адабиётида ўзига хос ўрин тутувчи Абдулла Қаҳҳорнинг ҳам сатирик таланти Н. В. Гоголь, Л. Н. Толстой, А. М. Горький ва, айниқса, А. П. Чехов каби ёзувчилардан ўрганиш натижасида вояга етди. Абдулла Қаҳҳор ҳам рус ёзувчиларидан нимани қандай ўргангани ҳақида қайта-қайта ёзган. Чехов ижодидан ўрганиш натижасида Абдулла Қаҳҳор «Бемор», «Анор», «Ўғри», «Минг бир жон», «Даҳшат» каби ҳикояларини яратдики, бу ҳикоялар ҳам том маънодаги новатор асарлар сифатида адабиётимиздан мустаҳкам ўрин олди. Бу ҳикояларнинг новаторлиги ҳам «Қутлуғ қон» романидаги каби мавзуида, материалидагина эмас, биринчи навбатда, оддий инсонга, ўтмишда истибдод кишанлари остида суяклари зирқираган, хор бўлган қашшоқ, фақир инсонга муҳаббат туйғусида, инсоннинг инсонлигини ҳайқириб айтишида. Ниҳоят, бу ҳикояларнинг новаторлиги улардаги реализмнинг чуқурлигида.

Ойбек ва Абдулла Қаҳҳор мисолида қардош халқлар адабиётидан ўрганишнинг яна бир муҳим хусусиятини кўрамиз: бу хусусият шундан иборатки, қардош халқлар адабиётидан ўрганиш ҳамини ижодий характерга эга бўлиши керак. Афсуски, миллий адабиётларда айрим ҳолларда бир адабиёт ёхуд бирор ёзувчи тажрибасидан ўрганиш тақлид рамкасида чикмай қолади. Бундай ҳолларда ўрганаётган ёзувчи бошқа бир ёзувчининг асаридаги мавзуни, сюжетни, характерларни ёки адабий усулларни бир оз миллийлаштириб кўчириб қўя қолади. Бу йўл мутлақо самарасиз йўлдир. Горький ҳар қанча буюк бўлмасин, унинг асарларига тақлид қилиб ёзилган асар ҳеч қачон ўртамиёна даражадан юқорига кўтарила олмайди. Горький ижоди битмас-туганмас хазина, аммо бу хазинанинг ноз-неъматларидан тўғри фойдалана билиш керак. Горькийдан ижодий ўрганиш нима? Бунинг маъносини немис шоири Иоганнес Бехер жуда яхши очиб берган: «Бунинг маъноси шундай: унинг кузатувчанлигини, одамларни реалистик тасвирлашдаги маҳоратини қабул қилинг, ундан проблемаларни фақат унгагина хос бўлган специфик бадий воситалар билан ҳал қилиш

йўлини ўрганинг. Горькийдан ҳамиша буюк шогирд булиб қоладиган одамгина инсониятнинг буюк устози бўла олиши мумкинлигини ўрганинг, Горькийдан ўрганиш маҳоратини ўзлаштиринг»¹. Адабиётларнинг ўзаро ҳамкорлиги ва алоқаси тақлидчиликни, тайёр усуллар ва сюжетларни, проблемалар ва характерларни кўчириб олишни инкор қилади. Бу алоқалар, ўзаро ўрганиш ижодий характерга эга бўлгандагина, бирор адабиётдан ўрганилган нарса ўрганаётган ёзувчининг ижодий лабораториясида қайта ишланиб, бойитилган ҳолда қайта туғилгандагина новаторлик майдонга келиши мумкин.

Бир вақтлар В. Г. Белинский бир ёзувчининг иккинчи ёзувчига таъсирини қуёшнинг гиёҳга таъсирига ўхшатган эди. Дарҳақиқат, адабиётлар дўстлиги, уларнинг мустаҳкам алоқаси, ўзаро таъсири социалистик жамиятда шундай қудратли бир кучки, у қуёш каби ҳар қайси миллий адабиётнинг тараққиёт йўлини ёритиб туради, унинг ички кучларини тўлароқ рўёбга чиқаради, реализм чўққиларига боришига кўмак беради, миллий ўзига хослик ва новаторлик сари бошлайди. Шунинг учун ҳам биз адабиётларнинг ўзаро ҳамкорлиги ва алоқасини социалистик жамиятдаги янгича адабий жараённинг объектив қонуниятларидан бири деб ҳисоблаймиз.

---

¹ И. Бехер. В защиту поэзии, М., 1959, стр. 264.

ЙИЛЛАР ВА ЙУЛЛАР

Ярим аср... Кўҳна тарих учун ярим аср кўз очиб юмгунча ўтиб кетадиган бир лаҳза, холос. Аммо бу «лаҳза» ичида совет халқи шундай улуғвор ва мазмундор йўлни босиб ўтдики, унинг ҳар қаричи ақл бовар қилмайдиган мўъжизаларга тўла. Ўзбекистоннинг бугунги жамолига бир назар ташланг: унинг навқирон шаҳарларини, яшнаган қишлоқларини, бепоён пахтазорларини, сўлим боғларини, кумуш тасмадек каналларини, улкан заводларини; қудратли нурхоналарини кўз олдингизга келтиринг. Эски пахсадай нураб қолган хароб ва қашшоқ Туркистон атиги эллик йил ичида фаровон ва бадавлат ўлкага айланди. Эллик йил ичида шуҳрати оламга дoston бўлган, меҳнати, ақли, истеъдоди, саховати билан жаҳонни қойил қолдирган янги ўзбек кишиси етишиб чиқди. Буларнинг барчаси улуғ Октябрнинг шарофати билан бўлди. Октябрь Ватанимиздаги бошқа халқлар қатори ўзбекни ҳам асрий зулмдан озод қилди, уни жаҳолат ва нодонлик исканжасидан қутқариб олиб, ўз тақдирининг хўжасига айлантирди. Озодликка чиққан халқ социализмнинг муҳташам биносини яратар экан, ярим аср давомида унга муносиб янги маданият ҳам вужудга келтирди. Ўзбек совет адабиёти ана шу маданиятнинг ажралмас бир қисмидир. Адабиётимиз Октябрь туфайли унинг ҳаётбахш нурларидан баҳраманд бўлиб, Ленин партиясининг доимий ғамхўрлиги остида пайдо бўлган ва камол топган буюк маънавий бойликдир. Бу бойликни халқимиз меҳр-муҳаббат билан «ювиб, тараб, севиб, ўпиб, қучиб, опичлаб» балоғатга етказди. Ўзбек

совет адабиёти ярим аср давомида ғоят мазмундор ва ибратли тараққиёт йўлини ўтиб, жуда бой тарихий тажриба орттирди. Адабиёт халқ билан бирга одим отиб, унинг ҳаётидан, курашидан, меҳнатидан илҳомланиб, унга хизмат қилиб вояга етди. У ярим аср давомида жўшқин илҳом, оташин эҳтирос билан халқ қалбидаги туйғуларни, унинг муқаддас орзу-истакларини, мусаффо ҳисларини куйлади ва социалистик тузум шароитида шакланган инсон қалбининг бадий кўзгусига айланди. Адабиётимизнинг бугунги уфқи, ғоявий-бадий юксаклиги бизни бениҳоя қувонтиради, қалбимизни чуқур ифтихор туйғулари билан тўлдиради, чунки бу юксакликда ўзбек халқининг ўтмишдагига қиёс қилиб бўлмайдиган даражада ўсиб кетган янги маънавий қиёфаси мужассамлашган. Ярим аср давомида адабиётимизда реалистик принциплар узил-кесил ғалаба қозонди, унинг партиявийлиги, халқчиллиги янги босқичга кўтарилди. Биз адабиётимиз равнақини ҳақли равишда революция самаралари билан, социалистик тузумнинг ҳаётбахш кучи билан изоҳлаймиз ва унинг бойлигидан, ранг-баранглигидан фахрланамиз. Ўзбек адабиётининг равнақи, босиб ўтган тарихий йўлининг мазмундорлиги, айниқса, поэзия мисолида жуда яққол кўринади.

* * *

«Революция адабиёти шеърлардан бошланди», деб ёзган эди В. В. Маяковский. Ўзбек революцион адабиёти ҳам шеърдан бошланди. Бу табиий эди, чунки, биринчидан, ўзбек халқи асрлар давомида бой поэзия яратган, буюк шоирлар етиштирган, ажойиб поэтик традицияларга эга халқ бўлса, иккинчидан, революцион воқелик поэзияга ғоят ҳамоҳанг эди. У поэтик ижод учун жуда кенг имкониятлар яратиб берди. Революция ҳаётнинг ҳамма соҳаларига ўзгариш руҳини олиб кирди. Революция туфайли туғилган маънавий кўтаринкилик, революция ғалабаларини душманлар ҳамласидан ҳимоя қилиш иштиёқи, озодлик нашидаси одамлар қалбида қўшиққа, шеърга айланди. «Ҳамма нарса ўрнидан қўзғалиб, ўзгариб кетди, ҳамма ерда зилзила пайтидагига ўхшаш силжишлар рўй берди, энди янги ҳаётнинг янги ҳодисаларини гапириш лозим, — деб ёзган эди А. В. Луначарский. — Пролетарлар, деҳқонлар энди ҳаётнинг хўжайини бўлиб

қолдилар, улар ўзларини шу ҳаётнинг яратувчилари сифатида ўрганишни талаб қилмоқдалар. Шу туфайли адабиёт учун батамом янги замин вужудга келмоқда». Мана шу революцион замин янги поэзияни вужудга келтирдик, бу поэзия ўзбек совет адабиётининг илк қадамини, биринчи зарварагини ташкил қилади. Тарих тақозоси билан бу зарварақнинг муаллифи Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий бўлди.

Ҳамза Ҳакимзода ҳам Маяковский каби Октябрь революциясини катта севинч билан кутиб олди, чунки революция Ҳамзани йиллар давомида ўйлантириб келган мураккаб жумбоқларни ҳал қилиб берди, ечилмаган саволларига жавоб берди. Ҳамза революциянинг биринчи кунлариданоқ унинг маъносини, аҳамиятини яхши тушуниб, бутун истеъдодини, жамики ғайратини халқ ишига бағишлади. У жанговар ташвиқотчи бўлди, театр труппалари тузиб, сахна орқали одамларни революцион курашга чақирди. Унинг севинч ва шодликка тўла ҳайқириви, революцияга ишонч, янги ҳокимиятга — халқ ҳокимиятига садоқати шеър ва қўшиқ бўлиб, бутун Туркистон бўйлаб янгради. Ҳамза ўзбек шоирлари ичида биринчи бўлиб «Яша Шўро!» деб ҳайқирди. Унинг бу ҳайқириви юз минглаб меҳнаткаш омма қалбидаги чуқур революцион туйғуларнинг ифодаси бўлган эди, шунинг учун ҳам унинг куйга солинган шеърлари бўронли революция йилларининг жанговар гимнига айланди.

Ҳамза поэзиясида биринчи марта ўлароқ халқ бахтсаодати учун актив жанг қилувчи курашчи образи яратилди. Ҳамза тасаввурида папах кийган бу қаҳрамон темир панжалари билан душман қонини тўкувчи қоплонга ўхшайди.

Ҳамзанинг революцион поэзияси революция ишига, унинг истиқболига чуқур ишонч билан суғорилган. У Коммунистик партия раҳбарлигида ишчилар ва деҳқонлар янги ҳаёт қуришига, бу ҳаёт мангу бахтиёр, эркин, ажойиб ҳаёт бўлишига астойдил ишонади.

Революцион поэзияни яратишда Ҳамза билан бир қаторда Садриддин Айнийнинг ҳам хизматлари катта бўлди. Айний ҳам Ҳамза каби давр талабларини яхши ҳис қиларди. У халққа аввалғидай ишқий кечинмаларни куйловчи бир маромдаги хомуш ғазаллар эмас, дилларни шикаста этувчи нолалар эмас, жанговар чақириқлар зарурлигини яхши тушунадди. Шиддатли ҳайқирдиқларни

айтиш, бевосита ўқувчига мурожаат қилиш, у билан юракдан бемалол сўзлашиш, унинг қалбига таъсир қилиб, ҳаракатга келтириш учун эса янгича шеърини формалар керак эди. Айний ҳам Ҳамза каби дадил бармоқ вазнига мурожаат қилади. Ҳамза қўшиқ формасини танлаган бўлса, Айний марш формасини танлади. Шу тариқа, «Хуррият марши», «Октябрь инқилоби», «Байналмилал марши», «Марсия», «Баҳор ҳаволари», «Октябрь шарафига» каби шеърлар пайдо бўлди. Бу шеърларда шоир эски дунё қулаб, янги кун, янги ҳаёт бошланганига қувонч туйғуларини, шодлик кайфиятини ифодалайди. Айний ҳам революцияни қуёшга ўхшатади ва шу қуёш нурларидан баҳраманд бўлиб, унинг тева-рагига жипслашишга чақиради. Шоир «Эй қариндош!», «Эй йўлдош!», «Эй қўлдош!» деб бевосита ўқувчига мурожаат қилади, уни революция зафарини мустаҳкамлаш учун курашга, олға боришга, бирлашишга чақиради:

Олдай бос! Олдай бос, эй қариндош!
Бундан сўнг оқмасин кўзингдан ёш.
Қўймағил дунёда бир золимни,
Инсонлар ҳур бўлсин! Бир бўлсин!

Айнийнинг революцион поэзиясидаги энг муҳим темалардан бири — интернационализм темасидир. У барча миллат меҳнаткашларининг ҳурлигини истайди, уларни бирлашиб туриб, умумий душманга — эксплуататорларга қарши курашга чорлайди. Масалан, «Кунчиқарликларга хитоб» шеърида шоир ҳинд, эрон, хитой, афғон, турк, тожик меҳнаткашларининг бирлигини улуғлайди, уларнинг интернационал дўстлигини мадҳ этади.

Айний янги революцион воқеликни тасвирлашда классик поэзиянинг традицион образларидан ҳам унумли фойдаланади. Шундай образлардан бири йил фасларидир. Шоир янги ҳаётни баҳорга, эски ҳаётни қишга қиёс қилади ва ҳар икки фаслнинг сифатларини тасвирлаш орқали революцион воқеликнинг гўзаллигини тасдиқлайди.

Шу тариқа Ҳамза ва Садриддин Айнийнинг революцион қўшиқлари ва маршлари ўзбек совет поэзиясининг ривожига асос бўлди.

Ўзбек революцион поэзиясининг характерли хусусиятларидан бири — унинг ғоятда ранг-баранглигидадир.

Революция халқнинг мудраб ётган ижодий кучларини уйқудан уйғотди. Натижада, Ҳамза ва Айнийлар ёнига ўнлаб шоирлар келиб қўшилдики, улар ҳам Октябрни ҳеч иккиланмай қабул қилган, бутун истеъдодини революция хизматига бағишлаган, жўшқин қўшиқларда янги ҳаётни, курашни, дўстлик ва биродарликни мадҳ этган шоирлар эди. Бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас эди, чунки революция арафаларида ўзбек адабиётида юзага келган умумий аҳвол шунини тақозо қилар эди. Маълумки, 1905 йил революциясининг таъсирида кўпгина ўлкалардаги каби Туркистонда ҳам қудратли миллий озодлик ҳаракати бошланиб кетди. Бу ҳаракат адабиётда ҳам муайян жонланишни вужудга келтирди. Ўзбек тилида турли-туман журналлар, газеталар чиқа бошлади, китоб нашр этиш ишлари авж олди. Миллий онгнинг уйғониши, миллий маданиятнинг шаклланиш процесси, шубҳасиз, ғоят мураккаб характерга эга. Бу процесс буржуа идеологияси билан халқ манфаатларини ифодаловчи демократик идеология ўртасидаги кескин кураш белгиси остида ўтади. 1905 йилдан кейин Туркистонда миллий буржуазия идеологиясининг ифодаси бўлмиш реакцион жадидизм оқими кенг томир ёя бошлади. Бироқ бу оқим зоҳиран қараганда кучлидай кўринса-да, аслида ҳали туғилмай туриб инқирозга юз тутган, истиқболи ноаниқ синфнинг идеологияси бўлгани учун заиф ва мўрт эди.

Афсуски, кўпгина илмий ишларда жадидизмнинг ана шу хусусиятига етарли баҳо берилмайди, унинг моҳияти, ички заифликлари, ғоявий қарама-қаршиликлари, тарихдаги ўрни тўғри очилмайди, кўпинча, жадидизм кўзимизга қўш кўринади-ю, натижада 1905—1917 йилларда Туркистондаги маданий-адабий ҳаётнинг бирдан-бир ифодачисига айланиб қолади. Бундай тенденция қўлига қалам олиб, газета ва журналларда асарлар эълон қилган, бу асарларида жаҳолат ва нодонликни қоралаб, илм-маърифатни ташвиқ қилган ҳар қандай зиёлини жадид деб эълон қилишга олиб келади. Ҳолбуки, ҳақиқий аҳвол тамомила бошқача. 1905—1917 йиллар давомида Туркистонда жадидлардан кескин фарқ қилган, халқ оммасининг манфаатларини ўйлаган, прогрессив демократик позицияларда турган зиёлиларнинг катта гуруҳи шаклланган. Улар ичида шоирлар етакчи ўринни эгаллаган. Бу шоирларнинг кўпчилиги ижодини Октябр

революциясидан анча аввал бошлаган, 1905 йил ва 1916 йил қўзғолонлари таъсирида шаклланган, ўз асарларида йиллар давомида халқнинг оғир ҳаётини енгиллатиш йўллариини излаган, лекин турли тарихий сабабларга кўра бирдан-бир тўғри йўлни ҳали тополмаган эдилар. Шунинг учун ҳам бундай зиёлилар, табиий, Октябрь революциясини катта қувонч билан кутиб олишди, ҳеч иккиланмай революция манфаатлари учун хизмат қила бошлайдилар ва ҳаммалари бирлашиб, ўзбек революцион поэзиясини яратиш соҳасида самарали ижодий меҳнат қиладилар. Бу шоирлар Абдулла Авлоний, Муҳаммад Шариф Сўфизода, Оразий, Хислат, Ҳайратий, Нозимахоним, Абдураззоқ Фақирий, Баёний, Чокар, Мутриб кабилардир. Албатта, бу шоирларнинг ижоди камчиликлардан бутунлай холи, мутлақо бенуқсон ижод эмас. Уларнинг асарларида, шу жумладан, революция йилларида яратган асарларида ҳам муайян камчиликларни, баъзан ҳатто ғоявий маҳдудликни, мавҳумликни учратиш мумкин. Бироқ бундай жузъий камчиликлар улар яратган поэзиянинг етакчи хусусиятини, бош тенденциясини ташкил қилмайди. Уларнинг революциядан аввалги ижодидаги етакчи тенденция — ҳаёт ҳақиқатини куйлаш, зулми, ҳақсизликни, жаҳолат ва нодонликни қоралаш бўлса, революцион шеърларининг энг муҳим хусусияти — кураш пафоси, озодлик нашидаси, янги ҳаёт қувончини чуқур эҳтирос билан мадҳ этишдир. Шунинг учун ҳам уларни ўзбек революцион поэзиясининг илк намоянадалари қаторига қўшиш керак.

Абдулла Авлоний революцияга қадар анчагина шеърлар яратган, тўпламлар нашр қилган, педагогик асарлар, дарсликлар эълон қилган, рус маданиятининг актив тарғиботчиларидан бири бўлган. Айниқса революция арафаларида ёзган кўпгина шеърларида ҳали халқни чоризмга, зулмга, эксплуатацияга қарши революцион курашга, қуролли қўзғолонга чақириш даражасига етиб борган бўлмаса-да, халқнинг озодликка эришиши, «қаро кунлар кетиб, ўрнига рўшнолик етиши» муқаррар эканини комил ишонч билан куйлаган:

Келур улфат, адоват ўртадин қалқар, кетар бир кун,
Қаро кунлар кетиб ўрнига рўшнолик етар бир кун.
Адолат боғида гулҳойи тарбият битар бир кун.

Очиб ғунча даҳанни шодлик изҳор этар бир кун.
Улар олам гулистон қайғу-кулфатлар йитар бир кун,
Дилим, ғам чекма кўп, бир кун келур, бедор ўлур олам,
Чиқиб булбуллари «чах-чах» ўқур, гулзор ўлур олам.

Мана шундай оптимистик мисраларни яратган Абдулла Авлоний революциянинг биринчи кунлариданоқ сидқидиллик билан халқ ишига хизмат қила бошлайди. У коммунистик матбуотни яратишда жонбозлик кўрсатади, ўткир публицистик мақолалар ёзади, мактабларда ишлайди, илмий фаолият билан шуғулланади, саҳна асарлари яратади. Айниқса, Абдулла Авлонийнинг революцион поэзияси ўзбек адабиётида салмоқли из қолдирди. У ҳам Ҳамза ва Айний каби поэзияда янги воқеликни чуқур ва кенг ифодалашга имкон берувчи қулай формалар қидириб, бармоқ вазнига, қўшиқ ва марсияларга мурожаат қилади. У меҳнаткаш халқни революция ғалабаларини мустаҳкамлаш учун курашга чақиради, курашчи-коммунистлар образини яратишга интилиб, уларнинг революция ишига фидокорлигини, садоқатини улуғлайди. Бу жиҳатдан унинг «Партия дружиначиларига», «Қизил байроқ» каби шеърлари характерлидир. «Хуррият марши»да эса дўстлик ва интернационализм ғоялари олдинга сурилади. Шоир эркин меҳнатни, озодлик келтирган революцияни мадҳ қилади, Туркистон осмонида адолат ва ҳақиқат байроғи ҳилпираётганидан мамнун бўлиб, шодлик ҳисларини тараннум этади.

Бу йилларда Ҳамза, Айний, Авлонийлар билан бир сафда ёнма-ён туриб, ўзбек революцион поэзиясини яратиш ишига катта ҳисса қўшган шоирлардан яна бири Муҳаммад Шариф Сўфизода эди. У ҳам революциядан аввал бойларни, эшонларни, муллаларни кескин танқид қилиб, ўткир ҳажвий шеърлар яратган, асарларида жаҳолат ва нодонликни қоралаган, шунинг учун реакцияч руҳонийлар томонидан «кофир» деб эълон қилиниб, қувғинга учраб, кўпгина қийинчиликларни бошидан кечирган. Сўфизода Октябрь революциясини шодлик билан кутиб олиб, Ҳамза каби «Яша Шўро!» деб ҳайқирди. Бу жиҳатдан, унинг «Яшнатайлик шонли Шўрон!» деган мусаддаси характерлидир:

Ҳақиқий большевик ўртоқлар, қўлни беринг қўлга,
Мабодо, майл қилманг, ошнолар «ўнг» билан «сўлга»,

Юринг Ленин шиори остида байналмилал йўлга,
Ки бу йўлдан чиқиб энди «саёҳат» айламанг чўлга,
Жаҳон йўқсуллари, ер куррасининг ишчи-деҳқони,
Яшайлик, бирлашайлик, яшнатайлик шонли Шўрони!

Кўриниб турибдики, бу шеър аруз вазнида, классик поэзияда кенг тарқаган формада ёзилган. Ўзбек революцион поэзиясининг ранг-баранглиги ва бойлиги шундаки, унда жўшқин маршлар, жанговар қўшиқлар, бармоқ вазнида ёзилган оташин шеърлар традицион формада ёзилган поэтик асарларни, адабиётимизда минг йиллик тарихга эга бўлган аруз вазнини инкор қилган эмас, аксинча, янги форма традицион форма билан бирга, ёнма-ён турган. Революциядан аввал узоқ йиллар давомида ғазаллар, мураббалар, мухаммаслар ёзган кўпгина шоирлар ана шу традицион формалардан янги мазмунни ифодалашда самарали фойдаланганлар. Бу ҳодисанинг муҳим, принципиал аҳамияти ўша йиллардаги идеологик кураш фонида янада аниқроқ кўринади. Маълумки, йигирманчи йилларнинг бошлариданоқ, янги социалистик маданиятни яратиш масаласи кескин мунозараларнинг объекти бўлиб қолди. Бу мунозараларда масаланинг моҳиятига чуқур тушуна олмаган баъзи бир одамлар «соф пролетар маданиятини» яратиш тарафдор бўлдилар. Уларнинг фикрича, ўтмишда, эксплуататорлар ҳукмрон бўлган жамиятда яратилган ҳар қандай маданият эзувчи синфлар идеологиясига хизмат қилган. Шунинг учун ундан социалистик маданият яратишда фойдаланиш мумкин эмас. Шу асосда баъзи бир «олимлар», адабиётчилар маданий меросни тамомила инкор қилиш йўлига тушиб олдилар. Уларнинг фикрича, ўзбек классиклари Алишер Навоий бошчилигида ёппасига мистик шоирлар бўлган, ўтмиш адабиётдан фойдаланишга арзийдиган бирор дуруст нарса мерос қолган эмас. Шу жумладан, аруз вазни ҳам ўзбек тилининг табиатига мос бўлмагани учун, арабча ва форсча сўзларни кўплаб ишлатишни тақозо қилиши учун шеърда сунъийлик туғдиради, бинобарин, фойдаланишга ярамайди. Аруз ҳақидаги бундай фикрлар биринчи қарашда тўғридай кўринса-да, аслида ундай эмас. Гап шундаки, вазн — шеър иморатини қуришга ёрдам берадиган асбоб, холос. Бу асбобнинг, иш қуролининг нечоғли самарали экани, уни ишлатувчи устанинг маҳоратига, санъатига боғлиқ. Уста

нўноқроқ, чала мулла бўлса, поэтик истеъдод улашаётганда охиrhoқда бoриб қолган бўлса, аруз вазнидагина эмас, бармоқда ҳам бирон дуруст натижага эриша олмаслиги мумкин. Чинакам поэтик асар яратиш, ғоявий чуқур, бадий юксак шеърлар ижод қилиш фақат вазнидагина боғлиқ эмаслиги ўзбек совет поэзияси тажрибасида неча марталаб исбот қилинган. Уша йилларда, умуман, классик меросимизга ва, хусусан, арузга қарши шиддатли ҳужумлар давом этиб турган шароитда, Сўфизода каби шоирларнинг эски формада янги революцион мазмунли муваффақият билан ифодалаган шеърлари, шубҳасиз, революцион поэзия имкониятларини кенгайтиришда, унинг қуролларини хилма-хил қилишда, поэзиядаги оҳангларни ранг-баранглаштиришда муҳим аҳамиятга эга эди. Сўфизода бу изланишларида ёлғиз эмас эди. Унинг ёнида Оразий, Ҳайратий, Мискин, Хислат каби шоирлар ҳам бор эди. Хислатнинг «Инқилоб» радиодли газалидан қуйидаги парчани кўрайлик:

Нур сочиб, мазлум элига бўлди ҳамдам инқилоб,
Ҳар тараф равшан зиёсин сочди шул дам инқилоб.
Қон ютубон кўп асрлар меҳнат аҳли бўлди хор,
Ул ҳароратли юракка бўлди малҳам инқилоб.
Ҳам мусулмон, буддавий, ҳам исавию, мусавий,
Барчасин айлаб биродар, қилди бир жам инқилоб.
Хислато бир сафда ўлғил ул фидойилар билан,
Сандайин бечораларга бўлди ҳамдам инқилоб.

Кўриниб турибдики, 1918 йилда ёзилган бу газалда бир оз мавҳумроқ бўлса-да, умуман, революциянинг моҳияти дуруст очилган.

Ўзбек революцион поэзиясини вужудга келтиришда, юқорида айтганимиздек, хоразмлик Абдураззоқ Фақирий, Мутриб, Чокар, Баёний, Сафо Муғанний каби шоирлар ҳам катта ҳисса қўшдилар. Туркистонда Октябрь революциясининг ғалабаси ва айниқса Хоразмда Исфандиёрхон истибдоди харобалари устида халқ жумҳуриятининг барпо этилиши ўнлаб шоирларнинг чексиз қувончига сабаб бўлди. Улар жўшқин революцион пафос билан ҳурриятни, янги Шўро ҳокимиятини, қизил аскарларни, Ленин партиясини мадҳ этувчи шеърлар яратди. Уларнинг революцион шеърлари «Инқилоб қуёши», «Хоразм хабарлари», «Қизил Хоразм» каби газета ва

журналларда мунтазам босилиб турди. Ниҳоят, Хоразм маориф-маданият назоратининг ташаббуси билан 1923 йилда бу асарлар тўпланиб, «Ўзбекча инқилобий шеърлар югуруми» деган ном билан босилиб чиқди. Тўпланинги сўз бошисида бу китобдан кузатилган мақсад ҳақида шундай дейилган: «...Бизни бу йиғиштирган ярим шеърларимиз Хоразм инқилобининг хоразмликларга ташлагон турли-турли таъсирларини кўрсатганидан, тарихий бир қиммати бордир... Шуларни қутқариб қолмоқ тилаги билан газета ва журналларнинг ҳар бир сонини элаклаб топдук-да, барчасини бир ерга югуриб, муни «Ўзбекча инқилобий шеърлар югуруми» деб одлаб, сизларга сундуқ». Дарҳақиқат, вақт ўтиши билан сарғайиб кетган, кўп жойларида ранги ўчган бу китобни варақлаб кўринг — унинг етмиш саккиз саҳифасининг ҳар қайсисида революция йилларининг оташин нафасини ҳис қилиш мумкин.

Хоразмлик шоирлар яратган революцион поэзия тематик жиҳатдан хилма-хиллиги билан диққатга сазовордир. Шоирлар революция келтирган ҳурриятни мадҳ этадилар, истибдод даврини, разолат йилларини қоралайдилар, революция зафарларини мустаҳкамлаш учун курашга чақирадилар, турли халқлар ўртасидаги биродарликни, иттифоқни улуғлайдилар. Бироқ тематик диапазон ҳар қанча кенг бўлмасин, ҳамма шеърларга жон бериб турган, кўпчилик шоирларнинг диққат марказида турган бир тема бор эдики, бу революция, ҳуррият темаси эди. Кўпгина шоирлар ўз шеърларида революцияга муносабатини билдиришни, ҳуррият замонидан мамнунлигини ифодалашни муқаддас бурч деб билганлар. Натижада, ҳуррият ҳақида ўнлаб шеърлар майдонга келди.

Хоразмлик шоирлар революция ҳақида ёзар эканлар, ҳар қайсиси ўзига хос йўл билан ижод қилишга, ҳаётий материални уюштиришда, умумлаштиришда оригинал приёмлар қўллашга ҳаракат қилишган. Масалан, Чокар ва Мутриб каби шоирлар кўпроқ ғазал формасини танлаб, унда ҳуррият туфайли қалбларида туғилган ички кечинмаларни ифодалаган бўлсалар, Сафо Муғанний оташин чақириқ, жанговар ташвиқот руҳидаги асарлар яратган. Кекса шоир Баёний бўлса, ўз шеърларида бевосита ҳаётий манзаралар чизиш йўлидан борган. Бу жиҳатдан, унинг «Битсун аҳли разолат, яшасун ҳуррият!»

деган шеъри характерли. Шеър бармоқ вазнида ёзилган бўлиб, ҳажми анча катта. Композицион жиҳатдан икки қисмга ажралади. Биринчи қисмида у истибдод даврининг аниқ манзарасини чизади. Шоир «юртни қонга булаб, зулмат асрига чулғаб, жабру жафолар қилган энағар рўдаполарни» қоралайди, иккинчи қисмда янги замонни завқ билан куйлайди.

Нозимахоним Октябрни қизгин кутиб олар экан, революциянинг ўзбек аёлига келтирган бахтидан мамнун бўлиб шеърлар ёзди.

Илму урфон авбоби кенг очилди бизларга,
Ўқиб анда бўлайлик алломалар тенгдоши.
Басдур энди жаҳолат, бидъат лойига ботмоқ,
Биз-да бўлсак вақтидур ҳар бир ншда ишбоши.

Шоиранинг Ленин ҳақидаги шеъри ҳам жуда оригинал ёзилган. У бу шеърни «ёр-ёр» формасида ёзган:

Қулоқ беринг, жононлар, мен сўзлайин, ёр-ёр,
Сўз дурини Ленинга бахш айлайин, ёр-ёр.
Нечук демай мадҳини мен нотавон, ёр-ёр,
Йўл тополмай зулматда эдим ҳайрон, ёр-ёр.
Қуёш бўлиб башарга ўртоқ Ленин, ёр-ёр,
Сочди зиё оламга ўртоқ Ленин, ёр-ёр.
Анингдек зот топилмас оламда ҳеч, ёр-ёр,
Халқ ғамини егувчи эртаю кеч, ёр-ёр.
Таниттирди мазлумга соғу сўлни, ёр-ёр,
Ҳам кўрсатди бизларга ҳурлик йўлини, ёр-ёр.
Мендек сон минг мурдани зинда этди, ёр-ёр,
Жон бахш этиб қайтадан, ханда этди, ёр-ёр.
Ленин мадҳи, Нозима, доим улуг, ёр-ёр,
Битмиш назмин бу йўлда ҳар дам қутлуг, ёр-ёр.

Бу ажойиб шеърнинг «ёр-ёр» формасида ёзилгани бежиз эмас. Шоиранинг назмида асрлар давомида ўзбек аёлининг қалбидаги дардини, юракни эзувчи мунгни ифодалаб келган ҳазин «ёр-ёр» энди янгича бўлиши керак ва янги замон аёлларининг биринчи «ёр-ёр»и уларга бахт келтирган, уларга ўнгу сўлни таниттириб, ҳурлик йўлини кўрсатган, уларни эрлар билан тенг ҳуқуқли қилиб, ёрқин ҳаёт йўлига бошлаган буюк инсонга — Ленинга миннатдорлик туйғуси билан тўла бўлиши керак. Дарҳақиқат, Нозимахонимнинг Ленин ҳақидаги

шеъри барча ўзбек аёлларининг қалбидаги туйғуларни ифодалаган ажойиб гимндай жаранглайди.

Юқорида айтилганлардан кўриниб турибдики, Октябрь революцияси ғалаба қозонган кундан бошлабоқ ўзбек революцион поэзияси шакллана бошлади. Бу поэзия ўзбек совет адабиётининг илк саҳифаларини ташкил қилади. Бу саҳифалар шу қадар ёрқин, шу қадар бой, шу қадар мазмундорки, кейинчалик улар янги ўзбек поэзиясининг ривожини учун мустаҳкам замин бўлди.

Ўзбек революцион поэзияси биринчи қадамлариданоқ том маънодаги новатор поэзия сифатида шаклланди. Бу новаторлик поэзиянинг ташқи белгиларида — тематикасида, образлар системасида, вазнидагина эмас, биринчи навбатда ички моҳиятида, ғоявий йўналишида, эстетик идеалида, ҳаётни акс эттириш принципларида намоён бўлди. Гап шундаки, революция адабиёт ва санъатга эскича қарашларни ҳам ўзгартирди, унинг ҳаётдаги ролини кучайтирди, ундан активликни талаб қила бошлади. Ҳамза Ҳакимзода бошчилигидаги ўзбек революцион шоирлари революцион воқеликнинг бу хусусиятини яхши тушундилар. Улар санъат ва адабиёт халқ ҳаёти билан узвий боғланган, унинг манфаатлари учун хизмат қиладиган, уни жаҳолат уйқусидан уйғотиб, актив ижтимоий фаолият сари бошлайдиган ўткир ғоявий қурол бўлиши зарурлигини, бунинг учун янги эстетик принциплар асосида ижод қилиш кераклигини чуқур англадилар. Абдураззоқ Фақирийнинг шеърларидан бирида қуйидаги мисраларни учратамиз:

Фақирий, эмди йиғ сен ҳам у маҳзун нағма — созингни,
Янгидан соз этиб шеъринг, дегил мадҳини хуррият.

Кўриниб турибдики, Фақирий янгича созланган шеърлар яратиш зарурлигини чуқур ҳис қилган. Шоир Баёний эса янги адабиётнинг етакчи принципларини янада аниқроқ, янада чуқурроқ таърифлайди ва барча қаламкаш дўстларига мурожаат қилиб, уларни халқ манфаатига хизмат қилишга чақиради. Баёний қаламқош ғаммозларга жонни садқа қилиш, вафосиз ёр дардида беҳад афғон чекиш шоирлик эмас, деб эълон қилади ва шоирнинг ифтихори, шарафи — жабҳалардан сўзлаш, элни курашга чорлаш, маърифатга йўллаш эканини айтади. Бу муҳим принциплар Баёнийнинг «Аҳли ашъора» шеърларида

ифодаланган бўлиб, унинг бош ғояси қуйидаги мисраларда яхши баён қилинган:

Эл орзусин куйламоқ,
Эл дардини сўзламоқ,
Элга ҳамнафас бўлмоқ,
Эл бирла қадамлашмоқ
Шоир-чун эзгу ният.
Ифтихор ва шарафдир.

«Элга ҳамнафас бўлиш» — ўзбек революцион поэзиясининг энг муҳим принципи, етакчи хусусияти эди. Бу поэзия биринчи қадамлариданоқ, «янги турмуш»ни ўзининг бош мақсади қилиб олди. «Янги турмуш» эса синфлар тугатилган, ҳақсизлик битирилган, адолатсизлик йўқотилган, жаҳолат ва нодонлик таг-томири билан юлиб ташланган, ҳамма жойда эркинлик, тенглик, бахт ва фаровонлик ҳукмрон бўлган ҳаёт, яъни, коммунистик ҳаёт эди. Ўзбек революцион поэзияси ана шу юксак идеалдан келиб чиқиб ҳаётни акс эттирди, шу идеал унинг чуқур ғоявийлигини белгилади. Шунинг учун ҳам ўзбек революцион поэзияси революцияни улуғлаш, унинг қудратини тасвирлаш билан чекланмай, халқлар дўстлигини, интернационализмни, қардошликни ҳам тасдиқлади. Ўзбек революцион поэзияси халқ ҳаёти билан чамбарчас боғланган, унинг қудратига чексиз ишонгани учун чинакам оптимистик поэзия бўлди. Ниҳоят, бу поэзия янги ҳаёт учун, коммунизм учун курашда актив қатнашиши кераклигини яхши англагани учун ташвиқотчиликни ўзининг муҳим принципи қилиб олди. У ҳеч қачон ўзининг муайян сиёсий йўналишга эга эканини, тенденциоз поэзия эканини яширмади, аксинча, бу хусусиятни ҳар томонлама ривожлантиришга ҳаракат қилди.

Ўзбек революцион поэзиясининг яна бир характерли хусусияти ғоявийлик билан ҳаққонийликнинг қўшилиб кетганидир. Ўзбек шоирлари поэзиянинг таъсир кучи, юксак мазмуни фақат ҳаққонийлик туфайлигина чуқурлашишини яхши билганлар, ҳаққонийликка эса самимийлик орқали, ҳаяжонлар ва эҳтиросларнинг кучи, жўшқинлиги орқали эришганлар. Дарҳақиқат, революция¹ йилларида яратилган шеърларнинг кўпчилигида ўша даврнинг туйғулари, ҳислари бениҳоя жўшқин эҳтирос билан ифодаланган. Уларда ифодаланган революция ғалабасидан шодлик, қувонч, мамнуният, революция

душманларига нафрат, курашчиларга, фидойиларга, коммунистларга муҳаббат туйғуларни ҳозир ҳам ўқувчинини чуқур ҳаяжонга солади.

Ўзбек революцион поэзияси биринчи қадамларданоқ изловчи поэзия сифатида шаклланди. Шоирлар халққа тушунарли бўлиш учун, унинг қалбига йўл топиш учун янги вазнларга, янги поэтик образларга мурожаат қилдилар. Айни чоқда, бир қатор шоирлар янги революцион воқеликни акс эттиришда классик поэзия традицияларидан унумли фойдаландилар. Бундай изланиш поэзияда индивидуал услубларнинг хилма-хиллиги учун йўл очди, поэзияни бойитди. Шу тариқа, «Аврора» садолари остида, революция оловлари ичида тугилган ўзбек революцион поэзиясида шундай традициялар вужудга келдики, улар ўзбек поэзиясининг кейинги тараққиёт босқичларида янада камолга етди. Бироқ ўзбек поэзиясининг ривож, реалистик принципларининг қарор топиши осонликча содир бўлгани йўқ, аксинча, кескин идеологик курашлар процессида содир бўлди. Революция бир-бирига қарама-қарши синфлар ўртасидаги зиддиятни янада чуқурлаштирди. Халқ тарафида турноб, революцияни шодлик билан кутиб олиб унга хизмат қилган, унинг галабасини мустаҳкамлаш учун курашган адабиёт билан бир қаторда контрреволюцион миллатчилик характеридаги адабиёт ҳам майдонга келди. Бу адабиёт намоёндалари «Чингатой гурунги» каби реакцион тўғарак атрофига уюшиб, «Шўроин ислом» ташкилотининг гоёларини олга сурдилар, ўз асарларида революцияни қоралаб, унга қарши йўналтирилган ҳар қандай ҳаракатни мадҳ этдилар. Контрреволюцион миллатчилик адабиёти ҳар қандай истиқболдан маҳрум, бениҳоя чекланган, халқ оммасидан узоқ турган адабиёт эди. Улар реалистик принципларнинг ашаддий душмани эдилар. Чунки революцион воқелик ҳақидаги ҳаққоний гап уларнинг сирини ошкор қилиб қўяр, шармандасини чиқарар эди. Шунинг учун ҳам улар реакцион шiorларни шеърга солишга, пантуркизм гоёларини куйлашга киришдилар, мистикага берилдилар. Уларнинг асарларида «Эй мусулмонлар, бўлингиз иттифоқ энди», «Яшасин Туронимиз, яшасин ислом», «Қани энди тўпланингиз турк байроғи остида», «Ювош-ювош қурайлик исломият биносини» каби шiorлар кўплаб учрайди. Айрим шоирлар эса «замон охир» бўлганидан, ҳамма ёқини булут ва туман босганидан

шикоятлар қилади. Яна баъзи бирлари ўта умидсизлик руҳида, таркидунёчилик кайфиятида шеърлар яратади. Бундай миллатчи контрреволюцион шоирлар қаторида Салимхон Тиллахонов, Мунаввархон Муҳаммад Саид, Шокирхўжа каби ўтмишда ашаддий жаҳид бўлган одамлар бор эди. 1918—22 йиллар орасида Фитрат, Чўлпон каби шоирлар ҳам революцияни қабул қилмай, унга душманлик руҳи билан сугорилган, умидсизлик кайфиятларига тўла, миллатчилик ғояларини ташвиқ қилувчи асарлар яратдилар. Элбекнинг 1921 йилда нашр қилинган «Армуғон» тўпламида ҳам миллатчилик ғояларини ифодаловчи масаллар бор. 1923 йилда Фитрат, Чўлпон, Элбек ва бошқа шоирларнинг асарларидан ташкил топган «Ўзбек ёш шоирлари» тўплами босилади. Бу тўпламга ҳам ҳақиқий ҳаётдан узоқ бўлган, миллатчилик кайфиятидаги шеърлар киритилган. Буржуа миллатчилиги идеологияси ва бу идеологияни ташувчи адабиёт социалистик маданият яратиш йўлида, янги адабиётнинг камолоти йўлида жиддий ғов эди. Унга зарба бермасдан, унинг ғоявий асосларини тор-мор қилмасдан, унга қарши курашмасдан туриб, ўзбек совет адабиётининг ривожига ҳақида гапириш мумкин эмас эди. Шунинг учун ҳам ўзбек совет поэзияси ана шу миллатчилик идеологиясига қарши актив курашди, ғоявий жиҳатдан янада чиниқди ва шу курашда унинг асосида ётган реалистик принципларнинг ягона, тўғри принцип экани яна бир марта тасдиқланди. Шуниси диққатга сазоворки, миллатчилик идеологиясига қарши курашда революцион поэзиянинг Ҳамза бошчилигидаги кекса вакиллари билан бирга, адабиётга энди кириб келган Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Ғайратий, Абдулҳамид Мажидий, Шокир Сулаймон, Боту каби шоирлар ҳам катта жонбозлик кўрсатишди. Адабиётимизда миллатчилик идеологиясига қарши кураш турли формаларда амалга оширилди. Бундай формалардан бири шуки, кўпгина шоирлар ўз поэтик ижодлари билан конкрет шеърларда миллатчилик идеологиясини кескин танқид остига олди, уларнинг ғояларини фош қилди. Бу ўринда Сўфизоданинг «Маданий макиёнларга туҳфамиз» деган шеърини эслаш ўринли. Шоир катта сатирик маҳорат билан буржуа миллатчиларининг халққа қарши моҳиятини, контрреволюцион фаолиятини танқид қилади ва уларга қарама-қарши ўлароқ, халқчиллик принципларини тасдиқлайди. Сўфи-

зоданинг бу шеъри янги ҳаётга, революция ишига, Ленин партиясига, халқнинг порлоқ келажагига чуқур ишонч билан суғорилган.

Торт оёгингни куффатин инқилобий саҳнадан,
Ер шари бирликда бўлсин барча халққа бир ватан,
Мода маслак ҳез бўлиб миллатчилик қилмоқчисан,
Энди кўп оғуладинг диний хурофотинг билан,
Ҳеч тузалмайдир сенинг қалби хиёнатпарваринг,
Бўлганинг шулдир, Чўқоев бўлса топган раҳбаринг.

Сўфизода шеърида, умуман, миллатчилик идеологияси қораланган, танқид қилинган бўлса, баъзи бир бошқа шоирлар миллатчиликни фош қилишда бошқа йўлдан борадилар — улар миллатчилик кайфиятидаги айрим шеърларни олиб, ўша шеърнинг асосий ғояларига қарама-қарши ғояларни олға сурадиган баҳсли шеърлар яратадилар. Масалан, Чўлпоннинг «Бузилган ўлкага» шеърига қарши Ғайратий «Тузалган ўлкага» шеърини ёзади. Агар Чўлпон шеърида тоғлари кўкларга салом берган ўлканинг бошида бугун булут «кўланка» солаётганидан шикоят қилса, Ғайратий унга қарама-қарши ўлароқ, революция туфайли қайнаб-тошаётган жўшқин ҳаёт манзарасини чизади.

Худди шунга ўхшаш ёш шоир Боту ҳам Фитратнинг «Менинг кечам» деган шеърига қарши «Менинг кундузим» деган баҳсли шеърини ёзади. Фитрат ўз шеърида тунга, мунгли кечага, ғамга берилса, уларни поэтиклаштиради, Боту жаҳон зулмати битганини эълон қилиб, янги ҳаётни, меҳнатни, шодликни улуғлайди ва инсон кучига чуқур ишонч билдиради.

Миллатчилик поэзиясига қарши кураш ўзбек поэзиясида янги социалистик эстетика принципларини тасдиқлаш, ҳаётдан ажралган, қобигига ўралиб қолган поэзияга инсон билан, меҳнат билан боғланган поэзияни қарама-қарши қўйиш, синфий курашларда пролетариат томонида жавлон урадиган янги типдаги шоирни улуғлаш йўли билан ҳам борди. Бу жиҳатдан, айниқса, Ғафур Ғулом, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Уйғун, Ғайратий, Боту каби шоирларнинг гўзаллик, шеър ва шоир ҳақидаги шеърлари диққатга сазовордир. Уларнинг ҳаммаси ҳам поэзиядаги мунгни, ҳазинликни қоралайди, сочлари жингалак, «оҳ, малак» деб нола чекувчи йиғлоқи шоирдан

кулади, шоирнинг ўрни курашнинг олдинги сафларида эканини тасдиқлайди. Ғайратий «Шоир» шеърида «тушунчаларни бўшга боғлаган, йўқлик бағрига ўзни чоғлаган, кўз ёшларини булоқ» қилган миллатчи шоир типини қаттиқ қоралаб, унга омма билан бирга борувчи, курашда олдинги сафларда турган шоир типини қарама-қарши қўяди:

Йўқлик дostonин ҳар дамда ўқиб,
Афсоналардан маънолар тўқиб,
Яшаш йўлидан кетмакка қўрқиб,
Омаддан узоқ бўлмасин шоир.
Эркин меҳнатнинг нашъасин сезсин,
Мавҳум ва сирли йўллардан безсин,
Синфий ётларнинг кўксини эзсин,
Қурашда қолоқ бўлмасин шоир.

Ойбек эса чинакам поэзия меҳнат билан, ўроқ-болға билан боғланган бўлиши кераклигини янада аниқроқ ва қаттиқроқ айтади:

Тингла шоир:
Ана
Шу фабрикадаги қора ишчи,
Ана у ишхонадаги темирчи,
Далада тупроқ кечган деҳқон,
Кўрдингми уларни?
Сен шуларнинг чолғувчисисен,
Қани бир куйла!
Куйингдан қизил интернационал —
Нинг қизил учқунлари сочилсин.
Кўкларга ошсин,
Ўроқ-болға шиори!

Бундай мисолларни Ғафур Ғулом, Уйғун, Миртемир ва бошқа шоирлар ижодидан ҳам кўплаб келтириш мумкин. Улар шундан далолат берадики, 20-йилларнинг ўрталаридан бошлаб адабиётга кириб келган ёш истеъдод эгаларининг кўпчилиги поэзиядаги биринчи қадамлариданоқ миллатчилик идеологиясига, бу идеологияни ифодаловчи поэзияга, унинг реакцион эстетик принципларига қарши шиддатли кураш олиб борди ва ҳаёт билан чамбарчас боғланган, социалистик йўналишга эга

бўлган реалистик поэзияни ёқлаб чиқди. Бу кураш натижасида 20-йилларнинг ўрталаридаёқ миллатчилик поэзияси батамом енгилди, ўз таъсир кучини йўқотди, унинг баъзи вакиллари умуман ижод соҳасидан чиқиб кетди, баъзилари эса аста-секин совет позициясига ўта бошлади. Бу процесснинг содир бўлишида, айниқса, Коммунистик партиянинг бадий адабиёт соҳасидаги сиёсати жуда катта роль ўйнади. Партия Лениннинг социалистик маданият ва адабиёт ҳақидаги таълимотидан келиб чиқиб, адабиётда пролетар йўналишининг гегемонлиги учун курашди, контрреволюцион ва миллатчи элементларга муросасиз бўлди, лекин айти чоқда, эски интеллигенциянинг адашган, тўғри йўлни тополмаган, лекин виждонан халқ билан бўлишни истаган вакиллариغا нисбатан сабр-тоқат билан тушунтириш, янги ҳаётнинг афзалликларига ишонтириш сиёсатини қўллади. Бундай шоирлар ва ёзувчилар ўша йилларда пролетар ёзувчиларидан фарқ қилароқ, попутчиклар (ҳамроҳлар) деб аталарди. РКП(б) Марказий Комитетининг 1925 йил 18 июнь резолюциясида ана шу ҳамроҳлар ҳақида, «уларга нисбатан ғамхўрлик билан муносабатда бўлиш кераклиги, токи бундай муносабат уларнинг коммунистик идеология томонига ўтишини тезлаштириши лозимлиги» алоҳида таъкидланган. Партиянинг адабиёт соҳасидаги бундай доно сиёсати жуда катта ижобий самаралар берди. 20-йилларда бир қанча шоирлар узил-кесил коммунистик идеология томонига ўтдилар. Бундай шоирлар ичида Сидқий Хандайлиқий, Ажзий, Тавалло, Меҳтарбод кабиларни учратиш мумкин. Уларнинг ҳаммаси ҳам революциядан аввал ижод қила бошлаган бўлсалар-да, жадидизмнинг кучли таъсирида бўлганлар, соф маърифатпарварлик позициясида турганлар, асарларида ҳаётдаги ижтимоий қарама-қаршиликларни, синфий тенгсизликларни тўлиқ очиб беролмаганлар, баъзилар эса, ҳатто чоризм сиёсатини маъқуллаб шеърлар ҳам ёзган. Улар февраль революциясининг моҳиятини ҳам тўла тушуниб етишмаган. Ана шундай ғоявий чалкашликлар, адашишларга қарамай, аслида бадий сўз воситаси билан халққа хизмат қилиш мақсадида бўлганлари учун, революциядан кейин бу шоирлар аста-секин совет позициясига ўтадилар ва 20-йилларнинг конкрет ҳодисаларига бағишланган талай шеърлар ёзадилар. Айниқса, сатира жанрини ривожлантиришда уларнинг хизмати

катта. 1923 йилдан чиқа бошлаган «Муштум» журна-
да, шунингдек, «Машраб» журналинда Ажзий, Тавалло,
Меҳтарбодларнинг жуда кўп сатирик шеърлари босил-
ган. Уларда шоирлар ер-сувидан ажралган бойларни,
халқни алдашни касб қилиб олган руҳонийларни, жаҳо-
лат ва нодонликни қаттиқ қоралаганлар. 20-йилларда
эскилик қолдиқларига қарши курашда, янгича турмуш
муносабатларини тасдиқлашда бу шеърларнинг муайян
ижобий роли бор.

Революцияни тушунмаган, уни душманлик руҳи
билан кутиб олган Чўлпон ҳам Коммунистик партиянинг
адабиётдаги доно сийёсати туфайли секин-аста совет
позициясига ўтди. Маълумки, 30-йилларда унинг «Соз»
деган тўплами босилиб чиққан. Бу тўпламга социализм
дунёсини мадҳ этувчи, халқнинг ижодкор меҳнатини,
яратувчилик қудратини улуглаган, Коммунистик партия-
нинг раҳбарлик родини куйлаган бақувват шеърлар
кирган. Бу тўпламдаги шеърлар Чўлпоннинг совет пози-
циясига ўтиши бирданига, тўсатдан ва тасодифан содир
бўлмаганлигини кўрсатади. Чўлпоннинг 20-йилларнинг
биринчи ярмида ёзган шеърлари ичида ҳам ғоявий чал-
каш, чекланган, миллатчилик оғулари билан заҳарлан-
ган асарлардан ташқари, халққа аталган, халқ ҳаётининг
муҳим темаларига, шу жумладан, ўзбек аёлининг тари-
хий тақдирига бағишланган шеърлари ҳам бўлган.
20-йилларнинг ўрталарида эса, бевосита Ўзбекистоннинг
янги ҳаётини улуглаб шеърлар ёза бошлайди. Бу ўринда
Чўлпоннинг 1925 йилда ёзилган ва «Ер юзи» журналинда
босилган бир шеърини эслаш мумкин. Шеър Ўзбекистон
Марказий Ижроня Комитетининг раиси Йўлдош Охун-
бобоевга Андижон шаҳар, Алайлиқ даҳа, Тожик маҳал-
ласининг фуқароси Фалоний номидан ариза шаклида
ёзилган. Бу шеърда Чўлпон «Янги Қавказ» газетасида
Ўзбекистон ва унинг биринчи президенти шаънига айтил-
ган тухмат ва бўҳтонларга кескин жавоб беради. Қуйи-
даги мисралар Чўлпоннинг ғоявий позицияси ҳақида,
халққа, янги ҳаётга муносабати ҳақида муайян тасаввур
беради:

Бизга, албат камбағалдан етишган,
Иш устида меҳнат тортиб, хўп пишган,
Охунбобо ўғли каби эр керак
Ва бойлардан олинғуси ер керак.

Қишлоқларнинг ҳар бирига бир мактаб,
Очилганда ҳосил бўлур ҳар мактаб.
Ўзбекистон ҳозир кирди шу йўлга,
Маърифатни тарқатади ўнг-сўлга.
Ободонлик хусусида ғайрат кўп,
Ер кўпайиб, суғоришга ҳиммат кўп.
От-омочлар ўт омовчи ўлмакда,
Энди навбат сизга келди, демакда.
Солиқлар ҳам бу йил анча ўнгалди,
Янги қишлоқ деҳқонига кам бўлди,
Ерли халқ ҳам маҳкамага тўлмоқда,
Шўро ишини қўлларига олмоқда,
Хотин-қизга озод йўллар очилди,
Миллий аскар уруғлари сочилди.
Яқин кундан навда бўлиб кўкарса,
Интизомли аскар сафига кирса,
Саф-саф турган миллий Қизил Қўшиннинг,
Ўзбекларга махсус дорилфунуннинг,
Ерлик бўлган қанча ерсиз беванинг,
Янги-янги етишгуси меванинг
Сафларидан улуг наъра тортилур,
Ҳар томонга билим нури отилур.

20-йилларнинг ўрталаридан бошлаб Чўлпон ижодида бундай шеърларни тез-тез учратиш мумкин. Чўлпоннинг совет позициясига ўтишида иккита ҳал қилувчи фактор бор. Буларнинг биринчиси, Коммунистик партиянинг адабиётдаги сиёсати, адашган ёзувчиларга, ғоявий изланишдаги шоирларга сабр-тоқат билан муносабатда бўлиши, иккинчиси эса, совет воқелиги эди. Чўлпон янги тузум халқ манфаатига мос эканини, халққа чинакам озодлик, маданият ва фаровонлик келтираётганини амалда кўрди, социализм — ҳамма миллатларнинг дўстлиги, биродарлиги, тенглигини таъминлашига тобора чуқурроқ ишона борди. Шунинг учун ҳам 20-йилларнинг ўртасидан бошлаб унинг ижодида миллатчилик кайфиятлари, советларга қарши руҳ йўқолди ва, аксинча, совет воқелигининг турли томонларини акс эттирувчи шеърлар кўпая бошлади. Чўлпондай шоирнинг аста-секин совет позициясига ўтиши, шубҳасиз, янги тузумнинг ҳаётбахш кучини, Коммунистик партия сиёсатининг самарасини кўрсатадиган муҳим фактдир.

Шу тариқа, 20-йиллар поэзияси мураккаб идеологик

курашлар процессида тобланди, поэзияда социалистик йўналиш ҳукмрон бўлиб қолди, реализм узил-кесил ғалаба қозонди ва дастлабки самараларини бера бошлади. Тўғри, 20-йилларда ўзбек поэзиясида реализмнинг рўйи-рост намоён бўлишига жиддий халақит берган салбий ҳодисалар ҳам мавжуд эди. Айрим шоирлар изланиш, оригиналликка интилиш шиори остида формалистик уринишларга, натуралистик тасвирга, футуристик йўналишга берилдилар. Бироқ бундай қусурлар ҳар қанча зарарли бўлишига қарамай, 20-йиллар поэзиясининг бош белгиси бўлолмайди. Улар ўсиш қийинчиликлари эди. 20-йиллар поэзиясининг энг муҳим хислати, етакчи тенденцияси ана шундай ғоявий-бадий заифликларни енгиб, реализм йўлидан боришга интилишдир.

20-йиллар поэзиясида ҳаёт билан алоқа янада мустаҳкамланди. Бу, айниқса, поэзиянинг тематик диапазонида аниқ кўринади. Ижтимоий ҳаётдаги ҳамма жиддий воқеалар, янгиликларнинг кенг қулоч ёйиши, қурилиш ва хўжалик соҳасидаги муваффақиятлар поэзиянинг асосий объекти бўла бошлади. 20-йилларнинг ўртасида Ўзбекистонда ер-сув ислоҳоти ўтказилди, бу ҳодиса юзлаб шеърларда куйланди. Шунингдек, маҳаллий советларга сайлов, маданий революция, саноатнинг ўсиши, хотин-қизлар озодлиги учун кураш каби даврнинг энг муҳим ижтимоий-сиёсий ҳодисалари ҳам поэзиядаги асосий тематикани ташкил қилади. Бу темаларни бадий ўзлаштиришда, айниқса, 20-йилларнинг ўрталарида пролетар шоири сифатида шуҳрат қозонган Ойбек, Ғайратий, Ҳамид Олимжон, Уйғун, Ғафур Ғулом, Н. Раҳимий, Шокир Сулаймон, Эргаш каби шоирларнинг хизмати катта бўлди. Улар яратган шеърларда янги давр, янги ҳаёт чуқур эҳтирос билан тасдиқланди. Айни чоқда, 20-йиллар поэзиясида эскилик сарқитларини инкор қилиш ҳам жуда кучли эди. Бу, ўз навбатида, сатирик поэзиянинг ривож учун кенг имконият яратди. Ҳамза Ҳакимзода бошчилигида Сўфизода, Ажзий, Меҳтарбод, Тавалло, Ғафур Ғулом каби шоирлар реакцион руҳонийларни фош қилувчи, ер-сувидан ажралиб, янги замонга мослашишга мажбур бўлган бойларни танқид остига олувчи, ҳаётда эски урф-одатларга муккасидан кетиб, янгиликка қарши чиқувчи унсурларни қораловчи ўткир шеърлар яратдилар. Бу йилларда сатирик поэзияни ривожлантиришда, айниқса, каттақўрғонлик шоир Аб-

дулҳамид Мажидийнинг роли катта. Унинг «Абутанбал» тахаллуси билан ёзган шеърлари газета ва журналларда тез-тез чиқиб турган, 20-йилларнинг охирида эса унинг «Хандон лолалар» тўплами босилган. Абдулҳамид Мажидий сатираси сиёсий ўткирлиги, ғоявий пишиқлиги, юморга бойлиги билан ажралиб туради. У тез-тез халқаро темаларга мурожаат қилиб, ёш Совет республикасининг ажнабий душманлари устидан, уларнинг советларга қарши уриниши пуч ва бекор эканидан кулади. Ана шундай шеърларидан бири «Чемберленга ҳадям» деб аталади. Шеърда шоир халқ ижодига хос приёмлардан фойдаланиб, жуда ўткир иборалар билан Англиянинг ўша йиллардаги бош вазири, СССРга қарши ифвогарлиги билан шуҳрат қозонган Чемберленни шармандаи шармисор қилади.

Абдулҳамид Мажидийнинг кўпгина шеърлари эскилик қолдиқларини фош қилишга қаратилган. Шоир классик адабиётдан, шунингдек, озарбайжон адабиётидан самарали ўрганган. Унинг шеърларида киноя жуда кучли, шоир фош қилаётган салбий кучларнинг энг характерли сифатларини жуда аниқ тасвирлайди.

20-йилларда сатирик поэзиянинг интензив ривожланиши тасодифий бўлган эмас. Бунинг учун бевосита ҳаётнинг ўзида муайян зарурият бор эди. Ҳали ҳаётнинг ўзида эски урф-одатларнинг томири мустаҳкам бўлиб, янгича турмуш нормалари катта қийинчиликлар билан ўзига йўл очиб бормоқда эди. Бундай шароитда сатирик поэзия янгиликнинг тезроқ ғалаба қозониши учун катта ҳисса қўшди. Шу тариқа, ўзбек совет поэзиясида 20-йиллардаёқ социалистик реализмнинг тасдиқловчи ва инкор этувчи характери бир бутунликни ташкил қилган ҳолда намоён бўлган эди.

20-йиллар поэзиясидаги реалистик принциплар унинг лирик қаҳрамонида ҳам яққол кўриниб туради.

Бу йиллардаги поэзиянинг қаҳрамони тинмай олға интилувчи, ҳар қандай эскилик қолдиқларига нафрат билан қаровчи, янги ҳаёт яратиш иштиёқи билан ёнган, бу мақсади йўлидаги ҳар қандай тўсиқларни парчалаб ташлашга тайёр турган ва энг муҳими, ўз истиқболига, эртаги кунига чуқур ишонган совет кишиси бўлиб қолди. Унинг синфий туйғуси жуда ўткир, у фақат янгилик саринтилади. Лирик қаҳрамоннинг бу хусусияти Боту, Ҳамид Олимжон, Ғайратий, Ойбек шеърларида жуда яхши

ифодаланган. Масалан, Боту «Ёшлар учун» шеърида ўша давр одамларининг қалбидаги энг характерли кечинмаларни шундай ифодалайди:

Эски турмуш, эски уй
Ёш кўнгилни қийнагай.
Эски чолғу, эски куй
Ёш юракни тирнагай.
Эски қонун, эски йўл
Ёшни олға элтмагай...
Ёш билак, кучли билак
Ҳормасин ҳам толмасин.
Ёш тилак, нурли тилак
Порласин, ҳеч сўнмасин.
Ёш юрак, ўтли юрак
Ҳеч умидсиз бўлмасин.

Шоирлар лирик қаҳрамон образида янги тузум туйфайли эркин меҳнат қилаётган, кураш ва ғалаба нашидасини тотаётган, бахтиёр ҳаёт лаззатларидан завқланаётган одамнинг қувончини, «кўнгилдаги севинчларнинг» тасвирлашга интилишади. Бироқ, бу ўринда ҳам лирик қаҳрамон характеридаги етакчи белги унинг денгизлар, тоғларни кўзлари илмай, муттасил олға интилиши бўлиб қолади. Буни Уйғун «Юрак тўлқинлари» шеърида яхши ифодалаган:

Нурлардан гул ёйган менинг йўлларим.
Кўнгилда севинчлар тўлиб бораман.
Қайғумни чўлларга кўмиб бораман,
Денгизлар, тоғларни илмай кўзларим.

20- йилларнинг иккинчи ярмида поэзиямизга келиб қўшилган Миртемир, Шайхзода, Гулбек, Тошпўлат Саъдий каби шоирлар комсомол шоирлари сифатида шўҳрат қозонган эдилар. Улар рус поэзиясидаги Иосиф Уткин, Александр Безименский, Михаил Светлов каби шоирлардан ташкил топган комсомол поэзиясидан ўрганиб, унга эргашиб ижод этдилар ва лирик қаҳрамон образини бойитишда катта хизмат қилдилар. Улар «завод-фабрикаларни севган, машинани ўртоқ билган», «илонларга, чаёнларга нафрат тошлари отувчи» комсомол ёшларнинг жўшқинлигини, қалбидаги эҳтиросларни поэзияга олиб кирдилар. Бу жиҳатдан, айниқса, Тошпўлат Саъдийнинг «Юрак тўлқини» шеъридаги қуйидаги мисралар жуда характерлидир:

Завод-фабрик, машиналар менинг севган ўртоғим,
Мен шуларнинг шовқинидан тотли илҳом оламан.
Роҳатлар-ла қайнаб-тошар менинг гўзал ёш чоғим,
Илонларга, чаёнларга нафрат тошлар отаман.
Менинг йўлим — ленинизм, бу ҳақиқат — тўғри йўл!
Ўткир тилим зафар, кураш дostonларни сайрайди.
Оловлардан, учқунлардан мен отилган комсомол,
Ёш тилагим қафас севмас, эркинликда яйрайди.

Мана шундай шеърларда кўриниб турганидек, ўзбек шоирлари 20-йилларда шу давр одамларининг типик белгиларини, характерли кечинмаларини ҳаққоний тасвирлаганлар.

20-йиллар поэзиясининг характерли хусусиятларидан яна бири шундаки, бу йилларда ҳам революцион поэзия бошлаб берган ижодий изланиш, бадий форма соҳасида янгиликларга интилиш, услубларнинг хилма-хил ва ранг-баранглиги учун кураш давом этди. Поэтик образлар системасида, шеърый техника соҳасида муайян янгиликлар вужудга келди, ҳатто классик адабиётга хос бўлган баъзи бир жанрларда ҳам ўзгаришлар кўзга ташланади. Масалан, ғазал жанрини олайлик. 20-йилларда Ҳамза ҳам, Хислат, Ҳайратий, Оразий каби шоирлар ҳам, адабиётга энди кириб келган ёшлар ҳам ғазал жанрига жуда кўп мурожаат қилдилар. Маълумки, ғазал вазн, қофияланиш тартиби жуда қатъий қонунлар асосида яратилувчи, асосан, ишқий мазмунни ёки фалсафий фикрларни ифодаловчи формадир. 20-йиллардаги кўпгина ғазалларда унинг мустақил формаси сақланган ҳолда, мазмунида кескин ўзгаришлар юз берганини, унинг реал ҳаёт манзараларини тасвирлашга мослаштирилганини кўрамиз. Бунинг энг яхши мисоли сифатида Ҳамзанинг «Ўзбек хотин-қизларига» ғазалини кўрсатиш мумкин.

Бармоқ вазнида ёзилган шеърларда ҳам изланиш руҳи кучли бўлди. Шоирлар шеър оҳангини мазмунига бўйсундириб, унга ҳам муайян функциялар бера бошладилар, туроқлар системасида хилма-хиллик вужудга келди, ҳатто қофияларда ҳам одатдаги кўникилган оҳангдош сўзлар ўрнига, оригинал, конкрет ҳаётдан олинган янги тушунчаларни ифодаловчи сўзларни қофиялаштириш тенденцияси кучайди. Масалан, Н. Раҳимийнинг ер ислоҳотининг якунларига бағишланган «Бу ерлар» шеърда қуйидаги оригинал қофияни учратамиз.

Бойлар кўнглида хазон кулар сил,
Янги рўзгорлар артель-артель.

Бу қофия ўта оҳангдош бўлмаса-да, бу ўринда шоирнинг қофия орқали ҳам шеърнинг ғоявий йўналишини таъкидлашга интильгани характерлидир.

Поэтик образлар яратиш принципида ҳам худди шу тенденцияни кўрамиз. Кўпгина шоирлар поэтик ташбиҳларни ҳаётда пайдо бўлаётган янги нарса ва ҳодисалар ўртасидаги нисбатларга қуради. Масалан, Тошпўлат Саъдий «Чалғувчи қиз» шеърида қизнинг кўзларини электр нурига ўхшатади:

Кўзинг порлар электрик нури янглиғ ўйноқ қиз.

Жуда кўп шеърларда эса янги ҳаёт ва янги одамнинг сифатларини очиш учун шоирлар символик образларга мурожаат қилишади, темир, пўлат, яшин, қуёш каби предметлар образ яратишда актив роль ўйнай бошлайди. Масалан, Н. Раҳимий «Мактабга бораркан» шеърида ўқувчи қизнинг қувончини, мактабга ясаниб боришини шундай тасвирлайди:

Саҳар чоғи...

чиқаман

Қуёш каби ясаниб:

Мактабга ошиқаман,

Севинчлар билан ёниб.

Бундай образлар мавҳум бўлгани учун, албатта, қаҳрамон ҳолатини, ички дунёсини, ҳаётий манзараларни аниқ очиб беролмас эди. Бироқ бу ўринда ҳам шоирнинг янги образларга интилиши, изланиши муҳимки, бу изланиш охир-пировардида реалистик принципларнинг шаклланишига олиб келарди.

20-йиллар поэзиясида мана шундай хилма-хил изланишлар орасида икки хил услуб йўналишини аниқ кўриш мумкин. Буларнинг бири — Ҳамза, Боту, Ғайратий, Ҳамид Олимжонлар ижодида кўринган реалистик услуб бўлса, иккинчиси — Абдулла Алавий, Ойбек каби шоирлар ижодида кўринган романтик услубдир. Бу услублар ҳаётни акс эттиришда ҳар хил йўлдан борган бўлсаларда, бир мақсадга, бир хил эстетик идеалга, умумий ғоявий йўналишга эга бўлганлар. Бинобарин, улар поэзияни бойштишга хизмат қилганлар.

Шундай қилиб, ўзбек совет поэзияси революция

туфайли вужудга келган янги замон, янги ҳаётдан озқиланиб, шу ҳаётни акс эттириб, шу ҳаёт учун курашиб майдонга келди ва вояга етди. Ўзбек поэзияси биринчи қадамлариданоқ жанговар поэзия сифатида, хурашчан поэзия сифатида шаклланди. У халқни янги-янги марраларга, ғалабаларга чорловчи байроқ вазифасини ўтади, у халқ кучини уйғотишда жанговар қурол ролини бажарди. Халқчиллик, партиявийлик, ҳаққонийлик ва юксак бадийлик 20-йиллардаёқ ўзбек совет поэзиясининг етакчи сифатларига айланди. Шу тариқа, 20-йилларда бугунги социалистик поэзиямизнинг равнақи учун мустаҳкам замин яратилдики, бу орадан кўп ўтмай ажойиб самаралар бера бошлади.

* * *

30-йиллар ўзбек совет поэзиясининг ривожига янги босқич бўлди. Поэзиянинг халқ ҳаёти билан алоқаси мустаҳкамланди, эстетик принциплари мукамаллашди, жанрлари равнақ топди, лирикада ҳам, поэмачиликда ҳам янги муваффақиятларга эришилди. Бу даврда шоирлар сафи Усмон Носир, Ҳасан Пўлат, Амин Умарий, Султон Жўра, Зафар Диев, Гулбек каби ёш талантлар ҳисобига ўсди. Буларнинг барчаси поэзияда реалистик принципларнинг янада мукамаллашишига, янги босқичга кўтарилишига йўл очди. Бу йилларда поэзиянинг гуллаб-яшнаш сирини, биринчи навбатда, ҳаётдан, ўша йиллардаги етакчи ижтимоий-сиёсий тенденциялардан излаш керак.

Шу йилларда мамлакат саноатлаштирилди, қишлоқ хўжалиги ёппасига коллективлаштирилди, турмушда маданий революция амалга оширилди, совет кишиларининг маънавий-сиёсий бирлиги қарор топди. Мамлакатимизда социализм узил-кесил ва тўла-тўқис ғалаба қозонди. «Социализм ғалабаси» дегани кечаги хароб қишлоқлар ўрнида равнақ топаётган колхоз-совхозлар, кечаги кўҳна феодал шаҳар ўрнида гуркираб ўсаётган шаҳарлар, завод-фабрикалар, гигант тўқимачилик комбинатлари, машинасозлик корхоналари, минглаб мактаблар, институтлар, янги уйлар, янгича рўзғор, янги қўшиқ, янгича табассум, янги бахт дегани эди. Булар адабиёт учун битмас-туганмас материал берди, унинг парвозига қанот бўлди. Коммунистик партия бу даврда ҳам адабиётнинг ўсишига катта ғамхўрлик қилди. Бу жиҳатдан,

айниқса, ВКП(б) Марказий Комитетининг 1932 йил 23 апрелда «Адабий-бадний ташкилотларни қайта қуриш ҳақида» қабул қилган қарори муҳим тарихий аҳамиятга эга бўлди. 1934 йилда Алексей Максимович Горький раҳбарлигида совет ёзувчиларининг I съезди чақирилди. Съезд натижасида Ватанимиздаги ҳамма миллат ёзувчилари бир оилага — СССР Ёзувчилар союзига уюшди. Миллий адабиётлар ўртасидаги ҳамкорлик ва дўстона алоқалар мислсиз суръат билан ривожлана бошлади, кўп миллатли совет адабиётининг эстетик-ғоявий бирлиги янада мустаҳкамланди. Бу ҳодисалар кўп миллатли совет адабиётининг, шу жумладан, ўзбек совет адабиётининг гуркираб ўсиши учун қулай шароит яратди. Ўзбек ёзувчилари қардош халқлар адабиётидан, биринчи навбатда, улуғ рус адабиётининг кўп йиллар давомида жамғарилган бой ижодий тажрибасидан ўрганиб, адабиётнинг ҳамма жанрини — роман ва повесть, ҳикоя ва очерк, драма ва комедия, лирика ва поэма, сатира ва танқид соҳасини ривожлантира бошладилар. Шу тариқа, 30-йиллар поэзиясидаги кўтарилиш бутун адабиётимизнинг ривожини билан чамбарчас боғланган, унинг умумий равижидан бир нишона эди.

Бу давр поэзиясининг ривожини, даставвал, унинг эстетик принциплари янада мукаммаллашганида кўринадди. Ўзбек шоирлари санъатнинг, поэзиянинг воқеликка муносабати, унинг ижтимоий-эстетик роли, социалистик қурилишда санъаткорнинг ўрни каби масалаларга катта эътибор берадилар ва уларни ўзбек классик адабиётининг энг яхши традицияларига таяниб, рус поэзиясидан, айниқса, давримизнинг буюк шоири В. В. Маяковскийнинг революцион эстетикасидан ўрганиб, марксистик руҳда тўғри ҳал қиладилар. Бу йилларда ҳам ўзбек шоирлари худди 20-йиллардаги каби ижоднинг бошманбаини халқ ҳаёти, социалистик воқелик деб билдилар, ижоднинг бош принципини партиявийлик принципи деб тушундилар. Кўпгина ўзбек шоирлари ўзларини социализм қурилишида партиянинг оддий аскарини, шеърини эса, жуда ўткир ғоявий деб ҳисобладилар. Ғафур Ғулом «Олқиш» шеърини поэзиянинг давр билан ҳамнафас бўлиши зарурлигини, замонавийлик ижоднинг бош шартини эканини шундай ифодалайди:

Ақллари партиянинг
Бош йўлига солганмиз.

Ўзбек шоирлари поэзиянинг ҳаётга бефарқ муносабатини тан олмайди, аксинча, шеър беш йиллик планни амалга ошириш учун курашда ўткир қуролдир, шоир тили билан айтганда, ҳар бир шеър «тракторнинг шўх куйига жабдуғ» бўлсин, шоирнинг ўзи эса мана шу курашнинг олдинги сафларида бориши, ҳаётни чуқур билиши ва шу асосда меҳнат фронтининг қаҳрамонлари образини яратиши керак.

Ўзбек шоирлари социалистик Ватаннинг санъаткорлари бўлишлари билан фахрланадилар, шунинг учун ҳам улар шоир ижодидаги гражданлик руҳини жуда юқори қўядилар. Шоирлар фақат шеърят учун, сўз санъати учунгина эмас, социалистик қурилишнинг ҳамма соҳаларидаги муваффақият учун ўзларини жавобгар деб ҳис қиладилар. Социализм тақдири учун шахсий масъулият туйғуси поэзияда гражданликни кучайтиради.

30-йиллар поэзиясида халқ билан биргалик туйғуси янада чуқурлашди. «Соф поэзия», фақат гуллар ва булбулларга маҳлиё, фақат «Оҳ, малак», «Эҳ, капалак» дейишдан нари ўтмайдиган чучмал поэзия қаттиқ қораланади. Шоир ўз шахсий туйғуларининг, ички дардларининг, инжиқ ҳасратлари, нола-фиғонларининг энагаси эмас, балки ҳужумкор синфнинг вакили, миллионлаб меҳнаткаш омманинг фарзанди, унинг кўзи ва қулоғи, унинг туйғулари, фикрлари, орзу-умидларининг куйчиси, унинг қалбининг таржимонидир. Социализм қураётган халқ билан ҳамнафаслик, якдиллик туйғуси Ҳамид Олимжон ва Ойбек, Уйғун ва Миртемир, Шайхзода ва Ҳасан Пўлат, Амин Умарий ва Усмон Носир ижодидаги энг муҳим, етакчи эстетик принциплардан бирини ташкил қилади.

Шундай қилиб, 30-йилларда ўзбек шоирлари ижоднинг энг муҳим масалаларини, марказий проблемаларини тўғри тушундилар, чуқур ички қониқиш туйғуси, зўр мамнуният билан ўзларини ҳам, ижодларини ҳам социализм иши учун сафарбар деб билдилар. Шунинг учун ҳам бу даврда ўзбек поэзиясининг коммунистик партиявийлиги, юксак ғоявийлиги, ўткир замонавийлиги, халқ ҳаёти билан алоқаси мустаҳкамланганини, бошқача айтганда, янги ўзбек поэзиясининг биринчи қадамлариданоқ

шакллана бошлаган ва поэзияни социалистик реализм поэзиясига айлантирадиган етакчи эстетик принципларнинг янги босқичга кўтарилганини таъкидлаш лозим. Масаланинг энг муҳим томони шуки, бу эстетик принциплар шеърларда баён қилинган, мақолаларда олға сурилган, нутқларда эълон қилинган чиройли шиорлар бўлиб қолмади, балки 30-йиллардаги ҳамма шоирларнинг асарларига ички нур бахш этган қудратли куч бўлди. Бу йиллар поэзиясининг энг яхши намуналари ана шу революцион эстетик принциплар билан суғорилгандир. Тўғри, бу принципларни поэтик ижодга татбиқ қилиш осонликча содир бўлгани йўқ. Бу йилларда ўзбек шоирлари халққа, социализмга хизмат қилишни ижоднинг бош мақсади қилиб олган бўлсалар-да, бу мақсадга эришиш учун турлича воситаларга мурожаат қилдилар, бири-биридан фарқ қиладиган йўллардан бордилар. Хуллас, бу йиллардаги ўзбек поэзиясида ҳам изланиш руҳи ҳоким эди. Изланиш бор жойда эса, услубларнинг яратилиш даврида муваффақиятлар билан бирга хатолар, адашишлар, муваффақиятсизликлар ҳам бўлади. Бу жиҳатдан, 30-йилларнинг биринчи ярмида поэзиямизда содир бўлган баъзи бир тенденциялар диққатга сазовордир.

30-йилларнинг бошида юзлаб поэтик тўпламлар чиққан.

Ҳар хил шоирларнинг қаламига мансуб, ҳар хил ҳаётий материалга қурилган, ҳар хил темаларда ёзилган бу тўпламларни варақласангиз, бир ҳодисага дуч келасиз — улардаги шеърларнинг деярли тўқсон проценти «зина-пояча» услубида ёзилган. Бу Маяковскийдан «ўрганиш»нинг натижаси эди. Маълумки, Маяковский ўз ижоди билан поэзияга жуда катта янгиликлар олиб кирган, унинг кўниқилган бир маромдаги оқимини алғов-далгов қилган шоир эди. Маяковский совет поэзияси тарихида бутун бошли бир давр яратди. Юзлаб шоирлар, шу жумладан, ўзбек шоирларининг ҳаммаси ҳам Маяковский таъсирини бошидан кечирди. Бироқ, бадий ижодда бир шоирнинг иккинчи шоирдан ўрганиши жуда мураккаб масала. Таъсирланиш, ўрганиш ўрганувчи шоирдан жуда чуқур билим ва катта тайёргарлик талаб қилади. Афтидан, 30-йилларнинг бошида кўпгина ўзбек шоирлари ҳам шундай тайёргарликка эга бўлмаганлар, натижада, уларнинг кўпчилиги Маяковскийнинг оригиналлиги-

ни, поэзиядаги новаторлигини унинг шеърларининг формасидагина, шунда ҳам шеърларнинг зинадо тарзида қурилишида кўрганлар. Бунинг оқибатида Маяковскийдан ўрганиш унга кўр-кўрона тақлид тусини олган. «Тақлидчилик» эпидемиясидан ҳатто Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Шайхзода каби шоирлар ҳам халос бўлолмаганлар. Фақат изланиш туфайли, ўрганиш натижасида ўзбек поэзиясида бу қусур аста-секин йўқола боради. 30-йилларнинг ўрталарига келганда Ҳамид Олимжон, Ғафур Ғулом ва Шайхзода каби шоирлар энди Маяковский поэзиясидаги образ яратиш принципларини ижодий ўзлаштира бошлайдилар, шунингдек, улар Маяковскийдан ўрганиш, биринчи навбатда, шеър орқали коммунизм ишига маяковскийча эҳтирос ва фидокорлик билан хизмат қилиш эканини, ҳаётдаги янгиликларни маяковскийча жасорат ва дадиллик билан қўллаб-қувватлаш эканини, ҳар қандай сохталикдан, қабоҳатдан маяковскийча шиддат билан нафратлана билиш эканини тушунадилар.

Худди шунингдек, поэзиянинг замонавийлиги принципини ижодга конкрет татбиқ қилишда ҳам 30-йилларнинг бошида бир қатор шоирлар нотўғри йўлдан боришган. Уларнинг адашишларига муайян объектив сабаблар ҳам бор эди. Масалан, ўша йилларда адабиётда кенг тарқалган баъзи бир вульгар социологик «назариялар», лефчиларнинг, конструктивистларнинг концепциялари аслида нотўғри йўлларни ижоддаги бирдан-бир тўғри революцион йўл деб эълон қилганки, айрим ўзбек шоирлари ҳам шу гапларга учиб, реализмдан чекиниб асарлар яратган. Бу жиҳатдан поэзияда саноатлаштириш ва колхозлаштириш темасида ёзилгач кўпгина шеърларни мисол ўрнида келтириш мумкин. Ғайратий, Эргаш, Н. Раҳимий, Ойдин, Ҳасан Пўлат, Темур Фаттоҳ, Жигой, Ҳусайн Шамс, Ғиёс Соатий каби шоирлар кўпгина шеърларида инсон ва унинг қалбини куйлаш ўрнига абстракт техникани, абстракт машинани, абстракт заводни куйлаганлар, уларни фестилаштириб, машиналарга инсоний сифатлар таққанлар. Уларнинг тасвирида заводнинг тутун қизинг кокилига, гудоги тонг қўшиғи, электрининг липиллаши табассумга ўхшайди. Бундай асарларда одам машинанинг бир қисмига, паррагига айланиб қолган. Бундай уринишлар натурализмдан ўзга нарса эмаслигини, реализмга путур еткан

зишини тушуниб олгунча ҳам, албатта, кўпгина мунозаралар зарур бўлган.

30-йиллар поэзиясидаги бундай камчиликлар етакчи тенденциялар эмас, балки ўсиш-улғайиш жараёни бўлган. Бу йилларнинг ўрталарига келиб, поэзиямиздаги натурализм ва формализм кўринишлари деярли кўринмай кетади. Бундан, демак, «30-йилларнинг бошидаги поэзия реалистик поэзия эмас экан-да», деган хулоса чиқмаслиги керак. Ҳар қайси тарихий даврдаги адабиётнинг, поэзиянинг етакчи хусусиятлари шу даврда яратилган энг яхши асарларнинг муштарак хусусиятларидан келтириб чиқарилади. Шу йилларда яратилган энг яхши шеърлар бу даврда ўзбек поэзияси бошдан-оёқ реализм йўлидан борган, деб хулоса чиқариш учун асос беради. Бу фикрнинг исботи учун поэзиянинг умумий аҳволини конкрет таҳлил қилиш мумкин.

30-йиллар ўзбек поэзиясининг замонавийлиги, давр билан ҳамнафаслиги унинг тематик диапазонида яққол кўринади. Бу даврда поэзия тематикаси 20-йиллардагига қараганда бениҳоя кенгайиб кетди. Поэзияда акс садога эга бўлмаган бирон йирик ҳодиса, биронта жиддий воқеа қолгани йўқ дейиш мумкин. Ўзбек шоирлари саноатлаштириш ҳақида ҳам, колхоз даласига чиққан биринчи трактор ҳақида ҳам, нормасини ошириб бажарган теримчи ҳақида ҳам, умрида биринчи марта волейбол ўйнаган қизнинг туйгуларини ҳам, ДнепроГЭС қурилишини ҳам, янгича муҳаббатни ҳам, хуллас ҳаётдаги воқеа ва ҳодисаларнинг ҳаммасини катта завқ-шавқ билан қаламга олдилар. Ўша йилларда тематик диапазоннинг бу қадар кенгайиши муҳим принципиал аҳамиятга эга бўлиб, шоирларнинг социалистик қурилишнинг ҳамма соҳаларидан поэтиклаштиришга, мадҳ этишга арзийдиган хислатлар топганидан далолат беради. Лекин тематик уфқнинг ҳаётнинг ўзидагидек бениҳоя кенглигига қарамай, бу йиллар поэзиясида ҳам бир қанча марказий темалар кўзга ташланадики, улар ҳақида шеър ёзмаган ва шу темалар орқали социализмнинг улуғворлигини, қудратли юртини акс эттиришга уринмаган шоир йўқ эди. Шундай темалардан бири — халқ хўжалигини саноатлаштириш бўлди. Ўзбек шоирлари янги техника ҳақида, завод-фабрикалар тўғрисида, ишчилар синфи, унинг қаҳрамонона меҳнати, янги қиёфага кираётган шаҳарлар ва ҳоказолар ҳақида юзлаб поэтик асарлар яратдилар.

Улар ичида Ойбекнинг «Днепрострой», Ҳамид Олимжоннинг «Нима бизга Америка», Ғафур Ғуломнинг «Турксиб йўлларида» каби шеърлари алоҳида ажралиб туради.

Ғафур Ғуломнинг «Турксиб йўлларида» шеъри конкрет ҳодисага — Туркистон — Сибирь магистраль темир йўлининг қурилишига бағишланган. Бироқ шоир истеъдоди шу қадар кучлики, у конкрет факт доирасида қолмай, ундан чиқиб кетади. Шоир шу биргина қурилиш мисолида ваҳший чўлларга келган янги ҳаёт ҳақида чуқур умумлашмалар чиқаради. Саноатдаги конкрет бир ҳодиса, беш йиллик планни бажариш соҳасида эришилган конкрет муваффақият ҳақидаги шеър социализмнинг яратувчилик моҳиятини, ижодкор характери очиқ берувчи ажойиб поэтик асарга айланган.

30-йиллар поэзиясида марказий ўринда турган темалардан яна бири социалистик меҳнат темасидир. Ўзбек шоирлари ўз асарларида бу теманинг ҳамма қирраларини қамраб олишга интилиб, колхозлаштириш ҳаракатини ҳам, деҳқоннинг меҳнатини ҳам, қишлоқдаги янгича ҳаётни ҳам, саноат қурилишларидаги меҳнат қаҳрамонликларини ҳам акс эттирдилар. Меҳнат темасига бағишланган шеърларнинг характерли хусусияти билан бири шундаки, уларнинг кўпчилиги ўша кунларнинг конкрет мақсадларига хизмат қилганлар. Масалан, экиш кампанияси вақтида экишни ўз вақтида тугатишга, сифатли экишга чақирувчи, йиғим-терим кампанияси даврида ҳосилни ўз вақтида йиғиб олишга чақирувчи, буюк қурилишни муддатидан олдин битиришга ундовчи шеърлар кўп ёзилган. Уларнинг кўпчилиги бугунги кунга қадар ўз бадий-эстетик қимматини сақлаб қолмаган бўлса-да, ўша йилларда поэзиянинг жанговарлик ва активлик хислатини шакллантиришда, ҳаёт билан алоқасини мустаҳкамлашда муайян роль ўйнади. Бироқ ўзбек шоирлари поэзиядан мана шундай тор утилитар мақсадлардагина фойдаланганлари йўқ. Улар меҳнат темасида ёзган айрим шеърларида янгича социалистик меҳнатнинг моҳияти ва гўзаллигини очиқ берувчи чуқур поэтик умумлашмалар яратишга интилдилар. Ойбекнинг «Беш йиллик план», Уйғуннинг «Гулсал», Миртемирнинг «Ҳам посевной, ҳам васл», Шайхзоданинг «Қамтарлик», Ҳамид Олимжоннинг «Маҳорат», «Бахтлар водийси» каби шеърлари шулар жумласидандир. Ҳамид Олимжоннинг «Бахтлар водийси», «Маҳорат» шеърлари билан

Ғафур Ғуломнинг «Турксиб йўлларида» шеъри ўртасида муайян яқинлик бор. Бу яқинлик ҳар учала шеърнинг ҳам бениҳоя ўткир ҳароратида, чуқур ҳаяжониди ва шундан туғиладиган ҳаётийлигида. «Бахтлар водийси» ҳам шоир қалбидан кучли ҳайқириқдай отилиб чиқади. Шоир шеърда «Елкасига тарих билмас ғалаба ортган», «Улуғ йўлда толиқмасдан тез кетаётган» большевик водийни — пахтакор-деҳқон Фарғонани улуғлайди, унинг ўтмишини жонли ва ёрқин деталларда гавдалантиради.

Фарғонанинг бугунги қиёфаси ҳақида гап кетганда, унинг дилларни севинчга тўлдирувчи янги ҳаётини тасвирлашда шоир социалистик меҳнатнинг қудрати ва гўзаллигини очади:

Меҳнат — шараф ва шон бўлган
Водийлар
Кўм-кўк...

Ғўза гули билан
Қалблари ўсган,
Ғўза япроғи-ла
Қалби кўкарган
Водийлар
Кўм-кўк...

Шеърнинг ҳар бандида такрорланувчи «кўм-кўк, кўм-кўк, кўм-кўк» сўзлари бора-бора гўзаллик маъноси-ни касб этади ва меҳнат билан жамоли ўзгарган Фарғонани баҳоловчи эстетик меъёрга айланади. Шу тариқа, меҳнат ҳақидаги шеър янги ҳаётнинг гўзаллигини тасдиқловчи қўшиққа, жозибали поэтик умумлашмага айланади. Бундай хусусият социалистик меҳнат темасида ёзган Ҳасан Пўлат, Амин Умарий, Эргаш, Юнус Латиф, Зафар Диёр, Насриддин Раҳимий каби шоирлар ижодига ҳам хосдир. Улар ҳам «Бахтлар водийси» каби ташвиқий-декламацион характердаги шеърларни кўплаб яратишган. Бу ҳодисанинг ғоят муҳим томони шундаки, биз социалистик меҳнат темасида ёзилган ташвиқий-декламацион шеърларда 20-йиллардаги революцион поэзиямизга хос бўлган ажойиб традициянинг давомини кўрамиз. 30-йилларда ҳам ўзбек шоирлари яратган энг яхши шеърларда инсон қалбининг ҳамма бойлигини, ҳамма мураккаблигини, энг нозик ҳис-туйғуларини чу-

қур ифодалаш вазифаси актуаллик, жанговарлик, ҳаёт-тийлик билан чамбарчас қўшиб бажарилди. Шунинг учун ҳам 30-йиллар поэзиясида революцион поэзия традициялари янада чуқурлашди ва янги босқичга кўтарилди. Бундай ижобий фазилат шу йиллар поэзиясида етакчи темалар ҳисобланган маданий революция ва Ватан темасида ёзилган шеърларнинг ҳам кўпчилигига хосдир. Ойбекнинг «Фанга юриш», «Ўзбекистон», Ғафур Ғуломнинг «Тугасин така», «Таклиф қиламан», каби шеърлари бу фикримизни исбот қилади.

30-йилларнинг иккинчи ярмида мамлакатимизда Пушкин, Лермонтов, Шевченко, Гейне, Руставели каби шоирларнинг юбилейи кенг нишонланди. Бу юбилейлар катта маданий байрамларга айланди. Уларни ўтказишда ўзбек шоирларининг ҳам хизмати катта бўлди. Юбилейга тайёргарлик жараёнида ўзбек шоирлари Пушкин, Лермонтов, Шевченко, Некрасов, Гейне, Руставели асарларини таржима қилдилар, бу эса уларга жаҳон поэзиясининг бебаҳо хазинасида баҳраманд бўлишга, унинг ички «сирлари» билан танишишга, йиринк шоирларнинг ижодий лабораториясига кириб боришга йўл очди. Орадан кўп ўтмай, бундай ажойиб мактаб ўзбек шоирларининг ижодида ижобий самаралар бера бошладди. 30-йилларнинг иккинчи ярмида поэтик ҳаёт жуда жонланиб кетди, юзлаб тўпламлар нашр этилди. Шоирлар бу йилларда ҳам даврнинг энг муҳим, энг йирик масалаларини куйлашда давом этдилар. Бу йилларда, айниқса, Ленин образини яратишга ҳаракат қила бошладилар. Улар энди 20-йиллардаги каби Лениннинг буюклигини мадҳ этиш билан чекланмай, унинг шахсини бевосита очишга, Лениннинг доҳий ва инсон эканини конкрет ҳаётий воқеалар орқали тасвирлашга интилишди. Миртемирнинг «У кун», Ҳамид Олимжоннинг «1924 йилнинг 22 январида Самарқанд» шеърлари, Шайхзоданин «Мувашшаҳ», «Чироғ» каби асарлари шулар жумласидандир.

Ўзбек шоирлари Ленин образини яратиш билан бирга Коммунистик партиянинг раҳбарлик ролини мадҳ этувчи, давримизнинг илғор одами — коммунист образини тасвирловчи шеърларни ҳам кўплаб яратдилар. Буларнинг ҳаммаси поэзиямизнинг ғоявийлиги янада чуқурлашганини исбот қилади. Бироқ поэзиянинг ғоявийлигини фақат темаси билангина ўлчаш мумкин эмас.

Маълумки, ҳақиқий поэзия инсон қалбининг, маънавий дунёсининг кўзгусидир. Инсон қалби эса бой ва ранг-баранг. Айниқса, совет кишининг қалби, маънавий дунёси жамият ривожлангани сари бениҳоя бойиб боради. Поэзиянинг чинакам ғоявийлиги, ҳақиқий юксаклиги, бадиний қуввати ана шу қалб бойлигини, маънавий дунёнинг ранг-баранглигини, ҳис ва туйғуларнинг мураккаблигини қанчалик чуқур, инсоний ва самимий ифодалай олиши, бу ифоданинг ҳаётнийлиги ва ҳаққонийлиги билан ўлчанади. 30-йиллар поэзиясидаги энг муҳим хусусият шундаки, йилдан-йилга унда поэзияни поэзия қиладиган ана шу шарт аниқроқ намоён бўла бошлади, йилдан-йилга поэзияда лиризм кучайиб борди, фикрнинг салмоғи ортди, том маънодаги фалсафий лирика ривожланди. Бу ҳодиса бевосита ҳаётнинг таъсирида майдонга келди. Социализмнинг узил-кесил ғалабаси бизнинг мамлакатимизда инсон шахсининг ҳар томонлама камол топишига йўл очди. Ҳаётнинг ҳамма соҳаларида совет кишининг янгича характери, ажойиб ақл-идроки, бой ички дунёси намоён бўла бошлади. Янги инсоннинг шаклланиши, унинг янгича фазилатлари, янгича дунёқараши касби инсоншунослик бўлган ёзувчиларнинг, шоирларнинг диққат-эътиборини ўзига тортди. Улар янги инсоннинг ички дунёсини чуқур текшира бошладилар, атрофлича бадиний таҳлил қилишга киришдилар. Шоирлар энди бирон конкрет ҳодиса туфайли туғилган дастлабки ҳис-туйғуларни, шодлик ва қувонч кайфиятларини ифодалаш билан чекланмай, умуман, инсон ва унинг тақдири, ҳаётдаги ўрни ҳақида, ҳаётнинг маъноси ва моҳияти тўғрисида, гўзаллик, эзгулик, олижаноблик, бахт ҳақида чуқур ўйларни ифодаловчи шеърлар ярата бошладилар. Буларнинг барчаси поэзиядаги инсонийликни чуқурлаштирди, унга ҳақиқий ҳаётнийлик бахш этди ва 30-йилларнинг кўпгина шеърларига узоқ умр берди.

Шу нуқтаи назардан баъзи шоирларнинг ижоди билан танишиб чиқайлик. Уйғун 30-йилларнинг ўртасидаёқ бир қатор поэтик тўпламларнинг автори сифатида кенг китобхонлар оммасига танилиб қолган эди. Айниқса, унинг «Бригадир Қарим», «Гулсал», «Назир отанинг ғазаб» каби шеърлари машҳур бўлган. 30-йилларнинг ўртасидан бошлаб, Уйғун лирикасида маълум ўзгаришлар юз беради. У энди, айниқса, жонажон ўлка табиати-

ни акс эттирувчи шеърларни кўплаб ёза бошлайди. Уйғун йил фаслларининг гўзаллигини жўшиб куйлайди. Унинг бу йиллардаги ижодида, айниқса, баҳор ҳақидаги шеърлар кўп учрайди. Уйғуннинг пейзаж лирикасига мурожаат қилиши бежиз эмас эди. Пейзаж Уйғун учун қайноқ жонли ҳаётдан узоқ, сокин манзараларни, сархуш кайфиятни, соф гўзалликни куйлаш воситаси эмас, балки янги, социалистик воқеликнинг гўзаллигини поэтик ифодалаш, тасдиқлаш воситаси бўлди. Масалан, баҳор ҳақида куйлар экан, шоир уни бизнинг ҳаётимизга қиёс қилади ва ҳаётимиздаги гўзалликнинг умри абадий экани ҳақида хулоса чиқаради:

Қўлларингда гунафша ушлаб,
Яна бўлдинг қаршимда пайдо.
Сен бизнинг ҳаётга ўхшайсан,
Шунинг учун мен сенга шайдо.
Ҳар жиҳатдан ўхшайсан унга,
Умринггина ўхшамас фақат,
Сен ҳадемай ўтиб кетасан,
Турмуш баҳор яшнар то абад...

«Куз қўшиқлари»ни пейзаж лирикасининг энг яхши намуналаридан бири дейиш мумкин. Бу шеърнинг ҳар бир бандида чуқур оптимизм, ҳаётга муҳаббат, навқирон ёшликнинг мусаффо туйғулари билиниб туради. Кузнинг гўзаллиги, тўқлик ва фаровонлик, одамларнинг меҳнати ва шодлиги шоирга янги ҳаёт гўзаллигини чуқур очиш имконини берган.

Ўзбек лирикасида фалсафийлик кучайганини, инсон образи, унинг ички дунёси ҳар томонлама чуқур очила бошлаганини Ойбек поэзияси мисолида ҳам кўриш мумкин. Унинг 30-йилларда яратган жуда кўп шеърлари ичида Чимён цикли алоҳида ажралиб туради. Шу циклга кирувчи «Наъматак» шеъри конкрет ҳодисадан туғилган. Тоғда ўсган бир туп ёввойи гул шоир қалбида бир дунё поэтик ассоциациялар, образлар уйғотади. Натижада, ўзбек лирикасининг мумтоз намуналаридан бирига айланган лирик шеър туғилади. Шеърнинг гўзаллиги шундаки, шоир тоғ ён бағрида ўсган, изғиринларга, совуқ шамолларга, бўронларга бардош бериб, уларнинг ҳамлаларидан омон қолган, бир сават оқ гулини қуёшга тутиб, булутлардан юқорига бош кўтарган наъматак

образи орқали нурни, ҳаётни улуғлайди. Наъматак — ҳамиша навқиронликнинг, ҳамиша нурга, мукаммаликка интилишнинг, ҳаёт қудратининг поэтик рамзига айланган. Шеър деталларга бой, ундаги туйғулар ғоят ҳаққоний ва ҳаётгий:

Нафис чайқалади бир туп наъматак,
Юксакда, шамолнинг беланчагида,
Қуёшга кўтариб бир сават оқ гул!
Виқор-ла ўшшайган қоя лабида
Нафис чайқалади бир туп наъматак.

Миртемирнинг «Қизғалдоқ» шеъри ҳам кўп жиҳатдан «Наъматак»ка ўхшаб кетади. Бироқ Ойбек шеър ғоясини ҳамиша нурга интилувчи наъматак образида мужассамлаштирган бўлса, Миртемир учун қизғалдоқ ҳаёт ҳақида ўйлашга ундовчи, шоир қалбида кўпгина эсдаликлар уйғотувчи восита. Шоир «далаларнинг тансиқ чиройи, ясси тепаларнинг ярашиғи» қизғалдоқни кўради-ю, қишлоқда ўтган болалигини эслаб кетади. Бироқ шеърнинг асосий ғояси, бош мақсад — фақат болаликни эслаш эмас. Аксинча, шеърда далани тарк этган қизғалдоқдай қиз туфайли рўёбга чиқмай қолган орзулар, барбод бўлган муҳаббат, беишқ қалбнинг бўтадай бўзлаши майин ва мусаффо мунг билан, чинакам инсоний ҳазинлик билан куйланади. Аммо бу ҳазинлик йиғлоқи пессимизмга айланмайди, балки ўқувчининг қалбида кучли акс садо туғдириб, уни маънавий жиҳатдан бойитади. Миртемирнинг «Ўйлар», «Қоя», «Сени болалигим...», «Боғимнинг чечаклари», «Лолазордан ўтганда» каби шеърлари ҳам худди «Қизғалдоқ» шеъридай чуқур эмоционал кучга эга.

Бу йилларда поэзиямиз муттасил юксалиш йўлидан борганини Усмон Носир ижодида ҳам кўриш мумкин. Усмон Носир бу даврда ёшларнинг энг севимли шоирларидан бири бўлган эди. Унинг бирин-кетин босилиб чиққан «Сафарбар сатрлар», «Қуёш билан суҳбат», «Тракторобод», «Юрак», «Меҳрим» каби шерий тўпламлари поэзиямиз тарихида ўчмас из қолдирди. Тўғри, Усмон Носирнинг ҳамма шеърлари ҳам бирдай бақувват эмас эди, уларнинг ичида ҳали пишиб етмаган, мазмуни саёз, ортиқ даражада чўзилиб кетганлари ҳам учрайди. Бундай камчиликларни шу билан изоҳлаш мумкинки, у йил-

ларда шоир ҳали ўсишда, изланишда эди. Шундай бўлса-да, унинг энг яхши шеърлари бениҳоя жўшқинлиги, самимийлиги, фикрга, ҳис-туйғуларга бойлиги билан кишини мафтун қилади. Усмон Носирнинг ана шундай шеърларидан бири «Монолог» деб аталади. «Монолог»— севги ҳақидаги шеърдир. Шоир севгининг қадимийлиги, мангулиги ҳақида гапирди, бироқ севги ҳақида ёзилган ўнлаб шеърлардан фарқ қилароқ, Усмон Носир минглаб фожиаларга сабаб бўлган, орзуларни чил-чил синдирган, энг олий ниятларни, энг олижаноб туйғуларни оёқ ости қилган севгини қоралайди, тўғрироғи, севгининг ўтмишдаги қисматини поэтик тасвирлаш орқали, умуман, ўтмишга, ўтмишдаги адолатсизлик ва ҳақсизликка лаънат ёғдиради:

Шоҳона тож кийган муҳаббат?
Мумкин эмас! Қандай қабоҳат —
Ки одамнинг ўзгинасимас,
Ҳиссини ҳам хароб қилса давр
Қийналаман, юрагимда ҳовр...
Бу қаршилик! Ен! Гина эмас.
Бу қаршилик! Кўринг тарихни.

30-йилларнинг ўрталарида Шайхзода ижодининг дастлабки даврига хос бўлган бир қатор нуқсонлардан қутулади. Унинг шеърларида ўта шартли, субъектив поэтик образлар ўрнига ҳаётий, содда ва аниқ образлар пайдо бўлади, фикр чуқурлашади, ҳаяжон кучаяди. Буни «Бахши», «Қамтарлик», «Баҳорда ёмғир», «Чимён», «Мисранинг туғилиши», «Қанотлар» каби шеърларида яққол кўриш мумкин. Шоирни мамлакат ҳаётида содир бўлган ҳар бир жиддий воқеа қизиқтиради, қурилиш соҳасидаги ютуқлар унга илҳом беради, халқ қаҳрамонлиги шоир қалбида кўтаринки мисралар туғдиради. Бироқ Шайхзоданинг кўпчилик шеъри давр ҳодисаларининг шунчаки акс садои эмас. У ҳаёт ҳақида, инсоннинг моҳияти, мақсади ҳақида кўп ўйлайди ва бу ўйларини шеърга солади. Ана шундай асарларидан бирига шоир «Мени ака дейдилар» деб сарлавҳа қўйган. Шоир қўшиқлар, олишувлар, жангнома ва ашулаларда ўтиб кетган ёшлик йиллари ҳақида куйлайди. Умр чўлидан кўп ҳикматлар йиққан лирик қаҳрамон ўттиз ёшга тўлди. Авваллари у кўпчиликни «ака» дер эди, энди эса унинг ўзини ҳам «ака» деб чақиришади. Шоир шу йўсинда

ҳаёт мантиқи, ўснш-улғайиш қонунларини ўйлайди ва: толстойча узоқ умр кўришни истайди. Уни бунга ундаган, кўнглига узоқ яшаш орзусини солган нарса — атрофдаги ҳаётнинг янгилиги, шоирнинг шеърга, гўзалликка шайдолигидир. Шу тариқа, оддий ҳаётӣй факт мазмундор, поэтик умумлашма даражасига кўтарилади ва бу умумлашмада социалистик ҳаётнинг гўзаллиги очилади.

Юқорида келтирилган мисоллар 30-йилларда яратилган яхши шеърлардан айрим намуналар, холос. Шундай бўлса-да, улар умуман, бу даврда ўзбек поэзиясининг марказида социалистик ҳаёт ва янги инсон тургани, ўзбек шоирлари бу одамнинг ички дунёсини, психологиясини, характерини ҳар томонлама чуқур очиш: йўлидан боргани ҳақида хулоса чиқаришга асос беради.

30-йиллар поэзиясида реализмнинг чуқурлашиши, инсон характерини, айниқса, унинг ички дунёсини поэтик тасвирлаш борасида эришилган катта тажриба аста-секин поэма каби йирик ва мураккаб жанрнинг туғилиши ҳамда ривожига йўл очди. Ўрни келганда шунни айтиш керакки, 30-йиллардан аввал ҳам айрим шоирлар реалистик поэма яратишга уриниб кўрганлар. Жумладан, 1916 йилда Ҳамза Ҳакимзода икки ёш ўртасидаги муҳаббатни тасвирлаб, «Мактублар» асарини, 1917 йилда Сидқий Хондайлиқий революцион ҳаракат тарихини баён қилувчи «Русия инқилоби» асарини яратган эди. 20-йилларда Фулом Зафарийнинг «Ёшлар энди берилмас», Рафиқ Мўминнинг «Қапчигай», Фафур Фуломнинг «Эгалари эгаллаганда» каби асарлари пайдо бўлди. Улар ҳажм эътибори билан поэмага яқин турса ҳам, сюжет яхлитлигига эга бўлмагани, қаҳрамонлар характери туссиз ва хира ишлангани, айримларида ҳаётнинг лиро-эпик тасвири ўрнида авторнинг субъектив кечинмалари ифодалангани учун том маънода поэма деб аталishi қийин. Бу асарлар поэма жанрини эгаллашдаги илк изланишлар эди. Тўғри, бу даврда яратилган юзлаб поэмалар ичида ҳам жанр талабига жавоб бермайдиган, узун шеърдан фарқ қилмайдиган, поэманинг ички қонуниятларини, моҳиятини ҳисобга олмай ёзилган асарлар кўп. Бироқ шунга қарамай, ўзбек адабиётида поэма жанри 30-йилларнинг бошида туғилди дейишга сабаб шуки, худди шу даврда сон жиҳатдан унча кўп бўлмасида, шундай поэмалар ҳам вужудга келдики, уларда адабий процесснинг етакчи тенденциялари жуда ёрқин

ифодаланган эди. Бу поэмалар вақт синовидан муваффақиятли ўтиб, ҳамон адабиётимизнинг нодир намуналари қаторида яшаб келмоқда. Булар Ғафур Ғулومнинг «Кўкан», Ойбекнинг «Уч», «Темирчи Жўра», Уйғуннинг «Жонтемир», Усмон Носирнинг «Нахшон», Шайхзоданинг «Чироғ», «Тупроқ ва ҳақ», Миртемирнинг «Дилкушо», «Ойсанамнинг тўйида», Султон Жўранинг «Бруно», Ғайратийнинг «Онамга хат», «Жинаста» ва ниҳоят, Ҳамид Олимжоннинг «Зайнаб ва Омон» каби поэмаларидир.

Бу поэмаларнинг энг характерли хусусияти шундаки, уларнинг ҳаммасида ҳам замонавийлик руҳи бениҳоя кучли. Шоирлар поэмаларда социалистик воқеликнинг энг муҳим масалаларини қаламга олганлар, даврнинг энг актуал проблемаларини кўтариб чиққанлар. Қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш, йирик саноат иншоотларини барпо этиш, маданий революция, хотин-қизларни эски урф-одатлар исканжасидан халос этиш, халқлар дўстлиги, жаҳон меҳнаткашларининг интернационал ҳамкорлиги каби темалар бу давр поэмачилигининг диққат марказида турган. Қолхозларга уюшиб, социалистик меҳнат процессида ҳам ўлканинг, ҳам ўзининг қиёфасини ўзгартираётган деҳқон, яратувчилик меҳнати билан келажакка пойдевор қўяётган ишчи, эскилик сарқитларига қарши дадил исён кўтарган, ўз инсоний қадр-қимматининг юксаклиги учун курашувчи ёшлар, янги ҳаёт учун олиб борилган революцион жангларда фидокорлик кўрсатган баҳодирлар поэмаларнинг бош қаҳрамони бўлиб қолди.

Ўзбек шоирлари поэмаларнинг замонавийлиги учун курашар эканлар, фақат актуал темани акс эттириш, шу кўннинг талабигагина жавоб берадиган асар яратиш йўлидан бормадилар, балки, актуал тема замирида ётган улкан маънони, тасвирланаётган ҳаётнинг моҳиятини чуқур очишга интилдилар. Шу мақсадда кўпгина поэмаларда бугунги кун ўтмиш билан, социалистик воқелик чоризм давридаги ҳаёт билан таққосланади. Бундай тарихий экскурслар ўтмишни қоралашга, революцион ўзгаришларни улуғлашга, бугунги куннинг гўзаллигини тасдиқлашга имкон беради. Худди шунингдек, шоирлар поэмаларда давримиз қаҳрамони образини яратар эканлар, бу қаҳрамонга мадҳия ўқиш йўлидан, унинг сифатларини қуруқ баён этиш йўлидан бормадилар, балки энг яхши поэмаларда қаҳрамон характерини бадий

таҳлил қилдилар, революцион воқелик таъсирда инсон психологиясида пайдо бўлган ва бўлаётган янги ҳислатларни, социалистик жамият туфайли унинг маънавий дунёсида туғилган янги фазилатларни чуқур акс эттирдилар. Юқорида номлари зикр этилган поэмаларнинг кўпчилиги ўзбек поэзиясининг тараққиётида принципиал аҳамиятга эга бўлди, чунки улар воқеликни акс эттириш принципларини, қаҳрамон характерини яратиш принципларини бойитдилар, поэма жанрининг ҳаётни тасвирлаш имкониятларини кенгайттирдилар. Бошқача айтганда, 30-йиллар поэзиясида реалистик методнинг қарор топишида бу поэмаларнинг ҳиссаси катта бўлди. Бу фикрни айрим таҳлиллар билан исбот қиламиз.

Ғафур Ғулумнинг «Кўкан» поэмаси ўзбек қишлоғида 20-йилларнинг иккинчи ярмида содир бўлган чуқур ижтимоий-тарихий ўзгаришлар ҳақида, коллектив хўжалик сиёсатининг таптанаси ҳақида ҳикоя қилади. Шоир қаламининг сеҳру жодуси билан яратилган Кўканбой, ўша чуствлик диндор, бир танобча ерида деҳқончилик қилиб кун ўтказадиган Маманиёзнинг содда, ландавур ўғли Кўкан ўттиз йилдан зиёддирки, ўзбек китобхонининг севимли қаҳрамонларидан бири бўлиб қолган. Биз поэмани ўқиганда, отасининг вафотидан кейин, домлаимомларнинг чизган чизигидан чиқолмай, деҳқончилик қилиб, бири икки бўлмаган Кўканнинг ҳолига юракдан ачинамиз, унинг колхозга кириб, бахти кулганини, ўзи қайтадан туғилганини кўриб беҳад қувонамиз. Кўканнинг ҳаёт йўли мисолида, унинг тақдирида шоир ўзбек деҳқонининг тарихий тақдирини умумлаштириб беради. Ғафур Ғулум ўзи тасвирлаётган ҳаётий ҳодисаларнинг моҳиятини чуқур тушунади, уларнинг ривожи қаёққа бораётганини яхши билади ва буни ўқувчига етказолади. «Кўкан» поэмасида социалистик тузумнинг ҳаётбахш кучи, миллионлаб деҳқонлар оммасига бахт-саодат олиб келувчи тузум экани бениҳоя жонли, ўткир ҳаётий бўёқларда очиб берилган. Бироқ поэмани поэма қилган нарса унинг ғоявий ўткирлигигина эмас, шоирнинг инсон характерини яратишдаги, ҳаёт манзараларини чиқишдаги ажойиб маҳоратидир. Шоир муваффақиятининг энг муҳим сирини шундаки, у Кўкан образида том маънодаги миллий характер яратган. Бу характер тўқиб чиқарилган, сунъий эмас, балки бевосита ҳаётдан олинган. Унинг ҳар бир қилиғи, иши, сўзи, турмушдаги ўрни, ўзи-

ани тутиши ўқувчини ишонтиради. Шоир 20-йиллардаги ўзбек воқелигини энг майда тафсилотларигача жуда яхши билади, улардаги ўзига хос такрорланмас миллий рангларни яхши пайқайди ва улар мағзидаги поэзияни, тўзалликни топа олади.

Уйғуннинг «Жонтемир» поэмаси ҳам гоёвий мазмунли жиҳатидан «Кўкан»га яқин туради. Уйғун ҳам Ғафур Ғулум каби «ҳаётнинг завқини сурмаган, бир умр роҳат кўрмай кулфат билан ўтган, хотинсиз, фарзандсиз, кулбасиз, тўшаксиз, яланғоч» қашшоқ Жонтемирни қаҳрамон қилиб олади ва унинг тақдири орқали социалистик тузумнинг ўзбек деҳқонига келтирган янги ҳаётини олқишлайди. Жонтемир ҳам худди Кўкан каби фақат жолхозга киргандан кейингина ўз инсонлик қадр-қимматига эга бўлади, эркин меҳнат унинг маънавий қиёфасини ўзгартиради, Жонтемир қайтадан туғилади, «Кўкан» билан «Жонтемир» шу қадар бир-бирига яқинки, ҳатто уларнинг камчилиги ҳам муштарак — ҳар икки поэманинг ҳам энг ожиз жойи қаҳрамонларнинг қайта туғилиш процессидаги ички мураккабликлар етарли даражада чуқур очилмаганида. Лекин ана шу камчиликка қарамай, Уйғуннинг поэмаси ҳам ўзбек поэзиясига принципал янгилик қўшди. Агар Ғафур Ғулум Кўкан характерини яратишда унга миллий ўзига хослик бағишлайдиган омилларга катта эътибор берган бўлса, Уйғун қаҳрамон характерини яратишда лиризмни чуқурлаштириш, эмоционал кайфиятни кучайтириш йўлидан борди. Поэманинг биринчи мисралариданоқ шоир чуқур лирик муҳит, тўлқинларга бой эмоционал кайфият яратадики, улар қаҳрамон биографиясини ҳам, курашини ҳам, тақдирини ҳам тушуниб олишда, ҳис қилишда ўқувчига жуда кучли таъсир кўрсатади. Шу тариқа бир хил ҳаётий материал асосида яратилган икки поэма характер яратишнинг икки хил йўлидан бориб, поэзиянинг тасвир имкониятларини кенгайтирди.

30-йилларда ўзбек поэмачилигининг ривожига Ойбекнинг роли ҳам катта бўлди. У биринчи поэмаси «Дилбар — давр қизи»даёқ ўзбек аёлларининг асрий тутқунликдан қутулиб ўз эрки, янгича ҳаёти учун мардона курашини улуғлади. Кейинроқ ёзган «Қаҳрамон қиз» поэмасида эса Испаниядаги гражданлар уруши материаллари асосида, исёнчи фашистларга қарши фидокорона курашган, республикачи эркесвар қиз образини яратди.

Бироқ Ойбекнинг поэмачиликдаги муваффақияти кўпроқ ўтмиш ҳақида яратилган асарлари билан боғлиқ. Унинг «Уч», «Бахтигул ва Соғиндиқ», «Темирчи Жўра» поэмалари 30-йиллар поэмачилигида катта воқеа бўлди. Ойбек «Уч» поэмасида содда, очиқкўнгил, чапани Холхўжанинг гўзал Лаълихонга муҳаббатини, уларнинг бахтига тўғаноқ бўлган Ҳошимбойваччани, Холхўжанинг ўчини зўр ҳаяжон билан куйлайди. Бу поэманинг ўзига хослигини ўтмиш темасига бағишланган яна бир поэма — Миртемирнинг «Дилкушо»си билан солиштирганда жуда аниқ кўриш мумкин. «Дилкушо» Миртемирнинг энг яхши поэмаларидан бири. Унда шоир қора ўтмишнинг фожиали воқеаларидан бирини ҳикоя қилади. «Дилкушо»нинг сюжети ҳам «Уч»ники сингари мураккаб эмас. Бухоро амири бир камбағал чолнинг кўзининг оқу қораси, бирдан-бир қизини зўрлайди. Қиз ҳалок бўлади. Қизини кўриш умидида келган чол саройдан қувилади

Кўришиб турибдики, ҳар икки дoston ғоявий мазмуни жиҳатидан бир-бирига яқин. Бироқ умумий мақсад икки хил йўл билан рўёбга чиқади. «Уч» поэмаси кучли романтик руҳ билан суғорилган. Ойбек Лаълихонни тасвирлар экан, унинг латофатига, маъсумалигига мос майин оҳангда, ғоят самимий тарзда куйлайди. Холхўжа характери эса моҳир рассомлардек қуюқ бўёқларда, қабарик деталлар орқали чизади, пияниста, ахлоқсиз, ўзбошимча Ҳошимбойвачча образини яратар экан, ғазабига эрк беради, нафратини яширмайди. Шоир мана шу кучли романтик кўтаринкилик фонида воқеалар оқимини ҳам энг характерли белгилари орқали аниқ кўрсатади, поэма воқеаси динамик тарзда ўсиб боради.

Миртемир поэмасида ҳам романтик руҳ кучли, унда ҳам ўтмишга, амир каби золимларга нафрат оташин туйғулар орқали очилади. Бироқ Миртемир тутган йўлнинг ўзига хослиги шундаки, у Ойбек сингари воқеани бевосита кўрсатмайди. «Дилкушо»да марказий ўрин тутувчи нарса воқеа эмас, шу воқеага шоирнинг лирик муносабати, ғазаби, нафрати, ҳаяжони. Поэмада фош қилинувчи амир реал, жонли шахс сифатида, такрорланмас индивидуал белгилари орқали очилмайди. Биз унинг характери ҳам шоир муносабати орқали, нафрати ва ғазаби орқали кўраемиз. Бунинг оқибатида амир дунёдаги ҳамма разилликнинг, ҳамма тубанликнинг, ҳамма қабиҳликнинг умумлашган тимсоли сифатида намоён бўлади.

Ойбекнинг «Уч»и ҳам, Миртемирнинг «Дилкушо»си ҳам ўтмишни фош қилган, оддий инсоннинг инсоний ҳуқуқларини улуғлаган мазмундор асарларгина эмас, поэзиямиз услубини бойитган асарлар ҳам. Услубий ранг-баранглик эса поэзияда ҳаётий мазмуннинг, ғоявийликнинг кўп томонлама намоён бўлишига йўл очади.

Тарихий революцион темага бағишланган кўпгина поэмалар ичида Усмон Носирнинг «Нахшон» поэмаси ажралиб туради. Шоир шу поэмада қардош арман халқининг революцион ҳаётига мурожаат қилиб, Нахшон тақдири орқали революцион онгнинг туғилиш процессини бадий таҳлил қилади. Нахшон отасиз, онасиз етимликда, хор-зорликлар, қийинчиликларда ўсади. Унинг ҳаёт тегирмонидан бутун чиқиши амри маҳол. Бироқ унга ишчи Саркис ёрдамга келади. Саркис ҳам, унинг хотини Маро ҳам Нахшонни ўз қизларидай тарбия қилишади. Бора-бора Совет ҳокимияти учун курашда Саркис ҳалок бўлади, Нахшон унинг ўрнини эгаллайди. Шоир Совет ҳокимияти учун кураш жаҳолатга, зулмат ҳукмронлигига, қашшоқликка қарши эрк учун, тўқлик ва фаровонлик учун, инсоний ҳуқуқ учун кураш эканини очади. Поэмада жиддий камчиликлар ҳам бор — унинг сюжети драматизмдан холи, айрим ўринларда сентименталлик таъсири сезилади. Бироқ шунга қарамай, бу поэма ҳам поэзиямиз ривожидида принципиал ўрин тутади. Гап шундаки, ўша йилларидаги кўпгина поэмаларда революционерлар образи тайёр ҳолда кўрсатилар, уларнинг ички мантиқи очилмас, қаҳрамонлиги, фазилатлари далилланмас, натижада, ғайритабiiй туюлар, ҳаётiiйликдан маҳрум бўлиб қолар эди. Усмон Носир ўз поэмасида революцион характерларни ҳаёт етиштиришини тасвирлайди ва уларнинг ўсиш процессини атрофлича бадий таҳлил қилади. Иккинчидан, Усмон Носир поэмасида ҳаётни тасвирлашда эпик план билан лирик план жуда муваффақиятли боғланиб кетган. Шунинг учун ҳам айрим нуқсонларига қарамай, бу поэмани поэзиямизнинг ютуғи қаторига киритиш мумкин.

30-йиллар поэмачилигида узоқ ижодий изланишлар, қийин тажрибалар, ўткир мунозаралар натижасида эришилган бу муваффақиятлар аста-секин йиғила бориб, пировардида жуда катта самара билан яқунланди. Биз бу ўринда Ҳамид Олимжоннинг «Зайнаб ва Омон» поэмасини кўзда тутяпмиз. Ҳамид Олимжон ижодини ат-

рофлича ўрганган адабиётшунос С. Азимов «Зайнаб ва Омон» поэмасини 30-йиллар поэмасининг синтези деб атаган эди. Бу баҳога қўшилиш керак. Дарҳақиқат, дostonда 30-йилларда ўзбек поэзияси эришган барча ютуқлар ўзининг ёрқин ифодасини топган.

«Зайнаб ва Омон» достонида шоир замонавий материалга мурожаат қилади, оддий совет кишиларини қаҳрамон қилиб олади ва уларнинг тақдирини кўрсатар экан, совет кишиларида янги тузум туфайли, янги ҳаёт туфайли пайдо бўлган янги хислатларни улуғлайди. Шоир ўз қаҳрамонларини бениҳоя кучли туйғу билан севади ва шу севгисини поэманинг ҳар бандига, қолаверса, ҳар мисрасига сингдириб юборади. Аммо бу муҳаббат қаҳрамонлар характерини ҳаққоний тасвирлашга халақит берган эмас. Шоир уларни идеаллаштирмайди, кўкларга кўтариб мақтамайди, уларнинг ўзида йўқ хусусиятларини зўрма-зўраки ёпиштирмайди, балки уларнинг ўзи ҳаётда қандай бўлса, шундайлигича тасвирлайди. Шоир фақат қаҳрамонларни эмас, ҳаётни ҳам бўямайди. У ҳаётний зиддиятларни, эскилик билан янгилик ўртасидаги курашни рўйирост тасвирлайди, драматизм, кескин муросасиз кураш — бош қаҳрамонлар характерини чуқур очиш имконини беради. Ниҳоят, поэманинг яна бир муҳим фазилати шундаки, унинг бошидан охиригача авторнинг янги ҳаётга, социалистик тузумга муҳаббати, бошқача айтганда, ғоявий позицияси аниқ сезилиб туради. Юксак эстетик идеал, мустаҳкам ғоявий эътиқод поэманинг ҳамма қисмларига ички нур бахш этади. Бу, айниқса, поэманинг ечимида кульминацион нуқтага етади. Анор ҳар қанча уринмасин, ҳар қанча таҳдид қилмасин, Зайнабни ўз хоҳишига бўйсундиrolмайди—ўтмишда фожиа билан тугаши муқаррар бўлган ҳодиса янги ижтимоий муносабатлар, янги ахлоқ нормалари туфайли Зайнаб ва Омонларнинг ғалабаси билан тамом бўлади.

Шундай қилиб, кўрамизки, 30-йилларда ўзбек совет поэзияси янги босқичга кўтарилди, реалистик методни мукамал эгаллаб олди. Шунинг натижасида лирикада ҳам, поэма жанрида ҳам кўплаб ажойиб асарлар вужудга келдики, улар ўзбек поэзиясини социалистик қурилишнинг актив иштирокчисига айлантирди. 30-йиллар поэзияси адабиётимиз тарихида социализм қуриш учун курашган халқ ғалабаларининг поэтик йилномаси сифатида ҳаммиша яшайди.

1941 йил 22 июнда фашистлар Германияси уруш эълон қилмасдан Ватанимизга бостириб кирди. Жаҳон тарихида мисли кўрилмаган тўрт йиллик уруш бошланди. Улуғ Ватан уруши ҳаётимизнинг ҳамма соҳасида чуқур из қолдирди. У адабиёт учун ҳам жиддий имтиҳон йиллари бўлди. Уруш адабиётимизда йиллар давомида шаклланиб қарор топган традицияларни, унинг ғоявийлиги ва халқчиллигини, партиявийлиги, жанговарлиги ва баднийлигини жиддий синовдан ўтказди. Кўп миллатли совет адабиёти, шу жумладан, ўзбек совет адабиёти ҳам бу синовдан шараф билан ўтди ва янада кучлироқ, янада уюшганроқ, янада чиниққанроқ адабиёт бўлиб қолди. Уруш йилларида ҳам адабиётимиз халқ билан бирга яшадди, унинг қувончига ҳам, қайғусига ҳам шерик бўлди, унинг манфаатларини, қалбидаги муҳаббат ва ғазабни куйлади, халқ билан бирга фашист босқинчиларига қарши актив курашди. 1944 йилда Ўзбекистон Совет Социалистик Республикасининг 20 йиллик тўйи кенг нишонланди. Шу муносабат билан СССР Халқ Комиссарлари Совети ва ВКП(б) Марказий Комитети ўзбек халқига табрик йўллаб, унда халқимизнинг уруш йилларидаги қаҳрамонона фаолиятини, жанговар фидокорлигини, умумий ғалабага қўшган ҳиссасини юксак баҳоладилар. Табрик хатида шундай дейилади: «Фашистлар Германиясига қарши Совет Иттифоқи томонидан олиб борилаётган Ватан урушида Ўзбекистон меҳнаткашлари ўз Совет Ватанига буюк садоқатини кўрсатдилар. Ўзбек халқининг фарзандлари Ватан уруши фронтларида Совет давлатининг шон-шарафи ва мустақиллиги учун мардларча жанг қилмоқдалар. Ўзбекистон Совет Социалистик Республикасининг ишчилари, колхозчилари ва интеллигенцияси фронтга ёрдам бериш учун фидокорона меҳнат қилмоқда». Бу юксак баҳо ўзбек совет адабиётининг уруш йилларидаги фаолиятига ҳам тўла тааллуқлидир. Дарҳақиқат, урушнинг биринчи кунлариданоқ адабиётимиз қўлига қурол олиб, устига шинель кийди. Кўпгина ёзувчилар ва шоирлар бевосита жанг майдонларида душманга қарши жанг қилдилар, фронт газеталарида жанговар сўз билан душманга қарши ғазаб ва нафрат оловини ёндирдилар. Бундай жангчи-ёзувчилар орасида Султон Жўра, Шароф Рашидов, Мамарасул Бобоев,

Парда Турсун, Назир Сафаров, Зиннат Фатхуллин, Ҳасан Саид, Бурхон Турсунов, Илёс Муслим, Адҳам Ҳамдам, Маъруф Ҳаким, Мумтоз Муҳамедов, Адҳам Раҳмат, Иброҳим Раҳим, Мирзакалон Исмоилий, Шуҳрат, Назармат кабилар бор эди. Султон Жўра, Ҳасан Саид, Бурхон Турсунов каби шоирлар эса урушдан қайтиб келишмади. Улар Ватанимизнинг озодлиги учун энг қимматбаҳо нарсасини — ҳаётини фидо этиб, жанг майдонларида қаҳрамонларча ҳалок бўлдилар.

Ўзбек шоирлари уруш йилларида жуда катта фидо-корлик билан меҳнат қилдилар. Уларнинг юзлаб шеърлари газеталарда, фронт матбуотида босилди, радио карнайларида янгради. Ўзбек тилида «Ўлим ёвга», «Ватан учун», «Мард ўғил», «Шонли Ленинград», «Ғазаб қўшиқлари», «Армуғон», «Ватан жонбозларига», «Зафар» каби, рус тилида «Поэты Узбекистана», «Дар», «Ташкентский альманах» каби тўпламлар босилиб чиқди. Булардан ташқари айрим шоирларнинг рус ва ўзбек тилларида ҳам кўпгина поэтик асарлари эълон қилинди. Буларнинг барчаси ёвуз душман устидан ғалабамизни тезлатишда, халқни янгидан-янги меҳнат зафарларига сафарбар қилишда, жангчиларга мадад беришда маълум роль ўйнади.

Урушнинг биринчи кунлариданоқ ўзбек совет поэзияси оташин жанговарлик касб этди. Ойбек, Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон ва бошқа ўнлаб шоирларнинг биринчи асарлариёқ совет халқининг ғалабасига чуқур ишонч билан суғорилган эди. Ойбек «Ёвга ўлим» шеърида буни яхши ифодалаган:

Бош кўтарди разил, олчоқ ёв,
Қонли йиртқич, қора бир илон.
Биз тоғдек чўнг, ўмровли ва дов,
Бизнинг ҳамла янчар беомон.

Ўзбек поэзиясида ҳаётимизнинг ҳамма соҳасидаги каби сафарбарлик руҳи вужудга келди ва урушнинг дастлабки кунларида яратилган ҳамма шеърларга кучли публицистик йўналиш бағишлади. Ўзбек шоирлари халқни Ватан мудофаасига отлантирувчи, унинг қалбидаги ватанпарварлик туйғуларини, совет кишисига хос гурурни алангалатувчи ташвиқий — чақириқ руҳидаги шеърлар яратдилар. Бу жиҳатдан, айниқса, Ҳамид

Бу оташин мисралар, улардаги ҳаётий, дилга яқин деталлар уруш йилларида ҳар бир ўқувчининг қалбида чуқур ватанпарварлик туйғуларини уйғотди. Шу тариқа, ўзбек шоирлари урушнинг биринчи кунлариданоқ ғалабага ишонч туйғуларини куйловчи оптимистик асарлари билан халқни сафарбарликка, курашга отлантирди. Улар урушнинг маъноси ва мақсадини бадиий ифодаловчи шеърлардан ташқари, жангчиларни фронтга жўнатишга, қузатишга бағишланган ўнлаб шеърлар яратдиларки, улар ҳам ғоявий-бадиий хусусиятлари билан поэзиямизда алоҳида ўрин тутади. Бу шеърлар Ҳамид Олимжоннинг «Йигитларни фронтга жўнатиш», «Шарқдан ғарбга кетаётган дўстга», Ғафур Ғуломнинг «Қузатиш», «Халқ отланди», Уйғуннинг «Хайрлашув», Зулфиянинг «Уч ол», Амин Умарийнинг «Фронтга» каби шеърларидир. Бу асарларда шоирлар она номидан, Ватан номидан фронтга кетаётган жангчиларга халқ нақазини ифодадилар, уларга боболаримизнинг қаҳрамонлик удумларини эслатиб, эр йигитнинг шаънига доғ туширмасликка, қаҳрамон бўлишга, ғалаба билан қайтишга ундадилар.

Уруш йилларидаги поэзияда ғазаб ва нафрат мотивлари ҳам кенг ўрин тутади. Шоирлар жангга ундовчи, урушнинг адолатли характерини очувчи асарлар яратиш билан бир қаторда, немис-фашист босқинчиларининг чиркин маънавий башарасини, одамхўрлигини, ваҳшийлигини шафқатсиз танқид остига олувчи шеърларни ҳам кўплаб яратдилар. Уларда совет халқининг фашизмга нафрати чуқур ифодаланди. Бу жиҳатдан Амин Умарийнинг «Қирғин», Уйғуннинг «Қарғиш», «Битсин фашизм», «Қасос» каби шеърлари, Ғафур Ғуломнинг «Мен яҳудий» шеъри диққатга сазовор. Ғафур Ғулом «Мен яҳудий» шеърида фашист босқинчиларининг антигуманистик ирқий назариясини фош қилади; совет шоири Германияда ва босиб олинган мамлакатларда авж олдирилган яҳудий қирғинларига қарши бош кўтариб, бу халқнинг тарихдаги ролини, маданиятли, комил ва фозил халқ эканини ёрқин деталларда очади. Энг муҳими, шеърда социалистик гуманизм ва интернационализм ғоялари чуқур очилган. Бундай асарлар халқнинг фашизмга қарши қаҳру ғазабини авж олдиришда катта роль ўйнайди.

Уруш йилларидаги поэзиямизнинг характерли хусу-

сиятларидан яна бири шундаки, унда Ватан темаси ҳар қачонгидан ҳам кенгроқ ўрин олди ва жуда чуқур ишланди.

Ўзбек шоирлари совет кишисининг Ватанга муҳаббатини, «Ватан» тушунчасининг муқаддаслигини, Ватан олдидаги бурчни бениҳоя жўшқин эҳтирос билан, ажойиб самимият билан куйладилар.

Уйғун Ватанни «Она» деб атайти ва унинг гўзаллигини, буюклигини ҳаётгий деталларда очади. Унинг 1941 йилда ёзилган «Ватан ҳақида қўшиқ» шеъри самимийлик ва жўшқинлиги билан минглаб ўқувчиларнинг муҳаббатини қозонди. Бу шеър, айниқса, унинг ҳар бандида такрорланадиган «ўлсам айрилмасман қучоқларингдан» деган мисра қўлида милтиқ билан сўнгги жангга отланган, душманнинг маҳв бўлишига астойдил ишонган фарзанднинг қасамидай жаранглайди.

Ўзбек шоирларининг бу даврдаги шеърларида «Ватан» тушунчаси тор маънода, фақат Ўзбекистон маъносида эмас, балки кенг маънода — бутун Иттифоқ: қудратли Советлар диёри маъносида куйланди. Ўзбек шоири Украинани ҳам, Белоруссияни ҳам, Россияни ҳам ўзининг туғишган ватани деб билади, шунинг учун ҳам у бепоён Советлар юртининг озодлиги ва эрки учун курашишни ўзининг муқаддас бурчи деб билади. Бу жиҳатдан, айниқса, Ҳамид Олимжоннинг «Россия» шеъри ажралиб туради. Бу шеър Россиянинг бепоёнлиги ва қудрати ҳақидаги, унинг енгилмаслиги ҳақидаги гимндай жаранглайди. Энг муҳими шундаки, шоир Россия манзарасини чизар экан, унинг душманга қарши қаҳрамонона курашини тасвирлар экан, Россияга фарзандлик туйғусини чин юракдан зўр ҳаяжон билан ифодалайдики, бу ҳаяжон ўқувчининг ҳам қалбига кўчади, уни ҳам тўлқинлантиради, шоирнинг қасамига, Ватан олдидаги онтига у ҳам шерик бўлади:

Россия, Россия, менинг ватаним,
Мен сенинг ўғлингман, эмасман меҳмон.
Сенинг тупроғингда улғайди таним,
Тайёрман сен учун бўлмоққа қурбон.

Бу давр поэзиясида, табиий равишда, Ватан темаси халқлар дўстлиги темаси билан чамбарчас бирлашиб кетди, чунки уруш йилларида совет кишилариининг қаҳрамонлиги, фидокорлиги, ватанпарварлигигина эмас,

ленинча қардошлиги, партия тарбиялаган мангу дўстлиги яна бир карра рўйирост намоён бўлди. Шунинг учун ҳам ўзбек шоирлари Ватан ҳақида куйлар эканлар, турли миллат вакилларининг дўстлигини ҳам мадҳ этдилар. Бу мотивлар Ойбекнинг «Ватан ҳақида», Уйғуннинг «Қизалоқнинг ўлими», Ғафур Ғуломнинг «Қиш», Шайхзоданинг «Ленинградда шаббода», Миртемирнинг «Бу — менинг Ватаним», «Она шаҳар», Асқад Мухторнинг «Москванинг қалби», Туроб Тўланинг «Полтава» каби шеърларида жуда яхши ифодаланган.

Ўзбек поэзиясидаги интернационализм мотивлари ҳақида, халқлар дўстлиги ғояларининг куйланиши ҳақида гапирганда Ғафур Ғулом ижодини ва айниқса, унинг «Сен етим эмассан» шеърини алоҳида таъкидлаш керак. «Сен етим эмассан» шоирнинг уруш йилларида яратган «Қузатиш», «Соғиниш», «Бизнинг кўчада ҳам байрам бўлажак», «Қор», «Хотин», «Сув ва нур» каби асарларидан бири. Буларнинг барчасида шоирнинг балоғатга етган истеъдоди барқ уриб туради. Шундай бўлса-да, уларнинг ичида «Сен етим эмассан» алоҳида ажралиб туради. Бу шеър ёзилганига чорак асрдан ошганига қарамай, ҳамон қалбимизга чуқур таъсир кўрсатади, ҳамон биз уни ўқиганда ёки эшитганда, шоир талантининг сеҳри жодусига асир бўлиб қоламиз. Ҳа, бу шеър адабиётда асрлар давомида яшайдиган дурдона асарлар жумласига киради. Чунки унда бутун бир халқнинг қалби, характери бениҳоя ёрқин, зўр самимият ва чуқур инсоний жозиба билан яратилган. Бу шеър чинакамига халқ ҳаёти билан боғланиб кетган. Уруш йилларида ўзбек халқининг ватанпарварлиги, меҳнати, қаҳрамонлигигина эмас, меҳрибон қалби ҳам, чексиз одамохунлиги ҳам намоён бўлади. Бу, айниқса, фронт ва фронтга яқин жойлардан кўчириб келинган болаларга халқнинг муносабатида аниқ кўринди. Халқ бу болаларнинг етимлигини билдирмай, меҳрибонлик билан уларнинг пешонасини силаб, ўз бағрига олди. 14 болани оиласига қабул қилиб, тарбиялаган Шоаҳмад ака билан Баҳри опалар ўзбек халқининг меҳрибонлиги, гуманизми, бағри кенглигининг ажойиб рамзи бўлиб қолдилар. Ғафур Ғуломнинг машҳур шеъри ана шу ҳодиса туфайли, ўзбек характерининг ана шу хислати туфайли туғилган. Шоир ана шу ҳаётий ҳодисадан чуқур умумлашмалар

чиқаради, совет кишиларининг дўстлиги буюк қудратга эга эканини очади.

Шеърнинг бошидан охиригача сингиб кетган илиқлик, ухлаётган маъсум гўдакнинг чеҳрасига тикилиб, ўз ҳаётини, ўтмишини, бугунини ўйлаётган отанинг мусаффо қалби, бениҳоя инсоний туйғулари шеърга жозиба бағишлаган.

Ўзбек шоирлари Улуғ Ватан уруши йилларида совет жангчисининг реалистик образини яратишга ҳам катта аҳамият бердилар. Урушнинг биринчи кунлариданоқ жанг майдонларида совет кишисининг ажойиб характери, коммунизм ишига садоқати, қийинчиликлардан тап тортмай, олий мақсад сари интилиши жуда ажойиб мисолларда намоён бўла бошлади. Шоирлар оддий совет кишисининг характеридаги бу хусусиятларни акс эттирмаслиги мумкин эмас эди. Шайхзода «Капитан Гастелло», «Семенченко, офарин» каби шеърларида, Миртемир «Олег ва унинг ўртоқлари» балладаси, Туроб Тўла «Волоколамск тош йўли» шеърисида совет жангчиларининг мислсиз қаҳрамонликларини улуғлади. Бундай асарларда совет кишисининг қаҳрамонлиги гўзал фазилат сифатида тасвирланди. Шунингдек, бир қатор шеърларда ўзбек жангчиларининг фронтдаги мардлиги улуғланди. Бу ўринда, айниқса, душманга қарши бир қўлида қурол, бир қўлида қалам билан жанг қилган Султон Жўранинг «Пулемётчи овози», Адҳам Раҳматнинг «Жангчи қўшиғи», Ҳасан Саиднинг «Марш», «Қасамёд», Назарматнинг «Жанг йўлларида» каби шеърларини эслаш ўринли. Бундай асарларда фронт воқелиги, жанглар даҳшати, совет жангчисининг мардлиги ва юксак маънавий қиёфаси анча ёрқин очилган.

Шайхзода «Ўртоқ тўпчи» шеърисида фронт қаҳрамони Муҳаммад Иброҳимовнинг ёрқин образини яратди. Миртемир эса Тўйчи Эрийгитовнинг порлоқ хотирасига шеър бағишлаб, унинг олижаноб фазилатларини тараннум этди. Ўзбек жангчиси образини яратган асарлар ичида Зулфиянинг «Уни Фарҳод дер эдилар» шеъри ажралиб туради. Бу асарда шоира фашист босқинчиларига қарши курашда қаҳрамонларча ҳалок бўлган машҳур артист Қобил қори Сиддиқов образини яратади. Зулфия шеърда совет санъаткорининг сўзи билан иши бир эканини кўрсатади. Қобил қори саҳнада одамларни олижанобликка чақирган. Ватан чақирганда у санъати-

ни ташлаб фронтга кетади ва ана шу юксак идеаллари учун ҳалок бўлади. Зулфия унинг ўлимини оптимистик руҳда тасвирлайди.

Ўзбек шоирлари фақат реал шахслар ҳақидаги шеърлардагина эмас, тўқима воқеалар асосида яратилган шеърларда ҳам умумлашган жангчи образини чишишга интиладилар. Бу соҳада катта муваффақият қозонган шоирлардан бири Ҳамид Олимжон бўлди. Унинг «Шинель», «Жангчи Турсун» каби шеърлари бу фикри мизнинг исботи бўла олади. Энг муҳими шундаки, Ҳамид Олимжон совет жангчисининг умумлашган образини чизар экан, унинг буюк тарихий миссиясини — фашизм асоратида ётган халқларга озодлик олиб бораётганини ҳам қайд қилади. «Шарқдан Ғарбга кетаётган дўстга» шеърида шоир совет жангчисининг бу хусусиятини қўйидаги мисраларда очади:

Боргил тезроқ, баҳодир дўстим,
Кун чиқишдан кун ботишга бор.
Туни доим қуёш қувади,
Қардошларни зулматдан қутқар.
Сен бормасанг, баҳор бўлмайди,
Очилмайди боғларда гуллар,
Қарағайлар барг чиқармайди,
Урмонларга келмас булбуллар.

Бундай асарлар ўзбек поэзиясининг уруш йилларида давр билан жуда ҳамнафас бўлганини, фақат ғалаба учун хизмат қилганини исбот қилади.

Уруш йилларида поэзиямизда марказий ўрин тутган темалардан яна бири фронт орқасидаги ҳаёт, меҳнат frontiдаги одамларнинг иши, орзу-ўйлари, кураши эди. Бу тема ҳам ўша даврнинг энг муҳим темаларидан бўлиб, шоирлар уни икки хил йўл билан бадий акс эттиришга интилганлар. Бу йўлларнинг бири шундан иборатки, шеърларда меҳнат темаси, меҳнаткаш инсон темаси, ўз меҳнати билан ғалаба соатини тезлаштиришга хизмат қилаётган одамлар темаси кенг ишланган. Уруш йилларида ана шу темаларда шеър ёзмаган бирор-та ўзбек шоирини топиш қийин. Улар ўз асарларида уруш йиллари меҳнат frontiда мислсиз қаҳрамонликлар кўрсатган, каналлар қазиган, ГЭСлар қурган, пахтадан мўл ҳосил етказган, фронтни озик-овқат билан

таъминлаб турган халқимизнинг қалбини очиб берганлар. Ана шундай асарлардан бири Ғафур Ғуломнинг «Сув ва Нур» балладасидир. Унда шоир ўзбек халқининг урушнинг энг оғир кунларида меҳнатда кўрсатган фидо-корлигини, Сирдарёни жиловлаб нурхоналар яратганини ва бу фронтдаги ғалабамизга муносиб совға бўлишини куйлайди.

Ойбекнинг «Ойша хола», «Бир қиз куйлайди», Уйғуннинг «Темирчи қизга», Зулфиянинг «Қасам», «Палак» каби шеърларида ҳам ўзбек халқининг фронт орқасидаги қаҳрамонона меҳнати яхши акс эттирилган. Шайхзода эса «Йигираман, ип бераман» шеърида эри ва акасини фронтга жўнатиб, уларни кийинтириш учун меҳнат қилаётган қаҳрамон қиз образини яратади.

Ўзбек шоирлари фронт орқасидаги ҳаётни тасвирлар эканлар, ўша кунларнинг энг характерли кечинмаларидан бири бўлмиш ҳижрон туйғусини, соғиниш ҳисларини ҳам ифодаловчи ажойиб лирик шеърлар яратдилар. Уруш йилларида фронтга бирор одам йўлламаган бирор-та ҳам оила йўқ эди. Ота-она фарзандини, ука акасини, қиз сеvimли ёрини, келин умр йўлдошини Ватан ҳимоясига йўллаган, табиий, унинг саломат қайтиши ҳақида кўп ўйлар, уни соғинар, ҳижрон азобини торта-торта тўрт кўз билан кутарди. Ҳижрон дарди — жуда оғир дард, ҳамма ҳам уни бемалол енга олмайди. Шоир тили билан айтганда, ҳижрон тоғини кўтариш учун мардонатор елкалар керак. Уруш йилларида халқимиз ғалабани деб, буюк мақсад йўлида ҳижрон тоғига ҳам бардош бердики, бу ҳам унинг олижаноблигидан, қаҳрамонлигидан нишонадир. Ўзбек шоирлари ана шу муқаддас туйғуни куйлар эканлар, ҳаётни бузмадилар, пессимизмга, умидсизликка берилмадилар, аксинча, ҳижрон доғларига бардош берган одамларнинг маънавий бойлигини, қалбан гўзаллигини тараннум қилдилар. Ғафур Ғулом «Соғиниш» шеърида фронтдаги ўғлини соғинган отанинг қалбидаги кечинмаларини бениҳоя ҳаққоний ва инсоний ифодалади. Уйғун «Келади» шеърини ёзди. Бу шеър оналарга, аёлларга, оталарга шоирнинг оташин мурожати бўлиб, унда ғалабага ишонч, ғолиб жангчининг истиқболига ишонч жуда эҳтиросли мисраларда очилган эди. Уйғун «Анор», «Сурат» каби шеърларида ҳижрон доғини меҳнат билан енгаётган вафодор, садоқатли ўзбек аёли образини яратди. Ҳижрон темаси Зулфиянинг

уруш йилларидаги лирикасида ҳам катта ўрин тутди. Шоира ўзбек аёллари тилидан куйлаб, ғалабага ишонч-ни улуғлади ва шу ишонч туфайли фронтдаги ёрнинг ҳижронини сабот ва бардош билан енгаётган қизнинг ички кечинмаларини очди. Шоира «Ҳижрон» шеърида шундай куйлайди:

Барглари сарғайган гуллар, дарахтлар
Оқшом туманида сокин боққан чоғ,
Ёрим, севар ёрим жўнади жангга,
Менинг юрагимга тушди ҳижрон, доғ.
Мен севган дилдорнинг севган юрти бор,
Ишқ доим эрк учун ҳижронга рози.
Бу ҳижрон мангумас, висоли ҳам бор,
Қаҳратон қишларнинг бўлгандай ёзи.

Шоир Ҳамид Олимжон ҳам «Хат», «Ниҳол», «Севги», «Яқинлик» каби шеърларида уруш йилларининг машаққатли муҳаббатини, энг оғир синовни — ҳижрон синовини мардона енгувчи инсоний севгини куйлади. Бу шеърлар ичида «Ниҳол» алоҳида ажралиб туради. Эҳтимол, бу шеърни ҳам Ойбекнинг «Наъматаг»и, Фафур Ғуломнинг «Сен етим эмассан»и сингари ўзбек лирикасининг ўлмас намуналари қаторига қўйиш мумкиндир, чунки унда ёрини соғинган аёлнинг дарди, қалбида туғён урган кечинмалар жуда халқчил ва айни чоқда жуда содда формада очилган. Шоир ёр экиб кетган кўчатни — ниҳолни асосий деталь қилиб олади. Шеърнинг лирик қаҳрамони — аёл фронтдаги ёрига мурожаат қилиб, ўз туйғуларини изҳор қилади. Бу туйғулар мисрадан мисрага кўчган сари кучайиб боради ва шу аёл қалбини ўз кўзимиз билан кўраётгандай, унинг энтикишини сезаётгандай, хўрсинишини эшитаётгандай бўламиз. Шеърда инсон қалбининг гўзаллиги бениҳоя чуқур очилган:

Елғизгина ниҳол эмас,
Бутун боғ изингга зор.
Интизор сенга тамом
Олмазор, олуказор.
Ниҳол эмас, боғ ҳам эмас,
Мен сенга интизорман,
Кўзларимга суртмоқ учун
Жиндек гардингга зорман.

Мен гуллардан, боғлардан ҳам,
Соғинганман ортиқроқ,
Эрталоқ кел, юрак-бағрим,
Евни енгиб кел тезроқ.

Бундай ҳароратли сўзларни, юрак қаъридан чиққан қаҳриқни эшитган жангчиларнинг кучига куч қўшилиши, ғалаба соатини яқинлаштириш учун янада зўр шиддат ва ғайрат билан жанг қилиши табиий.

Шу тариқа, ўзбек совет шоирлари уруш даврининг оғир синовидан шараф билан ўтдилар. Тўрт йил давомида поэзия ҳар қачонгидан ҳам кучлироқ тарзда халқ ҳаёти билан ҳамнафас борди, унинг дардларини, ишончини, орзу-умидларини ҳаққоний куйлади. Поэзиямиз ғоявий жиҳатдан янада балоғатга эришди, унинг партиявийлиги, халқчиллиги янада мукаммаллашди. Бироқ бу масаланинг бир томони, холос. Биз Улуғ Ватан уруши йилларини поэзиямиз тараққиётидаги муҳим босқич деб атар эканмиз, унинг ғоявий ўсиши, жанговарлигининг ошишидан ташқари, бадий жиҳатдан ҳам янги босқичга кўтарилганини, реалистик принципларни чуқур эгаллашда янги қадам қўйганини ҳам назарда тутамиз. Шуниси диққатга сазоворки, уруш йилларида яратилган шеърларнинг кўпчилиги ғалаба садолари билан унутилиб кетмади, балки ҳозир ҳам яшамоқда. Яшаганда ҳам, ўша йиллардан қолган бир хотира сифатида эмас, мустақил ғоявий-бадий қимматга эга асарлар сифатида яшамоқда. Бунинг сири шундаки, уруш давридаги поэзиямиз фақат ғоявийликни эмас, бадийликни ҳам пухта эгаллаган, тўғрироғи, унда чуқур ҳаётий мазмун, юксак ният ва чинакам нафосат чамбарчас боғланиб кетган эди.

Уруш йилларидаги поэзияда бунинг дастлабки белгиси биринчи навбатда поэтик умумлаштиришнинг кучида кўринади. Ўзбек шоирлари конкрет ҳаётий ҳодисаларга мурожаат қилиб, уруш даврининг муайян воқеаларини акс эттириб, кўпгина шеърларда уларнинг замиридаги маънога чуқур фалсафий тус бердилар. Бу ҳодисаларни социалистик даврининг энг муҳим, энг характерли хусусиятлари сифатида тасвирладилар. Ғафур Ғуломнинг «Сен етим эмассан» шеърини эслайлик.

Унда шоир ҳаётдаги оддий фактларни асос қилиб олгану, шу фактларнинг моҳиятини очиб, социалистик

жамият ва унинг одамлари ҳақида, янгича гуманизм тўғрисида чуқур умумлашмалар чиқарган. Бу хусусият бошқа шоирларда ҳам кўп учрайди.

Уруш йилларидаги поэзияга куч бағишлаган омиллардан яна бири унинг образлилигидир. Бу даврда поэзиядаги образлиликнинг моҳияти янада чуқурлашади, ҳажми кенгайди. Шоирлар шундай поэтик образлар топадиларки, уларда жуда катта ҳаётий мазмун қамраб олинади, бу эса, оригиналлиги билан ўқувчига кучли таъсир этади. Бундай образлилик кўп ўринларда туйғунни жуда самимий ифодалашга йўл очади.

Уруш йилларидаги поэзияда инсон қалби, унинг ички дунёсини ифодалашдаги принциплар ҳам чуқурлашди. Шоирлар инсон психологиясини бутун мураккаблиги билан, бўямасдан кўрсатишга интилдилар. Натижада кўпгина лирик шеърларда психологизм драматизм билан бирикиб кетдики, бу инсон характерида чуқурроқ очишга катта ёрдам берди. Бунинг ёрқин мисоли сифатида Ғафур Ғулومнинг «Соғиниш», Ҳамид Олимжоннинг «Шинель», «Қамал қилинган шаҳар тепасидаги ой», «Ниҳол» каби шеърларини келтириш мумкин. Бу шеърларнинг лирик қаҳрамонига хос бўлган туйғулар драматик характерга эга, бу эса уларга муайян инсоний жозоба берган.

Ўзбек шоирлари бу даврда ўзбек классик поэзиясидаги традицияларни ижодий ўзлаштиришда давом этдилар. Тўғри, баъзи бир шоирлар традицияларни ўзлаштиришни бир томонлама тушундилар. Улар классик адабиётдаги баъзи бир ғоявий мотивларни механистик равишда қабул қилиб, улардан уруш воқелигини ифодалашда фойдаландилар ёхуд Фарҳод, Алпомиш, Рустам каби образларнинг конкрет тарихий мазмунини ҳисобга олмасдан, уларнинг сифатини совет жангчиларига, совет кишиларига кўчириб тасвирлай бошладилар. Бу, шубҳасиз, XX аср одамининг маънавий қиёфасини реалистик очишга путур етказарди. Бироқ бундай камчилик айрим шоирлар ижодигагина хос эди. Кўпчилик шоирлар эса классик адабиёт традицияларига ижодий муносабатда бўладилар. Бу жиҳатдан Уйғун поэзиясида диққатга сазовор ҳодисаларни кузатиш мумкин. Уйғун классик поэзияда кўп ишлатиладиган традицион поэтик образларни ўз шеърларига кўп киритади, бироқ ҳар гал уларни янги ғоявий функцияларни бажаришга, янгича ҳаётий

мазмунни ифодалашга мажбур қилади. Масалан, юзнинг ойга ўхшатилишини олайлик. Бу ташбиҳ классик поэзияда жуда кўп қўлланган. Ҳозир уни бирор шеърда учратсангиз, бу ташбеҳ ёрнинг ёки қизнинг аниқ портретини чизмаслигини, бинобарин, ўқувчига таъсир қилмаслигини кўрасиз. Бироқ Уйғун бу ташбеҳнинг шундай қирраларини топганки, натижада «Сурат» шеърда фронтдаги ёрини соғинган қизнинг учки дунёсини, туйғуларини яхши очиб берган. Уйғуннинг «Гулнинг қувончи» шеъри ҳақида ҳам худди шу фикрни айтиш мумкин.

Ўзбек шоирлари классик поэзия традицияларидан, Ўзбек халқ ижодидан, рус поэзиясидан уруш йилларида кўп нарса ўргандилар, бироқ улар қуруқ ўрганиш рамкасида чекланиб қолганлари йўқ. Аксинча, бу ўрганиш уларнинг новаторлигига кенг йўл очди. Уруш йилларидаги ўзбек поэзияси том маънодаги новатор поэзия сифатида майдонга чиқди. Бу новаторлик поэзиямизнинг юксак ғоявий йўналишида ҳам, изчил партиявийлигида ҳам, муттасил бадийлик чўққиларига интилганида ҳам кўринади. Шу сифатларига кўра бу даврдаги поэзия қисқа муддат ичида кенг халқ оммаси ўртасида катта ҳурмат ва муҳаббатга сазовор бўлди. Худди шу сифатлари туфайли ўзбек поэзияси айни уруш йилларида кенг кўламда Бутуниттифоқ миқёсида шўҳрат қозона бошлади. Рус тилида ўзбек шоирларининг коллектив ва индивидуал тўпламлари кўплаб босилди. 1943 йилда уруш айни қизиб турган пайтда Москвада ўзбек адабиётининг ҳафталиги ўтди. Унда ҳам ўзбек шоирларининг поэтик асарлари юқори баҳоланди. Ўзбек поэзиясига Алексей Толстой, Александр Фадеев каби машҳур ёзувчилар, Корнелий Зелинский каби танқидчилар, Л. Пеньковский, В. Державин каби таржимонлар жуда юксак баҳо бердилар. Ниҳоят, Ғафур Ғулумнинг «Шарқдан келаётирман» тўпламига Давлат мукофотининг берилиши ўзбек шоирларининг уруш йилларидаги ватанпарварона меҳнатининг юксак тақдирланиши бўлди.

Ҳа, ҳақиқатан ҳам, ўзбек шоирлари уруш йилларида кунни кун, кечани кеча демай астойдил меҳнат қилдилар. Уларнинг меҳнати «Тонг яқин, тонг яқин, оппоқ тонг яқин» деган ишонч билан сугорилган эди. Энг муҳими, улар бу ишонч халқ қалбига сингдиришда, ғалабамиз учун олиб борилган курашда халқ дилидаги ғайратни, шижоатни алангалантиришда катта жонбозлик қилди-

лар. Шунинг учун тўла асос билан 1945 йил 9 майда фашистлар Германияси устидан қозонган буюк оламшумул ғалабамизда ўзбек шоирларининг ҳам ҳиссаси катта деб айтиш мумкин.

* * *

Урушдан кейинги йилларда кўп миллатли совет адабиётида янги вазифалар кўндаланг бўлди. Адабиёт, бир томондан, фашизм устидан ғалаба қозонган халқнинг қаҳрамонлигини, бу қаҳрамонлик манбаларини, характери, моҳиятини очиб бериши, социалистик тузумнинг умумлаштирган асарлар яратиши лозим эди, иккинчи томондан эса, кун сайин авж оlib бораётган коммунистик қурилишда актив иштирок этиши, ғоявий чуқур, бадий юксак асарлар билан халқни меҳнат frontiда янги-янги зафарларга илҳомлантириши зарур эди. Ниҳоят, капитализм билан социализм ўртасида тобора кучайиб бораётган кескин идеологик кураш шароитида совет адабиёти ўзининг ғоявий принципларига доғ туширмасдан, юксак сақлаши, социалистик реализм байроғини янада юқори кўтариши лозим эди.

Коммунистик партия адабиётимиз ривожининг энг муҳим нуқталарида ҳамиша унга ёрдамга келади, ўзининг доно маслаҳатлари билан унинг ривожидagi бош йўлни белгилаб беради. Бу гал ҳам шундай бўлди. ВКП(б) Марказий Комитети 1946—48-йиллар давомида бадий адабиёт, кинематография, театр санъати ва совет музикаси ҳақида тарихий қарорлар қабул қилиб, уларда совет санъатининг янги тарихий шароитдаги асосий вазифаларини кўрсатди. Тўғри, бу қарорларни ҳаётга жорий қилишда, конкрет ёзувчилар ижодига татбиқ этишда ўша йилларнинг мураккаб шароити билан, шу шароит туфайли туғилган догматизм билан изоҳланадиган жиддий хатоларга йўл қўйилган. Бироқ бу хатолар ҳар қанча жиддийлигига қарамай, партия Марказий Комитетининг идеология соҳасида қабул қилган қарорларининг принципал аҳамиятини мутлақо камситмайди. Бу қарорларнинг марказий ғояси — совет санъатининг чуқур партиявийлиги ва юксак ғоявийлиги, халқ манфаатлари унинг учун энг асосий мақсад экани, коммунизм қурилиши учун хизмат қилиш бош вазифа экани ҳақида-

ги ғоя эди. ВКП(б) Марказий Қомитетининг қарорлари совет адабиётининг ривожланишига катта ҳисса қўшди.

Урушдан кейинги йилларда адабиётимизга ёш ижодкорларнинг катта отряди келиб қўшилди. Булар ичида Саид Аҳмад, Асқад Мухтор, Мамарасул Бобоев, Ҳамид Ғуллом, Шукрулло, Туроб Тўла, Мирмуҳсин, Шухрат, Рамз Бобожон, Эгам Раҳим, Султон Акбарий, Пўлат Мўмин кабиларни кўрсатиш мумкин. Тўғри, бу ёшларнинг кўпчилиги уруш арафаларида ижод қила бошлаган. Уларнинг биринчи китоблари уруш йилларида нашр қилинган. Баъзилари эса 1946 йилгача 2—3 тўпلام эълон қилган. Шунга қарамай, биз бу авлод вакилларининг ижодини, асосан, урушдан кейинги адабиёт билан боғлаймиз. Чунки худди шу йилларда ёшлар балоғат сари қадам қўйдилар, адабиётга янги ҳаёт материалларини, янги темаларни, янги образларни олиб кирдилар ва адабий процессдаги муайян тенденцияларнинг вужудга келишида етакчи роль ўйнадилар. Бошқача айтганда, урушдан кейинги йилларда адабиётнинг ривожиди бу авлод вакиллари муҳим ўрин тутадилар.

Адабиётдаги умумий юксалиш руҳи бу даврда ўзбек поэзиясида ҳам яққол сезилиб туради. Бироқ шунга қарамай, бу давр поэзияси ҳар қандай қийинчиликлардан, қарама-қаршиликлардан холи, фақат кўтарилиш йўлидан борди, деб айтиш қийин. Поэзиянинг ривожини анча мураккаб ва сермашаққат бўлди. Гап шундаки, изланишдан узоқ, ҳаётини мантиқдан маҳрум догматик фикрлар турли йўллар билан адабиётга зарарли таъсир кўрсата бошлади. Натижада, адабиётнинг ғоявийлиги ва партиявийлиги бир томонлама, юзаки талқин қилинди, замонавийлик тор вульгар утилитар маънода тушунилди, социалистик реализм муайян қонун-қоидаларнинг йиғиндиси деб талқин қилинди, адабиёт олдида турли-туман сунъий чеклашлар, ғовлар пайдо бўлди. Буларнинг барчаси адабиётда машъум «конфликтсиз» асарларнинг кенг тарқалиши учун замин яратиб берди. «Конфликтсизлик» касали эса поэзияда риторикани, баёнчиликни, декларативликни вужудга келтирди. Кўпгина шеърларда фикр саёзлиги, ҳислар қашшоқлиги, теманинг «актуаллиги», қизил сўзларнинг кўплиги билан ниқобланди. Поэзия айрим ҳолларда ўзининг эстетик қимматини йўқота бошлади. Бу жуда жиддий камчилик эди. Ўзбек шоирлари риториканинг, баёнчиликнинг, баландпарвозлик-

нинг зарарини тушуниб, унга қарши кураша бошладилар, поэзиянинг юксак бадий қимматини, узоқ йиллик тараққиётда эришилган реалистик традицияларни ҳимоя қилишга интилдилар. Бироқ баландпарвозликка қарши бу кураш процессида айрим шоирлар иккинчи хил бир ёқламалikka берилдилар — улар баландпарвозликка соддаликни қарама-қарши қўяр эканлар, кўп ҳолларда уни шунчаки, жўнлик даражасига тушириб қўйдилар. Натижада, қуруқ, дағал жумлалар тизмасидан иборат бўлган, вазни бузуқ, қофияси оқсоқ, нафосатдан маҳрум, ўқувчига заррача бадий завқ бермайдиган хомаки шеърлар кўплаб пайдо бўла бошлади. Бу давр поэзиясида реалистик методнинг чуқурлашиши ана шу кўриниши икки хил, аслида эса поэзияга барабар зарар келтирувчи тенденцияларга қарши курашда содир бўлди. Шу кураш туфайли энг яхши шеърларда ўзбек поэзиясининг партиявийлиги, халқ билан алоқаси, ғоявийлиги янада чуқурлашди.

Бу йилларда сиёсий лирика янада ривожланди. Ўзбек шоирлари ғолиб совет халқининг қаҳрамонлигидан илҳомланиб, даврнинг энг муҳим масалаларини баланд, публицистик руҳ билан куйладилар. Лирикада социалистик меҳнат темаси, тинчлик учун кураш ва уйғониб келаётган Шарқ халқларининг озодлик учун кураши темаси жуда кенг куйланди. Поэзиянинг марказий қаҳрамони эса яна аввалги йиллардаги каби оддий совет кишиси бўлиб қолди.

Ўзбек лирикасининг ривожини Ғафур Ғулом ижоди билан чамбарчас боғлиқдир. Гарчи, Ғафур Ғулом ҳам бу йиллар поэзиясида кенг тарқаган зарарли тенденция таъсиридан четда қолмаган, шунинг оқибатида умумий образлар, мавҳум фикрлар, риторик дабдаба, баландпарвозлик иллатидан холи бўлмаган анча-мунча шеърлар яратган бўлса-да, бу даврда шоир ўз ижодий эволюциясида янги поғонага кўтарилди. «Вақт», «Йигитларга», «Тошкент», «Ўзбек элининг ғурури», «Тонготар қўшиғи», «Кузги кўчатлар», «Шараф қўлёмаси», «Қозоқ халқининг улкан байрами» каби шеърлар бу фикримизни исбот қилади. Бу шеърларнинг ҳар бири поэзиямизда катта воқеа бўлди. Чунки уларда давримизнинг улғуворлиги ҳам, совет кишисининг бениҳоя бой маънавий дунёси ҳам чинакам поэтик маҳорат билан ифодаланган. Ғафур Ғулом совет кишиларининг меҳнат фронтидаги

қахрамонликларини «Фарғона учун», «Эмикдошлар мусобақаси», «Тезу тоза тер», «Сўз навбати — тошкентликларга», «Бизнинг пахтамыз» каби шеърларида акс эттирди. Бу шеърларда ўзбек пахтакорининг меҳнати билан бир қаторда шоирнинг ўз халқи учун ифтихори ҳам чуқур ифодаланган.

Ўзбек шоирларидан Ойбек, Мирмуҳсин, Асқад Мухтор, М. Бобоев, Шуҳрат, Шукрулло, Ҳамид Гулом, Рамз Бобожон, Туроб Тўла, Собир Абдулла ва бошқалар ҳам бу йилларда социалистик меҳнат ҳақида ва меҳнат кишилари тўғрисида кўплаб шеърлар яратдилар. Бу ўринда айниқса Ойбекнинг «Раиса» шеърини алоҳида тилга олиш керак, чунки бу шеърда совет кишиси образини яратишда шу давр поэзиясига хос бўлган умумий принциплар яхши ифодаланган. Ойбек «Раиса» шеърини оддий ўзбек аёлининг лирик портретини чизади. Гилам дўпписи устидан сочларини чамбарак қилиб турмаклаб олган, оёғида этик, енглари тонгдан шомгача шимариғлиқ, гоҳ отда, гоҳ пиёда дала кезиб чарчамайдиган раиса ўзбек аёлларининг энг яхши фазилатларини ўзида мужассамлаштирган. Шоир унинг уруш йилидаги қахрамонлигини, маънавий кучини, продасини, меҳнатини куйлар экан, Раиса характеридаги халқчилликни алоҳида таъкидлайди. Раиса:

Чолу кампирларга қиздек меҳрибон,
Ҳижронли қизларнинг тушин таъбирлар,
Қишлоқда бир куни вадаванг сурон,
Отадек отимлар тўйини қилар...

Раиса образида шоир ўзбек аёлининг уруш йиллари намоен бўлган энг яхши сифатларини умумлаштирган.

Бу давр поэзиясида публицистик руҳ кучайган, замонавийлик чуқурлашганини тинчлик ҳақидаги шеърлар мисолида яққол кўриш мумкин. Уруш тугаши билан, орадан кўп ўтмасдан кечаги даҳшатлар, машаққатлар ҳали унут бўлмасдан, англия-америка империалистлари янги топилган атом бомбасини рўкач қилиб, янги урушнинг уруғини сепа бошладилар. Уларнинг бундай разил нияти бутун жаҳон бўйлаб прогрессив инсониятнинг кескин ғазабига дуч келди. Жаҳон халқи тинчлик учун буюк кураш бошлади. Шу йилларда ўзбек шоирларининг овози ҳам янада салобатлироқ янгради. Фафур Гулом-

нинг «Яшасин тинчлик!», «Бу — сенинг имзонг», «Биз тинчлик истаймиз», «Тинчлик нашидаси», «Поль Робсонга» каби шеърлари, шунингдек, Уйғун, Шайхзода, Миртемир каби шоирларнинг ўнлаб поэтик асарлари ана шулар жумласидандир. Шуниси характерлики, ўзбек поэзиясида тинчлик темаси ҳар хил аспектларда жуда кенг ишланди. Ўзбек шоирлари бу темани ишлашда янги-янги формаларга мурожаат қилдилар, айниқса, Маяковский тажрибаларидан ўрганиб, шеърни публицистик жўшқин қилиш учун, минбар шеърига айлантириш учун кунт билан меҳнат қилдилар. Бу жиҳатдан Туроб Тўланинг шу йиллардаги поэтик ижоди характерлидир. Шоир бу йилларда «Ит ҳуради, карвон ўтади», «Имзо чекдим», «Макдональдга жавоб», «Курант занг уради» каби шеърларини яратдики, улар публицистик лириканинг ривожига муайян из қолдирди. «Макдональдга жавоб» шеърида Туроб Тўла СССР халқлари дўстлигига шубҳа билдирган, Урта Осиё халқларини камситган дипломат Макдональдга ғазаб билан жавоб беради. «Курант занг уради» шеърида эса машҳур турк шоири, тинчликнинг оташин жарчиси Нозим Ҳикмат образини яратади. Шоир бу шеърларида шундай эҳтирос ва жўшқинлик билан қалам тебратадики, натижада публицистик фикр муайян эмоционал таъсир кучига эга бўлади. Бу шеърларнинг яна бир характерли хусусияти шундаки, шоир нима тўғрисида ёзмасин, шеърга совет кишисининг ғурурини сингдириб юборади ва социалистик жамиятни, Коммунистик партияни улуғлайди. Масалан, «Имзо чекдим» шеърида шоир севимли Ватанга ҳамиша содиқ эканини, совет халқининг бахт-саодати учун курашга доим тайёр туришини ифодалайди.

Бу йилларда ўзбек поэзиясида тинчлик темаси бошқа темалар билан, жумладан, Шарқ темаси билан боғлиқ ҳолда акс этди. Бу бежиз эмас эди. Ўзбек поэзияси биринчи қадамлариданоқ фақат ўзбек халқининг ҳаётинини акс эттириш билан чекланмай, чет эл халқларининг ҳаётига ҳам, айниқса, қўшни Шарқ халқларининг ҳаётига қизиқиш билан қаради. Ҳамза ҳам, ундан кейин яшаб ижод этган ва этаётган шоирларнинг ҳаммаси ҳам ўз асарларида Хитой, Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон, Арабистон, Африка халқларининг ҳаётини тасвирлашга, Шарқ меҳнаткашларининг кураши ва тақдирига совет кишисининг кўзи билан қараб, ўз поэтик муносабатини

билдиришга интиланлар. Бу традиция ўзбек поэзиясининг интернационал руҳидан, гуманизмидан, фикрлаш уфқининг кенглигидан далолат беради. Урушдан кейинги йилларда Шарқ темаси сиёсий жиҳатдан янада актуал бўлиб қолди. Бундай шароитда ўзбек шоирлари Шарқ халқлари ҳаётига янада чуқурроқ қизиқиш билан қарамаслиги мумкин эмас эди. Шу тариқа, поэзияда Ойбек, Ғафур Ғулом, Асқад Мухтор, Ҳамид Ғулом, Мирмуҳсин каби шоирларнинг халқлар дўстлигига бағишланган, Шарқ халқларининг миллий озодлиқ учун курашини улуғловчи, уларга ҳамдардлик руҳи билан суғорилган кўпгина шеърлари пайдо бўлди. Шарқ темасида ёзилган шеърлар ичида, айниқса, Мамарасул Бобоевнинг «Эрон осмони остида» циклига кирган шеърлари катта воқеа бўлди. М. Бобоев бу шеърлари билан поэзияни тематик жиҳатдан бойитибгина қолмай, балки Шарқ темасини ишлашда янги ижодий принциплар яратдики, бу охирироқда поэзияда реализмни чуқурлаштиришга ёрдам берди. Циклга кирган ўн тўрт шеърнинг ҳаммаси ҳам ғоят ҳаётийлиги билан, унутилмас манзараларга, аниқ деталларга бойлиги билан ажралиб туради. Шоир ҳар бир шеърда Эроннинг бугунги ҳаётида ўзи кўрган, кузатган бирор воқеани акс эттиради, улар бирлашиб, Эрон воқелиги ҳақида тугал тасаввур беради. Шеърларнинг энг характерли хусусияти шундаки, уларнинг ҳар бирида бугунги Эрон воқелигининг соя томонлари, мураккаб қарама-қаршиликлари очилса-да, шоир феодал тартибларга, колониал зулмга, синфий тенгсизликка чуқур норозилик билдирса-да, ҳар мисранинг замирида эрон халқига буюк эҳтиром, самимий муҳаббат, унинг ижодий қувватига ишонч, келажакка умид сезилиб туради. Бу даврда яратилган энг яхши шеърлар яна шундан далолат берадики, ўзбек шоирлари сиёсий лирикага, публицистик темаларга янгича йўналиш бера бошладилар. Бунинг натижасида муҳим сиёсий темада ёзилган шеърларда қуруқ гаплар, тантанали шiorлар, ҳайқириб айтилган чақириқлар, ялтироқ деклорациялар ўрнини ҳақиқий, инсоний жозоба эгаллай бошлади. Бу жиҳатдан, айниқса, Зулфиянинг шу йиллардаги поэтик ижоди характерлидир. «Юртимни куйлайман», «Дўстимга», «Паранжисини ташламаган хотинга», «Саодатнинг америкалик хонимга жавоби» каби шеърлар ана шундай ўткир публицистика, инсоний жозоба билан бирикиб кетган асарлардир. Бу

шеърлар ичида, айниқса, «Ўғлим, сира бўлмайди уруш» шеъри ажралиб туради. Бу шеърни ўша йилларда тинчлик темасида ёзилган ҳамма шеърлар ичида энг инсонийси, энг нафиси, энг ҳаяжонлиси, деса хато бўлмас. Шоира актуал, ўткир сиёсий темада қалам тебратар экан, она номидан гапиради ва унинг ички туйғуларини, уруш бошига солган жудоликдан тортаётган азобларини, ўғлига меҳрини, келажакка ишончини шу қадар чуқур, энг муҳими, шу қадар самимий очадики, бунинг оқибатида шеърда тўлақонли такрорланмас инсон образи, умумлашган она образи тугилади.

Юқоридаги мулоҳазалар шуни кўрсатадики, урушдан кейинги дастлабки йилларда ўзбек лирикаси муайян салбий тенденцияларга қарамай, мураккабликлар ва қийинчиликларни енгиб, ўсиш йўлидан борди. Поэзия-мизнинг умумий ўсиши поэмалар мисолида ҳам аниқ кўринади.

Урушдан кейинги йилларда ўзбек поэзиясида поэма жанри худди 30-йилларнинг биринчи ярмидагидек жуда тез суръатлар билан ўса бошлади. 1946 — 53-йиллар ичида ўттиздан ортиқ поэма яратилгани бу фикримизни исбот қилади. Албатта, бу поэмаларнинг ҳаммаси ҳам бадий жиҳатдан бақувват, адабиётда янги саҳифалар очадиган, узоқ йиллар давомида ўқувчиларга бадий завқ бера оладиган асарлар эмас эди. Уларнинг кўпи «конфликтсизлик» касалидан шикастланган, адабий штампларга, схематизмга кенг ўрин берган, ҳатто примитивликдан ҳам холи бўлмаган асарлар эди. Уларнинг кўпчилигида реал одам образи ўрнида хира ва нурсиз соялар ҳаракат қилади. Бироқ буларнинг ҳеч қайсиси шу давр поэмалари ҳақида ялпи салбий ҳукм чиқаришга асос бўлмайди. Чунки бадий кучсизроқ поэмаларда ҳам поэзиямизнинг умумий тенденциялари маълум даражада бўлса-да акс этган. Мисол учун Рамз Бобожоннинг «Қадрдон дўстлар» ва М. Бобоевнинг «Боғбон» поэмаларини олиб кўрайлик. Ҳар икки поэма ҳам шоирларнинг ижодий муваффақияти деб ҳисобланиши қийин, бироқ уларда авторларнинг адабиёт олдида турган вазифаларини тўғри тушунгани, бадий сўз воситаси билан тинч қурилиш йилларининг манфаатларига хизмат қилишга интилгани сезилиб туради. Ҳар икки поэмада ҳам шоирлар халқимизнинг уруш йилларидаги қаҳрамонлигидан илҳомланиб, ўзбек жангчиси образини яратишга ва

унинг урушдан кейинги меҳнат frontiдаги ўрнини белгилашга интилган. Бу давр поэмалари ҳақида гапирганда, айниқса, Ойбекнинг «Қизлар», Мирмуҳсиннинг «Уста Фиёс», Асқад Мухторнинг «Катта йўлда» поэмасини алоҳида таъкидлаш керак, чунки бу поэмалар шу давр поэмачилигининг ривожига муҳим принципиал аҳамиятга эга.

Ойбек ўз поэмасини уруш йилларида пахта далаларида қаҳрамонона меҳнати билан ғалаба соатини яқинлаштирган ўзбек қизларининг ватанпарварлигига, гўзал маънавий дунёсига, ҳаёти ва курашига бағишлаган. Поэма қаҳрамонлари — ингичка қош, бўтакўз, бўйдор, маслаҳатгўй, ғамхўр ва туйғун Назмихон; нотобдай сўлғин, соддагўй Олтиной; шўх, ҳазилкаш Дилбар; жиддий, ўйчан, лекин ишда чайир Гулшан; япасқироқ, йўгон гавдали, ишда олов Ойжамол. Шоир уларнинг ҳаётидан бир йилини—пахта экишдан бошлаб йиғим-терим вақтигача ўтган даврни олди-да, меҳнатини, ишини, ички дунёсини, орзу-истакларини батафсил кўрсатди. Қизлар поэмада халқнинг асл фарзандлари, ватанпарвар, қалби мусаффо, гўзал одамлар сифатида талқин қилинган. Ойбек шу қаҳрамонликнинг моҳиятини, кўринишларини, манбаларини бадий таҳлил қилади. Поэма айрим камчиликлардан холи эмас. Масалан, ундаги баъзи бир образлар сюжет чизигидан чиқиб қолган, сунъийдек кўринади. Бироқ шунга қарамай, «Қизлар»ни ўзбек поэмачилигининг энг яхши намуналаридан бири деб аташ мумкин. Чунки у ўзбек аёлининг уруш йилларидаги мислсиз қаҳрамонлигига бағишланган биринчи поэмагина эмас, балки бу қаҳрамонликни чуқур лиризм, самимий муҳаббат билан, жонажон ўлкага ошиқлик туйғуси билан тасвирлаб берган ажойиб поэтик асар ҳамдир.

Мирмуҳсиннинг «Уста Фиёс» поэмаси ҳам «Қизлар» билан бир вақтда — 1947 йилда босилиб чиқди. Мирмуҳсин ҳам Ойбек каби ўзбек халқининг уруш йилларида фронт орқасидаги фидокорона меҳнатини, одамларимиз характеридаги қаҳрамонона нуқталарни акс эттиришни асосий мақсад қилиб олган. Бу мақсадни амалга оширишда у ўзига хос йўлдан боради. Мирмуҳсин суяги меҳнатда қотган, бутун умри колхозда ўтган, шу колхоз туфайли, ундаги ҳалол меҳнати туфайли «Фиёс ота» бўлган оддий ўзбек деҳқонини қаҳрамон қилиб олади. Бироқ шоир поэмада қаҳрамон биографиясини мунтазам ёрит-

майди, аксинча, поэма унинг ҳаётидан олинган айрим эпизодлар асосига қурилган. Биз Уста Гиёсни колхоз мажлисида кўрамиз, унинг звенодаги фаолияти билан танишамиз. Баъзи эпизодлар Уста Гиёснинг колхоз мулкига, жамоат мулкига муносабатини, бурч ва виждон ҳақидаги қарашларини кўрсатади. Биринчи қарашда бу эпизодлар бир-бири билан боғланмагандай, яхлит ва мустақкам сюжет чизигини ташкил қилмайдигандай кўринади. Бироқ ҳар қайси эпизоднинг марказида Уста Гиёс характери туради. Шоир унинг характерига хос фазилятларни батафсил таҳлил қилади, уларнинг манбаини ва моҳиятини очади. Бу эса поэма сюжетига маълум яхлитлик бағишлайди. «Уста Гиёс» поэмасининг принципиал аҳамияти шундаки, шоир характер яратишда қаҳрамонини имкони борича содда, ҳаётий қилиб кўрсатиш йўлидан борди, унинг сифатларидаги миллионлар билан боғлайдиган томонларига алоҳида эътибор берди, қаҳрамон характерини индивидуаллаштиришда ҳам, унинг фаолиятини, ҳатто портретини кўрсатишда ҳам атайин ташқи поэтизациядан қочиб, уни реал қиёфада, ҳаётий фонда беришга интилди.

Асқад Мухторнинг «Қатта йўлда» поэмаси ҳам реалистик принципларни бойитган поэма бўлди. Асқад Мухтор поэмада инсон ҳаётининг маъноси ва мақсади ҳақида ўйлайди, унинг бурчи, дўстлик, ҳақиқий одамгарчиликка доир ахлоқий-фалсафий масалаларни қўяди ва ана шу фалсафий мазмунни пухта ишланган сюжет орқали, бир-биридан фарқ қилувчи характерларнинг ривожини, тўқнашуви ва курашини орқали ифодалайди. «Уста Гиёс» да ҳаракат суст, динамизм йўқ. «Қатта йўлда» поэмасида эса ҳаракат, динамика биринчи ўринда туради. Шоир меҳнатга ҳар хил муносабатда бўлган икки ёшнинг — Арслон ва Салимлар тақдирини кўрсатади. Арслон чўлни ўзлаштиришга, боғ яратишга, пахтадан тоғдай хирмонлар яшашга интилар экан, буларнинг барчасини халққа, замондошларига хизмат қилишнинг воситаси деб тушунади. Салим эса меҳнатни шуҳрат орттириш, обрў қозониш, донг чиқариш воситаси деб билади. Ана шу икки хил дунёқараш, икки хил ғоявий концепция, икки хил фалсафа Арслон билан Салим ўртасида кескин тўқнашувни вужудга келтиради. Тўқнашув бир-бири билан мустақкам боғланиб кетадиган эпизодларда кучая боради ва қаҳрамонлар характери-

нинг намоён бўлишига, тўла очилишига йўл очади. Шу кураш процессида Салим қайта тарбияланади. Асқад Мухтор поэмасини «Уста Ғиёс»га яқинлаштирадиган хусусият шундаки, Асқад Мухтор ҳам тўқнашувларни кўрсатишда, қаҳрамонлар ўртасидаги курашни очишда ҳаётийлик принципига қатъий амал қилади, сунъийликдан, уйдирма эпизодлардан қочади.

«Уста Ғиёс» ҳам, «Қатта йўлда» ҳам муайян камчиликлардан холи эмас, бироқ бу икки поэманинг қиммати камчилигида эмас, фазилатларида — улар поэма жанрининг имкониятлари катта эканини, замондошлар характерини атрофлича очиш имконини берувчи жанр эканини яна бир бор исбот қилади. Бу поэмаларда характер яратиш принциплари янада мукамаллашди. Бу эса поэмада реализмнинг чуқурлашиб бораётганидан нишона эди. Шу тариқа ўзбек поэзияси урушдан кейинги тинч қурилиш йилларида ҳам изланишдан тўхтагани йўқ. Бу даврда ҳам турли-туман камчиликларни енгиб ўтиб, замондошимиз образини яратишда, унинг гўзал маънавий қиёфасини очишда, социалистик жамиятнинг гўзаллигини куйлашда қадам-бақадам олға борди. Поэзиянинг бу борада тўплаган тажрибаси кейинги йилларда янги муваффақиятлар учун йўл очди.

* * *

1956 йил Ватанимиз тарихида янги саҳифа очди. Шу йили Коммунистик партиянинг XX съезди бўлди. Съезд мамлакатимизда социализм қурилиши процессида қўлга киритилган тарихий тажрибани умумлаштириб, келажак тараққиёт учун режалар ишлаб чиқди. XX съезддан кейин мамлакатимизда коммунистик қурилиш авж олиб кетди. Совет халқи саноатда ҳам, қишлоқ хўжалигида ҳам, илм-фан ва техника соҳасида ҳам, маданий қурилишда ҳам янги-янги ғалабаларни қўлга киритди. Бу ютуқлар совет кишисининг биринчи бўлиб космосга парвоз қилишига йўл очди. XXII съезд мамлакатимизда коммунизм қуриш программасини қабул қилди. Давримизнинг Коммунистик Манифести деб аталган бу буюк ҳужжатда Ватанимизнинг салкам ярим асрлик тараққиёт йўлига яқун ясалган, ундан жаҳон халқларининг истиқболи учун муҳим аҳамиятга эга бўлган чуқур назарий хуло-

салар чиқарилган, социализмдан коммунизмга ўтишнинг амалий плани чизиб берилган. Худди шу даврда коммунистик жамият одамнинг характери шакллана бошлади. Меҳнатга коммунистик муносабат, маънавий бойлик, чуқур гуманизм ва интернационализм, коммунистик принципиаллик, ҳалоллик ва тўғрилик, ҳаёт гўзаллигини идрок этиш, оптимизм каби фазилатлар янги одам характерининг муҳим томонларига айлана бошлади.

Бу даврда кўп миллатли совет адабиётининг гоявийлиги ва партиявийлиги янада чуқурлашди. Совет ёзувчилари турли-туман рақибларимизнинг ҳамлалари, бўҳтонлари, туҳмат ва уйдирмаларига қарамай, бу даврда ҳам Коммунистик партия атрофига янада зичлашиб, ижод қилдилар. «Ҳаммамиз қалбимиз амри билан ёзамиз, қалбимиз эса бутунича партияники», деган қанотли сўзлар худди шу йилларда туғилди ва адабий тараққиётнинг лейтмотивига айланди. Адабиётнинг халқ ҳаёти билан алоқаси ҳар қачонгидан ҳам мустаҳкамроқ бўлиб қолди. Бадий асарларда даврнинг энг муҳим масалалари, энг йирик ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий масалалари қўйилди. Ҳаққонийлик, ҳаётийлик принциплари, тўлақонли қаҳрамон характери яратиш, унинг ички дунёсини ҳар томонлама чуқур очиш, гуманизм гояларини олға суриш бу давр адабиётининг етакчи тенденцияларига айланди. Совет адабиёти босиб ўтган йўлни умумлаштирувчи кўпгина илмий-назарий асарлар яратилди. Улар социалистик реализм ҳақидаги, унинг моҳияти ва имкониятлари ҳақидаги тасаввурларимизни бойитди. Худди шу йилларда социалистик реализм методи воқеликни акс эттиришда ёзувчига битмас-туганмас имкониятлар берувчи, унинг шахсий ижодий ташаббусига кенг йўл очувчи метод сифатида яна бир бор намоён бўлди.

XX съезддан кейинги давр ўзбек поэзиясининг ривожига ҳам янги босқич бўлди. Сўнгги ўн йиллик давр поэзия ҳаётида шоирларнинг ижодий активлиги гоят ортгани билан характерланади. Поэзиямизнинг отахон вакили Гафур Ғулом бошчилигидаги ўзбек шоирларининг ҳаммаси — Ҳабибий, Ғайратий, Собир Абдулла каби кекса авлод вакиллари ҳам, Шухрат, Асқад Мухтор, Ҳамид Ғулом, Туроб Тўла каби ўртанча авлод вакиллари ҳам, Зоҳиджон Обидов, Азиз Абдураззоқ, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов каби кенжа авлод вакиллари ҳам халқ ҳаё-

тидан, унинг коммунизм қурилиши соҳасидаги ажойиб ғалабаларидан илҳомланиб, Коммунистик партиянинг доимий ғамхўрлигидан руҳланиб, минглаб шеърлар, юзлаб поэмалар, кўплаб поэтик тўпламлар яратдилар. Бироқ поэзиянинг ривожини поэтик асарларнинг кўплаб яратилгани билангина белгиланмайди. Энг муҳими шундаки, ана шу янги поэтик асарларда поэзиянинг янги эстетик принциплари қарор топди, давр руҳи анча мукамал акс этди, замондошларимизнинг тўлақонли характери яратилди. Бу давр поэзиясида ҳаётни тасвирлаш, инсоннинг ички дунёсини очиш принциплари янада чуқурлашди, реализм янги босқичга кўтарилди.

Поэзиянинг халқ ҳаёти билан алоқаси мустаҳкамланганини, поэзияда гражданлик туйғуси чуқурлашганини, поэзиянинг ижтимоий қиммати янада ортиб, халқ ҳаётида тобора муҳим роль ўйнаётганини сўнги йилларда яратилган шеърларнинг тематик диапазони яққол кўрсатиб турибди.

Коммунистик қурилиш авж олиши билан коммунизм темаси поэзиямизнинг асосий темаларидан бири бўлиб қолди. Коммунизм ҳақида шеър ёзмаган, унга ўз муносабатини билдирмаган биронта ўзбек шоири йўқ деса бўлади. Коммунизм поэзиямизнинг энг юксак идеали бўлиб қолди. Шоирлар бугунги ҳаётни ана шу идеал нуқтаи назаридан акс эттиришга, баҳолашга киришдилар. Шеърнинг қиммати ҳам ана шу порлоқ ниятга қанчалик хизмат қилиши билан ўлчанадиган бўлиб қолди. Энг муҳими шуки, коммунизм темаси ўзбек поэзиясида абстракт тарзда эмас, балки шу куннинг энг муҳим масаласи тарзида конкрет ишлана бошланди.

Ўзбек шоирларининг ҳозирги ижодида коммунизм темаси Ленин темаси билан чамбарчас боғланиб кетмоқда. Поэзиямиз тараққиётига назар ташлаган одам Ленин темаси ҳамиша ўзбек шоирларининг диққат марказида бўлиб келганини кўради. Бу—тасодифий эмас. Ленин темаси совет поэзиясининг ҳамиша актуал, давр моҳиятини очишга имкон берадиган азалий темаларидан биридир. Ўзбек шоирлари поэзия ривожининг ҳар қайси босқичида Ленин темасини бойитиб, унинг янги-янги қирраларини очишга интилдилар. Ҳозир ҳам бу муҳим темани ишлашда бир қанча хусусиятлар борки, улар поэзиямизнинг умумий ривожидан, янги босқичга кўтарилганидан

туғилган хусусиятлардир. Ўзбек шоирлари ҳозир Ленин темасида ҳар қачонгидан ҳам чуқурроқ масъулият билан, теманинг муҳимлигини жуда яхши англаган ҳолда қалам тебратмоқдалар. Иккинчидан, поэтик асарларда Ленин ҳақидаги туйғуларни ифодалаш билан чекланмай, Ленин характерини яратишга интилиш кучаймоқда. Бундай интилиш 30-йиллар поэзиясида ҳам мавжуд эди. Ҳозир 30-йиллардан фарқ қилароқ, поэтик асарларда Лениннинг инсоний жозибасини ҳар томонлама очишга эътибор берилмоқда. Ниҳоят, Ленин темаси кўпгина шоирлар ижодида бевосита шахсий тема сифатида, шоир қалбига энг яқин тема сифатида очилмоқда. Буларнинг барчаси сўнгги йилларда поэзиямизнинг катта муваффақияти бўлган асарлар яратишга имкон берди. Бундай асарлар қаторига Ғафур Ғулومнинг «Ленин ва Шарқ» китобини, Шайхзоданинг «Мен Ленинни кўрганларни кўрганман», «Ильич қалами», «Харита», «Фақат битта мустасно», «Апрель айёми», «Октябрь — Ленин демак», «Эман дарахти» каби шеърларини, Миртемирнинг «Ленин ва Ражаб бобо» достони, Темир Фаттоҳнинг «Ленин ҳақида шеърлар»и, Эркин Воҳидовнинг «Буюк ҳаёт тонги» ва Ҳусниддин Шариповнинг «Измаиз» поэмалари, Шуҳратнинг «Мангулик» балладалари циклини киритиш мумкин. Бу асарларнинг ҳаммаси ҳам ўзбек поэзиясининг замонавийлиги, ижтимоий салмоғи, сиёсий ўткирлиги тобора ошиб бораётганини яққол исбот қилади.

Бугунги поэзиянинг бу хислатлари ҳақида гапирганда унда халқаро тематика борган сари кенг ўрин олаётганини ҳам таъкидлаш керак. Ўзбек шоирлари ўзини жаҳон тақдири учун масъул шахс деб билади, шунинг учун ҳам сўнгги йилларда халқаро темага алоҳида эътибор бермоқдалар. Социалистик тараққиёт йўлидан бораётган мамлакатлар ҳаёти ҳам, революцион Кубанинг тақдири ҳам, Осиё ва Африка халқларининг колониализмга қарши миллий мустақиллик учун мардона кураши ҳам, жаҳон халқларининг империализмга қарши тинчлик учун олиб бораётган жанги ҳам бугунги поэзиянинг марказий темаларидан ҳисобланади. Бу темада яратилган юзлаб поэтик асарлар ичида, айниқса, Зулфиянинг «Мушоира»си ва Ҳамид Ғулумнинг «Қитъалар уйғоқ» цикли алоҳида ажралиб туради. Уларда ўзбек шоирларининг халқаро темани ишлашдаги ҳамма муваффақиятлари

мужассамлашган, шунинг учун ҳам бу асарлар республикадагина эмас, Иттифоқ миқёсида ҳам катта шухрат қозондилар. Зулфия «Мушоира» шеърида оташин қалб билан, ёниқ ҳайқириқ ва, айни чоқда, чуқур самимият билан жаҳон халқларини тинч-тотув яшашга ундайди, халқлар дўстлигини куйлайди. «Мушоира»да совет кишининг интернационализм, тинчликсевар қалби жуда кучли латофат билан очилган. Ҳамид Ғулом ҳам «Қитъалар уйғоқ» циклида Африка қитъасидаги уйғонишнинг социал маъносини, колонизаторлик тартибларининг кунпаякун бўлаётганини ёрқин поэтик образларда чизиб берди. Циклнинг энг муҳим томони шундаки, унинг лирик қаҳрамони пассив кузатувчи эмас, эҳтиросли ва жўшқин жангчи, зулмат ва жаҳолатга қарши оташин курашчи, нафрат ва муҳаббат билан суғорилган қалб эгасидир. Шоир тасвирланаётган ҳодисаларни ўз қалби орқали ўтказди, уларни ўз туйғулари, кечинмалари, ҳаяжонларига буркаб берадики, бу, шеърларнинг таъсирчан бўлишини таъминлаган.

Бу давр поэзиясида ғоявийлик янада чуқурлашганини кўп миллатли совет халқининг бузилмас дўстлигига, «ягона оила туйғуси»ни куйлашга бағишланган поэтик асарларда ҳам кўриш мумкин. Халқлар дўстлиги темаси ҳам совет адабиётининг азалий темаларидан бири бўлиб, ўзбек поэзияси бу темани бадий ишлашда жуда бой ижодий тажриба орттирган. Бу тажриба эса ҳозирги кунларда дўстлик темасининг ҳам янги қирраларини очишга имкон бермоқда. Ўзбек поэзиясида қардош халқлар ҳаётини бадий акс эттиришдек яхши традиция бу даврда ҳам давом эттирилди ва бойитилди. Қардош рус, қозоқ, туркман, тожик, озарбайжон, грузин халқларининг ҳаёти ҳақида ҳарорат билан ёзилган поэтик асарлар яратилди. Булар орасида, айниқса, Миртемирнинг «Қорақалпоқ дафтари» ва Шухратнинг «Кавказ дафтари» катта муваффақият қозонди.

Миртемир қардош қорақалпоқ халқининг ўтмиши билан бугунги социалистик ҳаётини таққослайди, бугунги қорақалпоқ халқининг бой маънавий дунёсини очди. Миртемир шеърларининг ҳаётийлиги, халқчиллиги, қувноқ юморга бойлиги уларни ўқувчи қалбига яқин қилди. Айрим шеърларида шоир шундай қабарик характерлар яратадики, улар қорақалпоқ халқининг тарихий тақдирини мужассамлаштирувчи образлар кучи-

га эга. «Саҳройи», «Сажда эмас», «Кўл бўйида» каби шеърлардаги лирик қаҳрамонлар ана шундай образлардан. Миртемирнинг цикли қорақалпоқ ҳаёти ҳақида анча тугал ва яхлит тасаввур беради. Шухрат «Кавказ дафтари»да бошқа йўлдан боради. У Кавказ бўйлаб саёҳатида кўрган айрим воқеалар асосида ўз туйғуларини ифодалайди. Гарчи бу циклда озарбайжон, грузин, арман халқларининг ҳаёти ҳақида тугал тасаввур олмасак-да, ҳамма шеърлардаги лирик қаҳрамон совет кишининг интернационализмини, унинг учун дўстлик туйғуси қудратли, муқаддас туйғу эканини ифодалайди. Бу ғоя шеърда чуқур лиризм билан очилган. Миртемир ва Шухратнинг халқлар дўстлиги темасидаги шеърлари ҳозирги босқичда ўзбек поэзиясининг интернационал руҳи тобора чуқурлашиб бораётганини кўрсатади.

Коммунистик қурилиш ҳақидаги, Ленин темасига, халқаро темаларга, дўстлик темаларига бағишланган поэтик асарларни шартли равишда сиёсий-публицистик лирика жанрига киритиш мумкин. Ҳозирги босқичда ўзбек публицистик лирикаси муайян янги сифатларга эга бўлди. Бу ўринда публицистик лирикадан риторика ва декларативлик бутунлай қувиб чиқарилганини, қуруқ баёнчилик ва тавсифийлик йўқотилганини, схематизм ва иллюстрациячиликка барҳам берилганини алоҳида таъкидлаш керак. Уларнинг ўрнига публицистик лирикада чинакам образлилик вужудга келди, конкретлилик, деталларнинг бойлиги, тасвирнинг рангдорлиги биринчи ўринга чиқди. Муҳим ижтимоий-сиёсий аҳамиятга эга бўлган темалар шоирнинг қалби орқали, унинг шахсий кечинмалари, ҳислари билан чамбарчас боғлиқ ҳолда акс эттирилади. Буларнинг барчаси публицистик лирикада реализм янада чуқурлашганидан далолат беради.

Поэзиямизнинг ҳозирги босқичидаги характерли белгиларидан яна бири шундаки, публицистик лирика билан «соф лирика» ўртасида бир вақтлар мавжуд бўлган фарқ тобора йўқолиб бормоқда. Юқорида айтганимиздек, бир томондан, публицистик лирикада шахсий кечинманинг роли кучаяётган бўлса, иккинчи томондан, муҳаббат, садоқат, вафо, ҳижрон каби темалардаги шеърларда ижтимоий мазмун чуқурлашмоқда. Ҳозир публицистик лирика билан лириканинг бошқа турлари ўртасига кескин чегара қўйиб бўлмайди.

Лирика тараққиётида пайдо бўлган ва чуқурлашаёт-

ган тенденциялардан яна бири шундаки, лирикада инсон қалби, ички дунёси, маънавий қиёфаси жуда кенг, ҳар томонлама очилмоқда. Бу ўринда лирик характер яратишда интеллектуализм кучайганини айтиш керакки, бу тенденция фалсафийликка мойилликни туғдиради. Натижада турли темаларга бағишланган лирик шеърларда фикрнинг салмоғи ортиб, шоирлар ҳаёт ҳақида, инсон ва унинг ҳаётдаги бурчи, олижаноблик, эзгулик, яхшилик, сохталик ва қабиҳлик ҳақида чуқур мулоҳазалар юритади, муҳим ижтимоий қимматга эга бўлган умумлашмалар чиқаради. Буларнинг барчаси пухта образлилик асосига қурилганки, бу шеърлардаги узундан-узун баённи сиқиб чиқариб, қисқалик ва соддаликни туғдирмоқда. Бу фикрни исбот қиладиган мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Мана, Саида Зуннунованинг сўнгги йилларда яратилган шеърларини олайлик. Уларда инсоний мазмун анча чуқур. Шоира ҳаёт ҳақидаги мулоҳазаларини, инсон тўғрисидаги ўйларини ихчам формада, гоят образли қилиб айтишга интилади:

Новдалар чайқалар сал турса шамол,
Е қамчи бўлади биров қўлида.
Чинорни эголмас довул, бўрон ҳам,
Чинор бўлгим келар ҳаёт йўлида.
Новдадек синганни оқларман, аммо
Қамчи бўлганни-чи? Ҳеч вақт, мутлақо!

Бу шеърдаги мазмун чуқурлиги, форманинг мукамаллиги, туйғунинг фикр билан чамбарчас бирикиб кетгани шеърга такрорланмас жозиба берган, унинг гоят таъсирли чиқишини, эмоционал тўлақонли бўлишини таъминлаган. Бу хусусият Зулфиянинг «Водий тухфаси» циклига, Миртемирнинг янги шеърларига, Мамарасул Бобоевнинг «Шабда ва япроқлар» циклига, шунингдек, Шайхзода, Шукрулло, Туроб Тўла, Эркин Воҳидов, Абдулла Ориповларнинг поэтик асарларига ҳам хосдир. Бу асарлар қаторида, айниқса, Асқад Мухторнинг лирик шеърлари алоҳида ажралиб туради. Асқад Мухтор бир неча йиллар давомида яратган шеърларини тўплаб, «99 миниатюра» номи билан эълон қилди. Бу китоб сўнгги йиллар поэзиясида жуда катта воқеа бўлди. Чунки унга кирган шеърларда поэзия ривождаги ижобий тенденциялар жуда тўла ва ёрқин мужассамланган. Асқад

Мухтор лирикасида фалсафий теранлик, доно ақл, зўр қалбнинг ҳарорати, тинимсиз тўлқини, ҳислар жўшиши бор. Айна чоқда, буларнинг барчаси чуқур гражданлик туйғуси билан, одамларга илиқ муҳаббат ҳислари билан бирлашиб кетган. Унинг лирикасида ҳаётий фикрлар, умумлашмалар жуда ихчам, жуда қисқа тарзда, афоризм формасида айтилган шеърлар ҳам кўп.

Асқад Мухтор лирикаси ҳозирги поэзиямизда инсоний мазмун чуқурлашиб бораётганини кўрсатади.

Поэзия тараққиётининг характерли белгиларидан яна бири шундаки, лирика услуб жиҳатидан ҳам тобора ранг-баранглашиб, бойиб бормоқда. Ўзбек шоирлари қайси темада ёзмасин, оригинал бўлишга, фақат ўзига хос ижод йўлидан боришга, ўз услубини яратишга интиломоқда. Поэзиямиз тарихида бу тенденция ҳамма вақт ҳам мавжуд бўлган, лекин ҳеч қачон ҳозиргидек услуб жиҳатидан бой ва ранг-баранг бўлмаган эди. Зулфия, Миртемир сингари тажрибали шоирларгина эмас, адабиётга энди кириб келаётган ёшлар ҳам биринчи қадамлариданоқ ҳеч кимга ўхшамасдан, янги йўл очиб беришга ҳаракат қиладилар. Бу жиҳатдан ёш шоирлар Эркин Воҳидов ва Абдулла Ориповнинг ижоди диққатга сазовор. Бу икки шоир дадил қалам тебратаётган бўлсаларда, уларнинг поэтик асарларини бир-биридан жуда осон фарқлаб олиш мумкин. Эркин шеърларида юрак қаъридан отилиб чиқадиган майинлик, ўқувчи қалбига дарров сингиб кетадиган латифлик бор. Унинг шеърларида шакл мукамал, мусиқийлик кучли, булар шеърларга такрорланмас ранг бағишлайди, уларни ҳаётий ва содда қилади. Эркин ҳаётдаги жуда оддий ҳодисаларни, буюмларни ҳам поэтик образга айлантира олади, улар замиридаги поэзияни топа олади. Ниҳоят, Эркин шеърларида юмор ҳам кучли. Абдулланинг шеърлари ҳам ҳаётий; мазмунан чуқур. Бироқ Эркинникидан фарқ қилароқ, уларда тугал мусиқийлик, мукамал равонлик йўқ. Баъзи шеърлари ҳатто шеърий техника жиҳатдан дағалроқ туюлиши мумкин. Абдулла шеърларида ихчамликка, қисқаликка интилмайди. Бироқ буларнинг ҳеч қайсиси камчиликдай кўринмайди. Чунки унинг лирикасида Эркин шеърларида кам учрайдиган бошқа хислат бор: Абдулла инсон қалбининг қарама-қаршиликларини, ҳислар тўқнашувини, туйғулар қуюнини жуда ҳаққоний ва жуда самимий ифодалай олади. Бу

унинг шеърларига такрорланмас драматик руҳ беради. Абдулланинг шеърлари изланаётган, ўйлаётган, қийна-лаётган қалбнинг бадий ифодасидир.

Услугдаги мана шундай фарқлар, ўзига хослик бошқа шоирларда ҳам борки, бу поэзиямизнинг хилма-хил бўлишини, ранг-баранглигини таъминлайдиган муҳим фактордир.

Шундай қилиб, кўрамизки, ўзбек поэзияси ҳозирги босқичда тематик жиҳатдан янада бойиди, уфқи кенгайди, образлилиги кучайди, унда фикрнинг чуқурлашиши, фалсафийликка мойиллик, инсоний мазмун ва инсоний жозибанинг ортиши воқеликни ҳар томонлама тўла тасвирлашга, инсон қалбининг ҳамма тебранишларини аниқ ва чуқур ифодалашга имкон берди. Услугларнинг хилма-хиллиги эса поэзияни янада ранг-баранг қилди. Буларнинг барчаси — лириканинг халқ ҳаёти билан алоқаси мустаҳкамланганидан, лириканинг ижтимоий-эстетик моҳияти чуқурлашганидан, у коммунистик қурилишда муҳим роль ўйновчи, коммунизм кишисини тарбиялашда катта фойда келтирувчи қудратли қурол бўлиб қолганидан, бинобарин, лирикада реализм янада ривожланиб бораётганидан далолат беради.

Сўнгги йилларда поэма жанри ҳам жуда тез суръатлар билан ривожланмоқда. Сўнгги ўн йил ичида юздан ортиқ поэма вужудга келди.

Ўзбек шоирлари поэмаларда ҳам ҳаётимизни ҳар томонлама акс эттиришга, унинг ҳамма қирраларини қамраб олишга интилмоқдалар. Шу интилишнинг самараси ўлароқ, ўтмиш ҳақида (Мирмуҳсиннинг «Широқ», Султон Акбарийнинг «Гирдоб», Муҳаммад Алининг «Машраб» поэмалари), тарихий-революцион воқелик ҳақида (Эгам Раҳимнинг «Маърифат қурбонлари»), Улуғ Ватан уруши ҳақида (Э. Воҳидовнинг «Нидо», Шукруллонинг «Россия», Ойбекнинг «Даврим жароҳати» кабилар), коммунистик қурилиш авж олган ҳозирги кунлар ҳақида (Шайхзоданинг «Тошкентнома», С Акбарийнинг «Менинг маҳаллам», Миртемирнинг «Сурат», Ҳусниддин Шариповнинг «Қуёшга ошиқман», «Изма-из», Жуманиёз Жабборовнинг «Она-Ер қўшиғи», М. Бобоевнинг «Она қалби» ва бошқалар) кўпгина поэмалар майдонга келди. Бу поэмаларда шоирлар ўзбек халқи босиб ўтган шонли йўлнинг поэтик йилномасини яратишга уринмоқдалар.

Ҳозирги поэмаларнинг тематикасига синчиклаб назар ташласак, улар орқали ўзбек шоирларининг ижодий жасорати ўсиб бораётганини, қизиқиш доираси кенгайиб кетганини, бир вақтлар мураккаб деб ҳисоблаган темаларга ҳам дадил қўл уриб бақувват асарлар яратаётганини кўрамиз. Ана шундай мураккаб ва масъулиятли темалардан бири фазо ва фазокор темаси эди. Шоирлар бу темада шундай асарлар яратдиларки, улар ўзининг юксак гоаявий-бадий хислатлари туфайли поэзиямиз хазинасини бойитдилар.

Поэмалар ривожигади характерли нуқталардан бири шундаки, шоирлар қайси темада ёзмасин, бу темалар уларга биринчи навбатда бугунги ҳаёт руҳини, замондошларимизнинг ўй ва орзуларини ифодалаш учун восита бўлиб хизмат қилади. Бу ҳозирги поэмаларга кучли замонавийлик руҳини бағишлайди, уларни давр билан ҳамнафас қилади.

Шоирлар поэмаларда илгари кўп ишлаган темаларга мурожаат қилганда ҳам, янги темалар ҳақида ёзганларида ҳам ҳаётнинг янги томонларини очишга, ҳаёт тўғрисида янгича фикрлар айтишга интиладилар. Бу эса қатор поэмаларда янгича образлар системасини вужудга келтиради, унинг фалсафий контекстини чуқурлаштиради, умумлаштириш қувватини оширади.

Ҳозирги поэмаларда даврнинг муҳим проблемалари ҳақида, катта ижтимоий қимматга эга бўлган масалалар тўғрисида фикр юритилади. Кўпчилик поэмалар ўтмишда бўлиб ўтган воқеалар асосига қурилган бўлса-да, шоирнинг бу воқеалардан хулосаси чуқур замонавий руҳга эга бўлади.

Ҳозирги поэмаларда қаҳрамон характерини очишда ҳам, совет кишисининг тўлақонли образини яратишда ҳам жиддий муваффақиятларга эришилди. Кўпгина шоирлар поэмага қаҳрамон қилиб оддий одамларни оладилару, уларнинг характерларида совет кишисининг типик сифатларини, фазилатларини очиб берадилар. Хусниддин Шариповнинг «Қуёшга ошиқман» поэмаси худди шундай.

Бу каби поэмаларда интеллектуализм, фикрий теранлик, фалсафий умумлашмага интилиш лирик қаҳрамон характерини яратишнинг муҳим воситаси бўлиб қолмоқда. Аммо, масаланинг муҳими шундаки, бу тенденция бугунги поэмада қаҳрамон образини яратишдаги ягона

восита эмас. Шундай поэмалар ҳам борки, уларда қаҳрамон характери бевосита ҳаётий тўқнашувларда, салбий қаҳрамонларга қарши муросасиз кураш процессида тўхтовсиз ўсиш, ўзгариш, ривожланиш жараёнида кўрилади. Шукруллонинг «Россия», Мамарасул Бобоевнинг «Она қалби» каби поэмалари шулар жумласидандир. Шундай поэмалар ҳам борки, уларда қаҳрамон характери ички дунёсидаги зиддиятлар, қарама-қарши туйғуларнинг кураши орқали очилади. Бундай поэмаларда «қалб диалектикаси» шоирнинг диққат марказида туради, психологизм поэманинг ҳар бир тўқимасига сингиб кетган бўлади. Масалан, Миртемирнинг «Сурат» поэмаси ана шундай асарлар қаторига киради. Хуллас, бугунги поэманинг энг характерли хусусиятларидан бири шундаки, шоирлар замондошимиз образини яратишда бир-биридан фарқ қиладиган хилма-хил воситалардан фойдаланмоқдалар, бу эса бир томондан қаҳрамон образини тўлароқ очишга ёрдам берса, иккинчи томондан, поэмаларнинг ранг-баранг бўлишини таъминламоқда.

Ҳозирги поэмаларда бадиий форма соҳасидаги изланишлар ҳам кучли. Ўзбек шоирлари лиро-эпик характердаги, эпик характердаги, лирик характердаги поэмалар ҳам, қиссага, новеллага яқин турувчи поэмалар ҳам яратмоқдалар. Форма соҳасидаги изланишлар бу билан чекланмайди. Айрим шоирлар халқ достонларига хос традициялар асосида замонавий поэма яратишга (Тўра Сулаймоннинг «Қорасоч» поэмаси) интилмоқда. Баъзи шоирлар ижодида эса бир поэма ичида турли шеърӣ вазнлардан, ҳатто сочма насрдан фойдаланиш ҳоллари бор. Масалан, Султон Акбарийнинг «Одамнинг изи» поэмаси шундай изланиш натижасида туғилган. Баъзи бир шоирлар сюжет қурилишида янги принциплар изламоқдалар. Масалан, Эркин Воҳидов «Палаткада ёзилган достон»ининг сюжетини бир қанча поэтик репортажлар тизмаси сифатида қурган. Бундай изланишлар поэмаларнинг спецификасида ҳам, поэтик синтаксисида ҳам, ритмикасида ҳам мавжуд. Албатта, бу янгиликларнинг ҳаммаси ҳам бирдай муваффақиятли эмас. Бироқ энг муҳими — поэмада изланиш руҳининг ҳокимлигидир.

Поэма жанрига берган қисқа обзоримиз бу жанрда ҳам лирикада етакчи роль ўйнаётган ижобий тенденциялар мавжудлигини кўрсатади. Бинобарин, поэма жанрида реалистик принциплар тобора чуқурлашиб бораётгани

ҳақида гапириш мумкин. Поэзиямиз соҳасида сўнги йилларда қўлга киритилган жиддий муваффақиятлар коммунистик қурилишда ўзбек шоирлари ҳам ўз қалами билан, таъсирчан сўзи билан актив иштирок этяпти, деб хулоса чиқаришга асос беради.

* * *

Ўзбек совет поэзияси ярим асрлик тараққиёт йўлини босиб ўтди. Бу йўл ғоят ибратли, ғоят мазмундор. Поэзиянинг ярим асрлик йўли муттасил изланишлар йўли бўлди. Шоирлар янги темаларни, уларни ифода қилиш воситаларини, инсон қалбини чуқур очиш йўлларини изладилар. Бу борада муваффақиятсизликлар, адашишлар ҳам бўлди. Бироқ ҳар қанча қийинчиликларга, мураккабликларга қарамай, поэзиямиз узоқ манзилга олиб борадиган компасни ҳеч қачон йўқотгани йўқ. Бу компас — халқ ҳаётига яқинлик, халқ ҳаётидан озиқланиш, халқ манфаатларига хизмат қилиш эди. Шу олижаноб принцип поэзиямизнинг ярим асрлик йўлида ҳаминша уни олға етаклади. Поэзия шу ният билан олға интилар экан, коммунистик партиявийлик, чуқур ғоявийлик унинг йўлини ёритди. Коммунистик партиянинг доимий ғамхўрлиги эса қуёшли чароғон кунларда ҳам, булутли дамларда ҳам ўзбек шоирларига мадад берди.

Поэзиямиз ҳаминша йўлда. Ҳали унинг манзили узоқ. Бироқ ярим аср давомида орттирилган бой тажриба, ярим асрлик изланишлар натижасида ишлаб чиқилган, ҳаётда неча қайталаб синовдан ўтказилган реалистик принциплар унинг сафарининг бехатар бўлишини таъминлайди, поэзиямизнинг янги парвози учун бақувват қанот бўлади.

1977

ЗАМОН — ҚАЛЬБ — ПОЭЗИЯ

ЯНГИ ЗАМОНАГА — ЯНГИ ТАРОНА

60-йиллар адабиётимиз тарихига умуман бадий ижод ва хусусан поэзия гуллаб-яшнаган йиллар бўлиб киради. Газета ва журнал саҳифаларида босилиб турган юзлаб, эҳтимолки минглаб шеърлардан ташқари жуда кўп тўпламлар эълон қилинди. Ҳатто анчадан бери поэзиямизнинг умумий хорида овози эшитилмай келаётган Ғайратий, Эминжон Аббос, Гулом Шоди каби шоирлар ҳам янги асарлар яратишди. Бу баракали ижодий ҳосилнинг энг қувончли томонларидан бири шундаки, унда ёшларнинг ҳиссаси ҳам катта. Шу йилларда Эркин Воҳидов, Сайёр, Азиз Абдураззоқ, Теша Сайдалиев, Охунжон Ҳакимов, Хайриддин Салоҳ, Гулчеҳра ва бошқаларнинг илк китоблари билан танишдик. Ҳозирча тўплами чиқмаган, аммо дуруст-дуруст шеърлари билан эътибор қозонаётган кўпгина ёшлар ҳали навбат кутиб турипти. Поэзияга дадил кириб келаётган бу пишиқ ёшлар сафидан қувонмай бўладими? Ахир у — поэзиямиздаги бугунги ижодий активлик, поэзия чўққиларини эгаллаш учун бораётган жанговар ҳужум ўткинчи нарса эмаслигидан, поэзиямизнинг эртасига ҳам катта умид билан қарашимиз мумкинлигидан гувоҳлик беради. Ижодий активлик бугунги поэзиямизнинг характерли сифатларидан биридир. Шу ўринда қонуний савол туғилади: хўш, нега энди поэзияда бирдан ана шундай кўтарилиш бошланди? Қисқагина муддатда ўнлаб тўпламлар пайдо бўлганининг сири нимада? Бунинг сабабини сўнгги йиллардаги умумий ҳаётимиздан, ватанимизда ҳукм сураётган ижодкорлик руҳидан қидириш керак. Поэзиядаги

ижодий активлик кўп миллатли совет адабиётидаги умумий кўтарилишнинг бир кўриниши, холос. Адабиёт эса сўнгги йилларда шундай кенг имкониятларга, шундай ажойиб янги шароитга эга бўлдики, унинг дадил қадамлар билан ривожланмаслиги мумкин эмас эди...

Мамлакатимиз ҳаётида юз бераётган ўзгаришлардан озиқланган адабиётимиз жиддий юксалиш йўлига қадам қўйди. Поэзиямиздаги бугунги ижодий активлик ана шу қадамнинг илк самараларидандир.

Поэзиядаги ижодий активлик янги эстетик принципларни тасдиқлаш шиори остида ўтмоқда. Бу — табиий. Чунки коммунистик жамият амалда қурилаётган, адабиёт олдида янги вазифалар турган бир даврда ҳар бир шоир умумхалқ курашидаги ўз ўрни, бу курашда шеърнинг тутажак роли тўғрисида ўйлайди. Ўзбек шоирлари бугунги ўқувчининг савияси бениҳоя юксак, талаблари катта эканини, уни қаноатлантирувчи асарлар яратиш учун ҳаётни чуқур билиш ва катта меҳнат қилиш зарурлигини яхши билишади. Шоир Уйғун «Жавоб» шеърда совет ўқувчисини шундай тавсифлайди:

Сенинг таъбинг жуда юксакдир, фикринг,
Хаёлинг, юрагинг олам қадар кенг.
Дунёда ҳеч қандай ўқувчи сенга
Идрок, тасаввурда бўла олмас тенг.
Талабинг, янгилик ҳар бир шеърдан,
Бой мазмун, ўткир ҳис, теран фикрлар.
Сени ранжитади такрор, эски гап,
Сийқа тушунчалар, «икир-чикирлар».

Ўзбек шоирлари ҳозир шоирнинг эл-юрт олдидаги масъулияти, гражданлик бурчи бениҳоя ошиб кетганини чуқур ҳис қилишади. Янги даврда янгича ишлаш, янгича ижод қилиш орзуси Султон Акбарийнинг кўпгина шеърларида асосий мазмунни ташкил қилади. Шоир ўз меҳнатини чўян эритувчи металлургларнинг меҳнатига ўхшатади ва янгроқ шеър билан ҳаётни безатишга чақиради. Шоир қалби ҳам ишчининг болғасидек тинмай меҳнат қилиши керак:

Балқиб чиққан қуёшнинг ипак нурлари каби
Шу пўлат сатрларим уфқда турсин юксалиб,
Чўян эритиб унга шакл беришганидек

Ҳаётни безатолсам янгроқ шеърим ила.
Ишчининг болғасидек тинмасин юрак зарби.

Мамарасул Бобоев «Шоир қалби» шеърисида шоирнинг инсоният олдидаги масъулияти ҳақида фикр юритади. Шоир қалбида бутун оламнинг ташвиши. Икки ёшнинг севгиси ҳам, янги қурилаётган тўғон ҳам, она муҳаббати ҳам ва яна кўп нарсалар шеърининг мағзи бўлиши керак. Айни чоқда шоир шоир бўлса, инсон кўз ёшини, қонини тўкмоқчи бўлганларни, дунёга ўт қўймоқчи бўлаётган разилларни бир лаҳза ҳам унутмаслиги, бутун талантининг кучи билан уларга қарши курашиши керак. У ҳар куни, ҳар соат, ҳар лаҳза инсон бахти учун, инсон қалби учун, бутун ер юзида гўзалликнинг тантанаси учун жанг олиб боради:

«...Яна тўкиб инсон кўз ёшини, қонин,
Дунёга ўт қўймоқ бўлар разиллар!»
Шу фикр даҳшати танимини қамрар.
Шунда мен бўламан киргандай жангга:
Қоғозим майдонга, сиёҳим қонга,
Қаламим найзага ўхшаб кўринар.

Худди шу фикрни — шоирнинг инсоният олдидаги масъулияти, саодат ва тинчлик учун жавобгарлиги масаласини шоир Шайхзода ҳам «Шоир қалби дунёни тинглар...» шеърисида яхши ифодалаган. Бошқа шеърларида ҳам шоир бугун шеър меҳнат гўзаллиги билан уйғунлашиб кетганини, ўзи шеърнинг пахтакори эканини тасдиқлайди. Шеър коммунизм қурувчилари учун хизмат қилиши керак, шоир эса гўзаллик байроқдори бўлиши лозим:

Кошки эди қўшиғим бир пиёла сув бўлса,
Чанқоғини босгали йўловчига тугилса.
Шундай қўшиқ саналгай сафарнинг қатновчиси,
Шунда шоир бўлолгай гўзаллик яловчиси!

Шоирнинг бугунги қурилишдаги ўрни ҳақида, шеърининг маъноси ва хизмати ҳақида, ўқувчи олдидаги, замон ва Ватан олдидаги масъулият ҳақида, бугун янги замона ва унга мувофиқ янги тарона зарур экани тўғрисида ўйлаш бошқа кўпгина шоирлар учун ҳам хос.

Тўғри, бу принциплар тамомила янги, бугун ўйлаб чиқарилган принциплар эмас. Улар поэзиямизнинг кўп йиллик тараққиёти натижасида узоқ тажрибаларнинг умумлаштирилиши туфайли шаклланган реалистик эстетик принциплардир. Аммо поэзия янги босқичга қадам қўяётган, шахсга сиғиниш йилларининг оғир оқибатларидан халос бўлаётган бир даврда шу реалистик принципларнинг қайтадан тасдиқланишида катта маъно бор. Бу — шоирларимизнинг халқ учун қамишдан бел боғлаб хизмат қилишга тайёрлигидан далолат беради. Бу — шу кунлар поэзиясининг поэзиялигини ўлчайдиган тош анча оғирлашиб қолганининг гувоҳи.

Ўзбек шоирлари шеърнинг коммунизм қурилишидаги ўрни ҳақида, шоирнинг вазифаси ҳақида куйлар эканлар, бу орзулар фақат орзулигича қолиб кетаётгани йўқ. Улар бу эстетик принципларга амал қилиб ижод этмоқдалар, ҳар қайси шоир ўз иқтидорига, ўз талантига яраша янги даврнинг руҳини, замондошларимизнинг маънавий дунёсини ифодалаш учун курашмоқда. Бу хусусият бугунги ўзбек поэзиясининг ривожланишидаги асосий тенденцияга айланиб бормоқда. Поэзияда замонавий руҳ чуқурлашмоқда. Замонавийликнинг чуқурлашиши, даставвал, ўзбек шоирларининг халқ ҳаёти билан алоқаси мустаҳкамланганида кўринади. Шоирлар ҳаётимиздаги ҳамма жиддий ва улкан ҳодисаларга шеърини жавоб беришга, шу орқали ўз муносабатларини ифодалашга интилишмоқда. Поэзияда кўпчиликнинг эътиборига молик асарлар яратишга интилиш бениҳоя кучайди. Сўнгги йиллар поэзиясида аввалги даврда қаламга олинмаган ёки кам ишланган кўпгина темалар шоирларнинг диққат марказида турди. Бир вақтлар темаларни тор, шахсий интим темалар ва сиёсий темалар деб ажратиш, шунга кўра шеърларни ҳам интим шеърлар ва сиёсий шеърлар деб бўлиш расм эди. Бунда, кўпинча, иккалови бир-бирига қарама-қарши қўйилар, муҳаббат ва бошқа туйғулар билан боғлиқ бўлган темалар анча камситилар эди. Бу ижодий практикада шунга олиб келган эдики, қаламга олиш мумкин бўлган ва, аксинча, четлаб ўтиш лозим бўлган темалар пайдо бўлиб қолган эди. Ижодий ташаббуснинг ўсиши, шоирнинг ҳаёт билан алоқасининг мустаҳкамланиши ана шундай сунъий чекланишга барҳам берди. Бу эса поэзиямиз уфқини анча кенгайтди. Бугун биз инсон меҳнати ва муҳабвати ҳақидаги, яхши-

лик ва ёмонлик тўғрисидаги, садоқат ва нафрат, дўстлик ва қардошлик ҳақидаги шеърларни кўплаб учратамиз.

Менимча, поэзиянинг тематикаси ҳақида гапирганда қаламга олинган ҳамма темаларни санаб чиқиш шарт эмас. Аммо яна бир темани таъкидламай илож йўқ. Бу — Ленин темаси. Сўнги йилларда Ленин темаси поэзиямизнинг марказий темаларидан бири бўлиб қолди. Ғ. Ғуломнинг «Ленин ва Шарқ» китоби, Шайхзоданинг «Мен Ленинни кўрганларни кўрганман», «Ильич қалами», «Харита», «Фақат битта мустасно», «Апрель айёми», «Октябрь — Ленин демак», «Эман дарахти» каби шеърлари, Темур Фаттоҳнинг «Ленин ҳақида шеърлар»и вужудга келди. Булардан ташқари, ўз ижодида буюк доҳий ҳақида янги шеър яратмаган шоир йўқ, дейиш мумкин. Бу асарлар ҳаммаси бир хил савияда эмас, албатта. Аммо бу ўринда поэзиямизда Ленин темасининг марказий ўрин ола бошлаши тасодифий эмаслигини, балки адабиёт тараққиётидаги янги тенденциялар билан боғлиқ эканини қайд қилмоқчимиз. Поэзиянинг ҳаётга яқинлашиши, шоирлар дунёқарашининг ўткирлашиши туфайли Ленин темаси поэзияда қонуний даража ва ўринни эгалламоқда.

Ўзбек поэзиясидаги замонавийлик фақат тематиканинг кенгайишидагина намоён бўлмайди. Замондошимиз образига қизиқишнинг кучайиши, унинг маънавий дунёсини тўла ифодалашга интилиш, ҳаёт, инсон ҳақидаги ўйларнинг чуқурлашгани, поэзиянинг интеллектуал савиясининг ортаётгани, маҳорат масалаларига жиддий эътибор берилаётгани, шаблонлар ва штамплар ўрнини чинакам образлилик эгаллаб бораётгани, ниҳоят, услублар ва стилларнинг турли-туман, ранг-баранг бўлиб бораётгани ҳам поэзияда замонавий руҳнинг кучайиши туфайлидир.

Ҳа, бугунги поэзиямизда — янги даврнинг мусаффо шабадаларидан тўйиб-тўйиб нафас олаётган поэзиямизда изланиш руҳи ҳукмрон, унинг қалби халққа, коммунизм қурилишига астойдил хизмат қилиш иштиёқи билан тепмоқда; замонавийлик — унинг либоси эмас, қалби: у — тараққиётнинг янги поғонасига дадил қадам қўйган. Бу поғонадан янги уфқлар очилади. Поэзиямиз бу йўлдан бориб, ҳаммага манзур бўладиган, Бутуниттифоқ миқёсига чиқадиган, янги-янги поэтик дурдоналар яратиши мумкин. Аммо...

Аммо шу айтганлардан «поэзиямиз ҳар қандай қийинчиликларни ортда қолдириб кетипти-да, энди унинг ўсишига халақит берадиган ҳеч нарса қолмапти-да», деган хулоса чиқариб бўлмайди, албатта. Биз юқорида поэзиямизнинг янги шароитдаги етакчи тенденцияларини қайд қилдик. Бу тенденциялар авайлаб парваришланса, яна ривожланиши, жуда ажойиб самаралар бериши мумкин. Аксинча, уларга эътибор берилмаса, анча сусайиб қолиши ва бир қатор салбий тенденциялар ичида йўқ бўлиб кетиши ҳам мумкин. Ҳали бу ижобий тенденциялар йўлида ғов бўлиб турган, поэзиямизнинг юксак чўққиларга кўтарилишига халақит бераётган жуда кўп камчиликлар ҳам бор. Кўпинча бу камчиликларни пайқаб олиш анча қийин бўлади. Бунга баъзан заиф шеърларнинг остида атоқли, хизмат кўрсатган, ҳатто йирик шоирнинг имзоси тургани халақит беради, баъзан эса ўзимиз ўртамиёна шеърларга жуда кўникиб кетганимиздан, «ҳа, энди шеър ўзи шунақа бўларкан-да», деб қўя қоламиз. Ҳолбуки, ҳозир адабиёт олдида турган вазифалар янада мураккаблашган, янада улғувор бўлиб бораётган бир шароитда сифат масаласи биринчи ўринга чиқяпти. Аммо, афсуски, олий сифат учун кураш ишида халақит бераётган ўртамиёна шеърлар ҳамон пайдо бўлиб турипти. Мисоллар келтирайлик. Яқинда Уйғуннинг «Тинчлик куйлари» ва «Ҳаёт чақиради» тўплами босилиб чиқди.

Шу тўпламлардан бир шеърни тўла келтираман:

Олтин куз. Гўзалдир пахтазор.
 Оғочларнинг барги тилла ранг.
 Хирмонларга сиғмас пахталар,
 Қоп-қанорлар тирсиллар, гаранг.
 Меҳнат қилдинг, эринмай, тинмай,
 Зўр натижа кўрсатди юмуш.
 Мана: сонсиз зумрад тобоқда
 Товланади беҳисоб кумуш.
 Кумуш, олтин ҳар бир толаси
 Давлатингга қўшади давлат.
 Бахш этади, ҳар бир грамми
 Халқингга куч, юртингга савлат.
 Мафтун этар боққан кишини,

Кумуш даланг бунча чиройли!
Мустаҳкамлар тинчлик ишини
Сен яратган бебаҳо бойлик!
Меҳнат қилиб қора тупроқдан
Олтин олдинг, сеники марра!
Чин юракдан сенга, пахтакор,
Раҳмат айтсак, арзир минг карра.

Шеърми шу асар? Ҳа, шеър. Негаки, уни назмда тажрибали одам ёзгани сезилиб турипти: вазни пишиқ, қофиялари оҳангдор, ҳамма нарса ўз ўрнида, ҳатто дурустгина поэтик тасвир ҳам бор («Сонсиз зумрад тобоқда товланади беҳисоб кумуш»). Аммо поэзия борми унда? Ҳозир кўрамир! Биринчи бандда шоир куз келгани ҳақида, пахтазорнинг гўзаллиги ва пахтанинг мўллиги ҳақида хабар беради. Бу бандда ҳали бирор янгилик йўқ, бирор чуқур фикр ҳам йўқ. Кейинги бандда бу пахталар эринмай, толмай қилинган меҳнатнинг натижаси экани айтилади. Бунда ҳам ҳали бирон янги фикр, шоирнинг ўзи кўрган, бошқа ҳеч ким кўролмайдиган нарса йўқ. Пахта толмай, эринмай қилинган меҳнатнинг самараси экани ҳаммамизга яхши маълум. Кейин пахтакорга пахтанинг аҳамияти тушунтирилади, пахтанинг ҳар бир толаси давлатга давлат, халққа куч, юртга савлат қўшиши, пахта — тинчлик ишини мустаҳкамлаши айтилади. Айтиш мумкинки, бу гап пахтакорга ҳам, пахта иши билан шуғулланмайдиган бошқа одамга ҳам яхши маълум. Ниҳоят, шеър сўнгида пахтакорнинг меҳнат туфайли қора тупроқдан олтин ундиргани такрор айтилади ва унга миннатдорчилик билдирилади.

Кўриниб турибдики, шеърда бирон янги, чуқур фикр, пахтакор меҳнати ҳақида шоир Уйғундан бошқа ҳеч ким айтиши мумкин бўлмаган гап йўқ. Биз пахтанинг аҳамияти ҳақида, пахта меҳнат билан битиши ҳақида маълумот олдик, холос. Бироқ бу гапни шу шеърни ўқимасдан аввал ҳам яхши билардик-ку! Демак, шоир бизга бирор янгилик беролмади.

Яна бир шеър билан танишайлик. Мирмуҳсиннинг «Ирмоқлар» тўпламида «Ўзбекистон» шеъри бор. Уни ҳам тўла келтираман:

Ўзбекистон, юртим, шарқлик паҳлавон —
Ўтмишда зор эдинг, сийнанг дилпора.
Танингни чирмовиқ каби ўраган

Қуллик занжирларин қилдинг чилпора.
Уч хонлик қирғини, жангу талашлар
Покиза сийлангдан оқизди кўп қон.
Жаллодлар қўлидан думалаб бошлар,
Топтади заминни ҳар беғу ҳар хон.
Маълум Шарқ ўғлиқдинг, эл паҳлавони,
Россияга боқдинг ўн еттинчи йил.
Ленинни тингладинг — халқ қадрдони,
Партияга бўлдинг содиқ, сидқидил.
Эзилган халқлар-ла бир сафда бориб,
Курашда бахтингни олдинг қўлингга.
Тахту истибдодни янчдинг ағдариб,
Октябрь нур сочди иқбол йўлингга.
Тенг халқлар ичида тенгсан, озодсан,
Боғларингга кирди мангулик баҳор.
Шаҳарлар юксалди, бойсан, ободсан,
Пахтаг халқлар аро миллий ифтихор.
Ўзбекистон, юртим, қуёшли ўлкам —
Советлар Шарқида порлоқ, нурафшон,
Ҳур меҳнат қучоғи — боғларинг кўркам,
Туғилган она-Ер, жон Ўзбекистон.

Шеърдаги баъзи бир мантиқий ғализликларга эътибор бермагандай бўлайлик. Бунда ҳам қофия, вазн жойида; ўхшатиш, сифатлашлар ва ҳатто метафоралар бор. Аммо бу шеър ҳам ҳассос поэзия намунаси бўлмайди. Шоир Ўзбекистоннинг ўтмишда хор бўлгани, 17-йил туфайли эркинликка чиққани ва бахтиёр бўлганини айтади. Тўғри фикр, аммо шу фикрни айтиш учун фақат қофиялаш илмига эга бўлиш шартми? Бу фикр ҳам бизга аввалдан маълум эди-ку! Нега уни шеър тусида биз ўқишимиз керагу, ўзимиз билган гапни айтган одамни шоир деб улуғлашимиз лозим? Мен Уйғуннинг ҳам, Мирмуҳсиннинг ҳам бутун ижоди ҳақида гапираётганим йўқ, балки шу икки конкрет асар ҳақида фикр юритяпман. Бу асарлар поэзия намунаси бўлмайди.

«Қофияси бут бўлса, вазн жойида бўлса, умуман, маъно ҳам бўлса, яна сенга нима керак, нега бу шеърларни поэзия қаторига қўшмайсан?» — дейишлари мумкин.

Дарҳақиқат, нега? Назарий китобларда шеърни кўпинча ритмик жиҳатдан уюштирилган эмоционал нутқ

деб аташади. Бу — тўғри. Аммо шуниси ҳам тўғрики, ҳар қандай шеър поэзия бўлавермайди. Агар поэзиянинг моҳияти вазн ва туроқлардан, қофия ва аллитерациялардангина иборат бўлганда, маълум бир маънони маълум бир оҳангга ифодалашдан нарига ўтмаганда, дунёда шоирликдан осонроқ иш бўлмас эди. Агар шундай бўлса, ўртача саводи бор, эси бутун ҳар қандай одамни бир ҳафта ўқитиб, бинойидек шоир қилиш мумкин бўларди. Унга ҳатто чиройли ўхшатишлар, аниқ сифатлашлар, оригинал метафоралар топиш йўлини ҳам ўргатиб қўйса бўларди. Ҳолбуки, ундай эмас. Поэзия газетанинг информация жанридан фарқ қилади. Шоирлик — инсон фаолиятининг энг қийин, мураккаб томонларидан биридир. Шоир деган одам ўткир фикр юритиш қобилиятига, шоирлик талантига эга бўлиши лозим. Талант бўлмаса, ҳар қанча уринган билан чинакам поэзия намуналарини яратиш бўлмайди. Хўш, талант нима? Санъаткорлик талантига Л. Н. Толстой шундай таъриф берган эди: талант «авторнинг дидига қараб, бирон нарсага астойдил, синчиклаб, диққат билан қарай олиш қобилиятидир, бунинг натижасида шу қобилиятга эга бўлган одам диққатини жалб қилган нарсаларда бошқа одамлар кўрмайдиган янги томонларни кўради»¹. Чинакам санъат, поэзия ҳамини санъаткорнинг воқеликка янгича муносабатидан, янгича қарашидан, янгича фикрлашидан бошланади. Бу ўринда шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, албатта, бу янгича фикрлашнинг, янгича муносабатнинг мазмуни ҳам жуда муҳим аҳамиятга эга. Агар фикрлаш янгича бўлса-ю, аммо у воқеликнинг муҳим, характерли томонларини очишга ҳизмат қилмаса, аксинча, ҳаёт ҳақида нотўғри тасаввурлар туғдирса, бу ҳолда санъат асари ўз қимматини йўқотиб қўяди. Бинобарин, воқеликка янгича муносабат, янгича фикрлаш — дунёқараш билан, санъаткорнинг ғоявий позицияси билан чамбарчас боғланиб кетади. Чинакам шоир биринчи навбатда мутафаккирдир, ҳаёт ҳақида фикрловчи, унинг устидан ҳукм чиқарувчи файласуфдир, чинакам поэзия эса ҳамма вақт ҳис-туйғуга айланиб кетадиган фикрдан ёки фикрга айланган ҳис-туйғудан иборатдир. Чинакам поэзия ҳамини чуқур фалсафий умумлашмаларга бой бўлади. Бу умумлашмаларнинг

¹ Л. Толстой. О литературе, М. 1955, стр. 202.

формаси ҳар хил бўлиши мумкин, ундан қатъий назар, агар умумлашма бўлмаса, шеър шеърлигича қолиб кета беради, поэзия намунасига айланмайди. Умумлашмалар образли тафаккур воситасида мақсадга мувофиқ шаклга киради. Бинобарин, образли тафаккур поэзиянинг ҳам спецификасидир.

Биз санъатнинг бошқа турлари билан бир қаторда поэзияни ҳам коммунистик жамият қурилишида, янги одамни тарбиялашда муҳим қурол деб атаймиз. Бу жуда тўғри. Аммо ижодий практикада кўпинча шу қуролдан тўғри фойдаланиш йўлини билмаймиз, уни бир томонлама қўллаймиз. Айрим шоирлар шеърда ўқувчига бево-сита насиҳат қилмасанг, унинг тарбиявий аҳамияти қолмайди, деб тушунса керак. Бунинг натижасида бугунги поэзиямизда жуда кўп дидактик шеърлар пайдо бўлган. Мана, Назарматнинг «Чинор» шеъри. Шоир бир жойда сарвқомат (?), серсоя чинорни кўриб қолади-ю, унга маҳлиё бўлиб турганда, чой кўтарган бир деҳқон келиб қолади. У шоирга (ўқувчига) насиҳат қилади:

Ўғлим, билгин, дарахт умр йўлдоши,
Хизмат қилар инсон учун ҳар кўчат.
Қадим вақтдан чинор элда машҳурдир,
Кўпайтирдим, неча минг тупга етар,
Унса, юртда мендан қолган умрдир,
Авлодларга ёзда роҳат бахш этар.

Кейин шоир чолга (яна ўқувчига деяверинг) гап уқтиради:

Чолга дедим: — Сиз эккан бу кўчатлар,
Қад кўтариб, ясантирар диёрни,
Ўссин бу ерларда неча юз йиллар,
Қанот ёзиб, яшнаб кутсин баҳорни.

Сиздан ёдгор қолса, асрлар ўтиб,
Юрт унутмас, сизни ота, ҳеч қачон!

Шундай қилиб, бу ерда ҳамма гап кўчат экишнинг яхшилиги ҳақида кетяпти. Боринги, шеърнинг ғояси бу фикрдан кенгроқ ҳам бўла қолсин (юртингга сендан ёдгор қолса, юртинг сени унутмайди) — аммо бу ғоя шеърда сира очилмаган-ку! Шоир насиҳат қилишдан нари ўтмайди. Насиҳатгўйлик, дидактизмга берилиш

кўпгина шеърларнинг ҳуснига доғ бўлиб тушяпти. Бир шеърда шоир пахтакорга агротехникага амал қил, техникадан фойдалан, меҳнатни ўринлатиб қилиб, ҳосилни мўл-кўл қил, кейин яхшилаб териб ол, деб насиҳат қилади, бошқасида бинокорга ғиштни пишиқ тер, қурган бинонг чиройли ва мустаҳкам бўлсин деб уқтирилади, учинчисида, ишчига стаюгинг олдида маҳкам тур дейилади ва ҳоказо. Эҳтимол, мен бу ўринда бир оз маҳоват қилаётгандирман, лекин масаланинг моҳияти шу. Дидактизмнинг кенг тарқалганига сабаб санъатнинг, поэзиянинг одамларга қайси йўл билан таъсир қилишини ҳисобга олмаслик натижасидир. Поэзия одамнинг ҳисларини тарбиялайди, унинг маънавий дунёсини бойитадди, шу орқали унда гўзаллик туйғусини уйғотиб, характеришни шакллантиради. Бу ўринда СССР халқ артисти Товстоноговнинг бир фикрини келтириш жуда ўринли бўлар: «Театр саҳнасида шундай ўйнаш керакки, бунинг натижасида ҳаётда реал ғиштлар кўпайсин», дейишади. Аммо санъат иморатга ғишт қўйишни ўргатолмайди. Санъат одамларни фикрлашга, ҳис қилишга, сезишга, нафратланишга, ишонишга, курашга ўргатади...»¹ Бу гап — театр санъати ҳақида айтилган бўлса-да, аммо у тўлалигича поэзияга ҳам тааллуқлидир. Биз поэзиянинг чинакам қурол бўлишини истасак, унинг одамларга таъсир кучи ортишини истасак, дидактизм ва қуруқ насиҳатгўйликдан тамом воз кечишимиз керак. Ҳаёт ҳодисаларига янгича қараш, уларнинг ҳеч ким кўрмаган томонларини кўра олиш талаби шоирга, санъаткорга ҳамма вақт изловчи, қидирувчи бўлишни тақозо қилади. Фақат шу йўсинда кашф қилинган янгиликларгина ўқувчига таъсир кўрсатиши мумкин. «Санъаткор,—деган эди Л. Н. Толстой,— бошқаларга таъсир кўрсатиши учун изловчи бўлиши, унинг асарлари изланишдан иборат бўлиши лозим. Агар у ҳамма жумбоқни ҳал қилиб бўлган бўлса, ёки ҳамма нарсани билиб бўлган бўлса, у ўргатса, ёки атайин эрмаклик ролини ўтамоқчи бўлса, у таъсир кўрсатмайди. Фақат у излангандагина, ўқувчи, тингловчи, томошабин шу изланишларда у билан чамбарчас бўлиб кетади».

Бугунги ўзбек поэзиясида биз ўткир ва оригинал фикрнинг натижаси, ҳаётга янгича муносабатнинг сама-

¹ «Литературная газета», 17 февраль, 1962

раси тарзида туғилган изловчи шеърларни кўплаб учратамиз. Бундай асарлар А. Мухтор, Шухрат, Шукрулло, Жуманиёз Жабборов каби шоирларнинг, Эркин Воҳидов, Теша Сайдалиев, Охунжон Ҳакимов каби ёшларнинг ижодида кўп учрайди. Доимий изланиш руҳи, ҳар бир шеърда бирон янгилик кашф қилишга интилиш руҳи, айниқса, Миртемир шеърларида кучли. Унинг янги тўпламига кирган шеърлари бунинг далили бўла олади. «Ларза», «Қалдирғоч», «Онагинам», «Киприқларим», «Қирғизистон», «Мен сени...», «Қоғозда қолсин, майли» каби шеърлар ана шундай асарлардандир. Аммо бугунги поэзияда бунинг акси бўлган, изланиш ва кашфиёт руҳидан маҳрум бўлган асарлар ҳам кўп учрайди. Бундай асарлар кўпинча баёнчиликдан нари ўтмайди. Уларни изловчи поэзия эмас, балки қайд қилувчи поэзия деб аташ мумкин. Дастхатлари дуруст шоирлар ҳам баъзан ўз ижодларида мана шундай шеърларга ўрин бериб қўядилар. М. Бобоевнинг «Янгра, рубоб» тўпламида «Кенг уфқлар» номли шеър бор. Унда шоир «Алижон» қишлоғининг ўтмишини ва бугунини тасвирлайди. Ўтмишда у — уйлари нураб ётган, ҳар муюлишида гўнг уюб қўйилган, гадойлари кўп, қизалоқлари озгин, деҳқонларининг юзи заъфарон, пахса деворлари қийшайган, сўфиси йиғлагандай азон айтадиган бир қишлоқ бўлган экан. Ҳозир — тўрт томони пахтазор, тракторлари кўп, «Ўзбек денгизи» деган денгизи бор, мактабларида болалар маза қилиб ўқийди, колхозчиларининг уйларида электр. Хуллас:

Фаровон, тўқ ва шўх бу насларнинг
 Қўллари қудратли, ҳар ишга моҳир.
 Ўтмишда ҳақ гапни сўзлаган шоир,
 Обод қишлоқларни энди кўрсайдинг...
 Булар ҳали ишнинг бошланишидир,
 Умид-орзуларнинг уфқлари кенг!

Ҳамма гап шу! Бу шеърда қандай изланиш бор? Шоир нима янгилик тополган? Шу ўзгаришнинг қандай янги томонини очган? У орқали қандай умумлашма чиқарган? Бу саволларга жавоб бериш қийин. Шоир жуда осон йўлдан бориб, ўтмишни эслатади-ю, бугунги ҳаёт белгиларини шунчаки қайд қилади-қўяди. Гўёки шу билан чинакам поэзия яратилгандай... «Янгра, рубоб»,

«Инсон», «Уқитувчи Муҳаррам», «Катта кўча», «Чинорлар ва боғлар» каби шеърлар ҳам ана шундай.

Қуруқ баёнчиликка, тавсифга интилиш, поэтик кашфиётлар ўрнига ҳаётий фактларни қайд қилиш билан чекланиш Шуҳрат, Жуманийез Жабборов, Назармат каби шоирларда ҳам учраб туради.

Бу тенденция поэзиямиздаги яна бир жиддий камчилик билан боғлиқки, у иллюстрациячилик, яъни юзаки тасвирийликдан иборатдир. Иллюстрациячилик поэзиянинг умумий савиясига путур етказадиган, уни қанотдан маҳрум қилиб, риторика ва декларацияга айлантирадиган иллатлардан бири. Унинг маъноси шуки, кўпинча шоир бирон тўғри фикрни тайёрлигича олади ва уни исбот қиладиган ёки унга иллюстрация бўладиган бирор воқеани қофиялайди. Бу камчилик, айниқса, сиёсий жиҳатдан жуда муҳим темаларда — Ватан ва меҳнат, партия ва тинчлик каби темаларда ёзилган шеърларда кўп учрайди. Афтидан, бизнинг ижодий практикамизда ҳамон партиявийлик, халқчиллик каби муҳим хусусиятни бир томонлама тушуниш, шеърни бевосита партия ҳақидаги мадҳияга айлантириш зарур деб билиш мавжудга ўхшайди. Ҳолбуки, поэзия фақат мадҳия билангина ўз мақсадига — ўқувчига чуқур таъсир кўрсатишга муваффақ бўлолмайди. Муҳим темаларда ёзганда ҳам, поэзиянинг асосий талаби — образли фикрлаш, теманинг янги томонларини топиш, изланиш туфайли кашфиёт яратиш талаби ўз кучини сақлаб қолади. Шу йўлдан борган шоирлар темаларни ёритишда катта муваффақиятларга эришадилар.

Хусниддин Шариповнинг «Партия билети» деган шеъри бор. Мен уни шеърятнинг мукамал намунаси деб айтолмайман. Аммо унда муҳим темани иллюстратив йўл биланмас, образлилик орқали ечишга интилиш бор. Жангчи жанг арафасида партияга киради, кейин жангда қўлидан ажрайди. Шоир шу фактни тасвирлаб, кейин бадий умумлашма беради:

Қийналмай топар у, ўқиб берар ёд,
Умр китобининг ўша бетини:
Қўлдан ажрабди-ю, боғлабди қанот
Кўкрагига босиб партбилетини.

Шоир Шукрулло ҳам «Фахрий қоровул» шеърида қуруқ мадҳиябозлик йўлидан бормаи, жуда кучли умум-

лашмага эга бўлган асар яратган. Шоир Қизил майдондан ўтгани ҳақида ҳикоя қилади. У Мавзолей олдида фахрий қоровулни, уларнинг алмашиб туришини кўради, аммо буюк Ленин қабрини зиёрат қилувчи халқ Мавзолей олдида сира аримади. Шоир бундан поэтик хулоса чиқаради:

Ҳа, фахрий қоровул қўймаслик мумкин,
Икки солдат халқнинг вакили лекин.
Улар икки эмас, йўқ, минг-минг нафар,
Йўқ, ундан ҳам ортиқ, ҳар кун, ҳар саҳар
Мавзолей олдига қўйган чамбаргул,
Жаҳон халқин ўзи фахрий қоровул!

Мана бундай образлилик туфайли биз Лениннинг буюклигини аниқроқ кўрамиз, кўрамизгина эмас, ҳис ҳам қиламиз, шоир жаҳон халқининг буюк инсонга бўлган муҳаббатига бизни ишонттиради. Биз шеърдан чуқур маъно туямиз ва эстетик завқ оламиз. Иллюстрациячилик йўли билан борилганда эса ҳамон ўзимиз билган ҳақиқатларни яна бир бор қайтаргандай бўламиз, холос. Ғафур Ғуломнинг «Ленин ва Шарқ» тўпламида кўпгина яхши шеърлар бор. Шоир ўзига хос оригинал талант билан буюк ва мураккаб темани очади. Аммо бу билан бирга унда шарҳчилик йўлидан бориб ёзилган шеърлар ҳам кўп учрайди. Масалан, «Ленин офтоби» шеърини олиш мумкин. Шоир инсоний эрк жумбоғини ечиб берган бирдан-бир таълимот — Ленин фалсафаси, Ленин офтоби деган тўғри фикрни олади-ю, шеърнинг ҳамма бандларида шу фикрга иллюстрация беради ёки уни шарҳлайди. Бизнинг Конституция Ленин офтоби билан сўғорилгандир, дейди:

Биз яшаган замоннинг энг муқаддас китоби,
Инқилобий идрокнинг муддаоси, хитоби,
Халқларга раҳнамодир бу қонун боби-боби.
Бу — Ленин фалсафаси, Лениннинг офтоби.

Бу гап ўзимга ҳам маълум эди. Шунинг учун шоир меҳнати менинг билимимга ҳам, завқимга ҳам катта янгилик қўшолмади.

Иллюстрациячилик касали Ғайратий, Назармат, Холид Расул, Ўткир Рашид каби шоирларнинг ижодида айниқса тез-тез кўзга ташланиб туради.

Поэзия ҳам, умуман санъат каби, воқеликни кўзгудек

фақат устки томондан эмас, балки моҳияти билан акс эттиради. Поэзияни ҳам, биринчи навбатда, инсон тақдири, инсон қалбининг таманнолари қизиқтиради. Шу маънода поэзиядаги замонавийлик — кундалик ҳодисаларга бевосита поэтик жавобгина эмас, балки ҳаётӣ тенденцияларнинг, процессларнинг ич-ичига, моҳиятига кира билиш ҳамдир. Поэтик образ ҳам, умуман бадий образ каби конкрет, индивидуал, ҳиссий формада воқеликнинг муҳим, характерли томонларини ифодалайди, бинобарин, поэтик образ дунёни билишга ва шу орқали уни ўзгартиришга хизмат қилади. Тавсиф, дидактизм, иллюстрациячилик поэзияни энг муҳим нарсадан — образлиликдан маҳрум қилиб, унинг дунёни билишдаги ролини ҳам, таъсир кучини ҳам пастга туширади. Машқда ишлатиладиган милтиқларнинг стволи тешиб қўйилади, улар кўринишга милтиғу, лекин отишга ярамайди, қуроллик қилмайди. Дидактик шеърлар, тавсифӣ шеърлар, иллюстратив шеърлар ҳам мана шунақа милтиққа ўхшайди. Улардан қурол ўрнида фойдаланиш қийин. Поэзия чинакам ғоявий қурол, тарбия воситаси бўлиши учун — у таъсир кучига эга бўлиши керак. Таъсир кучи эса унинг ҳаёт моҳиятига нечоғли чуқур кира олишига боғлиқ. Бу тўғрида немис шоири И. Бехер яхши бир гап айтган эди: «Адабиёт даврнинг энг муҳим тарихий проблемаларини қудратли эътиқод билан ифодалаганда ва шу йўл билан миллат онгининг ўсишига ҳамда миллатнинг тараққийсига ёрдам бергандагина таъсир кучига, қудратли ҳокимиятга эга бўлади. Адабиётда халқнинг энг яхши хислатлари ифодаланганда ва шу орқали у одамларни тарбиялаганда, характерларни шакллантирганда, адабиёт қудратли кучга эга бўлади»¹. Бунга эса поэзиядаги образлиликни ривожлантириш орқалигина эришилади. Хуллас, ҳар қандай шеър қофияси ва вазни, туроғи ва банди жойида бўлгани билан поэзия бўлавермайди. Чинакам поэзия билан назмбозликни бир-биридан кескин фарқ қилиш керак. Поэзия — талантдан бошланади. Талант эса, ҳаётнинг ҳеч ким кўрмаган томонларини кўра олиш, у орқали воқеликнинг муҳим томонларини ифодалай олиш, даврнинг катта проблемаларини кўтариб чиқа олиш қобилиятидир. Поэзиядаги образлилик — фикрий теранлик

---

¹ И. Бехер. В защиту поэзии. М., 1959, стр. 207.

билан, ҳаётга янгича муносабат билан, шу муносабатни эҳтиросли формада айтиш билан чамбарчас боғлиқ нарса.

ПОЭЗИЯНИНГ БАҒРИ КЕНГ...

Ҳа... у бутун ҳаётни қамраб олади. Ҳаётдаги ҳамма нарса — катта тарихий ҳодисалар ҳам, бир шахснинг севинчи ҳам, улкан ГЭСнинг қурилиши ҳам, денгиз тўлқинларининг мавжи ҳам, космосга парвоз ҳам, теримчининг пешона тери ҳам, олимнинг кашфиёти ҳам, одам умридаги илк бўса ҳам, туғилиш ва ўлиш ҳам, яхшилик ва ёмонлик ҳам поэзияга манба бўлади. Хуллас, ҳаёт ўзининг поёнсиз ранг-баранглиги, чексиз хилма-хиллиги, тенги йўқ қирралари, беҳад мураккаблиги билан поэзиянинг асосий предметини ташкил қилади. Поэзияда, лирикада буларнинг ҳаммаси лирик қаҳрамон орқали, унинг қалби орқали ифодаланади. Лирик қаҳрамон эса шеърда, поэзияда шоирнинг ўзи... Шу ўринда андак тўхтаб, бу нозик масала атрофида айтилаётган баъзи бир фикрларни ўйлаб кўрайлик. «Лирик қаҳрамон нима ва у қандай ифодаланади?» — деган масалада жуда узундан-узоқ тортишувлар бўлган. Баъзилар «лирикада шоир ўз қалбини ифодалайди», дейди. Менинг назаримда, ҳозиргача ҳам шу тортишувлар гоҳ тўлқиндай жўш уриб, гоҳ пасайиб турипти. Бу масала соф назария масаласи бўлганда, уни четлаб ўтиб кетиш мумкин бўлар эди, аммо у кундалик ижодий практика билан мустаҳкам боғланган. Дарҳақиқат, шоирга, «сен ўз қалбингдагини ёзма», деб кўрсатма берилса, лириканинг характери тамом ўзгариб кетиши мумкин. Мен бу масалани ҳал қилиб бермоқчи эмасман, фақат баъзи бир чигал фикрларга тўхтаб, ўзимнинг баъзи мулоҳазаларимни айтмоқчиман. Яқинда «Шарқ юлдузи» журналида (1961 йил 9-сон) С. Мамажоновнинг «Поэзияда лирик қаҳрамон масаласи» деган мақоласи босилиб чиқди. С. Мамажонов материални дуруст биладиган ва ёнг муҳими, адабиётни ҳис қила оладиган танқидчилардан бири. Аммо, афсуски, бу мақолада анча чалкаш ва мужмал фикрлар айтипти. Автор «лирик қаҳрамон — шоирнинг ўзи эмас», деган тезисни исбот қилмоқчи бўлади. Унинг фикрича, шеърларда кўп учрайдиган «Мен» — умумлашган бадий образ, уни шоир шахсига

тенглаштириш мумкин эмас. Лирик шеърда шоир «мен»идан ташқари лирик персонаж ҳам бўлиши мумкин (машҳур Назир ота). Бу фикрлар, биринчи қарашда, анча тўғрига ўхшайди. Аммо мақолани синчиклаб ўқисак, унда қарама-қаршилиқларга дуч келамиз. Бу қарама-қаршилиқлар лириканинг спецификасини инкор қилишга олиб бориши мумкин. Автор мақоланинг бошида ёзади: «Лириканинг асосига шоирнинг субъектини (шахсини деб ўқиш мумкин — *О. Ш.*) қўйиш лириканинг кенг қанот ёзиб учушига, қайноқ ҳаётдаги катта воқеаларни ифодалашига сунъий тўсиқ бўлур эди. Агар Навоий ёки Пушкин, Шевченко ёки Махтумқули, Маяковский ёки Ҳамза поэзиясининг асосида фақат уларнинг шахсий кечирма ва қарашларигина бўлиб, ўзлари яшаган даврдаги синфларнинг фикр-ўйлари, кечинмалари, орзу-умидлари ифодаланмаганда эди, халқ уларни севиб улуғламаган бўлар эди». Бундан автор «лирик қаҳрамон шоирнинг ўзи эмас, унинг айнан нусхаси эмас, балки адабиётнинг бошқа жанрларида бўлгани каби типик образдир, лириканинг ўз қонун-қондаси, табиати ва хусусияти асосида яратилган бадий образдир», деган хулоса чиқаради. Аммо орадан кўп ўтмай автор ўзининг бу фикрларига қарши чиқа бошлайди. У ёзади: «Шеърда бевосита биринчи шахсда «мен» номидан гапирилганда ҳам, иккинчи шахс — «сен» ҳақида сўз борганда ҳам, ҳатто кичик воқеа асосига қурилиб, бирор маълум шахс ҳақида ҳикоя қилувчи шеърда ҳам шоирнинг фикри ва кечирмалари бевосита ва бивосита берилади, едириб юборилади. Бусиз шеър яратилмайди. Шоир қалби ва қони (субъекти ёки шахси деб ўқиш мумкин — *О. Ш.*) қўшилмаган шеър шеър эмас».

Демак, шоир шахсини лирика асосига қўйиш мумкин эмас, бу лирика имкониятларини торайтиради, айни чоқда шоир шахси «қўшилмаган» шеър — шеър эмас. Бу чигалликнинг маълум сабаби бор. Унга ўтмасдан аввал, С. Мамажоновнинг мулоҳазаларидаги бир ўринли фикрни таъкидлаш лозим. Дарҳақиқат, шеърда шоир «мен» номидан гапирган бўлса, бу «мен» — шоирнинг айнан ўзи деб бўлмайди. «Мен—яҳудийман» дегани учун Гафур Ғулумнинг ўзбеклигига шубҳа қилиб бўлмайди. Ҳақиқатан ҳам, лирик шеърдаги қаҳрамон типик, умумлашган образ (албатта, лирик шеър шундай чинакам бадий асар бўлса). У ҳолда юқоридаги гапларни қандай келиштириш

мумкин? Менимча, С. Мамажонов иккита масалани — лириканинг объекти, предмети ва бу объектни ифодалаш масаласини аралаштириб юборган. Бошқача айтганда, «лирика нимани ва қандай тасвирлайди?» — деган масала чалкашиб кетган. Шундан, бояги қарама-қарши фикрлар туғилган. Ва автор «Пушкинлар шахсий кечинмаларини ифодалаган» деган гапни айтиб юборишдан ҳадиксирайди. Ҳолбуки, ҳадиксирайдиган жойи йўқ. Поэзиянинг бағри кенг... у, юқорида айтганимиздек, ҳаётнинг ҳамма томонини қамраб олади. Бу жиҳатдан, лириканинг ҳам, драманинг ҳам, эпоснинг ҳам объекти бир — реал воқелик, олам. Уларнинг ҳар қайсиси алоҳида-алоҳида объектга эга бўлиши мумкин эмас. Аммо уларнинг ҳар қайсиси шу битта объектни уч хил йўл билан, специфик воситалар билан ифодалайди. Лириканинг хусусияти шуки, унда воқелик, албатта, шоир шахси орқали, қалби, кечинмалари орқали ифодаланади. Лирикада ҳамма вақт иккита нарса бор — шоирга таъсир қилаётган, унинг фикрини, ҳис-туйғуларини қўзғаётган объект ва шу объектни қабул қилаётган, унинг бирор муҳим томонини кўраётган, унинг устидан ҳукм чиқараётган субъект бор. Қадимда воқелик ва шоир ўртасида, объект ва субъект ўртасида кескин қарама-қаршилиқ, конфликтлар бўларди, бу — лирикада кўпинча фоже мотивларни, умидсизлик кайфиятларини, норозилик туйғусини туғдирарди. Бизнинг давримизда бу конфликт йўқолди, унинг ўрнига уйғунлик пайдо бўлди. Шоир шеърда шу объектив борлиқдан (у ранг-баранг ва хилма-хил) олган таассуротини, кечинмаларини, ҳосил қилган фикрларини ифодалайди, унинг устидан ҳукм чиқаради, шу ўйлар, ҳислар, фикрлар, ҳукмлар орқали биз даврнинг муҳим томонларини билиб оламиз, замондошларимизнинг характери билан танишамиз, ҳаёт ҳақида ўйлашни, ҳис қилишни ўрганамиз. Бинобарин, шоирнинг ҳислари қанча жўшқин бўлса, фикрлари қанча салмоқли ва чуқур бўлса, шунча яхши. Зотан, шоир шахси қанча бой, унинг қалби қанча кенг, нечоғли сахий бўлгандагина у замонамиз моҳиятини ҳам, замондошларимизнинг бой, кўп қиррали руҳий дунёсини ҳам шунча тўла ва мукамал ифодалай олиши мумкин. Шеърда Назир ота типигаги қаҳрамон бўладими, йўқми ёки шоир ҳамма гапни биринчи шахс номидан айтадими — бунинг аҳамияти йўқ. Энг муҳими — шоир шахсининг бой ва кўп қиррали бўлишида, токи у орқали

биз дунёни, ҳаётни мумкин қадар кўпроқ ва чуқурроқ кўрайлик. Ундай бўладиган бўлса, «лирик қаҳрамон»ни қандай тушуниш керак? Лирик қаҳрамон миллионлар билан ҳамнафас ва ҳамдард, орзу-омоли миллионларнинг умид-истаги билан муштарак шоирнинг ўзи бўлади. Шоир кўп номидан сўзлайди. Ўз ҳиссиёти орқали кўпнинг ҳиссиётини баён қилади. Худди шу нарса лириканинг спецификасини ташкил этади. Ҳар бир шеърда шоир «мен» билан бирга яна бир лирик қаҳрамон ва ҳатто яна битта лирик персонаж ўйлаб чиқариш учун зарурият йўқ. Бусиз ҳам мураккаб масалалар кўп.

Ҳозирги ўзбек поэзиясининг характерли хусусиятларидан бири шундаки, унинг марказий образи — коммунизм қураётган бугунги совет кишининг образи бўлиб қолди. Бу ўринда, албатта, поэзиянинг қаҳрамони ҳақида гапирганда, юқоридаги мулоҳазаларни эсда тутиш лозим. Лирик шеърда замондошимиз образи ўзига хос йўл билан ифодаланади. Шоир замонамиз қаҳрамонлари образини яратар экан, албатта, шахтёр ва металлургиянинг, пахтакор ва боғбоннинг, сувчи ва тракторчининг, олим ва студентнинг, геолог ва солдатнинг, қўйинг-чи, коммунизм қурилишининг конкрет участкаларида ҳормай-толмай меҳнат қилаётган ҳамма касб-ҳунар эгаларининг конкрет образини чизиб бериши шарт эмас. Ҳаётда ҳунарлар, касблар жуда кўп. Адабиётнинг вазифаси — ҳар қайси ҳунар кишиларининг ҳаётини муқаррар чизиб бериш эмас. Аксинча, поэзияда замонамиз қаҳрамони образини яратиш ҳақида гап кетганда, биринчи навбатда, шоир коммунизм қурувчисининг ички дунёсини, ўй ва фикрларини, туйғу ва ҳисларини қанчалик чуқур очиб бераётганини ва бу орқали бугунги ҳаётнинг янгилигини, унинг етакчи тенденцияларини қанчалик чуқур идрок этаётганини кўзда тутиш керак. Шу нуқтаи назардан қарасак, бугунги ўзбек поэзиясида муайян ижобий сифатлар мавжуд эканини кўрамиз. Шоирлар совет кишиси яратаётган ҳамма янгиликларга, унинг қаҳрамонлигига, фидокорона меҳнатига шеърини жавоб беришга интилмоқда. Энг яхши шеърларда бу жавоб қуруқ информация ва баёнчиликдан иборат бўлиб қолмай, кўпинча жиддий умумлашмалар даражасига кўтариляпти. Масалан, А. Мухторнинг «Коммунистик аср одами» шеърини олайлик. Шеър Юрий Гагаринга бағишланган. Унда шоир 1961 йил 12 апрель куни миллионлаб

совет кишиларининг қалбида жўш урган туйғуларни яхши ифодалаган:

Тўлқинланиб, ичга тушиб дами,
Жигарпорасига халқим кўз тикар.
Қувончдан ё ҳаяжонданми —
Кўзга ёш келади, юрак энтикар.
Фазоларга «Шарқ» учмоқда бу дам,
Тарихнинг қонуний қадами.
Миллиард йиллар зулмида чақнади одам —
Коммунистик аср одами!

Шоир шу тарихий фактдан зўр поэтик умумлашма чиқарадики, бу умумлашмада янги-янги ютуқларимизга ишонч ҳам, совет кишисининг қаҳрамонлигидан ифтихор ҳам бир-бири билан бирлашиб кетган:

У қайтиб янги бир олам хабарин
Партияга тетик гапирди.
Бу икки юз миллион, яна бир нафарнинг
Тарихга жанговар рапорти.

Сўнги йиллардаги поэзиямизда инсон ва унинг тақдири масаласига, унинг ички дунёсига эътибор тобора кучайиб бормоқда. Бу, бир томондан, шеърлардаги психологизмни кучайтирса, иккинчи томондан, поэзиядаги реализмнинг чуқурлашишига ёрдам бермоқда. Инсоннинг ички дунёсига эътиборнинг кучайиши тасодифий эмас, балки совет адабиётининг гуманистик моҳияти чуқурлашгани туфайли вужудга келган тенденция. Бу тенденция кўпчилик шоирларнинг ижодига хос бўлиб, поэзияда шоир шахсининг янада тўлиқроқ, қабарикроқ ифодаланишига йўл очмоқда. Мана, Ҳамид Гуломнинг «Қитъалар уйғоқ» цикли. Бу цикл камчиликлардан холи эмас. Унинг ютуқ ва камчиликлари матбуотда кўрсатилди (С. И. Липкиннинг «Литературная газета»даги мақоласига қаранг) ва мен унга тўла қўшиламан. Аммо, айтиш жоизки, циклда Липкин эътибор бермаган баъзи бир ижобий тенденцияларга диққат қилиш керак. Шоир колониализмни қоралайди, халқларнинг тинчлик учун курашини улуғлайди, озодлик ва мустақиллик учун бош кўтарган халқларга самимий муҳаббат изҳор қилади. Биз бу цикл орқали турли қитъалардаги уйғонишни, курашни аниқ кўргандай, юрагимиз курашчилар юраги билан баробар тепгандай бўлади. Аммо энг муҳими — уларнинг лирик қаҳра-

монида пассив кузатувчини эмас, эҳтиросли ва жўшқин жангчини, зулмат ва жаҳолатга қарши оташин курашчини, нафрат ва муҳаббат билан суғорилган қалб эгасини, хуллас, бугунги олижаноб, гуманист, пролетар интернационализмига содиқ, пок қалбли, ҳаётга актив муносабатда бўлувчи совет кишисини кўрамыз. Шоир бунга тасвирланаётган ҳодисаларга ўз қалбини, ўз ҳаётини дадил қиёслаб юбориш орқали эришган. Циклдаги энг яхши шеърлардан бири — «Эвакуация кўприги». Шеър кўприк ҳақида, аммо:

Мавзу бўлмас эди кўприк шеърга,
Агар ўрнашмаса қалбга, шуурга.

Шоир кўримсизгина бир кўприк ҳақида гапиради — у эвакуация кўприги экан — у арабларга жуда азиз, чунки инглиз мустамлакачилари шу кўприк орқали Мисрни бўшатиб, чиқиб кетишган. Шоир кўприк ва кўприклар ҳақида ўйлаб кетади, унинг хаёлида бутун Африкадаги кўприклар гавдаланади; уларнинг ичида қанча-қанча берк кўприклар, ерли халқ ўтолмайдиган кўприклар бор. Шу тариқа шоирнинг поэтик хаёли туфайли кўз ўнгимизда ёрқин ва конкрет образ пайдо бўлади, қалбимизда эса мустамлакачиларга нафрат жўш уради:

Африка чиндан ҳам улур қитъадир,
Мовий дарёларга тўлуғ қитъадир.
Сенегал чайқалиб тўлқин отади,
Француз кўшини босиб ётади:
Унинг кўпригида доим пойлоқчи —
Автомати билан француз соқчи.
Нигер дарёсининг таърифи кетган,
Афсус, инглизлар уни забт этган.
Йўрубо, конури, нупе ё ибо
Унинг кўпригидан ўтолмас асло.
Ангола элида бўлса эди эрк,
Қванза кўприги бўлармиди берк!
Португалиянинг зулми дастидан
Қоралар юради дарё пастидан...

Бу поэтик образ — шоир кўзи билан кўрилган кўприк образи кучайиб боради. У орқали мустамлакачиликка қарши норозилик ҳам, Африка халқларининг батамом озод бўлишига ишонч ҳам яхши ифодаланган.

Шухратнинг «Кавказ дафтари» цикли мазмуни жиҳатидан ҳам, бадий хусусиятлари жиҳатидан ҳам Ҳамид Ғулом шеърларидан фарқ қилади. Аммо Шухрат шеърларидаги лирик қаҳрамонда ҳам биз характери Совет ҳокимияти йилларида шаклланган, халқлар дўстлигини муқаддас билувчи, ҳаётни ва муҳаббатни улуғловчи, шу сифатлари билан бизнинг қалбимизни ҳам чароғон қилувчи замондошимиз образини кўрамиз. Шу тариқа шеърда шоир шахсининг тўла ва мукамал ифодаланиши замонамиз кишиси учун типик бўлган маънавий хислатлари ёрқин акс эттиришга йўл очади.

Поэзиямиз қаҳрамони ҳақида гапирганда, яна икки муҳим моментни қайд қилиш лозим. Булардан биринчиси, шеърларнинг интеллектуал даражаси чуқурлашиб бораётганидир. Бошқача қилиб айтганда, ҳозирги шеърларнинг лирик қаҳрамони ҳаёт тўғрисида, одам ҳақида кўпроқ ўйлайдиган бўлиб қолди, ўйлаганда ҳам юзаки эмас, анча чуқур ўйлайдиган, доно фикрлар айтадиган бўлиб қолди. Бу — жуда яхши. Поэзия, Пушкин айтганидек, бир оз тентаксифатгина эмас, бир оз доно ҳам бўлиши керак. Баъзилари поэзиянинг интеллектуаллиги деганда, ғоят мураккаб ташбеҳларни, англаш қийин бўлган поэтик образларни, бениҳоя мавҳум фикрларни тушунишади. Менимча, бу тўғри эмас. Чинакам интеллектуаллик ҳаёт ҳақидаги мулоҳазаларнинг чуқурлиги ва оригиналлигида кўринади. Интеллектуалликнинг чуқурланиши поэзияда фалсафий лириканинг кучайишига, ўткир умумлашмаларнинг кўпайишига сабаб бўляпти. Шундай умумлашмаларга интилиш шоир Теша Сайдалиевнинг шеърларида кўп учрайди. Мана бир шеъри:

«Янги меҳмон келди дунёга» —
Қулиб дединг: «Бўлсин муборак».
Тўлса ҳамки кўзим зиёга.
Бу сўзингдан қонмади юрак.
О ҳамшира!
Тугилган ўғлон —
Уғлим отин қўяман Бунёд.
Дунёга у эмасдир меҳмон,
Уникидир бу ер, бу дунё.

Биринчи қарашда шеър оддий шеърдай кўринади-ю, аммо унинг замирида чуқур ҳаётий маъно бор — шоир инсоннинг яшаш ҳуқуқини тасдиқлайди, унинг бутун ер

юзининг хўжайини эканини, оламдаги неки бор, ҳаммаси инсон учун эканини таъкидлайди.

Замонамиз қаҳрамони масаласидаги иккинчи муҳим момент шундаки, шеърларда гўзаллик туйғуси тобора биринчи ўринга чиқиб борапти. Бу ҳам тасодифий эмас, балки сўнгги йилларда бизнинг жамиятимизда шахснинг ҳар томонлама ўсиши учун имконият кенгайгани туфайли, совет кишининг маънавий дунёсида юз берган ўзгаришлар туфайли вужудга келди. Бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас эди. Чунки коммунизм — гўзалликдир. Бу жамиятни қурувчи инсон ҳам гўзал ва у гўзаллигининг энг зукко заршуноси. Сўнгги йилларда эстетика проблемалари ҳамманинг эътиборини жалб қилаётгани ҳам бежиз эмас. Хуллас, шоирлар ҳаёт ҳақиқатига амал қилиб, бугунги совет кишиси образини яратар эканлар, унинг ўсиб бораётган юксак эстетик дидига, гўзаллик туйғусига алоҳида эътибор бермоқдалар. Бу тенденция шеърларда меҳнат гўзаллигини, инсон гўзаллигини, ҳаёт гўзаллигини тасдиқлаш тариқасида намоён бўлаётир. Айниқса, кўпгина шоирлар республикамизнинг қиёфасини тасвирлаш орқали ҳаёт гўзаллигини тасдиқлашга интилади. Бу жиҳатдан М. Бобоевнинг «Боғистон» шеъри характерлидир.

Боғистон, гўзал бўстон — хўп роҳат қучоғ экан.

Ҳовли-ю йўлақлари, кўчалари боғ экан.

Соя-салқин қирғоқлар, кўринмайди йироқлар,

Осмонини қоплаган ям-яшил япроқ экан.

Бу шеърдан совет кишининг ҳаётга муҳаббати, оптимизми барқ уриб туради. Шоир Шухрат эса бир қатор шеърларида инсон фазилатларининг, вафо ва садоқатининг гўзаллигини ифодалайди. «Умр йўлдошимга» шеърида шоир шу туйғуни ифодаловчи ғоят самимий мисралар тизган:

Ешлигим тонгида сени учратдим,

Шу,— дедим,— кўксимда ёруғ юлдузим,

Умримни гул каби қўлингга тутдим,

Эй, умр йўлдошим, қуралай кўзим.

Бу мулоҳазаларнинг барчаси поэзияда замондошимиз образини ишлаш анча чуқурлашиб бораётганидан далолат беради. Аммо бу соҳада ҳали жиддий камчиликлар ҳам бор. Ҳамма камчиликларни санамай, фақат иккита

муҳимиға эътиборни жалб қилмоқчиман. Булардан биринчиси, жонли инсон туйғуларини, ҳис-ҳаяжонларини, фикрларини ифодалашдаги примитивлик. Бу камчилик шоирнинг замондошларимиз характерини ва ҳаётини яхши билмаганидан, улар ҳақида чуқур ва маъноли гап айтишга интилмаслигидан келиб чиқади. Бундай ҳолларда, шоир кўпинча, бирор ҳаётий фактни олади-ю, «Оҳ, қаранг, қандай яхши» дейишдан нариға ўтмайди. Ёхуд унинг шеърларидаги кечинмалар жуда кўп учраган, кўп қўлланган эски кечинмалар бўлади. Мана, Мирмуҳсиннинг «Ишчилар» шеърдан бир парча:

Оддийгина костюм ичра тепадек сийна турар,
Мускуллари ўйнаб чиққан сапчадек, қўллар қадоқ,
Улар кўприк, турар жойлар, ажиб саройлар... қураар,
Шахталарда қораяру қалблар пахтадай оппоқ.

Бу парчадаги ҳис, туйғуни ёки фикрни чуқур деб бўладими? Шоир ишчиларнинг қандай муҳим томонини поэтик кўз билан кўра олган? Маълум эмас. Ҳар ҳолда, бу парчадаги каби юзакилик бошқа шоирларнинг шеърларида ҳам учрайди. Айниқса, муҳаббат ҳақида ёзилган шеърларда примитивлик анча кучли. Аксар бундай шеърларда шоирлар ҳар хил қолипда, ҳар хил кўринишда «сени севдим, вафодор бўл, бошқа ёрни десанг, хор бўласан» каби фикрларни ифодалашдан нариға ўтмайди.

Иккинчи муҳим камчилик — замондошимизнинг маънавий дунёсини бутун бойлиги ва мураккаблиги билан ифодалай олмаслиқдир. Шеърларда биз маълум бир ҳисларни, туйғуларни яхши ифодалаймиз, аммо бошқа бир туйғулар ҳақида ёзиш негадир гуноҳ саналади. Шодликни, қувончни, завқни яхши ифодалаймиз, аммо ғамни, ҳазинликни, мунгни деярли ифодалаймиз. Мен, албатта, пессимистик кайфиятдаги шеърлар ёзишга ёки воқеликни қора рангга бўяб тасвирлашга чақираётганим йўқ. Мен инсон кечинмаларининг кўп қирраллиги ва хилма-хиллиги ҳақида гапиряпман. Замондошимиз образини яратаётганда теран ўйлардан ҳам, эҳтиросли завқдан ҳам, энгил ҳазилдан ҳам, баъзан эса ҳасрат ва мунгдан ҳам фойдаланиш керак. Ҳа, ҳасрат, қайғу, афсус ҳам шодлик ва завқ каби одам кечинмалари учун табиий нарса. Ахир, ойнага қараб, пешонангдаги ажинларни, сочингга оралаб қолган оқ толаларни кўрганда, болалигингни, ёшлигингни қўмсаб ҳасратланмайсанми?

Босиб ўтган ҳаёт йўлингни, эл олдидаги қарзингни ўйлаб кетмайсанми? Ёхуд сеvimли ёринг сенга хиёнат қилса, умидларингни чиппака чиқарса, изтиробга тушмайсанми? Бировнинг қабиҳлигини кўриб, ғазабга келмайсанми? Бу ҳисларнинг ҳаммаси поэзиянинг кенг ва сахий қалбидан нурланиб чиқиши мумкин.

Ириқ совет санъаткори А. Довженко совет ёзувчиларининг II съездида сўзлаган нутқида шундай деган эди: «Сохта интилишларга амал қилиб, биз ижодий бўёқларимиз орасидан изтироб чекишни қувиб чиқардик, унинг худди бахт ва шодлик каби ҳаёт ҳақиқати эканини унутиб қўйдик. Биз уни қийинчиликларни энгиш деганга ўхшаш бир нарса билан алмаштирдик. Биз гўзал, порлоқ ҳаётни шу қадар истаймизки, кўпинча орзу қилинаётган ва орзиқиб кутилаётган нарсаларни мавжуд, бор нарсалар деб ўйлаймиз. Бунда биз инсон ер юзида ҳаёт экан, у севар, шодлар, яратар экан, ҳаммаша изтироб ҳам биз билан бирга бўлишини унутиб қўямиз». Мен бу сўзларни фақат бир мақсадда — инсон қалбининг ҳамма томонини ифодалашдан ҳадиксирасмаслик кераклигини таъкидлаш мақсадида келтирдим. Бунда фақат ифоданинг меъёрини, шарофатли ва муборақ йўлини назардан қочирмаслик, изтироб орқали унинг малҳамини, далда бўлувчи қирраларини изламоқ керак. Поэзияда нафрат ва муҳаббат, ғазаб ва завқ, изтироб ва умид қанча тўла акс этса, инсон образи шунча тўла очилади.

Поэзиянинг бағри кенг...

ЧАМАНЗОРДА ГУЛ КЎПАЙСИН...

...Атиргул жуда яхши нарса, аммо унинг бир тупидан гулзор бўлмайди. Фақат атиргуллардан иборат анвойи гулзор бўлиши мумкин. Бу — яхши. Улардан ҳар бирининг ўз ҳиди, ўз ранги, жилоси бор. Поэзияни ҳам чаманзорга ўхшатиш мумкин. Бир хил қолипда, бир хил услубда, бир хил манерада ёзилган шеърлар ўзи ҳар қанча яхши бўлса-да, чаманзор бўлолмайди. Аксинча, бир-бирига ўхшамаган ҳидга, рангга, оҳангга эга бўлган шеърлар, шундай шеърларни ёзадиган шоирлар қанча кўп бўлса, шунча яхши. Маяковский айтган ўша гап — гап: бизга «яхши ва ҳар хил шоирлар» керак. Хуллас, индивидуал услублар ва стилларнинг ранг-баранглиги-га, бойлигига эришмай туриб, поэзияни ривожлантириш

мумкин эмас. Бу масала сўнгги йилларда — адабиёти-миз янги шароитда ривожлана бошлаган даврда алоҳи-да аҳамият касб этмоқда. Бунинг сабабларидан бири шундаки, янги шароитда биз социалистик реализм мето-дини талқин қилишдаги баъзи бир догмалардан, қолип-лардан халос бўлдик. Социалистик реализм ҳақидаги тасаввуримиз анча бойиди. Социалистик реализм ёзув-чининг шахсий ташаббусига, ўз манерасини, ўз услуби-ни, ўз қалбини бемалол, чуқур ва атрофлича ифодала-нишига кенг имкон берадиган метод эканлиги исбот қилинди. Яна шу нарса ҳам қатъий аён бўлиб қолди-ки, бугунги ранг-баранг ва кўп қиррали ҳаётни фақат хилма-хил ва бой формалардагина, турли-туман услуб-лардагина ифодалаш мумкин. Замоनावийлик талаби адабиётда стиллар ва услубларнинг ҳам хилма-хил ва бой бўлишини тақозо қилади. Бизга реалистик санъатда-ги ҳамма стиллар билан бир қаторда ўткир фалсафий мулоҳазаларни ҳам, чуқур ўйларни ҳам, драматизм билан суғорилган кечинмаларни ҳам ифодалашга, йирик масш-табли, қабариқ образлар яратишга имкон берадиган услублар керак. Масаланинг бу тариқа қўйилиши сўнгги йиллар адабиётида бир қатор ажойиб асарларнинг ву-жудга келишига йўл очди. Украин ёзувчиси М. Стельмах-нинг «Тўғри ва эгри» романини эсланг. Романнинг бош-ланишидаёқ биз урушни инкор қилувчи, унинг қабиҳ ва разил томонини очувчи пролог билан танишамиз. У бош-дан-оёқ тинчликни тасдиқлаб айтилган лирик чекиниш-га ўхшайди. Бу прологда айни чоқда совет кишининг қудрати ва гўзаллиги ҳам очилади. Прологда лиризм билан романтик руҳ чатишиб кетган. Бу хусусият романнинг охиригача сақланади. Айниқса, ёзувчи кўп ўринларда асосий қаҳрамон Марко Бессмертний обра-зини чизишда ўткир ранглардан, кўтаринки руҳдан, лиризмга берилишдан қўрқмайди. Буларнинг барчаси романнинг реалистик кучини пасайтириш у ёқда турсин, асарга такрорланмас ранг бағишлайди, унинг эмоцио-наллигини оширади. Украин драматурги Леваданинг «Фауст ва ўлим» пьесасини олайлик (бу асар бизда «Ассалом, юлдузлар» номи билан саҳнага қўйилди). Унда ҳаётда бўлиши мумкин бўлмаган гаплар бор; қаҳ-рамон девордаги осиб қўйилган суратлар билан гапла-шади, суратларга жон киради, улар рамкадан чиқиб, саҳнага кириб келади, пьеса персонажларига айланади.

Шунга қарамай, биз асардаги ҳамма воқеаларга чин кўнгилдан ишонамиз, авторнинг хулосалари қалбимиздан чуқур ўрин олади. Асарни чинакам реалистик драма сифатида қабул қиламиз. Рус ёзувчиси В. Аксеновнинг «Ҳамкасабалар» повести эса булардан тамомила бошқача стилда ёзилган. Бундай мисолларни бошқа адабиётлардан ҳам кўплаб келтириш мумкин. Бу — сўнгги йиллардаги адабий процесснинг энг муҳим хислатларидан биридир. У шундай хислатки, яқин келажакда адабиётнинг мислсиз равнақи учун йўл очади.

Биз бу хусусиятни бугунги ўзбек поэзиясида ҳам равшан кўрамиз. Поэзиямиз индивидуал манераларга, турли-туман, бир-бирига ўхшамаган услубларга бойиб бормоқда.

Поэзиядаги хилма-хиллик ва ранг-баранглик дастлаб жанрларнинг бойиб бораётганида кўринади. Бугун бизда муҳаббат ҳақидаги лирик шеърлар ҳам, жўшқин эҳтирос билан суғорилган публицистик лирика ҳам, ҳаёт ҳақидаги ўйларни ифодаловчи фалсафий лирика ҳам, халқ ижодига яқин манерада ёзилган лирик қўшиқлар ҳам мавжуд. Поэзияда сатирик линия ҳам ривожланыпти. Мен масал жанринигина кўзда тутаётганим йўқ. Дурустгина эпиграммалар ва сатирик шеърлардан ташқари ёмонликни, ёвузликни, қабиҳликни қоралайдиган сатирик шеърлар ҳам пайдо бўлди. Бу жиҳатдан М. Бобоевнинг «Садоқат ҳақидаги шеърлар» цикли, Шукруллонинг «Яхшилик ва ёмонлик» цикли, Сами Абдуқаҳҳорнинг қатор сатирик шеърлари, ёш шоирлардан Ямин Қурбонов ва Олим Қўчқорбековларнинг тўпламлари диққатга сазовор. Поэзия жанрларининг бундай кенгайиб бораётгани, шубҳасиз, ўзбек шоирларининг бугунги воқеликни ҳар томонлама қамраб олишга, унинг хилма-хиллиги ва ранг-баранглигини, совет кишисининг бой маънавий дунёсини тўлароқ ифодалашга интилиши туфайли туғилган ҳодисадир.

Индивидуал услуб, стиль, манера, албатта, биринчи навбатда, шоир шахси билан, унинг воқеликка ўзича, мустақил ва оригинал қарай олиш қобилияти билан, ўзи кўрган муҳим нарсаларни оригинал формада ифода қилиб бериш истеъдоди билан боғлиқ. Аввалги саҳифаларда биз бу жиҳатдан ҳам поэзиямизда катта силжишлар борлигини қайд қилдик. Шундай бўлиши мумкинки, шоир айтмоқчи бўлган гапи учун кам учрайдиган, ори-

гинал, ўзига хос форма танлаши, шу формани астойдил жорий қилишга интилиши мумкин. Бир вақтлар бундай уринишлар кўпинча қораланар, шунга интилган шоирлар эса формализмда айбланар эди. Ҳозир эса асоссиз айбланишлар учун йўл ёпиқ. Аксинча, шоирнинг ўз шахсини оригинал ва кутилмаган формада ифодалашга интилиши, ўз манерасини шакллантириш учун интилиши қонуний нарса ҳисобланади.

Бундан «формализм деган касал умуман йўқ эканда, ундан қўрқмаса ҳам бўлаверар эканда», деган маъно чиқмайди, албатта. Биз ҳамон формализмга қаршимиз, чунки формализм кенг маънода адабиётнинг ижтимоий родини инкор этади, ҳаётнинг инъикоси эканини тан олмайди, поэзияни мазмунсиз, қуруқ машққа айлантириб қўяди. Аммо форма соҳасидаги ҳар қандай изланиш муқаррар равишда формализмга олиб келмайди. Аксинча, ҳар гал бирон жиддий, муҳим ва оригинал ҳаётий мазмун ифода қилинаётганда, шу мазмунга тўла мос келадиган, унинг ҳамма бойлигини мукамал ифодалашга ёрдам берадиган оригинал форма ҳақида ҳам ўйлаш керак. Мана шу изланишлар процессида индивидуал услублар ва манералар шаклланади. Мен улардан баъзилари ҳақида гапирмоқчиман. Шайхзода — индивидуал манераси ёрқин ифодаланган шоирлардан бири. Унинг шеърларида доимо ўткир публицистик руҳ чуқур фалсафий фикрлар билан қўшилиб кетган бўлади. Шоир ҳаёт ҳодисалари ҳақида гапирганда, кўп ўринда, уларни ўз шахсий биографиясининг фактларига айлантиради, кучли эҳтиросларга чулғайди. Бу жиҳатдан у Маяковскийга анча яқин туради. Шайхзода шеърларида ҳам биз, кўпинча, Маяковскийники сингари ўткир муболағалар, кутилмаган деталлар, нотиклик интонациялари, мурожаатлар, хитоблар кенг ўрин олганини кўрамиз. Буларнинг барчаси шеърнинг жанговарлик руҳини кучайтиради, унинг ўқувчилар қалбига тўғри кириб боришига ёрдам беради. Ўтмишни ва бугунги ҳаётни чуқур билиш, чуқур фикрлай олиш қобилияти шоирга ҳаётий фактлардан катта умумлашмалар чиқаришга йўл очади. Мисоллар кўрайлик. Шоирнинг «Етти йиллик балладаси» деган шеъри бор. Унда «етти» рақами поэтик деталь қилиб олинган. Шоир тарихда бу рақамга ҳар хил муносабатлар билан кўплаб мурожаат қилинганини кўрсатади-ю, кейин бизнинг етти йиллик ҳақида

гапиради. Совет воқелигига эҳтиросли муҳаббат жуда чуқур умумлашма чиқаришга ёрдам берган:

Бўлса эди минг йил умрим, туғилсайдим минг йил аввал,
Менга ҳозир савол тушса: юрагимга қайси афзал,
Нақллардан, эртаклардан, дostonлардан, ғазаллардан,
Еттиларга мос қилинган минглаб-минглаб масаллардан.
Дер эдимки, тўплаб берсанг менга етти юз мингтасин,
Барчасига алишмайман етти йилнинг бир ҳафтасин.

Қуйидаги парчада ҳам шоирнинг оригинал фикрлаши, индивидуал манераси жуда равшан сезилиб туради. Шоир коммуна баҳори ҳақида гапириб, шундай образ қўллайди:

Баҳор йўли — чаман туташ,
Хийбони гул-чечак.
Осмонида — қизил Қуёш,
Юлдузлари — беш бурчак.

Бундай индивидуаллик кўп ўринларда Шайхзода поэзиясининг замонавий бўлишини, чинакам санъат руҳи билан суғорилишини таъминлаган.

Ҳассос шоир Миртемир ҳам ўз шеърларида замонамиз руҳини, совет кишисининг ҳис-туйғуларини, фикрларини ифодалайди. Аммо унинг ижодий манераси Шайхзоданикига ёки бошқа бирон шоирникига ўхшамайди. Миртемир шеърлари халқ поэзиясига яқинлиги билан кишни мафтун этади. Бу яқинлик ритмикада эмас, балки бевосита ҳисларнинг ифодаланишида, халқ поэзиясидаги соддаликнинг қабул қилинганида. Шоирнинг воқеликка муносабатида, образли фикрлашида халқ поэзиясидан ўрганилган томонлар кўп. Унинг қайси бир шеърини олмайлик, шу хусусиятни кўрамиз. Муҳаббат ҳақида ёзганда ҳам («Мен сени...», «Ларза»), халқлар дўстлигини куйлаганда ҳам («Қирғизистон», «Чағалай», «Махтумқули тўйида ўзбек кўзаси», «Украинамсан»), онага садоқатни ифодалаганда ҳам («Онагинам») шуни кўрамиз. «Киприкларим» шеърини эслайлик. Шоир шеърини ёш қаламкашларга атаган. Унда бевосита халқ поэзиясига хос образлар ҳам йўқ, халқ шеърларида учрайдиган ритмика ҳам. Аммо шеърнинг бутун руҳи, заманида халқ поэзиясининг забардаст кучи, таъсири сезилиб туради. Ўз шогирдларига «киприкларим» деб мурожаат қилишнинг ўзидаёқ шу руҳ бор:

Киприкларим қўнғирмикан ё қора?
Киприкларим юзтамикан ёки минг?
Киприкларим шунча азиз ва сара,
Қўзгинамнинг киприклари...

Асқад Мухтор яна бошқача овозга эга. У янги шеърларида кўпроқ ихчамликка интилмоқда. Унинг кўп шеърлари конкрет воқеалар заминига қурилган. Яхши маънодаги воқеабандлик Асқад шеърларининг кучли томонини ташкил қилади. Шоир танлаб олган ҳар қайси конкрет воқеасидан муҳим ҳисса чиқаради. Бу ҳисса — умумлашган, кўпинча жуда аниқ ва лўнда қилиб айтилган бўлади. Шоирнинг яқинда эълон қилинган миниатюраларида интеллектуаллик кучайиб бораётганини кўриш мумкин.

Шукрулло, М. Бобоев, Шухрат каби шоирлар яна бошқачароқ йўлдан борадилар. Уларда, айниқса, воқеликни майин лиризм орқали ифодалашга интилиш кучли. Бунда шоирлар кўпинча лириканинг синалган воситаларига—ерларга, тоғларга, боғларга кўпроқ мурожаат қиладилар, юракдаги ҳислар туғёнига йўлни кенг очиб қўядилар. Мен бу уч шоирни тамоман бир-бирига ўхшайди, демоқчи эмасман. Аммо ҳар ҳолда уларнинг ижодий манерасида маълум яқинлик бор.

Уларнинг индивидуал манераси ҳақида аниқроқ тасаввур ҳосил қилиш учун Шухратнинг бир шеърини эслайлик. Бу «Жим туринг, ҳой еллар» шеъридир. Унда шоир буюк инсонга бўлган муҳаббати ва ҳурматини жуда чуқур лиризм билан ифодалай олган:

Жим туринг, ҳой еллар, эманг бу ердан,
Эмангиз, ўтиниб сурайман сиздан!
Ўргилиб кетайин, қанотингиздан,
Ўтиниб сўрайман, кезманг бу ерда!

Жим туринг, ҳой еллар, ғувланг, эманг,
Ҳориган Вурғуннинг уйқусин бузманг!

Бугунги поэзиядаги қувончли ҳоллардан яна бири шундаки, айрим ёш шоирлар ҳам шеърият оламидаги дастлабки қадамлариданоқ мустақил юришга, ўз овози билан куйлашга, ўз услубини ёки манерасини жорий қилишга интилмоқдалар. Ҳар ҳолда Эркин Воҳидовни Охунжон Ҳакимовдан ёки Теша Сайдалиевни Сайёр

Пўлатдан, Азиз Абдураззоқни Ҳусниддин Шариповдан ажратиш мумкин. Уларнинг кўпчилиги гарчи тамомила янги йўл кашф қилиб, шундан бораётган бўлмаса-да, оригиналлиги ва такрордан қочиши билан таҳсинга сазовор. Мен бу ўринда Жуманиёз Жабборовнинг баъзи изланишларини маъқуллашни истардим. Дастлабки шеърларида кўпроқ шаблон ва трафарет йўлидан борган бу шоир кейинги пайтларда жуда тез ўсяпти. Унинг сўнгги тўплами — «Тоғлар садоси» кўп томонлари билан бирга шоир овозининг мустақил бўлиб қолганини, тасвирий ранглари хилма-хиллашиб бораётганини кўрсатиши билан ҳам характерли. Жуманиёзнинг изланишлари ҳақида гапирганда, икки нарсага эътиборни жалб қилиш керак — бир томондан, у юмордан яхши фойдаланяпти. Кучли юмор билан суғорилган баъзи шеърлари анча маъқул чиққан («Қиз йиғиси»ни эсланг). Иккинчи томондан эса, шоир романтик услубга мойиллик билдирмоқда. Бу мойиллик айрим шеърларда қабарик, кескин бўёқларга бўялган образларнинг туғилишига сабабчи бўлган. Бу жиҳатдан шоирнинг «Ўзбекистон маданияти»да босилган «Тўртлар қиссаси» шеъри характерли. Шеър океан билан 49 кун тиккама-тикка жанг қилиб, уни енгган тўрт баҳодир совет йиғитига бағишланган. Аммо у оддий поэтик жавоб эмас, чинакам поэзия намунасига айланган. Шеърдаги бандлар ҳам, ритмика ҳам янгича — улар шеърнинг романтик руҳини ифодалашга бўйсундирилган. Романтик руҳ эса образни кескин штрихлар билан чизиш, бир-бирига қарама-қарши турган океан ва тўрт йиғит образини ёрқин ифодалаш орқали туғилган:

Океан — сарҳадсиз,
 Океан — шафқатсиз,
 Қирқ тўққиз туну кун қилди имтиҳон.
 Тўрт йиғит букмасдан
 Офатга асло тиз,
 Турдилар зич сафда, дадил ёнма-ён.
 Турдилар ҳайиқмай,
 Оддий бир қайиқда
 Мисоли чўяндан қуйилган бир қоя.
 Бу тубсиз ўпқонда,
 Ҳудудсиз ёйиқда
 Ўлимни ўлдирмак бўлди зўр ғоя.

Шеърдаги ҳамма мисралар, ҳамма деталлар кўтаришки романтик руҳга эга. Фақат сўнгги мисраларгина бизни яна оддий кундалик воқеликка қайтаради, шу тўрт йигитнинг оддий совет кишилари эканини қайд қилади.

Ватаним! Меҳрингдир
Бу мардлик, бу тоқат,
Ўғиллар қизартмас юзингни сира ҳам!

Поэзиямиздаги мана шундай изланишларни, албатта, ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш керак.

Стиллер ва услубларнинг бойиб бораётгани ҳақида гапирганда, бу тенденциянинг кенг қулоч ёйишига халақит бераётган айрим камчиликларни ҳам қатъий таъкидлаш лозим. Ранг-баранглик ва бойликнинг ашаддий душмани бор — бу туссизлик, бир хилликдир. Афсуски, туссизлик, бир хиллик поэзиямизда ҳамон кўп учрайди. Бу айниқса, приёмларнинг бир хиллигида, бир-бирини такрорлашда жуда кўп учрайди.

Лирик шеърларда шундай бир приём бор: шоир бирон предметни олади (мажнунтол, дарё, булут, шалола, кўприк, чинор ва ҳ. к). Унинг баъзи хусусиятлари ҳақида гапиради, кейин бу хусусиятларни одам ҳаёти билан боғлаб, бирон хулоса чиқаради. Бу приём, умуман, қонуний приём. Аммо у кейинги шеърларда шу қадар кўп қўлланыптики, натижада кўп шоирларнинг шеърлари бир-бириникига ўхшаб кетяпти. Бу бир хиллилик, айниқса, муҳаббат ҳақидаги шеърларда кўп учрамоқда. Шуҳратда ҳам, Шукруллода ҳам, Душан Файзийда ҳам, Мамадали Умаров, З. Обидовда ҳам бир хил приёмнинг жуда кўп қўлланганини кўрамиз. Бу охир-пировардида схематизмга олиб келиши муқаррар. Бунини яна бир приёмнинг такрорида очиқ кўриш мумкин. Лирик шеърда шоир бугунги ҳаётни тасвирлар экан, уни ўтмишга солиштиради. Бу приём ҳам ўз-ўзича эътирозга сабаб бўлмайди. Аммо жуда кўп такрорланиши натижасида схемага айланиб кетади. Мамарасул Бобоевнинг «Янгра, рубоб» тўпламига кирган баъзи шеърларида ана шу схемага — «кеча ва бугун» деган схемага амал қилинган. Ўз-ўзини ва бир-бирини такрорлаш ҳам бугунги поэзиямизда тез-тез учраб туради. Бу баъзан ҳатто кўчирма-кашлик чегарасига етиб қолади. Масалан, Шайхзоданинг «Ёмон эмас» дегани — «яхши эмас» шеърда шоир

бепарволикни, бепарқликни қаттиқ қоралаб, шундай
ёзадн:

Ёмонлик қилмабди, аммо у мўмин,
Қилган эмас экан яхшиликни ҳам.
Ушлаб бетарафлик эшагин думин,
Учқур шунқорларга жийриб бурун
Суварак кўрганда кўз юмган одам...
Ёмон эмас, аммо яхши ҳам эмас.

Энди Шукруллонинг «Шарқ юлдузи» журналида
босилган (1962 йил 2-сон) «Яхшилик ва ёмонлик» шеъ-
ридаги қуйидаги мисраларни кўрайлик:

Кўнглим қолди пақ мой ичгандек,
Кўрмаса ҳам ёмонлик раво.
У ёмонлик қилмас, яхшилик
Қилишни ҳам ўйламас аммо.

Фақат шу мисраларгина эмас, шеърдаги асосий
фикр ҳам айнан бир хил. Бундай такрорнинг зарурати
йўқ эди.

Қуйидаги мисраларга эътибор қилинг:

«Аврора»дан ўқ янгради Питерда,
Акс садо берди Тошкент осмони.
Табриклади уни деҳқон адирда,
Ишчи цехда ёниб қалби армони».

«Аврора» залпидан уйғониб жаҳон,
Октябрь қуёши балқиган маҳал,
Севимли диёрим, ҳур Ўзбекистон
Кўксингда ёқилди абадий машъал».

«Эшиттирдинг — «Аврора»нинг
Қудратли зўр залпини.
Бирлаштирдинг бутун халқлар
Ҳароратли қалбини.
Сен одамни азиз қилдинг,
Яшнаб кетди зўр ҳаёт.
Юксалтирдинг ойга қадар,
Бизга бериб нур қапот».

Яна баъзи бир мисоллар келтираман:

«Янги бахт бағишлар сахий янги йил
Ватандошларимнинг хонадонига.
Биринчи қадаҳни кўтаринг, дўстлар,
Улуғ партиянинг шараф-шонига».

«Хонам мунаввардир янги йил туни,
Дастурхонга сиғмас нозу неъматлар.
Табриклаб Ватанни янги бахт билан
Қадаҳ кўтаради дўстлар, улфатлар».

«Янги йил кечаси севинчлар билан
Қадаҳ кўтарамиз лаб очиб сўзга,
Улуғ коммунизм барқ уриб тонгдай
Яна ҳам гўзалроқ кўринар кўзга».

Дастлабки уч банд шеър учта шоирнинг шеъридан: биринчиси — Шуҳратнинг «Қутлуғ кун» шеъридан, иккинчиси Назарматнинг «Ўзбекистон» шеъридан, учинчиси Ғайратийнинг «Улуғ партияга» шеъридан олинган. Мен уларни бир-биридан кўчирган демайман, аммо поэтик изланишга, янги формалар қидиришга бефарқ қараш мана шундай бир хилликни туғдирган. Наҳотки учта уч хил шоир революцияни мадҳ этиш учун бир-биридан фарқ қиладиган, янги образлар тополмаса? Бундай бир хилликни, такрорни Ватан ва партия ҳақида, коммунизм ва меҳнат ҳақида ёзилган шеърларда тез-тез учратиш мумкин. Бу шубҳасиз, поэзиямиз чаманзорининг ранг-баранг бўлишига жиддий халақит беради.

Кейинги учта тўртлик Уйғун шеърларидан олинган бўлиб, биринчиси 1953 йилда («Ғалаба жоми»), кейинги иккитаси 1956 йилда («Янги йил ўйлари», «Яна яқинлашди биз борар манзил») ёзилган. Кўриниб туриптики, бу парчалар бир-биридан моҳият-эътибори билан фарқ қилмайди. Бу камчилик тасодифий бўлганда, уни гапириб ўтирмаса ҳам бўларди. Афсуски, Уйғуннинг бошқа кўпгина шеърларида ҳам ўз-ўзини такрорлаш, бир хил темада бир оз бошқачароқ қилиб қайта-қайта ёзиш ҳоллари кўп.

Ўз-ўзини такрорлаш, бир шоирнинг услубига механистик тарзда тақлид қилиш, маълум формалар, тра-

фарет ва шаблонлар қобиғида ўралиб қолиш поэзиямизнинг дадил ривожланишига халақит беради. Поэзиянинг гуллашени таъминлайдиган омиллардан бири шундаки, ҳар бир шоир ўз қиёфасига, ўз услубига, ўз манерасига эга бўлсин. Зотан, чинакам шоирнинг бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас. Поэзия чаманида ранг-баранг гуллар кўпайсин...

* * *

Биз мазкур мақолада сўнгги йиллардаги ўзбек поэзиясининг ривожланишида муайян роль ўйнаётган айрим тенденциялар ҳақида гапирдик. Мақсад бирор шоирнинг ижодига еки янги тўпламига баҳо бериш эмас эди. Шунинг учун ҳам бу ўринда шоирларнинг айрим шеърлари ҳақида айтилган мулоҳазаларни уларнинг бутун ижодига нисбатан татбиқ қилиш мумкин эмас. Мен фақат поэзиямизнинг ижобий тенденцияларини ва уларнинг ўсишига халақит бераётган айрим ҳодисаларни таҳлил қилдим. Камчиликлар ҳақида кўпроқ гапирганим поэзиямиз ютуғининг камлигидан эмас, албатта. Аксинча, бугунги поэзиянинг парвози жуда дадил, у ҳаммамизни қувонтиради, фақат бу парвознинг беҳатар бўлиши, давомли ва янада юксак бўлиши учун бу ерда тилга олинган салбий тенденцияларни тезроқ бартараф қилмоқ керак.

1962

АДАБИЙ ПОРТРЕТЛАР

ХАЛҚ БАХТИНИНГ ОТАШИН ҚУЙЧИСИ

Замонлар ўтиб, келажакда жаҳон поэзиясининг тарихи яратиладиган бўлса, унинг XX аср шеърятига бағишланган бобида Федерико Гарсиа Лорка, Пабло Неруда, Нозим Ҳикмат каби машҳур номлар қаторида ўзбек шоири Ғафур Ғуломнинг номи ҳам муқаррар ўрни олади.

Ленин мукофоти лауреати, Ўзбекистон халқ шоири Ғафур Ғулом шухрати оламга дoston бўлган сўз санъаткори эди. Унинг шеърлари жаҳондаги кўпгина халқларнинг тилларига таржима қилинган. Шоирнинг ғурур тўла салобатли овози чегаралар оша машриқдан мағрибгача Осиё, Африка ва Европанинг талай мамлакатларида барала янграган эди. Бироқ биз Ғафур Ғуломнинг жаҳон поэзияси ривожигаги ўрни ҳақида гапирганда фақат шунини кўзда тутаётганимиз йўқ. Бу ўринда гап биринчи навбатда асримизнинг поэтик симфониясига шоирнинг ўзига хос янги оҳанг қўшгани, шеърят уфқини кенгайтириб, XX аср поэзиясининг ижодий принципларини бойитгани ҳақида кетмоқда. Ҳақиқий поэзия қалбнинг энг теран, энг нозик, энг дардли қирраларини эҳтиросли ифодалаш билан Инсонни мадҳ этади, унинг ижодкорлигини улуғлайди, уни олижаноблик ва эзгулик сари чорлайди. Прогрессив шоирлар яратган шеърят Инсон шаънига айтилган қўшиқдир. Социалистик жамиятда улғайиб камол топган, янги Инсоннинг ҳис-туйғуларини, ўй ва фикрларини, орзу-умидларини куйлаган, чинакам гуманизм ва интернационализм ғояларини тараннум этган Ғафур Ғулом шеъряти ана шу улуғвор қўшиққа жўр бўлди.

Ғафур Ғуломнинг инсоний ва ижодий тақдири ҳақида гапирганда бир муҳим фактни алоҳида таъкидлаш лозим — унинг жаҳон адабиёти ривожига ҳисса қўша оладиган санъаткор бўлиб етишишида ҳал қилувчи омил Октябрь революцияси туфайли барпо этилган социалистик жамият бўлди. В. И. Ленин Қлара Цеткин билан суҳбатда Октябрь революциясининг халқларнинг янги социалистик маданиятини барпо этиш ва ривожлантиришдаги ролини таъкидлаб, шундай деган эди: «Янги кучларнинг уйғониши, уларнинг совет Россиясида янги санъат ва маданият яратиш устида ишлашлари яхши иш, жуда соз иш. Янги кучларнинг жўш уриб етишишлари тушунарли ва фойдалидир. Биз юз йиллар мобайнида қўлдан бой бериб келган нарсаларнинг ўрнини тўлдиришимиз лозим. Бизга шуниси керак»¹. Лениннинг бу доҳиёна башорати мамлакатимизда тўла рўёбга чиқди — Совет ҳокимияти ва Коммунистик партия «бой бериб келган нарсаларнинг ўрнини» тўлдирибгина қолмай, шундай бир жамиятни барпо этдики, унинг ҳар бир аъзоси ўз истеъдодини тўла намоён этиш ва камол топтириш учун ҳамма имкониятларга эга бўлди. Ғафур Ғуломнинг тақдири ана шу буюк ҳақиқатни яна бир карра тасдиқлайди.

Ғафур Ғулом XX аср бошларида туғилди. У туғилган замонларда Туркистон осмонида ҳам, Россия осмонида ҳам оғир қора булутлар сузиб юрар, «ҳар ёқда минг инграш, минг йиғи, минг дод» ҳукмрон эди. Ғафур Ғулом кейин ёзган шеърларидан бирида «етимлик нимадир, бизлардан сўра», дейди. Бу — чиройли айтилган поэтик иборагина эмас, шоир биографиясининг бир парчаси, бошини силашга бир меҳрибон қўл нондай арзанда бўлган аламли кезларни эслашдан туғилган аччиқ нидо! Отадан тўққиз ёшида етим қолган, онадан ўн олти ёшида жудо бўлган Ғафур Ғулом етимлик аламини, қашшоқлик азобини синаб кўрди, бир бурда нон илинжида, жўжабирдек опа-сингилларини боқиш, тўйдириш ниятида қўлидан келган ҳамма касби корни қилиб кўришга, тирикчиликнинг ҳар кўчасига кириб чиқишга мажбур бўлди.

Агар 1917 йилда инқилоб бўлмаганида, Ленин пар-

---

¹ В. И. Ленин адабиёт тўғрисида. Ўзбекистон ССР Давлат нашриёти, Тошкент, 1958, 133-бет.

тияси бўлмаганида, Октябрь қуёши чарақлаб чиқмаганида Ғафур Ғулومнинг Ғафур Ғулум бўлиши амри маҳол эди. Аксинча, унинг ҳам тақдири миллионлаб меҳнаткаш халқники каби «гарданда чўяндан қуйилган занжир, ерларда ҳашарот каби, очликдан, зорликдан гезариб лаби, ожиз, маҳкум, хор ва бетадбир, «нон» дея, «нон» дея сурилиб» кечмоқдан ўзга бўлмас эди. Революция барча қашшоқлар ва фақирлар, эзилганлар ва хўрланганлар қатори Ғафур Ғулум учун ҳам янги ҳаёт эшигини очиб берди. Ғафур Ғулум ёш қалбининг бутун эҳтироси билан янги ҳаётни қутлади ва уни қурувчилар сафидан ўрин олди. У ўқитувчилар тайёрлаш курсида ўқиб чиқиб, болаларга янги ҳаёт сабоқларини ўргатди, комсомол сафига кириб, жамоат ишларида актив иштирок этди. Орадан кўп ўтмай, Ғафур Ғулومнинг дастлабки шеърлари матбуотда кўрина бошлади. Бу тўғрида шоирнинг ўзи шундай ёзади: «Бир куни болалар боғчасидаги етим болалардан ўн бештасини бизнинг интернатга ўтказдилар. Мен бу гўдаклар билан бирга тунаб қолдим. Кечаси ухламай, кузатувчилик қилиб чиқдик. Шу кечаси ўз етимлигим, бошимдан кечирганларим ва шу етим болалар аҳволи, ҳукуматимизнинг, Ленин ва партиямизнинг шу гўдакларга ғам-хўрлиги тўғрисида шеър ёздим. Шу шеъримни биринчи шеърим десам бўлади. Иккинчи шеърим «Гўзаллик нимада?» сарлавҳаси билан 1923 йил апрель ойида босилди. Учинчиси «Сурнай»... Қарабсизки, шоир бўлаётирман».

Шундан кейин ўша пайтда республикамызда чиқади-ган газета ва журналларнинг кўпчилигида Ғафур Ғулومнинг шеърлари, фельетонлари, сатирик ҳикоялари, хабар ва мақолалари тез-тез босила бошлади. Улар ҳали бадий баркамол бўлмасалар-да, янги бадий шаклда социалистик қурилиш пафоси ифода қилинган эди. Ғафур Ғулум ҳеч қачон ўзини фақат шоир деб ҳис қилмаган, у ҳаммаша ҳаётнинг энг қизгин, энг қайнаган жойида бўлишга интилган. Бу хислат Ғафур Ғулум шахсиятида 20-йиллардаёқ шакллана бошлаган эди. Ижоддаги биринчи қадамларданоқ у аввал ўзини социалистик жамиятнинг граждани, актив қурувчиси деб, сўнггина шоир, ёзувчи, қаламкаш деб билган. Ғафур Ғулум ҳаёт ва адабиётдаги илк қадамларини эслар экан, мислсиз курашлар жараёнида қарор топган янги

ҳаёт ўзи учун университет бўлганини, бу университетда Ленин партиясининг таълимини олиб вояга етганини ифтихор билан ёзади:

«Биз у замонларда ёзувчигина эмас эдик. Юраги темирчининг кўрасидек ўт пускуриб турган комсомоллар эдик, активлар эдик. Сув ва ҳаводай ҳамма ерда зарур эдик. Қишлоқда биринчи радио карнайи ўтказган ҳам ўзимиз, қочоқ босмачини тутган ҳам ўзимиз, муаллим ҳам ўзимиз, хотин-қизлар клубида нотиқ ҳам ўзимиз, мухбир ҳам ўзимиз, қулоқлардан калтак еган ҳам ўзимиз, уларни отишга ҳукм қилган ҳам ўзимиз.

Кўпимиз мактаб кўрмаганмиз. Шу инқилобнинг ўзи, аслида, Ленин идеяси ва партияси бизга ҳам муаллим, ҳам мураббий бўлган».

Ҳа, Фафур Фуломнинг инсон, граждон сифатида шаклланишида ҳам, шоир, сўз санъаткори тарзида камол топишида ҳам социалистик воқелик ҳал қилувчи роль ўйнади. Янги ҳаёт учун олиб борилган тинимсиз курашларда унинг характери тобланди. Ленин ғоялари, коммунизм идеаллари бир умрга сўнмас эътиқод бўлиб онгига сингди. Буларнинг барчаси унинг яшаш тарзини, ҳаётининг, ижодининг моҳиятини белгилади. Кўҳна қиёфасини ўзгартириб, янгидан яшараётган шаҳарлар, гул-гул яшнаётган далалар, ўсиб келаётган янги маданият, хуллас, навқирон социалистик ҳаёт Фафур Фулом поэзиясига ранг-баранг мавзу берди, унга битмас-туганмас материал бахш этди. Шундан асарларининг социалистик мазмунни вужудга келди. Фафур Фулом шеър ва дostonларининг, ҳикоя ва қиссаларининг, очерк ва мақолаларининг қаҳрамонларини фидокорона кураш ҳамда мислсиз меҳнат жараёнида янги дунё қураётган одамлар орасидан топди. Қисқаси, Фафур Фулом янги социалистик воқелик туфайли халқ бахтининг оташин куйчиси бўлиб камол топа бошлади.

Фафур Фуломнинг сўз санъаткори сифатида улғайишида социалистик воқелик ҳал қилувчи роль ўйнаганини қайд этиш билан бирга, унинг ижодий парвозига қанот берган қудратли адабий манбалар ҳақида ҳам гапириш лозим.

Фафур Фулом поэзияси уч манбадан озиқланди, уч азим дарёдан баҳраманд бўлиб, камол топди. Буларнинг биринчиси — Шарқ поэзиясидир. Фафур Фулом Шарқ адабиётини чуқур биладиган фозил одам эди. У 20-йил-

лардаёқ, айниқса, ўзбек, озарбайжон, татар, форс-тожик адабиётларини жуда пухта ўзлаштиради. У Навоий ва Фурқат, Машраб ва Муқимий, Аваз Утар ва Нодира каби классикларнинг, Низомий ва Фузулий, Мирза Фатали Охундов ва Собир Тоҳирзода каби озарбайжон адабиёти буюк сиймоларининг, Абдулла Тўқай, Ҳоди Тоқташ ва Олимжон Иброҳимов каби татар ёзувчиларининг, Шайх Саъдий ва Ҳофиз, Абдурахмон Жомий ва Бедил каби форс-тожик адабиёти классикларининг асарларини беш қўлдай мукамал билган. Араб ва форс тилларини, шунингдек, туркий тиллардан кўпчилигини яхши билган Ғафур Ғулом Шарқ классикларининг асарларини оригиналда ўқиб, улардаги ғоявий-бадий бойликдан тўла баҳраманд бўлган. Маълумки, Ғафур Ғулом бутун ҳаёти давомида Шарқ адабиётининг атоқли намояндалари ижодини тарғиб қилиш билан ҳам шуғулланди. Унинг мақолаларидаги таҳлил ва шарҳлар муаллифнинг билими кенг ва чуқурлигидан, адабиётимиз ва маданиятимиз тарихига оид фактларни яхши билишидан далолат бериш билан бирга, муаллифнинг ғоят назик дид эгаси эканини, Шарқ шеърятининг гўзаллигини, ғоят теран ҳис қилишини ҳам кўрсатади. Ғафур Ғулом «Шарқ адабиёти» деб аталган бу қудратли наҳрдан баҳраманд бўлар экан, биринчи навбатда, ундаги теран инсонийликни, гуманизмни, фалсафий чуқурликни ўзлаштирди. Булардан ташқари, Ғафур Ғулом Шарқ адабиётининг юксак нафосатини, поэтик мушоҳададаги теранликни, сўз ишлатишдаги санъаткорликни, муболағаларининг ҳадсизлигини, ўхшатиш ва сифатлашларнинг аниқлигини ўзига сингдирди.

Ғафур Ғулом баҳраманд бўлган яна бир дарё — халқ ижодидир. Халқ ижодида ҳамиша халқ донолиги ҳам, халқнинг ҳаёт тарзи ҳам, халқ қалби ҳам мукамал ифодааланган бўлади. Қўшиқларда, эртақларда, ривоятларда, латифаларда, мақолларда халқ ажиб бир даҳолик билан ўз тажрибасини, кузатишларини, ҳаёт ва инсон ҳақидаги хулосаларини ифодалайди. Оқар дарёдек ҳамиша ҳаракатланиб, янгиланиб турадиган бу манба шон ва ёзувчи учун доимо битмас-туганмас хазинадир. Ғафур Ғулом халқ ижодига муносабатда буюк Горький ўғитларига амал қилди, унинг ўзи ҳам қаламкаш дўстларига «Фольклордан ўрганайлик» деб мурожаат этди ва ўзбек халқ оғзаки ижодини кўз қорачигидек

асрашда, уни тўплаб, нашр этишда, янада бойитишда катта жонбозлик кўрсатди. Ғафур Ғуломнинг халқ ижодидан баҳраманд бўлиши ҳақида гапирар эканмиз, унинг латифа ва ривоятларни қайта ишлаб, уларга сайқал бериб, янги умр ато қилгани-ю ҳикоя ва қиссаларида фольклор асарларининг сюжетидан, бадиий приёмлари-дан эркин фойдаланганини назарда тутаётганимиз йўқ. Энг муҳими, Ғафур Ғулом бутун ижоди давомида халқ оғзаки ижодининг руҳига содиқ қолди, унинг намуналарида мужассамлашган халқ қалбини, характерини, зукколигини ўз асарларига кўчириб ўтишга интилди. Халқ ижодига бундай муносабат Ғафур Ғулом асарларига теран халқчиллик бахш этди, уни беқиёс юмор билан бойитди, асарларида оригинал ва кутилмаган образларга, дою ҳикматларни эслатувчи маънодор ибораларга кенг йўл очиб берди.

Ғафур Ғулом ижодига озиқ берган қудратли дарёлардан яна бири улуғ рус адабиётидир. Ғафур Ғулом рус тилини эрта ўрганди ва рус адабиётига меҳр қўйди. У Пушкин, Лермонтов, Некрасов, Толстой, Чехов асарларини ўқиди. Айниқса, Максим Горький ва Владимир Маяковский ижоди билан танишиш Ғафур Ғуломнинг ижодий ўсишига бағоят самарали таъсир кўрсатди. У Горькийдан меҳнаткаш халқ оммасининг қалбини, дардларини чуқур ҳис қилишни ўрганади, горькийча «инсон мағрур жаранглайди» деган принципни бутун ижодининг мағзига сингдириб юборади. Маяковскийни эса кўпгина мақолаларида ўзининг устози деб атайтиди. Маълумки, Маяковскийдан ўрганишда баъзан бир томонламаликка ҳам йўл қўйилган эди. 20 — 30-йилларда айрим шоирлар Маяковскийнинг новаторлигини фақат бадиий форма билан, шеърининг ташқи кўриниши билангина боғлашган ва поэзиямизда Маяковский традициясини давом эттиришни шеър сатрларини «зинапоялар»га ажратиб ташлашдангина иборат деб тушунишган. Табиийки, масалага бундай ёндашиш Маяковский тажрибасининг қимматини пасайтириш билан бирга новаторликнинг моҳиятини ҳам торайтиришга, Маяковский кашф этган эстетик принципларни камситишга олиб келарди. Бу эса, совет поэзиясининг ривожига салбий таъсир кўрсатмай қолмас эди. Маяковский ижоди билан яқиндан танишар экан, Ғафур Ғулом улуғ шоирнинг новаторлигини тўғри тушунди, унинг совет адабиёти ривожига

қўшган ҳиссасини сезгирлик билан пайқади: Фафур Фулом Маяковский ҳақидаги мақолалардан бирида шундай ёзади: «Маяковский мисраларини мантиқий зарбга қараб бўлиб ташлайди. Аммо бу шеърний приём—масаланинг асосий жиҳати эмас. Маяковский поэзияси ва поэтикасининг туб моҳияти бошқа нарсада. Маяковский поэзияси ўз замонасининг революцион ғоялари билан мукамал суғорилган, Ленин партиясининг жарчиси бўлган, ғоят катта мазмунга мувофиқ янги, революцион формага ҳам эга бўлган поэзиядир». Масалага бундай ёндошиш оқибатида Фафур Фулом Маяковскийдан поэзиянинг моҳиятини, совет шоирининг юксак ижтимоий бурчини, шеърдаги революцион пафосни, оташин жўшқинликни, фикрий теранлик ва ҳислар тугённи, поэтик образ яратишда дадилликни, шеърнинг янгича шаклини ўрганди. У 20-йиллардаёқ биринчилардан бўлиб Маяковский асарларини ўзбек тилига таржима қилди. Буларнинг барчаси Фафур Фулом асарларининг ғоявий-бадий камолотига жуда катта ёрдам берди.

Ниҳол қуёш нурларидан баҳра олиб камол топгандек, Фафур Фулом ижоди ҳам шу уч қудратли адабий традициядан озиқланиб ривож топди. Бироқ шуни алоҳида таъкидлаш керакки, ҳеч қачон ҳеч қаерда ҳеч қайси буюк шоир ёхуд адиб фақат традициялар доирасидагина чекланиб қолган эмас. Адабий традиция ёзувчи учун, шу жумладан, буюк истеъдод эгаси учун ҳам ўз мустақил йўлидан бориб, балоғат чўққиларига кўтарилганда пиллапоялик ролини ўйнайди, холос. Қуш ҳаво оқимига таяниб учганидек, истеъдодли шоир ҳам адабий традицияга таяниб маҳорат юксакликларига парвоз қилади. Албатта, Фафур Фулом ҳам бундан мустасно эмас. У адабий традицияларга ижодий муносабатда бўлди. Уч қудратли адабий традиция унинг ижодида бир-бири билан боғланмаган уч мустақил куч бўлибгина қолгани йўқ, балки Фафур Фулом шахсиятида улар бир-бирлаш билан чамбарчас боғланиб кетди. Бошқача айтганда, Фафур Фулом бу традицияларни синтезлаштирди ва улар асосида бутун ижоди давомида изчил амал қилган эстетик принципларни барпо этди. Бу масаланинг энг муҳим томонидир. Шарқ классик адабиётининг намояндалари тажрибаси ҳам, рус ва жаҳон шоирларининг практикаси ҳам, халқ оғзаки ижоди ҳам Фафур Фулом учун, биринчи навбатда, ижоднинг энг асосий масалала-

рига тўғри ва мукаммал жавоб топишга ва бу жавобларни эътиқод даражасига кўтаришга ёрдам берди. Хўш, булар қандай масалалару Ғафур Ғулом уларга нима жавоб топди? Бошқача айтганда, Ғафур Ғуломнинг эстетик принциплари нимадан иборат? У сўз санъатининг аҳамиятини, жамият ҳаётига муносабатини, ҳаётдаги ролини қандай тушунган? У шоир деб кимни танигану, унинг ижтимоий бурчини, халққа муносабатини нима деб билган? Истеъдодли сўз санъаткорларининг ҳаммаси ижодининг барча босқичларида бу масалалар ҳақида ўйлайди ва уларга жавоб излайди. Ғафур Ғулом ҳам ижодининг биринчи қадамлариданоқ шу масалалар ҳақида фикр юритди. Бунга амин бўлиш учун унинг 1923 йилда ёзган «Гўзаллик нимада?» деган кичкина шеърини эслаш kifоя. Ундан кейин ҳам Ғафур Ғулом адабий-танқидий мақолаларида бўлсин, шеърларида бўлсин тез-тез бу масалалар билан боғлиқ мулоҳазаларни баён қилган. Масалан, 1931 йилда ёзган мақолаларидан биринида у шоир меҳнати ҳақида шундай дейди: «Шоир денгиз соҳилида кўзойнакни олиб, мавжлардангина илҳом олмайди, балки шоир жамиятнинг орасига кириб борсин, жамиятнинг ҳар ҳаракати шоир учун ана, бир илҳом».

Бу мулоҳаза муайян мунозаравий йўналишга эга. У 20-йиллардаги ғоявий-эстетик кураш жараёнида туғилган. Гап шундаки, 20-йилларда муайян гуруҳларга мансуб шоирлар поэзияни «илоҳий фаолият» деб атамасалар-да, уни кундалик ҳаётдан, турмушдан юқори турувчи, аллақандай юксак руҳнинг, кўтаринки, самовий мавҳумиятнинг, заминдан ажралган афсонавий гўзалликнинг ифодаси тарзида талқин қилар ва шу принципдан келиб чиқиб, ижод этар эдилар. Ёш совет шоирлари ва, биринчи навбатда, Ғафур Ғулом шеърятни, сўз санъатини бундай бир ёқлама тор талқин қилишга кескин қарши чиқади ва унга қарши ўлароқ санъатнинг ижтимоийлиги ҳақидаги марксча қарашни, прогрессив жаҳон адабиётининг бой практикаси неча марталаб исботлаган принципни тарғиб қилади. Ғафур Ғуломнинг наздида ҳар қандай шоир энг аввало ўз юртининг граждани бўлиши керак. Шеърят халқ дилининг ифодаси, шоир эса халқ қалбининг таржимони. Бинобарин, у ҳамиша шу халқи, юрти ҳақида, унинг бахту саодати, эркин ҳаёти ҳақида ҳақиқатни айтиши керак. Бу муқад-

дас бурчни бажара олмаса, шоир шундай ҳукм чиқаради:

Халқинг манфаатин кўзлай олмасанг,
Ватан саодатин ўйлай олмасанг,
Таржимон тилингни лол ўлгани хуш —
Хуррият мазмунин англаёлмасанг.

Шеърнинг манбаи — ҳаёт. Ҳаёт битмас-туганмас гўзалликка бой. Айниқса, эркин ижодкор инсоннинг меҳнаткашлиги, яратувчилиги ҳар қандай шеърга жон ва руҳ бахш этиши мумкин. Фафур Гулом жуда кўп шеърларида ҳаётимиз, одамларимизнинг улуғворлигини таъкидлайди ва шеърнинг қимматини шу улуғворликни қай даражада ифодалагани билан ўлчаш кераклигини айтади. У 1947 йилда — фашист босқинчиларига қарши шафқатсиз уруш тугаганига икки йил тўлар-тўлмас кунларда ёзган «Биринчи шеър» асарида юқоридаги фикр-ни совет кишиларининг ҳарб майдонидаги мислсиз фидокорлигидан туғилган ташбеҳда чиройли ифодалаган:

Ҳалок бўлган бир солдатнинг
Кўйлагидек лола ранг
Битта полкнинг байроғи,
Минг «Шоҳнома» достонини
Қонлар билан биттулик.

Бошқа бир шеърида эса даладаги тинч, осуда, аммо замирида фавқулодда фидокорлик, қаҳрамонлик мужассам бўлган меҳнат манзараси қуйидаги поэтик образни туғдиради:

Далада бўй етган бир қиз кетмон-ла
Шеъримдан гўзалроқ қатор олмоқда,
Ун мингча қаламга перо бўлгудек
Кетмондан бу қалам ортда қолмоқда.

Фафур Гулом поэзиянинг вазифасини фақат ҳаёт шаънига мадҳия бўлиб жаранглашдан иборат деб тунунмайди. У ҳаётнинг мураккаблигини, янги жамият қуриш ғоят қийин жараён эканини яхши билади. Совет кишиси фидокор, меҳнаткаш, юксак эътиқодли одам. Лекин шу билан бирга ҳали «юрак пучмоғида қолган кирлар» ҳам бор. Модомики, шундай экан, шеър келажакка чорловчи хитоб, тантанавор кайфиятларни ифодаловчи шодиёна нидо бўлиши билан бирга, инсон юра-

гидаги иллатларни жизғанак қилиб куйдирувчи оташ ҳам бўлиши керак:

Шоир — юракларга ҳукм этади,
Ул — рентген нуридай ўта кўрувчи.
Юрак пучмоғида қолган кирларни
Қалам билан тозалов шоирнинг иши.

Хуллас, шоирнинг қўли ҳамиша давр томирида, қулоғи халқининг кўксига бўлиши керак. Халқ ҳаётидаги ҳар бир янгилик, ҳар бир жиддий воқеа шоир қалбида акс садо бериши лозим. Ғафур Ғулом сўз санъаткорларини ҳамиша ҳаёт билан ҳамнафас бўлишга, ундаги янгиликларни бениҳоя сезгир қалб билан илғаб олишга ундайди. Мақолаларидан бирида Ғафур Ғулом бу фикрни ўзига хос ўткирлик билан шундай ифодалаган: «Девордаги дуторнинг ёнидан пашша ўтса билинганидек, шоирнинг ҳам қалби сезгир бўлиши керак».

Ғафур Ғулом кўпгина мақолаларида ҳам, шеърларида ҳам ўзининг осийлик, шарқлик шоир эканини, бахтиёр ўзбек халқининг шоири эканини алоҳида ифтихор билан таъкидлайди. Унинг «осийлик шоир қонида Кремль юлдузи доим омухта». Унинг «илҳом уфқи Куриль оролидан Африкагача», негаки «халқи ва давлати ҳимоя қилган шеърининг уфқи кенг, парвози баланд». Ғафур Ғулом социалистик жамият ўтмишида эзилган халқларга бахт-саодат, тенглик ва адолат бахш этибгина қолмасдан, халқларнинг ижодий имкониятлари тўла намоён бўлиши учун ҳам, маданиятнинг, санъат ва адабиётнинг гуллаб-яшнаши учун ҳам ҳамма зарур шароитни туғдириб берганини, буларнинг ҳаммаси буюк Ленин ғоялари туфайли, Коммунистик партиянинг ленинча доно сиёсати туфайли рўёбга чиққанини жуда яхши билади. Шунинг учун ҳам Ғафур Ғулом коммунизм билан шеърят эгиз — оғани эканини қайта-қайта таъкидлайди. Унинг назарида Ленин ғояларига содиқлик, ҳар шеърни коммунистик идеал нурлари билан мунаввар этиш совет шоирининг муқаддас бурчи. Совет шоири учун ғоявийлик, ҳаққонийлик, виждонийликнинг олий кўриниши ҳам шунда:

Мен ўзбек шоирман,
Ўз халқимнинг тилиман,
Қалбим буюрганни

Айтиб келдим ҳамиша.
Ленин парваршини
Топган ўзбек элиман,
Бу куним, келажагим
Барчаси Лениппеша.

Шу тарзда коммунизм ишига садоқат, халқ манфатига хизмат қилиш, унинг бахтини, курашини, меҳнати-ни куйлаш Фафур Фулом учун ижоднинг бош принциплари бўлиб қолди. Бу эстетик принциплар бора-бора унинг эътиқодига айланди. Шоир бутун ижоди давомида шу эътиқодга амал қилиб, партиявийлик ва ғоявийлик руҳи билан суғорилган чинакам халқчил асарлар яратди. Бу эътиқод Фафур Фуломга шеърят бобида чинакам новатор бўлиш, ўзбек шеърятининг имкониятларини беқиёс кенгайтириш, ўзбек халқи номидан шеърый тил билан бутун жаҳонга мурожаат қилиш имконини берди.

* * *

Кўпқиррали истеъдод соҳиби Фафур Фулом шоир сифатида бутун бир поэтик олам яратди. Албатта, Фафур Фулом қалами остидан чиққан ҳар қайси шеър, ҳар баллада, ҳар манзумани муқаррар тарзда бадиий камолот намунаси сифатида қараш тўғри бўлмас эди. Унинг шеърлари орасида баъзан шоир имкониятларидан пастроқ даражада яратилган, эҳтиросли илҳом қистови билан эмас, кундалик заруратлар туфайли туғилган асарлар ҳам учрайди. Бунинг таажжубланидиган жойи йўқ. Қўлига қалам тутган кунидан бошлаб умрининг охиригача беистисно доҳиёна асар ёзган ёзувчи тарихда бўлган эмас ва бўлмайди ҳам. Буюк шоирнинг қиммати, инсониятнинг бадиий тафаккури ривожигаги ўрни унинг ижодида мавжуд бўлган бирор қусури билан эмас, ижодининг бақувват томонлари билан, тарғиб қилган ғояларининг инсонийлиги билан, замондошлари қалбини қай даражада мукамал ифодалаб, уларнинг маънавий дунёсини қай даражада бойита олгани билан ўлчанади. Фафур Фулом ҳар қанча буюк истеъдод эгаси бўлмасин, айти чоқда, у инсон эди ва инсоний заифликлар унга ҳам бегона эмас эди. Турмуш унга фақат нашъу намою, шоду хуррамлик ато қилган эмас, балки уни кўпгина зиддиятлар, изтиробли синовлар билан ҳам тўқнаштир-

ган. Буларнинг таъсирида баъзан шоир қалами сустлашиб, эҳтирослар тўлқини пасайиб, ўртамиёна шеърлар ҳам туғилган бўлиши мумкин. Бироқ бу ўринда бизни, биринчи навбатда, унинг шоир сифатидаги кучли томонлари, Фафур Фулом номининг адабиёт тарихига мангу муҳрланишига сабаб бўлган фазилатлари қизиқтиради. Биз шоир яратган бетакрор, беқиёс, поэтик олам ҳақида гапирар эканмиз, унинг совет поэзияси хазинасига қимматбаҳо ҳисса бўлиб қўшилган дурдона асарларидан бино бўлган оламини кўзда тутамиз. Бу олам юксак инсоний ғоялар билан суғорилган, рангларга, жилоларга бой оламдир. Унинг рангларида социалистик воқеликнинг нурли қирралари, жилоларида — замондошимиз маънавий оламининг кўпгина томонлари ўз аксини топган.

Фафур Фулом поэзиясининг энг муҳим фазилатларидан бири — унинг ҳаётийлигидир. Ҳаётийлик масаласи поэзияда реализмнинг шаклланиши ва қарор топишида энг муҳим, марказий масалалардан биридир. Гарчи поэзия сўз санъатининг бир тури сифатида ҳамма вақт, ҳамма замонларда воқеликни акс эттирган бўлса-да, шеърят билан объектив олам ўртасидаги алоқа доимо ҳам кўнгилдагидек бўлаверган эмас. Шундай даврлар ҳам бўлганки, унда турли эстетик системалар, турли идеологик концепциялар таъсирида кундалик оддий ҳаёт-ҳодисаларнинг шеърят остонасидан ҳатлаб ўтиши мушкул бўлиб қолган. Аммо, буюк шоирлар ижодида реал ҳаёт сунъий тўсиқларни енгиб ўтиб, поэзияга ҳокимона кириб келар, ўз ривожланиш тенденциялари билан унга жонли мазмун бахш этар эди. Умуман, поэзиямиз тарихини ҳаётийлик сари олиб борувчи изланишлар йўли деб таърифлаш мумкин.

Фафур Фулом поэзиянинг ҳаётийлигига интилар экан, биринчи навбатда, Белинскийнинг объектив борлиқдаги ҳамма буюмлар, ҳар қандай ҳодисалар поэзиянинг предмети бўлиши мумкинлиги ҳақидаги фикрига таянди; қолаверса, Маяковскийнинг бой ижодий тажрибаси унга қўл келди. Уларга таяниб, Фафур Фулом ўзбек адабиёти тарихида биринчи бўлиб реал воқелик билан шеърят ўртасидаги тўсиқларни узил-кесил олиб ташлади. У ўз ижодида фақат реал ҳаётга мурожаат қилди, шеърларининг мазмуни, мавзунини ҳам реал ҳаётдан олди. Фафур Фуломнинг поэтик образлари системаси заминида ҳам

кундалик турмушда мавжуд бўлган нисбатлар, реал ҳаёт туғдирган ассоциациялар, қиёслар ётади. Фафур Гулом ҳақиқий новатор шоирга хос дадиллик билан шеър оҳанглари ва вазнига турмуш оҳанглари, кундалик ҳаёт гулдуросини олиб кирди, ниҳоят, жимжимадор сунъий поэтик тил ўрнига халқнинг рангларга бой, серқочириқ, образли тилидан, унинг юморидан жуда кенг фойдаланди. Оқибатда, унинг поэзияси минглаб иплар орқали халқ ҳаёти билан чамбарчас боғланган поэзияга айланди. Ҳаётнийлик — Фафур Гулом шеъриятининг томирида гупириб оққан қон, унга жон ато қилган қудрат бўлди. Шу туфайли Фафур Гулом шеърияти халқимизнинг ярим асрлик фидокорона кураши ва меҳнатини, маънавий камол топиш жараёнини ифодаловчи йилнома даражасига кўтарилди ва ҳар бир китобхон учун ардоқли ҳамда ибратли поэзия бўлиб қолди.

Фафур Гулом шеъриятининг ҳаётнийлиги, даставвал, унинг тематик диапазонида кўринади. Шоир ўзи айтганидек, унинг илҳом уфқи Куриль оролларида Африкагача — бениҳоя кенг. Фафур Гулом поэзияси тематик жиҳатдан социалистик воқелигимизнинг ҳамма томони ни тўла қамраб олган десак, хато бўлмайди. 30-йиллардан бери ҳаётимизда содир бўлган бирор йирикроқ ҳодиса йўқки, у шоир қалбида акс садо бериб, шеърний шаклга кирмаган бўлсин. Мана, 30-йиллар, шоирнинг адабий ҳаётимизда катта ҳодиса бўлган «Динамо» ва «Тирик қўшиқлар» тўпламлари ҳам, шу даврда яратилган бошқа поэтик асарлари ҳам социалистик қурилиш пафосини, эркин меҳнат нашъасини, янги ҳаётнинг гўзаллигини акс эттиришга бағишланган. Унинг шеърларида мамлакатни социалистик индустриллаштириш, қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш, маданий революция, хотин-қизларни озод қилиш, янги социалистик муносабатларни барпо этиш каби даврнинг энг долзарб, энг йирик воқеалари ўз ифодасини топган. Топганда ҳам, умумий, мавҳум тарзда, шунчаки актуал темани ёритиш қабалида эмас, шоирнинг дил-дилига таъсир этган, онгида чуқур из қолдирган, ҳис-туйғуларини жунбишга келтирган жонажон иши тарзида ифодаланган. Бунга амин бўлиш учун Фафур Гуломнинг «Турксиб йўлларида», «Яловбардорликка», «Диктатура», «Олқиш», «Алкоголь», «Тагдўзи» каби шеърлари, «Кўкан», «Эгаларни эгаллаганда», «Текстилькомбинат ва Миср

эхроми» каби поэмалари, «Тўй», «Икки васиқа» каби манзумаларини эслаш кифоя.

Улуғ Ватан уруши йилларида эса, Фафур Гулом урушнинг биринчи кунлариданоқ ўзини сафарбар ҳис этди. Тўрт йиллик уруш даври шоир учун шиддатли ижод йилларни бўлди. Фафур Гуломнинг уруш йилларида яратган шеърлари чуқур ватанпарварлик руҳи билан суғорилган асарлар эди. Улар социалистик Ватан чаманига ифлос панжаларини чўзган фашист босқинчиларидан бутун вужуди билан нафратланган, она юрт озодлиги йўлида жон фидо этишга тайёр турган гражданин — шоирнинг муҳаббат ва нафрат тўла қалбидан ёлқиндай отилиб чиққан оташин ҳайқириқлар эди. Унинг шеърларида миллионлаб совет кишилари ўша йилларда ўз қалбларида жўш урган ҳисларнинг, вужудларини ўртаган фикрларнинг акс садосини кўрдилар. Бу шеърлар ғоят сэмимийлиги, инсонийлиги туфайли урушнинг энг оғир дамларида халқимизга мадад берди, руҳини бардам қилди. Шоирнинг бундай шеърлари қаторида «Кузатиш», «Қиш», «Соғиниш», «Хотин», «Бизнинг кўчада ҳам байрам бўлажак», «Сув ва нур» кабиларни тилга олиш лозим. Унинг шеърларида давримизнинг энг илғор, энг прогрессив ғоялари жуда катта поэтик куч билан тараннум этилди. Бу фикрнинг далили сифатида икки шеърни батафсилроқ кўрайлик.

«Мен яҳудий» фашист босқинчиларининг ирқчиллик назариясини фош қилувчи поэтик асар. Маяковский традицияларига амал қилиб, ўтқир сиёсий айбнома тарзида ёзилган бу шеърда совет шоирининг интернационализм байроғига содиқлиги яққол кўриниб турибди. Совет шоири учун ҳамма халқлар ҳам улуғ, ҳар қайси халқ тарихда ўз ўрнига эга, шунинг учун ҳар қайси халқ теран ҳурмат ва муҳаббатга сазовор.

Совет лирикасининг шоҳ асарларидан бири бўлган «Сен етим эмассан» шеърисида Ватанимиз халқлари ўртасидаги мустаҳкам дўстлик, чуқур интернационализм туйғуси, совет кишиларига хос бўлган жўмардлик, эзгулик, гуманизм ёрқин ифодаланган. Шеър марказидаги лирик қаҳрамон образида совет кишисининг энг муҳим фазилатлари мужассамлашган. У уруш туфайли етим қолган болалар фожиасини ўз шахсий фожиасидай қабул қилади, айни чоқда, у шуни яхши биладики, советлар оиласида бу болалар етим қолмайдилар — ҳар бир

совет кишисининг қалбидаги муҳаббат оташи болаларни иситади, уларга таскин беради. Шу тарзда шеърда социалистик гуманизмнинг моҳияти гоят зўр самимият билан очиб берилган.

Урушдан кейинги йилларда ҳам Фафур Фулом шеърлари билан замон талабларига ҳамиша «лаббай» дея жавоб бериб келди. Бу даврда том маънодаги замонавийлик, сиёсий ўткирлик, эҳтиросли қалб билан социалистик гоёларни тарғиб қилиш шоир шеърлятида янада кенгроқ аҳамият касб этди. Урушдан кейинги йилларда жаҳондаги барча халқлар янги уруш оловини ёқувчиларга қарши тинчлик ва демократия учун қудратли кураш бошлаганларида Фафур Фулом бу курашнинг олдинги сафларидан ўрин олди. Унинг «Яшасин тинчлик!», «Поль Робсонга», «Биз тинчлик истаймиз», «Бу сенинг имзонг», «Тинчлик минбаридан», «Тинчлик нашидаси», «Тинчлик аҳди учун» каби чуқур публицистик руҳ билан суғорилган шеърларида миллионлаб одамлар қалбида жўш урган тинчлик истаги ёрқин ифодаланган.

Фафур Фуломнинг бу давр шеърлятида интернационализм руҳи янада чуқурлашади. У «Қозоқ элининг улуғ тўйи», «Қардош тожик халқига ўзбек халқидан салом», «Самад Вурғунга», «Улуғ Богдан номига ёзил, эй шеърим» каби поэтик асарларида Ватанимиз халқлари ўртасидаги бузилмас дўстликни улуғлади. Шоир халқлар дўстлиги ҳақида ёзар экан, тенг ҳуқуқли қардош халқлар оиласининг сардори — рус халқи тўғрисида, унинг тарихий хизматлари, ажойиб фазилатлари ҳақида, айниқса, тўлқинланиб куйлайди. Масалан, «Улуғ рус халқига» шеърда шоир тарих ғилдирагини янги издан юришга мажбур этган заковатли, қудратли халқ образини яратади.

Фафур Фулом Осиё ва Африка халқларига ҳам кўпгина шеърлар бағишлаган. Бу шеърларда у ҳақиқий совет кишисига хос интернационализм ва гуманизм билан қўшни халқлар тақдирини куйлайди — у ҳинд халқининг курашига ҳамдардлик билдиради, Жазoirнинг озод бўлиши, араб халқлари ҳам ёруғ истиқболга эга бўлажagini, хитой халқининг қудрати ва меҳнатсеварлигини куйлайди. Бу шеърлар яна бир карра шунини исбот қиладики, Фафур Фулом улкан шоир сифатида ўзини даврнинг кўзи, қулоғи ва виждони деб билар, бутун дунёнинг тақдирини учун масъулият ҳисси, жаҳон халқларининг

тинчлиги, бахти, фаровонлиги учун масъулият ҳисси ҳамиша унинг илҳомига жўшқинлик бағишлар эди.

Урушдан кейинги йилларда Ғафур Ғулом поэзиясининг тематикаси қанчалик хилма-хил ва ранг-баранг бўлмасин, шоир учун энг ардоқли, унинг қалбига энг яқин бир тема бор эди. Бу — жонажон халқининг тарихий тақдири, бугунги ҳаёти, кураши ва меҳнати билан боғлиқ темадир. Бу тема Ғафур Ғулом шеърятининг марказий темаси бўлиб, унинг шеърларида хилма-хил шаклларда намоён бўлади.

Ғафур Ғулом ўзбек диёрининг ўхшаши йўқ жамолини тараннум этувчи дилбар манзаравий шеърлар яратади, («Куз келди»), яшнаётган социалистик шаҳарларимизни мадҳ этади («Тошкент»), ўқувчилар, студентлар ҳаётини акс эттиради («Аввал ўқи»), пахтакор меҳнатини улуғлайди («Икки миллион», «Қурултой минбаридан», «Тошкент пахтакорларига қутлов»). Унинг жуда кўп шеърлари ўзбек ёшларига, ўзбек аёлларига ва ўзбек кексаларига мурожаат шаклида ёзилган бўлиб, унда шоир саҳий қалб билан ўзининг ҳаёт ҳақидаги ўйлари ва туйғуларини китобхонга тақдим этади. Ғафур Ғулом ўзбек халқининг ҳаёти билан боғлиқ қайси темада ёзмасин, унинг шеърларининг қон-қонига халқимизнинг бугунги камолидан ифтихор туйғуси сингиб кетган. Бу туйғуни, у айниқса, «Ўзбек элининг гурури», «Шараф қўлёмаси» каби шеърларида фавқулудда зўр маҳорат билан ифодалаган.

Ғафур Ғулом ўз тақдиридан, халқининг тақдиридан мамнун, бугунги куни билан фахрланувчи, эртаги истиқболга ишонч билан қарайдиган бахтиёр шоир эди. Айни чоқда, бу бахтнинг ғойибдан келмаганини ҳам яхши биларди. «Ким эдигу ким бўлолдик?» деган поэтик саволни у ўз шеърларида кўп тилга олар ва ўтмишдаги зулмат ичида қашшоқ ҳаёт кечирган халқ бугун чинакам гўзал ҳаётга, бахтга муяссар бўлган бўлса, бу тарихий ўзгаришнинг бош ижодкори Ленин эканини кўп таъкидлар эди. Шунинг учун ҳам Ғафур Ғулом шеърларида Ленин темаси марказий темалардан бири бўлди. У сўнгги китобларидан бирини «Ленин ва Шарқ» деб атади. Шу китобга кирган шеърларида Лениннинг буюклигини, жаҳондаги ҳамма халқлар тақдирини ўйлаган донишманд инсон эканини куйлади. Бу шеърларда ўзбек халқининг халқлар доҳийсига муҳаббати жуда ёрқин

ифодаланган. Гафур Гулом поэзиясида Ленин темаси ҳамиша Коммунистик партия, Октябрь ва коммунистик келажак темалари билан чамбарчас боғлиқ ҳолда намоён бўлади.

Тематика шеърининг ҳаёт билан алоқасидан далолат берувчи иплардир. Юқоридаги қисқа обзордан кўриниб турибдики, Гафур Гулом шеърларини ҳаёт билан боғлаган иплар гоёт хилма-хил ва бениҳоя пишиқ, чийратма бўлган. Бу шоирга халқ қалбини ифодалаш, унинг туйғуларини, орзу-умидларини куйлаш имконини берган. Гафур Гулом даврнинг энг муҳим, энг актуал темаларида қалам тебратаркан, бу темаларни кўтаринки оҳангларда салобат ва ғурур билан ва, айни чоқда, чуқур самимият билан куйлади. Натижада, унинг шеърларида замонавийлик, жўшқин публицистик руҳ, сиёсий ўткирлик ажиб бир тарзда бирлашиб, Гафур Гулом поэзиясининг ҳаётийлигини таъминлади.

Гафур Гулом поэзиясидаги ҳаётийликни белгилайдиган омиллар, табиийки, фақат шу билангина чекланмайдди. Бу ўринда энг муҳим омил сифатида яна шунини айтиш керакки, унинг ҳамма шеърларида шоир шахсияти, унинг ўзига хос индивидуаллиги аниқ-равшан сезилиб туради. Шоир нима тўғрида ёзмасин, ҳаётдаги қандай ҳодисани қаламга олмасин, уларнинг ҳаммасини ўз кўзи билан кўради, ҳаммасини ўз овози билан куйлайди. Куйлаганда ҳам ўта самимият билан куйлайди. Унинг шеърлари юрак қаъридан отилиб чиқади ва ҳар бир шеърда шоир қалби тугал ифодаланади. Гафур Гулом шахсиятининг ўзига хос қирраларини, юзлаб шеърлар орасидан уникини беҳато ажратиш олишга имкон берадиган индивидуаллиги, биринчи навбатда, шоирнинг поэтик тафаккурида, у яратган образлар системасида, умумлашмаларида, ҳаёт ҳақидаги, инсон тўғрисидаги фалсафий хулосаларида ифодаланган. Гафур Гулом кўпгина шеърларида шундай образлар топадики, улар ўзининг қабариклиги, чуқур мазмунни ўзига жо қилиши билан китобхонни ҳайрон қолдиради. Айни чоқда, бу образлар шоир тасаввур кучининг маҳсули эмас, балки реал воқеликдан, кундалиқ ҳаётдан олинган бўлади. Бу фикрнинг исботи тарзида «Турксиб йўлларида» шеърини кўрайлик. Бу шеърнинг тарихи ҳаммага маълум. Туркистон—Сибирь магистраль темир йўлининг қурилиши мамлакатимизни индустриллаштириш соҳасидаги энг

йирик тадбирлардан бири эди. Бу қурилиш Ўрта Осиёни марказ билан боғлашидан ташқари, минглаб одамлар учун коллектив меҳнат ва коллективизм психологиясини ўзлаштириш мактаби ҳам бўлди. Албатта, ўша йилларда Турксиб қурилиши бутун мамлакатнинг диққат марказида турган эди. У ҳақда юзлаб, минглаб мақолалар, репортажлар, очерклар, шеърлар, поэмалар яратилган. Бироқ улардан бир қисмигина бизнинг кунларимизгача етиб кела олди. Булар орасида Фафур Гуломнинг ҳам шеъри бор. Хўш, бунинг сабаби нимада? Фафур Гулом шеърига йиллар давомида сўнмайдиган жон ато қилган нарса нима? Бу — шеърда шоир индивидуаллигининг мавжудлигидир, ўзига хос ёрқин поэтик тафаккурнинг борлигидир. Фафур Гулом «Чўлда, саҳрода темир йўл қурилди, бу — яхши, яшанг, қурувчилар», деб оддийгина ахборот бериш йўлидан, воқеаларни қайд этиш йўлидан бормади, балки социалистик қурилиш фактининг моҳиятини жуда чуқур идрок этиб, уни кенг кўламли, мазмуни теран поэтик образда очиб берди. Шеърдаги марказий поэтик образ — йўл образидир. Ҳар бандда шоир йўл ҳақида, унинг қадимийлиги ҳақида гапирди. Кўҳна йўллар... асрлар давомида не-не фотиҳлар, қонхўр босқинчилар «қон» дея зулм карвонини етаклаб ўтган йўллар... Бу кўҳна йўллардан асрлар давомида оч-яланғоч, жабрдийда халқ «нон» дея судралиб ўтган. Фақат эрк шабадаси эсиб, янги ҳаёт қуёши чарақлаб чиққанидан кейингина бу йўллар ўзгарди — энди улардан озодлик шиорини янгради, янги ҳаёт карвони елади. Шу тариқа, йўл образи шеърда икки даврни бир-бирига таққослаш воситасига айланган. Шоир шу таққос билан иккала даврнинг моҳиятини яққол манзараларда, қуюқ рангларида очиб берган.

Шоирнинг поэтик тафаккури, индивидуаллиги урушдан кейинги йилларда яратилган «Тошкент» шеърида ҳам жуда ёрқин кўринади. Шоир шеърнинг замирига, композицион марказига қутлуғ байрам арафасида эрта тонгда энди уйғониб келаётган шаҳарнинг поэтик образини қўяди. Шеър тонг манзарасини тасвирлашдан бошланади. Шоир нигоҳи уфқ этагидаги майин қизилликни ҳам, сўнгги кулимсаш билан термилётган Зухро юлдузини ҳам, тарновда қанотини тузатаётган ўсмир чумчуқчани ҳам, ҳовли саҳнида ғимирсиб юрган кампирни ҳам кўради. Бу деталлар бениҳоя жонли манзара

яратибгина қолмай, китобхон қалбида нурли бир кайфият ҳам туғдиради. Шеърнинг кейинги мисраларида шоирнинг нигоҳи фавқулодда ўткирлигига, қалби табиатнинг энг сирли, энг латиф томонларини ҳис қила олишига амин бўламиз. Мана, шоирнинг моҳирона қалами тасвирлаган кеч куз тонготарининг манзараси:

Майсаларнинг сочига
Қиров қўниб қолибдир.
Булоқнинг ҳоври кетиб
Лаби тўнғиб қолибдир.

Шундан кейин лирик қаҳрамон аста шаҳар кезади ва шоир ҳар бандда конкрет деталь орқали уйғонаётган шаҳарнинг бирор томонини ифодалайди. Охир-пировардида, тўлақонли ҳаёт кечириётган, шиддат билан меҳнат қилаётган, кўҳна ва айни чоқда, навқирон социалистик Тошкентнинг шу қадар мукамал образи пайдо бўладики, бу поэтик образ китобхоннинг қалбида ҳам шундай илиқ туйғулар уйғотадики, юракда Ватан муҳаббати булоқдай жўш ура бошлаганини, ўз она-шаҳримиз учун бир дунё ғурур, қувонч ва мамнуният вужудимизни қамраб олганини ҳис қиламиз. Шунинг учун ҳам шеърнинг сўнгги бандида шоир чиқарган поэтик хулоса қалбингиздаги ҳис-туйғуларга эш бўлиб кетади, ўз фикрингиздай жаранглайди:

Бебаҳо Тошкентимиз, наҳоринг кундуздан шан,
Меҳнаткаш, мунис, ўртоқ, қадрдон, дўст, эмукдош,
Қиши ёз, кузи баҳор, туни кунидан равшан,
Лондон, Париж, Румога алишмайман кўҳна Шош.
Муқаддас совет элин
Қўркисену бахтлисен.
Шарқда улуғ дарича,
Ўзбек пойтахтисен.

Ана шу тарзда тонг чоғи уйғонаётган шаҳар ҳаётидан олинган жонли деталлар бир ипга тизилиб, улкан бир ҳақиқатни очишга, салмоқли мазмунни ифодалашга, социалистик ҳаётнинг гўзаллигини барқарор этишга хизмат қилади. Ғафур Ғулом шахсиятидаги оригиналлик, ўзига хос поэтик тафаккур шоирга энг ўткир ижтимоий-сиёсий хулосалар ва фикрларни ҳам ғоят самимий тарзда чуқур инсоний жозиба билан ифодалаш-

га имкон берган. Фафур Ғулом поэзиясидан бундай мисолларни юзлаб келтириш мумкин.

Фафур Ғулом шеърятининг ҳаётийлигини таъминлаган муҳим факторлардан яна бири миллийликдир. Миллийлик Фафур Ғулом поэзиясининг либоси ёхуд безаги эмас, балки шеърнинг ички мазмунидан табиий равишда келиб чиқадиган хусусиятдир. Шоир ўз халқининг бугунги ҳаётини ҳам, кўп асрлик тарихини ҳам жуда яхши биларди, халқимизнинг урф-одатлари, расм-русмлари, яшаш тарзи, хуллас, миллий ўзига хослигини вужудга келтирувчи психологияси унга жуда яхши таниш эди. Фафур Ғулом шеър ёзар экан, ана шу билимидан кенг фойдаланади, натижада унинг тасвирида ўзбек ҳаётининг турли қирраларини қуюқ рангларда акс эттирувчи ажиб манзаралар вужудга келади. Бу манзаралар эса ўз навбатида шеърга ҳаётийлик бахш этади, унинг қалбимизга кириб боришини осонлаштиради. Шоирнинг «Чин арафа» шеърини олайлик. Шеър 1945 йилда — фашизм устидан оламшумул ғалаба қозонилган йили Октябрь байрами арафасида ёзилган. Унда ўша кезларда бутун Ватанимиз бўйлаб кезиб юрган умумхалқ шодлиёнаси, ғолиб халқ қалбидаги кўтаринки кайфият жуда яхши ифодаланган. Шоир шундай деталлар топганки, улар шеърнинг рангларига, жилоларига такрорланмас миллий тус берган ва унинг бениҳоя ҳаётий чиқишига сабабчи бўлган:

Шодлик қўшини босди саодат кўчасини,
Гўдаклар жаранглатар ҳайитлик тангасини.
Келинчаклар ахтарар пардоз қутигасини,
Қирқ кокил бўлсин, дейди, қистайди янгасини,
Бугун чин арафадир.

Ўз халқни ҳаётини мукамал билган, унинг психологиясини чуқур ҳис этган, халқчиллик қон-қонига сингиб кетган шоиргина беш мисрали бир парчада шунчалар тугал ва рангдор манзара яратади. Фафур Ғулом биринчи қарашда шеърятдан олис ҳодисалар ҳақида ёзганида ҳам миллий деталлар ва ранглардан шундай усталик билан фойдаланганки, улар шеърга жон ато қилади. Шоирнинг 1955 йилда ёзилган «Қаймоқдай шеър» деган асари бор. (Бу шеър шоир ҳаётлигида босилмаган эди, кейинчалик шоир архивидан олиниб, эълон қилинди.)

Шоир уни чорвадорларга атаб ёзган ва уларнинг йиғилишида ўқиб берган. Ҳар ҳолда, бу асар юксак поэзия намунаси бўлишдан кўра конкрет масалага бағишланган шеърини нутққа яқин туради. Унда республикамизда чорвачиликни юксалтириш зарурати ҳақида гап кетади. Адабий практикада шоирларимиз поэтик нутқ жанрига алоҳида бадиий нарузкалар юкламаган ҳолда тез-тез мурожаат қилиб турдилар. Бироқ Фафур Гулом қалами остида ҳатто шу нутқ ҳам бадиий жиҳатдан ўзига хос тароват касб этибди. Негаки, бу нутқда шоир ҳаётдан олинган миллий деталлардан кенг фойдаланиб, айтмоқчи бўлган фикрни жуда жонли ифодалайди. Мана, масалан, чорвага бепарво қарашнинг оқибатини шоир қандай таърифлайди:

Далага ҳайдаймиз, кўздан нарироқ,
Кечқурун келади, қапишган елин.
Челакни кўтариб борганда бироқ
Бир чинни сут соғмай хижолат келин.

Яна бир мисол келтирайлик. Фафур Гуломнинг 1942 йил январь ойида ўзбек халқи делегацияси составида фронтга борганда ёзган бир шеъри бор. «Мард йнгитлар қаноти» деб аталган бу шеърда «ўзбекнинг оти»га шундай таъриф берилдики, бу таъриф халқ дostonларидаги романтикага мойилликдан холи бўлмаса-да, унда отнинг тасвири гоят аниқ чиққан:

Қамиш қулоқ, ўмрови кенг, қуйруғи қалам,
Тикилганда отилади ўтлар, чақмоқлар.
Сакраганда юзлаб фарсаҳ худди бир қадам,
Сайҳасидан еру кўкка тушар титроқлар.
Қора ўсиқ киприклари остида сузгун,
Машъал каби порлар бир жуфт чағир сурма кўз:
Ел тараган ёли худди қоп-қора тутун,
Манглайида оқ қашқаси — Муштарий юлдуз.

Бунга ўхшаш ажойиб мисолларни Фафур Гулом шеъриятидан яна кўплаб келтириш мумкин. Шоир миллийликка интилар экан, халқ юморида ҳам дадил ва кенг фойдаланади. Халқимиз меҳнат қилишни ҳам, қувнаб яйрашни ҳам билладиган халқ. Ҳазил-мутойибага, латифага, аскияга мойиллик, қочириқли, ўткир ибора-

лардан ҳадиксирамаслик, «гап келганида отасини ҳам аямаслик» азалдан халқимизга хос хислат. Шоир халқнинг шу хислатини чўчимай шеърга кўчиради, унинг ўткир ибораларидан, ҳазилларидан фойдаланади, натижада шеърда шоир айтмоқчи бўлган фикр ярқираб очилиб кетади, китобхонга тезроқ етиб боради ва унинг қалбида бир умр ўрнашиб қолади. Мен Фафур Гуломнинг «Куз келди» шеърини 1945 йилда ўқиган эдим. Ушандан бери шоирнинг деҳқонга мурожаат қилиб айтган қуйидаги хитоби хотирамдан кетмайди:

Инжу доналаринг бўлмасин увол,
Чўнтаги тешилган мудроқ заргардек,
Қишнинг гулдуросин кутиб ағрайма,
Карнай овозига ишқибоз кардек.

Фафур Гулом поэзиясидаги халқчилликни, ҳаётийликни таъминлашда асарларининг тили ҳам жуда муҳим роль ўйнади. Ўз халқининг ҳаётини ҳар томонлама яхши билган шоир унинг тилини ҳам мукамал билар эди. Фафур Гулом шеърятининг тили масаласи махсус тадқиқотларга объект бўладиган катта масала. Табиийки, биз бу масала билан боғлиқ бўлган ҳамма муаммолар ҳақида фикр юрита олмаймиз, масаланинг фақат бир томонига эътиборни жалб қилмоқчимиз. Шеърят билан реал воқелик, жонли ҳаёт ўртасида бевосита мустаҳкам алоқа ўрнатиш учун курашган, жонли ҳаёт ҳодисаларини дадиллик билан шеърятга мазмун қилиб олган Фафур Гулом тил масалаларида ҳам ғоят ибратли ишлар қилган эди. Булар ичида энг муҳими — шеърятга жонли тил категорияларини, жонли сўзлашув оҳанглариини дадил олиб кириши бўлди. У ҳар қандай шеърда, ҳатто энг кўтаринки оҳангда ёзилган шеърларида ҳам тилнинг содда бўлишига, халқ тилига яқинликка, жонли сўзлашув оҳанглирига эга бўлишга интилди. Натижада унинг шеърлари янада кучлироқ ҳаётийлик касб этди, уларнинг таъсир кучи ортди. «Куз келди» шеърдан олинган парчага диққат қилинг:

Қуёшга тиг уриб учди куркинак,
«Кузак яхши бўлур» деган дарак бор.
• Қирқини бажардинг, қирқ бири — йиғим,
Қани бир этакни бар уриб юбор.

Бу парчада куркинак учишига қараб кузнинг яхши келишини айтиш билан, шеърга халқ удумини олиб кирган. «Қирқига чидаган...» деган халқ иборасини қўллаш шоир фикрини аниқ, таъсирчан ва жонли ифодалашга хизмат қилган. Ниҳоят, сўнгги мисрадаги мурожаат шеърга фавқулодда самимийлик бахш этган. Фақат энг яқин одамгина, ҳадди сиғадиган дўстгина сенга ана шундай самимият билан мурожаат қилиши мумкин.

«Тошкент» шеърдан олинган парчага қаранг:

Кўчада қий-чув кўпди. «Нима гап?» деб қарадик,
Олмоснинг сиёҳини тўккан эмиш Хадича.
Мактабга кетар эди болалар туркум-туркум,
Соат ҳам саккиз ярим, қаранг-а, ҳа, дегунча.

Бу парчанинг оҳангига эътибор қилинг — яқин одамига изҳори дил қилаётган одамнинг бамайлихотир гапи. Айни чоқда жонли иборалардан ташкил топган, ялтироқлик ва дабдабадан холи бўлган бу парча чинакам поэзия намунаси. Яна бир мисол:

Едимда, ёшлигимнинг бир қиши, кун ўртаси,
Изғирин, дала йўли... Қочар эдик шаҳардан.
Соат-соатдан узоқ, оқшомнинг йўқ эртаси.
Юрак депсиниб тушар даҳшатли ҳар хабардан,
Буюғда ҳилвираган япроқ каби паришон.

«Совет Армиясига» деган катта шеърнинг биринчи банди бу. Ундаги ҳар бир сўз содда ва тушунарли, айни чоқда, улар тугал манзара чизишга, айтилмоқчи бўлган фикрни лўнда ва ёрқин ифодалашга хизмат қилмоқда. Бу банд ҳам дарҳол сизни мафтун этади ва қизиқиш билан шеърнинг давомини ўқийсиз. Умуман, Фафур Ғулом шеъриятда «ишлата-ишлата, суйкала-суйкала сартарош қайроғидай чибин қўнса оёғи тийғанадиган» сўзларни қўллашни қаттиқ қоралайди. Унинг ижодий тажрибаси шеърят тилини халқнинг жонли тилига — адабиётга битмас-туганмас материал берувчи ягона манбага яқинлаштиради.

Фафур Ғуломнинг поэзиямиз тарихидаги энг буюк хизматларидан бири — халқчиллик ва ҳаётийликнинг чексиз имкониятларини, шеъриятда кўз илгамас уфқлар очиш қудратига эгалигини, даврнинг энг илғор, энг

юксак, энг гуманистик ғояларини китобхонга тез ва осон етиб борадиган тарзда ифодалаш воситаси эканини ўз ижодий практикаси билан исбот қилиб берганидир.

* * *

Ғафур Ғулом том маънодаги новатор шоир эди. Унинг новаторлиги поэзиямизда янги эстетик принципларни барқарор қилишида ё поэзия билан ҳаёт ўртасидаги алоқани тубдан яхшилаганидагина эмас, шоирнинг адабиётимизга, шеърятимизга олиб кирган янги қаҳрамонида ҳам яққол кўринади. Танқидчи А. Акбаров «Шоирнинг йўли» деган китобида машҳур совет ёзувчиси Н. Тихоновнинг Ғафур Ғулом ҳақидаги қуйидаги фикрини келтиради: «Агар рус шоири сифатида менадан «Ғафур Ғулом жаҳон поэзиясига нима янгилик олиб кирди?» деб сўрашса, мен шундай жавоб берардим: у шеърятга қайта туғилган, яшарган Шарқнинг қўшиғи билан, ҳаёт нашъасига мадҳия билан, Осиёнинг янги одамнинг образи билан кириб келди. Бу янги одам ўз ўлкасининг қиёфасини бутунлай ўзгартирган ва буюк Ватанимиз — Советлар Иттифоқини ҳимоя қилиш зарур бўлганда барча қуролдош биродарлари билан бирга фашизмни тор-мор келтириб, халқларни гитлеризм зулмидан халос қилган ва ғалаба байроғини тикиш учун Берлингача борган одамдир... У ўзининг шеърый таланти билан ўзбек поэзиясининг шухратини орттирган, дадиллик билан коммунизм йўлига қадам қўйган ўзбек халқини улуғлаган шоирдир».

Н. Тихонов бу мулоҳазасида, ҳақиқатан ҳам, Ғафур Ғулом новаторлигининг энг муҳим томонларидан бирини очиб берган.

Маълумки, лирик шеърда воқелик шоирнинг қалб призмаси орқали акс этади. Лирикада ташқи объектив воқелик таъсирида шоир қалбида туғилган ҳис-туйғулар ифодаси, шу туйғулар шаклида ифодаланган фикрлар биринчи планда туради. Бироқ шоирнинг ҳис-туйғуларини, ўй-фикрларини ёлғиз уники — унинг тор, интим туйғулари ва фикрлари деб қараш тўғри бўлмайди. Улар умумлаштирувчи характерга эга. Бошқача қилиб айтганда, шоир шеърда «мен» номидан гапирар экан, шу «мен» қалбида кечаётган шодликлар ва изтироблар,

кўтаринкилик ёхуд хазинликни ифодалар экан, борлиққа шу «мен»нинг кўзи билан қараб, воқеа ва ҳодисалар ҳақида ҳукм чиқарар экан, буларнинг барчасида биз ўз туйғуларимиз ва фикрларимизнинг ҳам аксини кўрамиз. Шоирнинг «мен»и фақат шоир шахсиятига хос бўлган сифатларини эмас, балки шоир замондошларига хос бўлган сифатларни ҳам мужассамлантиради. Шунинг учун ҳам лирик қаҳрамоннинг типиклиги ҳақида гапириш мумкин. Шунинг учун ҳам лирик поэзияда замондошимиз характери ва маънавий дунёсининг қай даражада тўла ёхуд номукамал ифодалангани ҳақида мулоҳаза юритса бўлади.

Ғафур Ғулом поэзиясида замондошимиз образи — революцияни амалга ошириб, социалистик жамият қурган, уни фашист одамхўрларнинг тажовузидан омон сақлаб қолган, бугун фидокорона меҳнати билан нурли истиқболларга йўл очаётган совет кишисининг образи ҳар томонлама мукамал очиб берилган.

Шуни айтиш керакки, янги инсон образи Ғафур Ғулом поэзиясида муайян эволюцияни бошидан кечирган. Тарихий тараққиётимизнинг турли босқичларида шоир замон талабидан келиб чиқиб, янги инсон характерининг турли қирраларини ифодалайди. Масалан, 30-йилларда Ғафур Ғулом замондошимиз образини кўтаринки руҳда, ёрқин бўёқларда чизади. У ўзига тенгдош авлодни — янги қаҳрамонни «давр тизгинини қўлга олган», «пролетар сутини эмган», «курашларнинг нашъаларини эмарак» улғайган, «ер куррасини анор каби сиқа олган», «ер куррасининг занглаган чархин бошқа бир давр учун мойлаган», «миллион йиллар жимжитлигин буза олган», «ҳар бири Искандардан баланд», «қуёш кўрасига ўт қўйган» авлод дея чуқур ифтихор ва мамнуният билан таърифлайди. Курашларда туғилган ва улғайган бу авлод учун бугун инсонлик, мардликнинг ҳам мезони ўзгарган. У кечаги мезонларни улоқтириб ташлади. Шоирнинг 1930 йилда ёзилган «Тагдўзи» деган шеъри бор. Унда кечагина йигитликнинг белгиси қатор белбоғ боғлаб, тагдўзини чаккага қийшиқ қўндириб, мўйловларини ёглаб, оёқда ҳаққари дуранг этик билан керилиб юришлар бўлгани, бугун эса унинг ўрнига йигитликнинг янги мезони майдонга келгани айтилади:

Бу куннинг йигитлигин
Бошқача ўлчайдилар.

«Улмасин, йнгит экаи,
Фалон завод зарбдори.
Қўллари қадоқланган,
Қўзлари ўтдек ёнган,
Азаматлик виқори,
Уртоғини ҳайқириб
Басма-басга чақирди.
Билагидан металллар
Ўқ еган арслон каби
Омон тилаб бақирди».

Шоир қаҳрамони 30-йиллардаги янги инсон — меҳнат майдонида жавлон урувчи, ўтмиш иллатларини иргитиб ташлаб, илм-фан ва техникани эгаллаб, пояма-поя ўсиб улғайиб борувчи инсондир. У бахтиёр тақдир эгаси, у — эркин, ҳур, у — ўз кучига ишонади. Шоир янги инсон одамзоднинг асрий орзуларини рўёбга чиқара оладиган қудратга эга эканини ифтихор билан куйлайди:

Истасак, нур шимиб ярим секундда
Учармиз фазонинг бурчдан бурчига.
Истасак, бир атом энергияси
Ғалаба қилажак одам кучига.

30-йилларда Ғафур Ғулом янги инсоннинг ижодкорлигини, яратувчилигини алоҳида таъкидлади, социалистик жамиятнинг илғор ва актив қурувчиларидаги гурур туйғусини тараннум этди.

Улуғ Ватан уруши йилларида Ғафур Ғулом совет кишисининг характерини янги томондан очди. Энди унинг қаҳрамони Ватан озодлиги учун жон фидо қилишга тайёр турган мард ўғлон бўлиб қолди. Шоир совет кишисининг ватанпарварлигини, интернационализмини, гуманистлигини ёрқин очиб берди. Айни чоқда, шоирнинг бу йиллардаги лирикасида совет кишисининг маънавий софлиги, коммунистик эътиқодга изчил амал қилувчи комил ишончли одам экани кўрсатилади. Табиий равишда, бу йилларда қаҳрамоннинг ички дунёси янада тўлароқ очилади. Шоир совет кишисининг ҳамма инсоний туйғуларга қодир эканини ифодалайди. Совет кишисининг бошига ҳам оғир кулфатлар, ҳижрон, айрилиқ доғи, фарзанддан жудо бўлиш каби фожиалар тушиши мумкин. Бундай кечинмалар қаҳрамон қалбида аламли изтироблар туғдиради, бироқ қаҳрамон бу изти-

роблардан тушқунликка тушмайди, ватан ва халқ билан ҳамдамлик туйғуси унга аламли кечинмаларни мардона енгиб ўтишга ёрдам беради.

Ғафур Ғулом лирикасида қаҳрамон яратиш принцип-ларининг бойганини «Кузатиш», «Соғиниш» ва «Ғолиб-лар байрами» шеърларида аниқ кўриш мумкин. Шоир Шайхзода бу шеърларни «шеърый салоса», яъни поэтик трилогия деб атаган эди. Дарҳақиқат, бу уч шеър муайян нчки яхлитликка эга. Яхлитлик — лирик қаҳрамоннинг муштараклигидан, поэтик фикрнинг умумийлигидан туғилган. Совет кишисининг маънавий баркамоллиги, айниқса, «Соғиниш» шеърида чуқур ифодаланган.

Бу шеър 1942 йилда — фронтда қонли жанглар шид-дат билан давом этаётган кунларда ёзилган. Шеър ўғли-ни фронтга юборган, ундан кўпдан бери хат-хабар олол-май, ҳижрон аламида бағри қон бўлган ота тилидан яратилган. «Соғиниш» ҳақида ўзбек танқидчилигида кўпгина маъқул гаплар айтилган, шеър атрофлича таҳ-лил қилинган. Биз бу ўринда фақат бир нарсага — шеър-да лирик қаҳрамоннинг маънавий қиёфаси ғоят чуқур очилганига эътиборни жалб қилмоқчимиз. Фронтдан ўғлининг соғ-саломат қайтишини интиқлик билан кутув-чи, ҳар куни уни қўмсаб, узоқдан кўтарилган чангни кўриб, «Ўғлим келяпти», деб ўйловчи ота ўзини ёлғиз ҳис қилмайди. Бу туйғуни шоир жуда ажойиб ташбиҳда ғоят самимий ифодалайди:

Асалдан ажраган мўмдай сарғариб
Ини йўқ аридек тўзғиганим йўқ.
Улуғ эътиқодда ўламан қариб,
Абаддир ленинча падарий ҳуқуқ.

Шу тарзда шоир уруш йилларида совет кишиси характерининг янги қирраларини кашф этди.

Урушдан кейинги йилларда Ғафур Ғулом поэзияси-нинг лирик қаҳрамони характерида яна янги фазилатлар пайдо бўлди. Совет кишиси ҳақида куйлар экан, шоир-нинг ҳар бир шеърида чексиз бир ғурурни ҳис қилиш мумкин. Шоир азиз Ватанимизнинг фашист газандала-ридек қаттол душман устидан мислсиз ғалаба қозонган-дан, Европадаги қанча-қанча халқларни гитлерчилар асоратидан халос этиб, уларга эркинлик келтирганидан, жаҳон тарихини янги йўлларга буриб юбора олганидан

ифтихор қилади. Шу туйғу Фафур Гулом шеърларининг кўпчилигида етакчи ўрин тутади. Масалан, «Ўзбек элининг ғурури» шеърида совет кишисининг қудрати ҳақида шоир комил ишонч билан ёзади:

Асрлар тақдири қўлимиздадир,
Ватан қайта бошдан бўлғуси обод.
Оташлар ичида енгиб чиқолган
Халқим мўъжизалар қилолгай бунёд.

Фафур Гуломнинг лирик қаҳрамони том маънодаги гуманист ва интернационалист. У фақат ўз истиқболи, ўз тақдиринигина ўйламайди, жаҳондаги барча халқлар ҳақида ҳам ташвиш чекади, уларнинг ҳам тинч ва осуда яшашини, бемалол меҳнат қилишини, бахтли бўлишини истайди. Бунинг учун эса жаҳонда тинчлик барқарор бўлиши керак. Фафур Гуломнинг лирик қаҳрамони тинчлик қўшинининг фидокор солдати. У янги уруш оловини ёқувчиларни нафрат билан фош қилади, халқларни асоратда сақлаб, бунинг эвазига сандиқларини олтинга тўлдираётган корчалонларни қоралайди. Биз Фафур Гуломнинг кўпгина шеърларида ҳинд, араб, вьетнам, хитой халқларига чуқур ҳамдардлик билдирувчи, уларга бахт-саодат тиловчи, зарур бўлганда, уларга самимий ёрдам қўлини чўзувчи саҳий қалб, олижаноб совет киши образини кўрамиз. Айни чоқда, бу янги инсон, ўз тақдиридан мамнун, бахтиёр инсон. У социалистик жамият қўйнида Ленин партияси туфайли орттирган энг буюк бойлиги деб эркинлик, юксак инсоний ғурурини, қадр-қимматини билади. Унинг учун қул тарзида беш юз йил умр кўрмоқдан, бедпай даланинг янтоғини ошаб, озод қулон бўлиш минг марта афзал. Шоир совет кишисининг ғурурини, эрк туйғусини, айниқса, «Ассалом» шеърида жуда ажойиб поэтик образда ифодалаган:

Қўтир фил сингари беш юз йил яшаб,
Беш юз йил бировга хизмат қилмоқдан
Бедпай даланинг янтоғин ошаб,
Озод қулонликни афзал билганман.

Шу тарзда ўзбек халқи номидан куйлаган, ўзбек халқининг янги бой маънавий оламини ифодалаган шоир лирик қаҳрамонда замондошимиз характеридаги энг ёрқин фазилатларни акс эттиради.

Фафур Гулом лирикасида марказий ўринлардан бирини пахтакор образи эгаллайди. Шуниси эътиборга лойиқки, кўпгина шеърларда шоирнинг «мен»и билан пахтакор бирлашиб кетади. Уларни бир-биридан ажратиб олиш қийин. Шоир пахтакор ҳақида ёзар экан, унинг меҳнатини мадҳ этиш билан бирга, улугворлигини кўрсатувчи ғоят ўткир ташбиҳлар, ноёб поэтик сифатлар, оригинал метафоралар қўллайди. Ҳатто шоир қўллаган кўпгина муболаға китобхон томонидан муболаға тарзида қабул қилинмайди, балки пахтакорларнинг том маънодаги қаҳрамонона ва фидокорона меҳнатини, шарафли ва машаққатли фаолиятини ифодаловчи нозик ташбиҳдай туюлади:

Пахтанинг устасимиз, уни биламиз ҳатто
Чигит тупроқ ичида ниш урганда сасидан...

Шоир ўзбек деҳқонининг меҳнатга муҳаббатини куйлар экан, унинг қонидаги азалий меҳнаткашлигини очар экан, бизнинг давримизда бу сифат янгича мазмун касб этганини ҳам таъкидлайди. Бугунги ўзбекнинг меҳнати фақат тирикчилик воситаси эмас, балки ўзлигини барқарор этишнинг, ўз ҳаётини, ўз бахтини миллионлар ҳаёти ва бахтига эш қилишнинг воситаси ҳамдир. Фафур Гуломнинг «Кузги кўчатлар» шеърида саксон ёшга кирганига қарамай ҳамон қомати ирғайдай тик боғбон Миршакар отанинг лирик образи чизилган. Ота ҳар илк баҳор, ҳар кеч куз кўчат экиб, боғини яшнатади. Хўш, саксон яшар қарияни ҳар йили кўчат экишга машбур қиладиган нарса нима? Шоир бу саволга жавоб берар экан, социалистик меҳнатнинг моҳиятини очади ва шу билан янги инсон характеридаги яна бир ажойиб фазилатни — унинг юксак онгио келажак олдидаги масъулият туйғусини ҳам кўрсатади:

Бу ниҳол қачон униб, қачон мева беради,
Миршакар тотадими, тотмайдими, бари бир.
Одамзод ўлмайди-ку, кимдир охир теради,
Мана, Миршакар ота ҳаётида ечган сир.

Миршакар ота асрлар давомида инсон онгига ва қонига сингдирилган энг ярамас иллатдан — бадбинлик, фақат ўзини ўйлаш, ўз кўмочига кул тортиш иллатидан холи. Совет кишисига битмас-туганмас қудрат бахш

этган, уни янги инсон деб аташимизга асос берадиган фазилят ҳам ана шунда. Шоир бу фазилятни ҳаётий деталларда ишонарли очиб берган. Кўрамизки, Ғафур Ғулом лирикаси совет Шарқи эркин одамнинг — иқтидори ва манглай тери билан юртимиз қиёфасини ўзгартираётган, бугун келажак учун пойдевор қураётган, онгли, актив, доно ва нозиктаъб янги инсоннинг характерини яратади. Бу, чиндан ҳам, Н. Тихонов айтганидек, ўзбек шонрининг жаҳон поэзияси хазинасига қўшган улкан ҳиссасидир.

Ғафур Ғулом поэзиясида янги инсон образи ҳақида гапирганда, албатта, унинг поэмаларини ҳам атрофлича таҳлил қилмоқ даркор. Ғафур Ғулом «Эгалари эгаллаганда», «Хитойдан лавҳалар», «Мудофаага», «Текстилькомбинат ва Миср эҳроми» каби поэмаларида, «Тўй», «Икки васиқа», «Сув ва нур» каби манзумаларида замондошимиз образининг турли жиҳатларини очиб берган. Бироқ мазкур ўринда буларнинг ҳаммасини таҳлил қилиб чиқиш имконияти йўқ. Шунинг учун мен Ғафур Ғулом поэмалари ҳақидаги мулоҳазаларимни биргина «Кўкан» поэмаси билан чекламоқчиман. Зотан, «Кўкан» адабиётимиз тарихида, поэмалар ривожидида алоҳида ўрин тутадиган асардир. Биргина шу дoston туфайлиёқ Ғафур Ғуломни Ойбек билан бир қаторда ўзбек дostonчилигига, аниқроғи, замонавий реалистик поэма жанрига асос солган шоир сифатида таърифлаш мумкин. Қолаверса, мен «Кўкан» поэмасини бутун совет поэмачилигининг ривожидида салмоқли ўрни бор асар деб атардим ва уни ҳеч иккиланмай А. Твардовскийнинг «Муравия мамлакати» деган машҳур дostonи билан бир қаторга қўярдим. Фақат, «Кўкан» ўз вақтида таржима қилинмагани ва кейин таржима қилинганида оригиналдаги бутун бойлик, ранг-баранглик, бадний юксаклик етарли сақланиб қолинмагани учун Умумиттифоқ миқёсидаги шуҳрати фазилятларига мос бўлмади.

Ўзбек совет адабиётида реалистик поэма жанри, моҳият-эътибори билан, 30-йиллардан шакллана бошлади. Тўғри, 20-йилларда ҳам айрим шоирлар бир қанча дostonлар ёзган эдилар. Бироқ улар ғоявий-бадний жиҳатдан жиддий қусурларга эга бўлганидан маданий ҳаётимизда салмоқли из қолдиролмади. Бу шарафли вазифани бажариш Ғафур Ғуломнинг «Кўкан» поэмаси зиммасига тушди. Поэманинг биринчи қисми «Кўкан батрак саргузашти» номи билан 1930 йилнинг февраль

ойида «Камбағал деҳқон» газетасида ва «Янги қишлоқ» журналида босилади. 1931 йилда алоҳида китоб ҳолида нашр эттирганида автор уни жиддий равишда қайта ишлайди. Унинг «Кўкан — колхозчи» деб аталган иккинчи қисми биринчи марта «Қизил Ўзбекистон» газетасида 1933 йил сентябрь ойида «Кўкан батрак эмас» номи билан эълон қилинган. 1934 йилда дoston тўлалигича алоҳида китоб бўлиб чиқди. Шундан бери поэма ўнлаб марта қайта нашр этилди, Фафур Фуломнинг ҳамма танланган асарларига киритилди, хрестоматиялардан, дарсликлардан ўрин олди. «Кўкан» энг халқчил, энг ҳаётий асарларидан бири сифатида, халқ ҳаётини чуқур ифодалаган, миллий ўзбек характерини ёрқин очган поэма сифатида адабиётимиз тарихида муҳим ўрин олди.

«Кўкан» ҳам А. Твардовскийнинг «Муравия мамлакати» каби социалистик жамият қурилишининг энг муҳим масаласига — қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш жараёнига бағишланган. Твардовский поэмасининг муваффақияти шунда бўлдики, шоир асарнинг бош қаҳрамони Никита Моргунок образида рус деҳқонининг миллий характерини жонли ва ҳаётий тасвирлаб, унинг психологиясидаги ўзгаришларни кўрсатиб, қишлоқ ҳаётидаги социалистик ўзгаришларни барқарор этади. Никита бутун умри давомида деҳқоннинг кўкрагига бемалол шамол тегадиган, бемалол меҳнат қилиб, бахтли турмуш кечирадиган афсонавий Муравия мамлакатини орзу қиладди ва шу мамлакатни топиш учун сафарга чиқади. Бироқ эртакларда кўйланган ажойиб мамлакатни у ҳеч қаердан тополмайди. Ниҳоят, Никита юртига қайтади. Юртида эса ҳамқишлоқлари коллектив хўжаликка уюшиб, янгича, бахтиёр ҳаёт кечира бошлаганини кўради. Шундай қилиб, Никита деҳқон идеалини, у орзу қилган бахтли ва адолатли турмушни афсонадан, ривоятдан эмас, реал ҳаётдан топади. Шу тариқа шоир маҳорат билан коллективлаштириш жараёнининг ижтимоий-тарихий моҳиятини очиб берган.

Фафур Фуломнинг «Кўкан»и ҳам ғоявий жиҳатдан «Муравия мамлакати»га жуда яқин туради. Фафур Фулом ҳам ўзбек деҳқонининг тарихий тақдирини кўрсатади, унинг бахти, фаровонлиги коллектив хўжалик билан боғлиқ экани ҳақидаги ғояни олға суради. Бироқ ўзбек шоири бу ҳаётий ҳақиқатни ўзинга хос йўлдан бориб, такрорланмас миллий характер яратиб очиб берган. «Кў-

кан» поэмасида шоир фавқуллода куч билан ўзбек деҳқонининг тарихий тақдирини умумлаштиради.

Поэманинг биринчи қисмида отадан етим қолган ёш, тажрибасиз Кўканнинг аччиқ қисмати билан танишамиз. Шоир жонли лавҳаларда Кўкан бошига тушган кулфатлар ва изтиробларнинг манбаини очади. Чуст томонда яшайдиган Маманиёз бамисоли тол-чўкиртакдай қариб вафот этади-ю, унинг балоғатга етган ўжар ўғли Кўканга бир танобча ер мерос қолади. Бироқ Маманиёз ўғлига ер билан бирга яна бошқа нарсани — ўз ерларининг четларига тикан босишни, ён қўшнилари, батрақларга қўшилмасликни, нажотни фақат домла-имому Шарифбойдан излашни ҳам васият қилган. Бошқача қилиб айтганда, Кўкан ёш бўлса ҳамки, хусусий мулкчилик психологиясидан озиқланиб, шу билан суяги қотган. Ҳар бир деҳқон каби у ҳам бир парча ерига, бир пой ҳўкизу, букри омоцига сифиниб улғайган. Ҳали унинг синфий онги мудроқ, у ҳали турмуш зарбаларидан тегишли хулосалар чиқаришга, ҳаётга онгли кўз билан қараб, оқу қорани ажратишга ожиз. Шу зайлда у тўрт йил деҳқончилик қилади, лекин бири икки бўлмайди, боши қарздан чиқмайди.

Шоир Кўкан ҳаётининг бу даврини жуда ёрқин ва ишонарли тасвирлаган. У аввал пиёз экади, лекин ундан наф кўрмайди, кейин имомнинг маслаҳати билан тариқ экади. Бу ҳам фойда келтирмагач, ўз ақли билан шолғом экиб, яна иши пачава бўлади. Ниҳоят, бойнинг маслаҳати билан мош экади, сабзи сепеди. Аммо:

Ер ориқ-чун ипилтириқ бўлиб сабзи,
Эл олдида Кўканнинг ҳеч қолмай лафзи,
Минг машаққат қарзлар билан сочилган мош
Пучқоқ, минг йил қайнатилса бари бир тош.

Хуллас, Кўкан тўрт йил ўз ёғига ўзи қоврилади, тўрт йил меҳнат қилиб, заррача бунинг самарасини кўрмайди. У тобора қашшоқлашади, охири бирдан-бир ҳўкизини ҳам сотиб, сўққабош, қуруқ қўл, ожиз, нотавон кимсага айланади.

Кўкан ана шундай боши берк кўчага кириб қолганида кўзи очилади, у энди бой ва домла-имомларнинг гапи билан яшамасликка, ўзи каби камбағал ҳамқишлоқлари — дўстларидан ибрат олишга қарор қилади. Поэманинг иккинчи қисмида Кўканнинг колхоздаги ҳаёти

тасвирланган. Бир-икки йил ичидаёқ Кўкан тубдан ўзгаради. Бу ўзгариш унинг ташқи қиёфасидагина эмас, ички дунёсида ҳам содир бўлади. У колхоз далаларида меҳнат қилиш билан бирга ўқиб саводини чиқаради, маданий савиясини оширади, уй-жойли, бола-чақали бўлади. Шу зайлда деҳқонга бахт-саодат олиб келадиган, уни тўқ-фаровон қиладиган бирдан-бир йўл колхоз йўли экани ҳақидаги ғоя тасдиқланади. Бугунги кун нуқтаи назаридан қарасак, дostonга етук реализм ўлчови билан ёндашсак, унда муайян қусурлар мавжудлигини кўриш мумкин. Жумладан, дostonнинг сюжет қурилишида ўша кезларда адабиётда кенг тарқаган муайян схемаларнинг изи бор. Ёхуд шоир Кўкандаги ўзгаришни фақат ташқи белгилар орқали очади, унинг ички дунёсидаги, психологиясидаги ўзгаришнинг ўзини кўрсатмай, фақат оқибатини тасвирлайди. Бошқача қилиб айтганда, поэмада янги инсоннинг туғилиш жараёни бутун мураккаблиги билан ифодаланган эмас. Бироқ бу мулоҳазалар бугунги савияда туриб айтилаётган мулоҳазалардир. Дoston босилган кезларда китобхонлар ўртасида жуда катта муваффақият қозонди. Шоир улардан минглаб мактублар олди. Кўкан ўша йиллари кўпгина ўзбек деҳқонлари учун ҳаётда тўғри йўлни танлаб олишда ўрнак бўлди. «Кўкан» поэмасининг бу қадар муваффақияти бежиз эмас эди, албатта. Бунинг бош сабаби шунда эдики, ўша давр китобхонларининг кўпчилиги Кўкан тақдирида ўз тақдирини кўрди. Дарҳақиқат, шоир Кўкан босиб ўтган йўлда ўзбек деҳқонининг йўлини умумлаштириб беришга муваффақ бўлган эди.

Шунинг учун ҳам шоир қуйидаги сатрни ёзганида тамомила ҳақ эди:

Кўкан йўли бой бир тарих, тугал дoston,
 Бу дostonда бирлашадир миллионлаб жон.
 Бу дostonнинг қаҳрамони бутун синф,
 Бу дostonда кураш, ўлим, енгув ва чин.
 Бу курашнинг қўмондони партиямиз.
 Бу енгувнинг нашъасидан кўнгилда соз.

Шундай қилиб, Кўкан адабиётимизда ҳануз яшаб келаётган қаҳрамонлардан бири бўлиб қолди. У ҳам Ғафур Ғуломнинг бошқа дostonлари ва лирикасидаги қаҳрамони сингари давримизнинг янги одами — курашларда туғилган, жангларда тобланган, ўз идеали йўлида

фидокорона меҳнат қилувчи, маънавий юксак, олижаноб инсоннинг моҳиятини тўлароқ ифодалашда муҳим ўрин тутади. Фафур Гулом замондошимиз образини яратар экан, яна бир бор поэзиямизда ҳаётнийлик ва ғоявийлик принципларини, партиявийлик принципини барқарор этди. Янги совет кишисининг бой маънавий дунёсини, олижаноб туйғуларини, покиза ҳисларини юксак бадий формада ифодалаш билан Фафур Гулом ўзбек совет поэзиясини янги босқичга кўтарди, унинг имкониятларини мислсиз кенгайтди.

Фафур Гулом зукко шоиргина эмас, моҳир прозаик ҳам эди. Гарчи у Иттифоқимиз бўйлаб, асосан, шоир сифатида шуҳрат топган бўлса-да, унинг прозаик асарлари ҳам поэзияси билан бир қаторда ўзбек прозасида реалистик методнинг такомил топишида, қолаверса, янги социалистик маданиятимизнинг ривожидан салмоқли ўрин тутади. Фафур Гулом ижодининг илк даврида ҳам, ундан кейинги босқичларида ҳам кўпгина прозаик асарлар яратган. 30-йилларда унинг шеърний китоблари билан бирга бир неча насрий китоблари ҳам чоп этилган эди. У умрининг сўнгида ҳам «Гилос данагидан тасбеҳ» деган ҳикоялар тўпламини нашр этдики, бу китоб қисқа муддат ичида адабиёт мухлисларининг чинакам муҳаббатига сазовор бўлди.

Фафур Гулом поэзияси жанрлар эътибори билан ғоят хилма-хил ва ранг-баранг бўлганидек, унинг прозаик мероси ҳам бой ва кўпқирралидир. Бу мерос ҳанузга қадар китобхонни кулдириш қувватини йўқотмаган фелъетонлардан, оҳори тўкилмаган очерклардан, бақувват ҳикоялардан, адабиётимиз хазинасидан энг фахрли ўринларни эгалловчи қиссалардан, замон ва инсон ҳақидаги теран ўйларни, оташин туйғуларни ўзига сингдирган публицистик мақолалардан ташкил топади. Табиийки, биз мазкур мақола ҳажмида буларнинг ҳаммаси ҳақида батафсил мулоҳаза юритиш имконига эга эмасмиз. Шунинг учун ҳам Фафур Гулом прозасининг етакчи хусусиятлари ҳақида фикр билдириш билан чекланамиз.

Фафур Гулом прозаси ҳақидаги гапни, албатта, унинг фелъетонларидан бошлаш керак, чунки у ижодининг илк даврида барабар илҳом ва ғайрат билан шеър ҳам, фелъетон ҳам ёзган. Тадқиқотчиларнинг айтишича, 20-йилларнинг ўзидан Фафур Гулом республика матбуотида беш юздан ортиқ (!) фелъетон эълон қилган. Бун-

га шуни илова қилиш керакки, Ғафур Ғулом кейинги йилларда ҳам фельетон жанридан юз ўгирган эмас, умрининг охиригача дам-бадам бу жанрга мурожаат қилиб, адабиёт мухлисларига манзур бўладиган асарлар яратиб турди. Албатта, бу фельетонларнинг кўпчилиги конкрет давр талаби билан ёзилган, конкрет мақсадларга хизмат қилган эди, уларда танқид қилинган салбий ҳодисаларнинг кўпчилиги бугун ҳаётда йўқ. Масалан, «Классиклардан қачон сўз очар, эҳтиёт бўлинг, оловлар сочар» деган фельетонни эслайлик. Унинг қаҳрамони — зийнат учун «шоир» бўлиб олган Сувонқул. У «бир кун кечаси жуда чиройли қиз билан ошиқона суҳбатда бўлганини туш кўриб чиқади-ю» уни қўмсаб ўзича ашула тўқийди:

Тушимда мени қитиқлаб кетган, эй пари,
Қайси техникумда ўқийсан?
Ариза ёзсам, адресинг йўқ,
Кел, малагим, кел!

Шу-шу Сувонқул шоир бўлиб қолади ва ҳамма ёқни ана шундай «дурдоналар»га тўлдириб ташлайди. Ғафур Ғулом фельетонда шоирлик даъвосида юрган Сувонқулнинг ўта фаросатсизлиги, савияси пастлиги, «ўқиш-ўрганиш» деган гаплардан узоқлигини фош қилиб ўткир захарханда билан ёзади: «Сувонқул энди «маданий» шоир, ҳеч қандай жиҳатдан камчилиги йўқ. У классикларни танийди.

«Пушкин — катта кўча.
Толстой — йўғон дегани.
Навий — пиёда юратурган бир оёқяланг.
Фузулий — эски мактабларда ўқиладиган бир китоб.
Муқимий — Ҳапалак қишлоғининг сўфиси».

Албатта, бугунги ҳаётимизда Сувонқул даражасидаги «шоирлар»ни тасаввур қилиш қийин, лекин шунга қарамай, бу фельетон аҳамиятини йўқотган, дея олмаймиз. Унда 30-йилларнинг биринчи ярмига доир конкрет ҳодиса қаламга олинган бўлса-да, фельетон замирида, умуман, нодонликка, сохта маданиятликка қарши оташии нафрат бор. Шу нафрат фельетонни умрбоқий асарга айлантирган. Ғафур Ғуломнинг бошқа кўпгина фельетон-

лари ҳақида ҳам шу фикрни айтиш мумкин. Фафур Фулом прозасини мукаммал текширган олим, филология фанлари доктори С. Мамажонов унинг фельетонлари ҳақида яхши бир гап айтган: «Фафур Фулом ўз фельетонларида энг аввало кишиларнинг сатирик образини яратади. Бунда у сўз орқали кулдиришга эмас, балки шу образнинг хатти-ҳаракати, қилиқлари орқали, унинг шахсий характеридан келиб чиқадиган сифатларини бўрттириб тасвирлаш натижасида ўқувчини кулдиришга ҳаракат қилади. Муҳими, Фафур Фулом яратган образлар фельетонга асос қилиб олинган материал ва факт билан узвий боғланган бўлиб, ўша фактларнинг хусусиятидан келиб чиқади. У Д. Заславский ибораси билан айтганда «фельетон орқали инсонни, инсон орқали эса воқеликни кўрсатишга» уринади»¹.

Дарҳақиқат, Фафур Фуломнинг фельетонлари бугунги китобхонга босиб ўтган тарихий йўлимизнинг нафасини етказди, социалистик жамият қуриш, янги маданиятни барпо этиш йўлидаги курашлар ҳақида тасаввур беради. Фафур Фулом лирикасида янги социалистик воқеликни улуғлаган, янги ижодкор инсонни мадҳ этган бўлса, фельетонларида социализм қуриш йўлида ғов бўлган эскилик сарқитларини, янги инсон шаънига доғ туширадиган иллатларни қаттиқ қоралади. Бинобарин, у фельетонларини яратганида ҳам совет санъаткорининг юксак ижтимоий бурчи ҳақидаги эътиқодига амал қилиб қалам тебратди.

Фафур Фулом «Асарлар»ининг 7-томи очерклар ва публицистикадан иборат бўлиб, унга ёзувчининг ўттиз саккизта очерки кирган. Улар, албатта, Фафур Фулом яратган очеркларнинг бир қисми, холос. Лекин шундоқ бўлса-да, уларга қараб, атоқли адибнинг очерк соҳасидаги фаоллиги нечоғли самарадор бўлганини ҳам, очеркчилик маҳорати қанчалик юксак эканини ҳам билиб олса бўлади. Фафур Фуломни ҳеч иккилаймай ўзбек очеркчилигининг асосчиларидан бири деб аташ мумкин. Унинг ўттиз беш йилдан ортиқроқ муддат давомида яратган очерклари ўзида замон нафасини мужассамлаштирган, давр руҳини бугунги китобхон учун авайлаб сақлаб келган асарлар сифатидагина эмас, мазму-

---

¹ С. Мамажонов. Фафур Фулом прозаси. «Фан», Тошкент, 1966, 7—8-бетлар.

нан теран, бадий юксак савияда ёзилган асарлар тарзида ҳам қимматини йўқотган эмас. Очерк ҳам Фафур Фулом учун лирика каби замонга, халққа қалам билан хизмат қилиш, янги ҳаёт ғалабаси учун курашга ҳисса қўшиш воситаси эди. Ниҳоят, бу очерклар Фафур Фуломнинг халқ ҳаёти билан алоқаси ҳаминша мустаҳкам бўлганидан, шоир доимо ҳаётнинг энг қайноқ нуқталарида ҳозир бўлганидан далолат беради.

Фафур Фулом очерклари, биринчи навбатда, ўз географиясининг кенглиги билан китобхон эътиборини жалб қилади. Уларда республикамизнинг ҳамма областларида, наинки республикамиз, бутун бепоён Ватан бўйлаб содир бўлаётган ижтимоий-тарихий ўзгаришлар ҳақида ҳикоя қилинади. Бунга амин бўлиш учун унинг Волга соҳилларидан ёхуд қозоқ чўлларидан ёзган очеркларини эслаш кифоя.

Фафур Фулом очеркларининг яна бир фазилати шундаки, уларда адибнинг замондошимиз характерини очишдаги маҳорати яққол кўринади. Фафур Фулом лирикада янги инсоннинг ҳисларини, туйғуларини, ўйларини қанчалик чуқур очса, очеркларида шу жанрга хос воситалар билан замондошимизнинг образини шунчалик теран чизади. Адиб уларнинг характерини меҳнатда, ҳарб майдонларида, тинч қурилиш жабҳаларида кўрсатиш орқали очади. Унинг қаҳрамонлари оддий колхозчилар, қишлоқ хўжалигининг раҳбарлари, партия ходимлари, жангчилар, офицерлар, санъаткорлар, олимлар, ишчилар, инженерлардир. Фафур Фулом ҳар гал очеркда тасвирланаётган воқеанинг ҳам, қаҳрамоннинг ҳам характерига мос келадиган оҳанг, ранглар топади, ўрни келганда тарихий экскурсларга мурожаат қилади ёхуд халқ оғзаки ижоди, афсоналаридан фойдаланиб, тасвирга ҳаётбахш юморни, қувноқ ҳазил-мутуйибани сингдириб юборади. Буларнинг барчаси очеркни ҳаётий ва ҳаққоний қилади, уларда китобхон муҳаббатини қўзғайдиган самимият пайдо бўлади. Баъзи мисолларга мурожаат қилайлик. Мана, «Мукофот» очерки. У 1933 йилда ёзилган. Фафур Фуломни қўлга қалам олишга ундаган факт жуда ҳам оддий — Андижондаги колхозлардан бирининг аъзоси Ҳамдамбой ота зарбдор меҳнати учун бир тикув машинаси билан мукофотланган. Ёзувчи шу оддий факт заминдаги улус ҳақиқатни очади — гап мукофотга берилган тикув машинасидагина эмас, балки бутун ҳаёти давомида қишлоғи-

дан бошқа жойни кўрмай, оғир меҳнатдан бошқасини билмай яшаган Ҳамдам ота колхоз туфайли, социализм туфайли ўзининг инсоний қадр-қимматини топибди. Бу ҳақиқат бениҳоя жонли тасвир орқали ифодаланган.

1933 йилда ёзилган «Қатта куч» очеркида ўзбек хотин-қизларининг ижтимоий фойдали меҳнат соҳасида зўр иштиёқ билан фаолият кўрсатаётганларини ёзса, 1966 йилда ёзилган «Дарға» очеркида «Ҳаёт томирлари га ўхшаш муаззам далаларга, ўсимликларга, жон ғўза, жонимиз ғўза деб ардоқлайдиган экинзимизга қон берадиган» каналларнинг дарғаси, оддий инсон, коммунист Бузрукхўжа Усмонхўжаевнинг ҳаёт йўли гавдалантирилган.

Ғафур Ғулом очеркларида ёзувчи нигоҳининг ўткирлиги, фикрининг олмосдек кескирлиги, тилининг ёрқинлиги, рангдорлиги билан бир қаторда, миллий характери, миллий психологияни ҳам ич-ичидан жуда пухта билиши аниқ-равшан кўриниб туради. Шу сифатлари туфайли унинг очерклари бугун ҳам кўпгина ёш ёзувчилар учун қимматли маҳорат мактаби бўлиб хизмат қилади. Биз Ғафур Ғулом очеркларини замондошимизнинг ҳужжатли коллектив портретини яратишдек улкан ишга қўшилган катта ҳисса деб қараймиз.

Янги ҳаётни улуғлаш, интернационализм ва гуманизм ғояларини тарғиб қилиш, халқлар дўстлиги ва қардошлигини тараннум этиш Ғафур Ғулом публицистикасининг ҳам асосий мазмунини ташкил этади. Ғафур Ғулом бутун ижоди давомида ватанимиз ҳаётидаги ҳамма муҳим ҳодисаларга эҳтиросли партиявий сўзи билан жавоб берди ва публицистик мақолаларида халқ қалбини ифодалаб, уни янги-янги ғалабаларга илҳомлантирди. Бу ўринда, айниқса, Ғафур Ғуломнинг 1963 йилнинг кузида республикада пахта терими авжи қизиб кетган кунларда ёзган бир қатор публицистик мақолаларини тилга олмай бўлмайди. Унинг бу мақолалари Андижон, Самарқанд, Фарғона, Бухоро, Тошкент пахтакорларига бағишланган эди. Уларда шоирнинг пахта майдонида мўъжизалар яратган, фидокорона меҳнатнинг олий намуналарини намойиш этган юртдошларидан — ўзбек деҳқонидан ифтихор туйғуси, гуллаб-яшнаётган республикадан ифтихор туйғуси ғоят зўр бадий куч билан ифода қилинган. «Ўз-ўзини танимак етук инсонлик фазилатидир», деб ёзган эди Ғафур Ғулом мақолаларидан

бирида. Унинг публицистикаси халқ ҳаётини ёрқин манзараларда акс эттирар экан, бу билан халқимизнинг «Ўз-ўзини танишида», яъни қалбида ўз ижодкорлиги, ўз эрки, ўз бахти учун ғурур туйғусини авжлантиришда катта роль ўйнади.

Ғафур Ғулом бутун ижоди давомида фельетон жанрига очерк ва публицистикага бежиз мурожаат қилган эмас. Бу жанрлар унинг учун совет санъаткорининг халқ, Ватан ва партия олдидаги юксак ижтимоий бурчини ўташда муҳим воситалар бўлди. Бу жанрлар янги социалистик ҳаёт учун, янги совет кишисининг маънавий дунёсини шакллантириш учун курашда Ғафур Ғуломга жанговар қурол бўлиб хизмат қилди. Биз бугун ҳам Ғафур Ғуломнинг фельетон ва очерклариди, эҳтиросли публицистик мақолалариди босиб ўтган тарихий йўлимизнинг қайноқ нафасини ҳис қиламиз.

Ғафур Ғуломнинг прозаик меросида ҳикоялари ҳам алоҳида ўрин тутди. Уларнинг баъзилари юзаки қараганда бугунги кун нуқтаи назаридан эскиргандек бўлиб кўриниши мумкин. Масалан, «Қим айбдор?» ҳикоясини олайлик. Ҳикояда «Техникадан, илм-фан ютуқларидан хабардор бўлмай туриб, маданиятни эгаллаш мумкин эмас», деган ташвиқий характердаги ғоя тарғиб қилинади. 30-йилларда маданий революция тобора кенг қулоч ёйиб бораётган, замонавий техникани эгаллаш учун омондан тракторга, сандондан мураккаб станокларга ўтиш учун ялпи кураш бошланган кезларда бу ғоя муҳим ва актуал эди. Атом қуввати жиловланган, фазо забт этилган ҳозирги даврнинг одамлари учун Мадму-санинг саргузаштлари ҳаддан зиёд жўн кўриниши мумкин. Лекин шунга қарамай, Ғафур Ғуломнинг «Қим айбдор?» қабиллидаги ҳикоялари қимматини йўқотган эмас. Негаки, уларда жонли одамларнинг характери бор — ёзувчи даврнинг муҳим ғояларини яланғоч тарзда ифодалаган эмас, балки ҳаётий тақдирларни очиш орқали кўрсатган. Бундан ташқари, улар бадий хусусиятлари билан, тилининг рангдорлиги, тасвирнинг нозиклиги билан бугун ҳам китобхонга бир дунё эстетик завқ бағишлайди. Улар, айниқса, ёш ёзувчилар учун катта тажриба мактаби бўлиб хизмат қилади. Ғафур Ғуломнинг ҳикояларини ўқиб, ёш ёзувчилар халқ ҳаётини нечоғли билиш зарурлигини, миллий характер моҳиятига қандай кириш, тилдан, халқ юморидан қандай фойдаланиш

жераклигини, сюжет ва композицияни мукаммал қуриш йўлларини ўргандилар.

Ғафур Ғуломнинг бир қатор ҳажвий ҳикояларини, қиссаларини ва айниқса «Шум бола»сини адабиётимиз хазинасига қўшилган дурдона асарлар деб атасак муболаға бўлмайди.

Ғафур Ғулом ҳикояларининг баъзи хусусиятлари билан танишайлик. Аввало, шуни айтиш керакки, улар чуқур замонавий руҳ билан суғорилган. 30-йилларда янги турмуш, янгича маънавият, янги онг учун қизгин кураш борар экан, шу мақсад йўлида ғов бўлган ҳар қандай иллатларни ва айниқса эскилик сарқитларини фош қилиб ташлаш ғоят муҳим аҳамиятга молик эди. Буни яхши англаган Ғафур Ғулом бир қанча ҳикояларида турли-туман чапанилардан, чорбозорчилардан, суюқоёқ, ахлоқий бузуқ одамлардан, халқни алдаш билан тирикчилик қилувчи дин пешволаридан аччиқ кулади. Ёзувчи янги ахлоқ билан тўқнашувда улар ғоят бачкана, ғоят кулгили бўлиб қолганини чуқур ҳис қилади ва шунинг учун ҳам уларнинг характерини яратишда сатирик бўёқларни аямайди. Сатирик бўёқнинг қуюқлиги ҳикоянинг ҳаётийлигига заррача халал бермайди, аксинча, ундаги кулгини авжлантириб, асарнинг таъсир кучини оширади. Бунинг далили сифатида «Хийлаи шаръий» ҳикоясини эслаш мумкин. Унда ёзувчи Мулла Дилкаш деган одамнинг нопоклигини ва бу йўлда унга дин пешволарининг кўмагини кўрсатади, шу йўл билан уларнинг истаган номаъқулчиликка дин номидан йўл очиб беришлари мумкинлигини, зарур бўлганда, энг ҳаром ишларни ҳам ҳалоллаб беришларини фош қилади. Шуниси қизиқки, асарга асос қилиб олинган воқеа, аслида, тўқилган, уйдирма. Шунга қарамай, биз ҳикояга бошдан-оёқ ишонамиз. Ёзувчи бунга Мулла Дилкаш образини мукаммал ишлаш орқали эришган.

Юмордан кенг фойдаланишу кулгили вазиятларни усталик билан яратиш юқорида тилга олинган «Ким айбдор?» ҳикоясига ҳам алоҳида жозиба бағишлаган. Мадмуса «усти ялтироқ, ичи қалтироқ» одамларни, маданиятни шапка кийиб, галстук тақишдан иборат деб биладиган, аслида, замондан орқада қолган, техникадан, илм-фан ютуқларидан беҳабар одамларни ўзида ифодаловчи характер. Ёзувчи унинг моҳиятини нодонлик ва илмсизлик туфайли қаҳрамоннинг кулгили ва-

зиятларга тушиб қолишини тасвирлаш билан очиб беради. У поездда беҳосдан тормозни босиб юбориб кулги бўлади, меҳмонхонада ваннадан фойдаланиш йўлини билмайди, такси ва лифт деган нарсалардан ҳам беҳабар. Шу беҳабарлиги уни кулгига қўяди. Бунинг таъсирида Мадмуса «Техникани эгалламасанг, афсона бўлувинг аниқ экан, мен энди техникани эгаллашга ўз-ўзимга сўз бердим, техникеский мастерскойга кириб ишламоқчиман, менинг Москвада кулги бўлиб қолишимга техникани билмаслигим айбдор», деган хулосага келади. Тўғри, бу хулосада бир оз декларативлик бор, бу хулосасиз ҳам тасвирланган эпизодлар, Мадмусанинг саргузаштлари орқали ҳикоянинг ғоявий мақсади тугал очилган. Бу ўринда бир нарсага диққатни жалб этмоқчиман: «Ҳийлаи шаръий» ҳам, «Ким айбдор?» ҳам кулги асосига қурилган — ҳар икковида ҳам ёзувчи ўз ғоявий мақсадини кулги орқали китобхонга етказди. Бироқ иккала ҳикоядаги кулги бир-биридан батамом фарқ қилади. Масалан, «Ҳийлаи шаръий»даги кулги — нафратли заҳарханда билан суғорилган аччиқ кулги. У ҳикояда тасвирланган иллатни фош этишгагина эмас, инкор этишга ҳам қаратилган. Бунинг оқибатида биз Мулла Дилкашдан ҳазар қилиш даражасида нафратланамиз. «Ким айбдор?»да эса бош қаҳрамон нодон ва маданиятсиз бўлса-да, бизнинг хайрихоҳлигимизни қўзғайди. Биз бу бўшанг, ландавур йигитдан кулсак-да, кўнглимизнинг бир бурчида унга аллақандай яқинликни ҳис қиламиз, унинг аслида яхши одам эканига, бориб-бориб тузалиб кетишига, маданиятли одам бўлишига ишонамиз. Фафур Ғулом ҳикояларида кулгининг бундай товланиши бежиз эмас. Бу — ёзувчининг синфий позицияси аниқлигидан, ҳаётга ҳужумкор ва ғолиб меҳнаткаш халқ нуқтан назаридан изчил қараганидан. Шу изчиллик Фафур Ғуломнинг бошқа прозаик асарларига ҳам алоҳида жозоба бағишлайди.

Фафур Ғуломнинг ҳажвиётдаги улкан маҳорати умрининг сўнгида ёзган «Афанди ўлмайдиган бўлди», «Мулла Насриддин Афанди ва Шайтон алайхуллаъна», «Ҳасан Кайфий» каби ҳикояларида янада яққол намоён бўлди. Бу ҳикоялар халқ эртаклари ва латифалари асосида яратилган. Бу — адабиётда учраб турадиган приём. Кўпгина атоқли ёзувчилар халқ эртаклари ва латифаларини қайта ишлаб уларга иккинчи умр ато этганлар.

Бизнинг кунларимизда бу анъанани турк ёзувчиси машҳур ҳажвчи Азиз Несин муваффақият билан давом эттирмоқда. Юқорида тилга олинган ҳикояларга асос қилиб олинган латифалар халқимиз ўртасида кенг тарқалган машҳур латифалар. Бироқ Ғафур Ғулом истеъдодининг кучи билан уларни янгича жилоларда нурланишга мажбур қилолган. Ғафур Ғулом учала ҳикояда ҳам латифаларнинг сюжет қурилишини сақлаб қолган ҳолда, уларнинг замиридаги маънони чуқурлаштиришга, ҳажвни юксак даражага кўтаришга муваффақ бўлган. Ёзувчи бунга қандай эришган? Авваламбор, у латифа персонажларини ҳам, ундаги воқеаларни ҳам жонлантиради, шундай деталлар топадики, воқеалар худди бизнинг кунларимизда ўтаётгандек, персонажлар эса замондошларимиздек таассурот туғдиради. Ривоят ва латифа воқеаларига замонавий деталлар ёпишмайди, албатта. Улар ўртасида муайян қарама-қаршилик вужудга келади. Бу қарама-қаршилик эса асарда ўзига хос юмористик муҳит яратади ва китобхонда кучли кулги туғдиради. Мана, «Афанди ўлмайдиган бўлди» ҳикоясидаги баъзи деталлар: тангасини йўқотган афанди беш йилу уч ойгача кўприк бошида туриб олиб, ўтган-кетгандан уч миридан олиб қолаверади. Худо бундай инсофсизликка чидаб туролмас эди, албатта. Ёзувчи бун шундай тасвирлайди: «...Афандининг қилиғига ҳамма кўнса ҳам, худо кўникмас эди. Беш йилу уч ойдан бери битта оқ булутга ёнбошлаб, узун резинка найни чилимда такбас чекиб, кайф қилиб, чўзилиб ётган худо Афандининг қилиқларига гаши келиб уни кузатар эди. Охири чидолмади. Битта югурдак фариштани зинғиллатиб, Азроилни чақиртирди. Вазифаси кишилар жонини олиш бўлган кўрқинчли Азроил қўлтиғига бир катта китобни қисиб, худонинг олдига келиб таъзим қилди».

Ёзувчи ўз қаҳрамонларининг нутқини ҳам замонавийлаштиради, натижада бу приём ҳам ҳикоялардаги ҳажвий руҳни янада бойитади. Мана, масалан, Шайтоннинг нутқидан бир намуна: «Ҳа, ҳа! — дебди ўшқириб.— Биласанларми, мен Шайтон бўламан! Данақ отганда кўзларинга қараб отсаларинг бўлмайдими! Мана, менинг қўзичоқларим ёнғоқ тагида ўйнаб юришган экан, битта данак келиб мана бу кенжатоимнинг кўзини чиқариб қўйибди». Бундай иборалар, бундай оҳанг жонли, реал одамники. Ёзувчи афсона қаҳрамонига реал

одамнинг қиёфасини бахш этиб, юморни кучайтиришга эришади.

Шуни ҳам айтиш керакки, Фафур Фулом латифаларга мурожаат қилар экан, китобхонни шунчаки бир кулдириб, унинг кўнглини очадиган эрмак яратиш учунгина кўлига қалам олмаган, албатта. У латифалар замиридаги ижтимоий маънони янада салмоқлироқ, янада аниқроқ ифодалайди. Бу гал ҳам адиб тасвирланаётган воқеаларга ўзининг аниқ ғоявий позициясидан ёндашиб, китобхонга муайян ғояларни сингдиришга интилади. Лекин бу интилишини ошкора, яланғоч тарзда қилмайди, балки чинакам ҳаётбахш юморга буркаб беради.

Бунини «Ҳасан Кайфий» ҳикоясининг бошланишида подшога ва унинг машғулотига берилган таърифда яққол кўриш мумкин: «Ана шу подшо десангиз, эртадан кечгача тахтда ўтиравериб жуда зерикар экан. Бекорчиликда эрмак деб, одамларни осиб кўрар экан, сўйиб кўрар экан, қиш кунларида совуқ сувга пишиб кўрар экан, тирноқларининг тагига гаров югуртириб кўрар экан, бари бир кўнгли очилмас экан. Кейинчалик бориб эрта билан, тушда, кечқурун бир чиннидан ичиб турадиган кўкнориси ҳам кайф қилмай кўйибди. Сайроқни қушлар, уришқоқ ит, хўрозлар ҳам кўзига ёмон кўриниб қопти. Уришқоқ маст нортуяларга этик тиктириб кийгишиш, тошбақа пойгалар ҳам шунинг замонасида қондага кирган экан. Кейин бош вазирнинг маслаҳати билан кечалари шаҳар айланиб, фуқароларнинг сиру асрорига, гапирадиган гапларига айғоқчилик қилиб юрадиган бўлиб қолибди».

Фафур Фулом ҳар учала ҳикояга ҳам жуда салмоқли ғоявий нагрузка юклаган — уларда халқнинг донолиги, маънавий қудратига ишонч, инсоннинг ақлу заковатига ишонч барқ уриб туради. Ҳикояларнинг бирида Афанди Азроилнинг фаросатсизлигидан фойдаланиб, ўлмайдиган бўлиб олади, иккинчисида — қўлидан келмайдиган иш йўқ деб мақтанган Шайтонни «Ҳуштакка тугма қадаб бер», деб мот қилади, учинчисида эса — ақли ва меҳнати туфайли Ҳасан Кайфий подшоҳ қурган тузоқларнинг ҳаммасидан омон чиқади. Шу тариқа халқ ўртасида маълум ва машҳур бўлган латифалар Фафур Фуломнинг истеъдоди туфайли янги тароват ва янги салмоқ касб этади.

Фафур Фулом прозанинг кичик жанрларидагина эмас,

қисса каби йирик эпик жанрда ҳам муваффақият билан қалам тебратган эди. Унинг қиссалари ўз вақтида адабиёт мухлисларига жуда манзур бўлган ва муаллифнинг бу соҳадаги имкониятлари ғоят бой эканини намойиш этган эди.

Ғафур Ғуломнинг биринчи қиссаси 1930 йилда ёзилган бўлиб, «Нетай» деб аталади. Ўзбек аёлининг ўтмишдаги аламли тақдиридан бир лавҳани ҳикоя қилувчи бу мунгли қисса катта маҳорат билан ёзилган. Унда ёзувчи революция арафасидаги воқеликни, синфий тенгсизликни, зулм ва жаҳолатни жонли манзараларда очиб берган. Адолатсизлик ва зулмнинг қурбони бўлмиш Нетайхоннинг аянчли тақдири китобхонни ларзага солади. Ғафур Ғулом қиссада фоже воқеаларни тасвирлар экан, уларнинг мазмунига мос келадиган лиро-драматик оҳанг топа олган ва қиссага ўзига хос такрорланмас ранг берувчи бу оҳангни бутун асар давомида изчил сақлай олган.

«Тирилган мурда» қиссаси 1934 йилда ёзилган бўлиб, унда коллектив психологиянинг якка шахс руҳиятига ижобий таъсири, коллектив меҳнат жараёнида янги инсоннинг туғилиши ҳикоя қилинади. Бу ҳикояда қувноқ ҳаётбахш юмор устун туради. Ёзувчи қиссага қаҳрамон қилиб, бутун умри давомида рўшнолик кўрмаган танбал Мамажонни танлаган. Янги ҳаёт ҳатто Мамажондек танбала, лоқайд, мурдадан фарқи қолмаган бир кимсани ҳам қайтадан тирилтиради — қисса охирида у ўзининг бахтини топади, янгича яшай бошлайди.

1936 йилда ёзилган «Ёдгор» қиссаси эса ўзининг ғоявий мазмунига кўра аввалги икки қиссадан кескин фарқ қилади. Бу қиссада ёзувчи янги социалистик ҳаётнинг муҳим маънавий масалаларини кўтаради ва шунга мос тарзда ижтимоий психологик тасвирга кенг ўрин беради. Биз қисса қаҳрамонлари Жўра билан Саодат образида, уларнинг муҳаббатида, ҳаётга муносабатида, ўз-ўзларини том маънодаги инсон деб ҳис қилишларида янги одамга хос бўлган руҳий бардамликни, бой маънавий оламни кўрамайди.

Бу қиссаларнинг ҳаммаси ҳам ўзбек совет прозасининг ривожига, унда реалистик методнинг шаклланишига муҳим ҳисса бўлиб қўшилди. Аммо шундай бўлса-да, Ғафур Ғуломнинг яна бир қиссаси — «Шум бола» улардан кескин ажралиб туришини таъкидлаш керак. Ғафур

Гулом бу қиссани 30-йилларда ёза бошлаган эди. Кейинчалик қайта ишлаб, тўлдириб, 1962 йилда тугал ҳолида эълон қилди. Шундай қилиб, салкам ўттиз йиллик ижодий меҳнатнинг самараси ўлароқ туғилган «Шум бола» қиссаси ҳажман унча катта бўлмаса-да, юксак ғоявий-бадий фазилатлари туфайли адабиётимизда катта воқеа бўлди.

«Шум бола» революция арафасида «дунё қидириб, бахт излаб юрган» икки ўспириннинг саргузаштлари тарзида ёзилган. Кези келганда шуни айтиш керакки, ўзбек танқидчилари «Шум бола» қиссасини атрофлича таҳлил қилиб, ҳақли равишда юксак баҳолаганлари ҳолда, унинг жанрини белгилашда унча тўғри бўлмаган бир фикрни билдирдилар. Кўпчилик танқидчилар «Шум бола»ни автобиографик қисса деб атадилар. Менинча, бу фикрга қўшилиб бўлмайди. Маълумки, автобиографик қисса муаллифнинг ҳаётдан олинган воқеаларга, бошидан кечган ҳодисаларга асосланувчи, ҳаммаси бўлмаса-да, асосий қаҳрамонлари реал шахслар бўлган асарлардир. Албатта, Шум бола характеридан Ғафур Гуломга хос бўлган конкрет белгиларни қидириш ўринсиз бир ишдир. Ҳар ҳолда, «Шум бола» қиссасида унга қатъий ва изчил автобиографик характер бахш этадиган элементлар йўқ. Шунинг учун уни тўғридан-тўғри саргузашт қисса деб атайверган маъқул. Ўзининг жанр хусусиятларига кўра «Шум бола» машҳур америка ёзувчиси Марк Твеннинг «Том Сойер»и ва «Гекльберри Финн»ига яқин туради. Ғафур Гулом бу асарларни ёшлигидаёқ ўқиган ва бир умрга севиб қолган эди. У шеърларида ҳам Марк Твен қаҳрамонларини тилга олган. Эҳтимол, бу ёзувчига муҳаббат, у билан рақобатлашиш иштиёқи «Шум бола»ни ёзишга ундаган биринчи туртки бўлгандир. Ҳар ҳолда, бу икки адабий қаҳрамонни теранлиги, кўлами, юмори, оптимизми, ҳаётийлиги жиҳатидан бир-бирига тенг қўйса хато бўлмайди. «Шум бола» қиссасида бевосита ҳаётдан олинган воқеалар халқ ижодидан ўзлаштирилган ёхуд ёзувчи фантазияси маҳсули бўлган воқеалар билан ҳайрон қоладиган даражада чатишиб, шундай бир бутунликни вужудга келтирганки, бунинг оқибатида бош қаҳрамонлар характери ҳам ғоят табиий ва жозибали чиққан, тасвирланаётган даврнинг ижтимоий-эстетик моҳияти ҳам жуда теран очилган. Булар қиссада чуқур ҳаётбахш юморга, қувноқ

ва латиф ҳажвга йўғрилган ҳолда, ўзига хос миллий рангларда рўёбга чиқарилган.

Асарнинг бош қаҳрамони — Шум бола. У эъди ўн тўрт-ўн бешга кираётган ўспирин. Отаси — майда косиб, онаси — ўша замондаги кўп аёллар сингари рўзғор билан ўралашиб қолган уй бекаси. Ота эртадан кечгача иш билан, она рўзғор билан бандлигидан, боланинг умри кўчада ўтади. Хуллас, у «эртадан кеч кўча чангитиб, ҳамманинг жонига тегиб, кампирлардан қарғиш эшитиб, ўспиринлардан калтак еб, сандироқлаб юрадиган увинтўда» бекорчи болалардан бири. Унинг саргузаштлари халфана тараддудидан бошланади. Ёғ ва тухум ўғирлагани ошкор бўлиб қолган Шум бола уйдан қочиб кетишга мажбур бўлади.

Турмуш билан юзма-юз тўқнашувда Шум бола ҳаётнинг бири енгил, бири оғир, бири қувноқ, бири қайғули синовларига дуч келади. У аммасиникида қушларга овқат бериш йўлини билмай, уларни ўлдириб қўяди, дўсти Омон билан Золариқ бўйидаги қозоқ кампирнинг ўтовида тунар экан, кечаси бўзахўр ўғриларнинг маишатига гувоҳ бўлади, ўғридан чиққан домлага шоғирд тушиб, ўлик ювади, бойга қарол бўлиб, мол ўрнига эшагини сўйиб қўяди, эшоннинг уйида хизмат қилиб, ўғирликни ўрганади, ниҳоят, шу тахлитдаги кўпгина саргузаштларни бошидан кечиргач, Ҳожи бобонинг такясидан бир неча муддатга бошпана топади. Ғоят катта маҳорат билан бир-бирига занжирдай мустаҳкам боғланган ана шу воқеалар тизмасидан бизнинг кўз ўнгимизда Шум боланинг ўзига хос характери намоён бўлади. У ҳаётнинг ҳамма синовларини ўспиринларга хос самимият билан қарши олади, у уддабурон, топқир, ҳар қандай мураккаб вазиятдан қутулиб кетади. Бу сифатлари билан Шум бола сувга тушса чўкмайдиган, ўтга солса ёнмайдиган, ҳамиша муроди мақсадига етадиган фольклор қаҳрамонларига ўхшаб кетади. Унинг ҳаётга муносабатида ўзи ҳам англаб етмайдиган чуқур оптимизм бор. У бахт излайди, шу йўлда ўзини ўтга ҳам, сувга ҳам уради, лекин атрофини қуршаган ҳаётда бахт топа олмайди. Унинг тиним билмай изланиши, чирпирак қилиб айлантираётган ҳаёт гирдобида ўзини йўқотиб қўймай, дадил сузиши, шу гирдобга ўзининг қувлигини, шумлигини қарши қўйиши бизнинг қалбимизда қаҳрамонга нисбатан меҳр уйғотади.

Ғафур Ғулом асар марказига Шум бола образини қўйган ҳолда, қиссага уни тўлдирувчи кўпгина эпизодик персонажларни ҳам киритади. Гарчи асарда уларнинг кўпчилигига кенг ўрин берилмаган бўлса-да, ҳаммаси ҳам эса қоладиган даражада қабарик чиққан. Биз «эгасининг молини ўзини рози қилиб, ҳалоллаб» оладиган Султон ўғрини ҳам, ҳар жумладан сўнг «Иннайкейин» деб хизматкорларининг жонини олувчи бойни ҳам, ошкора ўғирликни оқловчи Эшонни ҳам, бўзахўр домлани ҳам яхши эслаб қоламиз. Шум боланинг дўсти Омон ва тақядаги Ҳожи бобо образлари эса янада тўла, мукамал очилган.

Ғафур Ғулом «Шум бола» қиссасини китобхонни кулдириш учунгина, ўзининг ҳажвиётчилик қобилиятини яна бир бор намоиш қилиш учунгина ёзган эмас, албатта. Шум боланинг ҳамма саргузаштлари фонида революция арафасидаги ўзбек воқелигининг манзараси очилади. Биз бу манзарадан халқнинг оғир ҳаётини, икки ёқлама зулм остида азоб чекканини, ҳамма ёқда қашшоқлик ва жаҳолат ҳукм сурганини аниқ кўриб тураемиз. Қиссанинг бошидаёқ автор ўша пайтларда Тошкентда жиннилар кўпайиб кетганини айтади. Кўп ўтмай маълум бўладики, бунинг боиси ҳаётнинг қаттиқлиги экан — кўпгина косиблар, майда ҳунармандлар синиб, бола-чақасини боқолмай шу кўйга тушган экан. Ғафур Ғулом эски бозорларни тасвирлаш орқали ҳам халқ ҳаётининг ҳаққоний манзарасини чизади. Шунини айтиш керакки, адиб кўпчилик иштирок этадиган «оммавий манзаралар»ни жуда ихчам тасвирлашга уста. Мана, бозор манзараларидан бири: «Жума куни, қўйлар маъраган, туялар бўкирган, отлар кишнаган, бозорчилар сўкишган, толе осмонини бозорнинг чанги қоплаган, даллолларнинг билаклари «бор барака топ»да чарчаган. Мен ўша олағовур ичида селда қолган чумолидай беихтиёр эдим, гангиб юрар ва ноилож бўғилар эдим».

Муаллиф «одам боласи кўрмаган катта бозорлар»ни ўткир киноя билан тасвирлайди. Мана, масалан, биргина атторликнинг тасвири: «Бир қатор атторлар эски қоп, яғир шолча, йиртиқ бўз парчаларини қизил, оқ, яшил лахтақ қуроқлардан турли-туман соябонлар ясаб, молларини бевосита ернинг ўзига ёйиб қўйибдилар. Бу моллар ичида жаҳондаги атторликнинг ҳамма жиҳози

топилади. Бит, бургага қарши ишлатиладиган ўлдирилган симоб дейсизми, қўтирга қарши индов ёғи, ёмон ярага қарши хуни дори, мози, занжабил, санойи макка, кучала, кўзмунчоқ, думалоқ упу, кўрпа игна, соқол тароқ, ҳалилали занг деган қувват дори, иштонбоғ, иштон поча, бухор сақич, қора сақич, ҳар қандай ярага дори бўладиган бальзаммой, қалампирмунчоқ, томир дори — қўйинг-чи, ҳамма нарса бор».

Шарқда бозор — турмушнинг кўзгуси. Ғафур Ғулум тутган шу кўзгудан биз ўтмишдаги халқ ҳаётининг кўпгина томонларини аниқ кўриб оламиз. Хуллас, «Шум бола» қиссасида тўлақонли ёрқин характерлар яратилиши билан бирга, халқ ҳаётининг реалистик тасвири ҳам берилган. Шунинг учун бу асар ўзбек прозасининг энг бақувват асарларидан бири бўлиб, уни ўзбек ёзувчисининг жаҳон адабиёти хазинасига қўшган улуши деб қараш керак.

Юқорида айтилганлар Ғафур Ғулум улкан шоиргина эмас, улкан прозаик ҳам эканини яна бир карра яққол далиллайди.

* * *

Ғафур Ғулумнинг ижодий мероси ҳақида тўлароқ тасаввур бериш учун унинг йирик адабиётшунос, моҳир таржимон, улкан болалар ёзувчиси бўлганини ҳам айтиш керак.

Ғафур Ғулум 1943 йилда Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси қилиб сайланган эди. Академиклик унвони унга ўзбек адабиётининг ривожига қўшган жуда катта ҳиссаси учун берилган эди. Бу ҳисса фақат шеърлар ва поэмалар, ҳикоялар ва қиссалардан иборат бўлмай, кўпгина тадқиқот ва мақолалардан ҳам ташкил топади. Ғафур Ғулум умрининг охиригача ҳам адабиётшунослик масалалари билан шуғулланишдан тўхтагани йўқ. Профессор С. Мамажонов Ғафур Ғулумнинг икки томлик адабий-танқидий мақолалари тўпламига ёзган сўз бошисида шундай дейди: «Ғафур Ғулумнинг адабий-танқидий мақолалари ўзбек совет адабиётининг тараққиёт йўллари, унинг ривожига сабаб бўлган муҳим омиллар классик адабиётимизнинг анъаналари, рус ва жаҳон адабиётининг таъсири, халқ ижодининг ҳаётбахш традицияларининг роли, адабий алоқалар шакллари, ёзувчига ва бизга замондош

бўлган ижодкорлар фазилатларини ҳамда адабиётимизнинг қатор назарий масалалари, маҳорат «сирлари»ни тушунишда кенг китобхонлар оммасига, мутахассисларга яқиндан ёрдам беради». Бу мулоҳазадан Ғафур Ғуломнинг илмий-танқидий мероси нечоғли ранг-баранг экани, унинг аҳамияти қанчалик катта экани равшан кўриниб турибди.

Ғафур Ғулом таржимон сифатида ҳам маданиятимиз ривожига катта ҳисса қўшди. У 20-йиллардаёқ бадий таржима билан шуғуллана бошлаган эди. У биринчилардан бўлиб ўзбек китобхонини буюк совет шоири В. В. Маяковский ижоди билан таништирди. Ғафур Ғулом А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, Н. А. Некрасов каби рус шоирларининг, Шайх Саъдий, Бедил, Ш. Руставели, Т. Шевченко, А. Лоҳутий каби классикларнинг, Қ. Симонов, А. Твардовский, М. Турсунзода каби замонамиз вакилларининг асарларини ўзбек китобхонига туҳфа этди. Айниқса, ўзбек тилида буюк У. Шекспирнинг «Отелло»си ва «Қирол Лир»и Ғафур Ғулом таржимасида жуда катта шуҳрат топди. Бу ўринда Ғафур Ғуломнинг таржимонлик маҳоратини батафсил таҳлил қилиш қийин. Бу махсус тадқиқотларнинг объекти бўладиган масала. Мен бошқа бир нарсага диққатни жалб қилмоқчиман — бадий таржима Ғафур Ғулом учун халқларимиз ўртасидаги дўстликни мустаҳкамлаш воситаларидан бири эди. Шунинг учун ҳам атоқли шоир ўзбек халқини қардош халқлар маданияtidан ва жаҳон адабиёти дурдоналаридан баҳраманд қилиш ишида ҳам катта жонбозлик кўрсатди.

Ғафур Ғулом болалар адабиётининг равнақига ҳам катта ҳисса қўшган. Ўзининг меҳнат фаолиятини педагогикдан бошлаган Ғафур Ғулом умрининг охиригача қалбан энг мумтоз педагоглардан бири бўлиб қолди. У ёш авлодни, эртага коммунистик жамиятда яшайдиган фарзандларини жондан ортиқ севарди ва бу севгисини болалар ҳақида ёзилган асарларида ҳам, катталар учун ёзилганларида ҳам юксак маҳорат билан ифодаларди. Унинг «Яша, дейман, ўғлим», «Нортожининг курак тиши», «Икки ёшлик», «Қўклам шамоли», «Аҳмад ёмон бола эмас-ку, аммо...» «Билиб қўйки, сени Ватан кутади», «Бир ғунча очилгунча» каби шеърлари болалар поэзиясининг классик намуналари бўлиб қолди. Шоирнинг «Мукофот», «Тонготар қўшиғи», «Сиз менинг ёшли-

гимсиз» каби тўпламлари адабиётимизда катта ҳодиса бўлган эди. Улкан шоир умрининг охиригача ҳам болалар учун ёзишни энг фахрли ишлардан бири деб билди, шунинг учун ҳам «Гунча», «Пионер», «Гулхан» журналларида, «Ленин учқуни» газетасида унинг болаларга аталган асарлари мунтазам босилиб турди.

Ҳа, Ғафур Ғулом чинакамига серқирра истеъдод соҳиби эди. Бундай истеъдод ҳар томонлама чуқур билимни ҳам талаб қилади. Билим бўлмаса, на поэзияда, на илмда бирор жиддий иш қилиш мумкин. Ғафур Ғулом бутун бир қомус эди. Унинг бу фазилати ҳақида Асқад Мухтор жуда яхши айтган: «XX асрда Ғафур Ғуломдай энциклопедист бўлиш нодир воқеа. Шарқ, юнон, араб фалсафаси, адабиёти, халқлар тарихи, этнографияси, диний мазҳаблар, мифология, эстетика, Европа ва рус маданияти, хоқонларнинг сулолалари, ҳандаса ва жуғрофия, ҳозирги замон фанлари ва ижтимоий билимлар. Ҳаммасини санаб битириш қийин. Ғафур ака бу соҳаларнинг энг компетентли мутахассислари билан бемалол, узоқ ва қизиқ суҳбатлар қура олар ва бу туганмас хазиналарнинг ҳаммасини фақат асосий касби — шоирлик учун шунчаки ёрдамчи билимларгина деб ҳисоблар эди».

Ғафур Ғулом давримизнинг буюк сиймоларидан эди. Унинг буюклигини кўпгина маданият арбоблари ҳам қайд этганлар. Йирик совет ёзувчиси Александр Фадеев Ғафур Ғулом ҳақида шундай деган эди: «Шоир ва академик Ғафур Ғулом совет поэзиясининг ўзига хос ва мислсиз ҳодисаларидан биридир. Унинг поэзияси миллий традицияни Маяковский традицияси билан ажойиб тарзда боғлайди. Энг латиф лирикасидан ораториягача — унинг диапазони ана шундай. Унинг шеърлари ҳамиша зўр фикр ва теран туйғулар билан суғорилган. У том маъноси билан чинакам ва катта совет шоири».

Фадеевнинг бу сўзлари 1945 йилда айтилган эди.

Атоқли давлат арбоби ва йирик совет ёзувчиси Шароф Рашидов «Правда» газетасида босилган мақола-сида «Ғафур Ғулом совет Ўзбекистони адабиётида бутун бир даврдир», деб ёзган эди. Дарҳақиқат, Ғафур Ғулом бутун бошли бир адабий олам яратиб кетди. Унинг асарлари ҳамиша қалбимизни қуёшдек порлоқ нурларга чулғайверади.

1977

ИСТЕЪДОД ЖИЛОЛАРИ

Абдулла Қаҳҳор камдан-кам ёзувчига насиб бўладиган бахт соҳиби — у аллақачонлар халқ қалбининг тўридан жой олган. Республикамизда унинг номини эшитмаган бирорга шаҳар ва қишлоқ, китоблари кириб бормаган оила йўқ деса бўлади. Унинг асарларини студент ёшлар ҳам, колхозчилар ҳам, ишчилар ҳам, олимлар ҳам барабар севиб ўқишади. Улар Абдулла Қаҳҳорнинг повесть ва романларидан завқланишади, кичкина ҳикояга олам-жаҳон мазмун сиғдирганига қойил бўлишади, ҳамиша навқирон туюладиган, оҳори тўкилмаган санъатидан лаззатланишади, чақмоқсифат иборалари, ёрқин образлари, маънодор қочиримларини гурунгларида, суҳбатларида, минбарларида айтиб юришади.

Мен Абдулла Қаҳҳор билан республикамизнинг анчагина жойларини бирга кезганман. Ҳамма жойда — институтларида, мактабларида, колхозларида, совхозларида, маданият клубларида, кутубхоналарида, маҳаллаларида, хонадонларида Абдулла Қаҳҳорга нисбатан самимий ҳурмат ва чўнг муҳаббатнинг гувоҳи бўлганман. Одамлар уни ўзларига яқин олиб, ўзбекчасига соддагина қилиб «Абдулла ака!» деб аташарди, ундан ётсирашмасди, унга ишоншарди. Мен кўпгина фарғоналик пахтакорларни, хоразмлик зиёлиларни, қашқадарёлик қурувчиларни, сирдарёлик чўлқуварларни, андижонлик партия ходимларини, самарқандлик олимларни танийман: улар ҳар гал Тошкентга келганларида Абдулла акани бирров кўриб кетишни, бир лаҳза бўлса-да суҳбатида бўлишни фарз деб билишарди. Улар қувонч ва

шодликларига Абдулла акани шерик қилишарди, дарду ҳасратларини бирга баҳам кўришарди, кўнгил розларини ҳамдамлашар, ундан маслаҳатлар сўрашарди ҳам унга маслаҳатлар беришарди.

Ёзувчилар эса, уни талабчан, қаттиққўл, лекин ҳаққоний ва одил устоз деб билишарди. Абдулла аканинг Арғиндаги чорбоғидан ёз бўйи ёзувчи аримасди. Бу ерда гоҳ сояси қуюқ сада остида, гоҳ шохлари бир-бирига чирмашиб кетган улуғвор арғувонлар салқинида қўлёмалар ўқиларди, янги асарлар муҳокама қилинардди, ижодий режалар ҳақида баҳслашиларди. Ёш ёзувчилар қўлига қалам олиб, ёзишга киришганларида: «Абдулла акага манзур бўлармикан?» — деб ўйлашарди, асар битганда, кўплари қўлёмани ҳаммадан аввал Абдулла акага олиб келишарди.

Ҳа, юртимизда Абдулла Қаҳҳорнинг шуҳрати шунақа улуғ.

Мен бу тўғрида кўп ўйлайман. Ахир, халқ муҳаббатини қозониш, эл назарига тушиш қанчалик мушкул экани ҳаммага аён. Бунга илтимос билан, ялиниб юриб ёки фармон орқали эришиб бўлмайди. Баъзан шуҳрат иштиёқида бутун умр сарфланса ҳам беҳуда кетади. Абдулла Қаҳҳор эса ҳеч қачон атайин шуҳратга интилган эмас. У бирорта асарини «ном чиқарар»га, ҳаммани «анграйтириб, қойил қолдириш»га ёзган эмас. Модомики шундоқ экан, у халқ муҳаббатига қандай сазовор бўлди? Уни бу улуғ мартабага кўтарган, шуҳратига қанот бўлган куч нимада? Халқнинг Абдулла Қаҳҳор билан фахрланишида қандай сир бор?

Кўпинча бу саволга жавоб берганда, «Абдулла Қаҳҳор социалистик маданиятимиз равнақининг рамзи, унинг ижодий тақдири революция туфайли ўзбек халқи эришган чўққиларнинг нечоғли буюклигини кўрсатади», дейишади. Ҳа, бу тўғри. Абдулла Қаҳҳорнинг отаси оддий темирчи-уста бўлган. Жўжабирдай оилани боқиш, рўзғор тебратиш учун қишин-ёзин иш қидириб, кўч-кўронини кўтариб, дов-дастгоҳини орқалаб қишлоқма-қишлоқ кўчиб юрган уста Абдуқаҳҳор ўғлини ўқитиб, дурустроқ одам қилишни хаёлига ҳам келтира олмас эди. Мабодо, хаёлига келтирганда ҳам, уни қайси пулларида, қайси институтларда ўқитарди? Октябрь Абдулла Қаҳҳорга янги ҳаёт дарвозасини, истиқбол эшигини лаинг очиб берди. У интернатда, техникумда, рабфакда,

аспирантурада ўқиди; газеталарда, журналларда, нашриётларда ишлади. Бирин-кетин китоблари чиқди. Ниҳоят, у машҳур ёзувчи бўлди. Ёзувчилар союзига раҳбарлик қилди. Олий Советга сайланди, самарали меҳнати учун кўш-кўш орденлар билан тақдирланди. Абдулла Қаҳҳор босиб ўтган йўл социализм туфайли жуда кўп ўзбек зиёлилари босиб ўтган йўлга муштарак. Шунинг учун Абдулла Қаҳҳор билан ҳар қанча фахрлансак арзийди. Бироқ, масаланинг яна бир томони ҳам бор: ўтмишда серфарзанд, ували-жували уста Абдуқаҳҳорлар сероб бўлган. Нега уларнинг фарзандларининг ҳаммаси эмас, фақат биттаси Абдулла Қаҳҳор бўлди? Бунинг битта изоҳи бор: Октябрь меҳнаткаш халқ учун истиқбол эшигини баравар очган, ҳамманинг парвози учун баравар имконият яратиб берган, бироқ бу имкониятни воқеликка айлантириш учун, жумладан, адабиёт майдонида дадил жавлон уриш учун қизгин хоҳишдан ташқари яна қобилият, истеъдод ҳам зарур эди. Бинобарин, социалистик тузум Абдулланинг парвози учун старт майдони бўлди, истеъдоди эса, унинг парвозига қанот бахш этди.

Абдулла Қаҳҳор билан фахрланишимиз сабабларини изоҳлаганда, яна «унинг халққа хизмати катта, унинг асарлари орқали ўзбекнинг шуҳрати оламга таралмоқда», дейишади. Бу ҳам тўғри. Абдулла Қаҳҳор асарлари ўнлаб қардош тилларга таржима қилинган. Унинг асарларини чехлар ва болгарлар, немислар ва французлар, греклар ва ҳиндлар ҳам ўқишади. Улар Абдулла Қаҳҳор асарлари орқали дунёнинг бир бурчида «ўзбек» деган талантли, зукко, меҳнаткаш, бағри кенг халқ борлигидан, бу халқ мазмундор, жўшқин ҳаёт кечираётганидан ва шу ҳаётни бошқа халқларга манзур бўладиган қилиб тасвирлаб бера оладиган Абдулла Қаҳҳордай ёзувчилари ҳам борлигидан воқиф бўлади. Шу тариқа ўзбекнинг шуҳрати оламга таралади. Бунинг учун ёзувчини ҳар қанча ардоқласа, ҳурмат қилса арзийди. Бироқ ҳар қандай асар ҳам ўнлаб қардош ва ажнабий тилларга таржима қилина бермайди-ку... Бу ҳуқуқни қозониш учун асар чинакам санъат намунаси, улкан истеъдоднинг самараси бўлиши керак. Бугун Абдулла Қаҳҳор асарлари Европада ҳам, Осиёда ҳам юз минглаб ўқувчиларнинг кўнгиллини овлаётган экан, демак, улар ҳақиқий истеъдоднинг фарзандларидир.

Абдулла Қаҳҳорнинг биринчи асари 1924 йилда босилган эди. Шундан кейин тинимсиз ижодий меҳнат гуфайли ёзувчи иккита роман, тўртта повесть, тўртта пьеса, юзлаб ҳикоя, очерк, фелъетон ва мақолалар яратди. Адабиёт тарихидан хабардор одамга бу рақамлар галатироқ кўриниши мумкин: кўпгина ёзувчилар борки, улар ақл бовар қилмайдиган даражада сермахсул бўлган. 2000 дан ортиқ пьеса ижод қилган, 50—60 лаб роман яратган, «бўйи баравар» китоб ёзган ёзувчилар ўтган. Бундай ёзувчилар ҳозир ҳам топилади — француз ёзувчиси Жорж Сименон 170 дан ортиқ асар ёзди. Буларнинг олдида Абдулла Қаҳҳор яратган асарлар улкан тоғ қаршисидаги кичкина адирга ўхшаб қолади. Аммо беш қўл баравар бўлмаганидек, ёзувчилар ҳам ҳар хил бўлади, бутун умрини битта асарга бағишлаган Фирдавсий, Данте, Гётега ўхшаш ёзувчилар ҳам бор. Математиканинг темир қонунига кўра 100 ҳамма вақт ўндан кўп бўлади. Бироқ математика қонунлари санъатга ярамайди. Санъатнинг ўз қонунлари бор. Уларга кўра 10 баъзан 100 дан каттароқ бўлиши мумкин. Санъатда ҳеч қачон масалани сон ҳал қилган эмас, ҳеч қачон биронта асар ҳажмига қараб баҳоланган эмас. Ўнта бемаза романдан битта яхши повесть афзал. Чунки каттами-кичикми, қандай бўлишидан қатъий назар, яхши асарнинг умри боқий бўлади, йиллар унинг ёшига таъсир қила олмайди. Яхши асар қаримайди ҳам, айнамайди ҳам. Бир куни Лев Толстой асарлари ҳақида гап кетганда, Абдулла ака ҳазиллашиб, «улар эски қазига ўхшайди, чайнаган сари мазаси чиқади», деган эди. Сон эмас, сифатни дастак қилиб олсак, Абдулла Қаҳҳорнинг зоҳиран адирдай кўринган асарлари азамат чўққи салобатини касб этади. Бундай мўъжиза ёзувчининг маҳорати, санъаткорлик қобилияти, истеъдоди туфайлигина содир бўлиши мумкин.

Гап айланиб, яна истеъдод устига келди. Бу — бежиз эмас. Ёзувчини ёзувчи қиладиган истеъдод. Истеъдод бадий асарга жон ато қилади, асарни ичидан нурлантириб туради. Ёзувчининг ҳаётга муносабатидаги, характерлар яратишдаги, асарга бадий сайқал беришдаги ўзига хос хислатлари бирлашиб, унинг истеъдоди ҳақида аниқ тасаввур беради. Абдулла Қаҳҳор биз учун даставвал адабиёт тарихида янги саҳифа очган, ўз овозига, ўз услубига эга бўлган ёзувчи сифатида қадрли. Бу

истеъдодининг олмос қирралари, нурли жилолари бор. Уларни аниқ тасаввур қилиш — Абдулла Қаҳҳор адабиётга қўшган бойликнинг салмоғини тушуниш, у эришган ижодий муваффақиятлар сирини билиб олиш, халқ қалбининг тўридан жой олиш сабабларини аниқлаш демакдир.

* * *

Абдулла Қаҳҳор ҳеч қачон тарих ҳодисаларига бадий иллюстрация яратишни, тарихий тараққиётга бадий изоҳ беришни ижодининг бош мақсади деб билган эмас. Шундай бўлса-да, муайян тартибда жойлаштириб ўқилса, унинг асарларидан ўзбек халқининг тарихий тақдири ҳақида, босиб ўтган тараққиёт йўли, ўтмишда ким бўлгани-ю, ҳозир ким экани тўғрисида яхлит тасаввур олиш мумкин. «Бемор», «Анор», «Ўғри», «Даҳшат», «Ўтмишдан эртақлар» асарларида революция арафасидаги ўзбек воқелиги, оддий одамларнинг фожиаларга тўла аччиқ тақдири бадий ифодаланган. «Кўр кўзнинг очилиши»да революция йилларида Совет ҳокимияти учун жон фидо қилган қаҳрамонлар билан танишамиз. «Сароб» бизни 20-йиллар муҳитига олиб кирази: уни ўқиб ўша даврдаги кескин идеологик курашнинг гувоҳи бўламиз, совет воқелиги билан тўқнашувда буржуа идеологиясининг ҳалокати муқаррарлигига ишонч ҳосил қиламиз. «Қўшчинор чироқлари» каби асарлар колхоз ҳаракатини, ўзбек деҳқонининг тарихий тақдирини тасвирлайди. Бир гуруҳ ҳикояларда 30-йилларнинг ижодкор руҳи, яратиш пафоси акс этган. Қаҳрли уруш йилларининг шафқатсиз ҳақиқати, қаҳрамон одамлари «Олтин юлдуз», «Асрор бобо»ларда, урушдан кейинги ҳаёт «Шоҳи сўзана»да тасвирланган. Ниҳоят, «Синчалак», «Минг бир жон», «Сўнгги нусхалар» каби асарлар бевосита ҳозирги одамлар, бугунги кун ҳақида ҳикоя қилади. Гарчи бу асарларда Ватанимиз тарихида муҳим роль ўйнаган воқеаларнинг ҳаммаси ҳам мукамал акс этмаган бўлса-да, биз уларни, бари бир, халқ ҳаётининг бадий йилномаси деб атаймиз, чунки уларда тарихий тараққиётнинг ички тенденциялари, халқимизнинг маънавий юксалишидаги асосий босқичлар, бугунги ўзбек характерининг шаклланиш йўллари чуқур очиб берилган. Тарихий асар яратишга интилмаган ҳолда халқ ҳаётининг тарихан ҳаққоний

манзарасини чизиш, халқ босиб ўтган тараққиёт йўлининг кенг манзарасини яратиш Абдулла Қаҳҳор ижодининг муҳим хусусияти. Бу — ёзувчининг халқ ҳаёти билан чамбарчас боғланиб кетганидан, ижодининг ҳамма босқичларида халқ ҳаётидан озиқлангани, ундан илҳомланганидан туғилган. Қолаверса, бу хусусият Абдулла Қаҳҳор ижодининг чуқур замонавийлигидан далолат беради. У ҳамиша давр билан ҳамнафас бўлишга, давр олдинга сурган талабларга бадий жавоб беришга ҳаракат қилди. Унинг асарлари шунчаки эрмак учун ёки ўз истеъдодини намойиш қилиш мақсадида эмас, даврнинг конкрет вазифаларига хизмат қилиш учун, ҳар бир тараққиёт босқичида ҳаётимизда юзата келган янги, ижобий ҳодисаларни қўллаб-қувватлаш ва тараққиётимизга тўсиқ бўлган иллатларни аёвсиз фош қилиш учун ёзилган. Абдулла Қаҳҳор ижодидаги замонавийлик унинг адабиётни чуқур тушунишидан, ёзувчининг жамият ҳаётидаги ўрни ва ролини, бадий сўзнинг қудратини чуқур ҳис қилишидан туғилган.

Адабиёт нима? Унинг моҳияти қандай? Ёзувчи нега ёзади? Ёзувчи ким учун ёзади? Ҳар бир истеъдодли ёзувчи адабиёт даргоҳига қадам қўйиши билан ана шундай саволларга дуч келади. Улар ҳокимона куч билан ёзувчининг бутун вужудини қамраб олади ва ундан аниқ жавоблар талаб қилади. Уларни ҳал қилмай ёзувчи бир қадам ҳам олға силжий олмайди, самарали ижод қилолмайди. К. Федин айтгандай, булар адабиётнинг «мангу» муаммоси. Бу саволларни ёзувчи ўз-ўзигагина бермайди, унга бутун адабиёт, жамики ўқувчилар беради. Бу мангу муаммонинг иккита мангу жавоби бор: адабиёт жамиятга хизмат қилиши керак ёхуд адабиёт ўз-ўзи учун яшайди.

Абдулла Қаҳҳор ижодининг бошланишидаёқ бу саволларга «адабиёт халқ учун яшайди, жамиятга хизмат қилади», деган жавобни танлади. Бора-бора бу жавоб унинг эътиқодига айланди. Мақсадсиз ёзилган, ҳеч кимга фойдаси тегмайдиган асарлар, ҳар қанча маҳорат билан ёзилган бўлмасин, Абдулла Қаҳҳор учун ўлик асарлар.

Бир амаллаб, биронта илмий асар ёзиш учунгина уриниб, «бўрининг тишига сера кислотасининг таъсири», деганга ўхшаш бемаъни мавзуда иш яратган олимнинг аҳволи гоят кулгили. Мақсадсиз, шунчаки асар ёзиш

учун ёзадиган авторнинг аҳволи ҳам ана шундай кулгили ва аянчли. У 1940 йилда ёзган бир мақоласида ҳар қандай асар муайян мақсадга хизмат қилиши зарурлиги ҳақида шундай деган эди: «Олим қандоқ бўлмасин, бир илмий асар яратишга урингандай, ёзувчи қандоқ бўлмасин ҳикоя ёзишга уринган. Олим қанча овора бўлиб тажрибалар ўтказгандай, ёзувчи қанча ўйлаб воқеалар яратган. Сиртдан қараганда, олимники илмий, ёзувчники адабий асарга ўхшайди, лекин китобхоннинг «бундан мақсад нима?» деган бир саволи билан ҳар икковининг ҳам чуви чиқади».

Абдулла Қаҳҳор 30-йилларнинг бошидаёқ адабиётнинг юксак ижтимоий ролини яхши тушунарди. «Сароб» романини эсланг. Дурустгина талант эгаси бўлган Саидий асар охирида фожиона ҳалок бўлади, унинг таланти ўн гулидан бир гули очилмай хазон бўлади, майдалашиб, бачканалашиб, йўққа чиқади. Ёзувчи бунинг сабабларини романда муфассал очган: Саидий талантини халққа хизмат қилдириш учун, улуғвор, олижаноб мақсадга бағишлаш ўрнига, халққа қарши йўналтирди, ҳақиқат ўрнига ёлгонни тасвирлашга бағишлади, шуҳратпарастлик мақсадига бўйсундирди. Бора-бора Саидийнинг идеали ўта мешчанлик идеалига айланади: «У оламшумул ёзувчи, америкалик машҳур муҳаррир сингари ҳар куни бир стунлик нарса ёзиб, йилига ўн икки минг олтин маош олади, турли мамлакатлардан франк, доллар, рупиялар келиб туради, шундан сўнг бу серғалва, серазият шаҳардан кетиб, Шимолий Америка адиби Торо сингари табиат кучоғига қиради; водийнинг энг баҳаво, энг гўзал ерига солинган қасрида ўтириб, хотини Ариаднанинг роялда қилган машқига қулоқ берар экан, бутун водий ва ундаги ўтлаб юрган қўй-қўзилар, йилқилар, тоғ ён бағирларида ўсган писта, арча, кўм-кўк ўланлар ва уларнинг орасидан илонизи бўлиб оққан ариқ ва ариқчалар кўриниб туради. Унинг қасри орқасида ер юзидаги ҳамма мевалардан топиладиган катта боғ бўлади. Саидий олтиннинг кучи билан бу боғда лотос гуллари, хурмо ва апельсин дарахтлари ўстиради...» Бундай идеал, олижанобликдан, эзгуликдан тамоман холи мақсад, жуда арзимас, худбиният Саидий талантини шу даражада пачақлайдики, охирида у хашаки бир савдогар ёзувчига айланади, ҳатто бировларнинг қалам ҳақини ўғирлаб, кун кўра

бошлайди. Ёзувчи уни Эҳсон тилидан шундай баҳолайди: «Билишимча, таланти ширадан тозаланган Раҳимжон ҳозир шалағи чиққан аравадай Муродхўжа домланинг томорқасида ағнаб ётипти». Абдулла Қаҳҳорнинг Саидийга муносабатида, унинг идеалини киноя билан тасвирлашида талантнинг моҳияти ва ижоднинг мақсадини қандай тушунгани яққол кўриниб турибди. 30-йиллардаёқ санъат халқ ҳаётининг ҳаққоний кўзгуси бўлиши, санъаткор эса тамадан, шуҳратпарастликдан холи бўлиши, ижод учун «ҳар қандай майда орзу-ҳавасни, ҳар қандай манфаат-ғаразни қувиб чиқарадиган йирик—юксак ғоя» зарурлиги унинг эътиқодига айланган ва бу эътиқод эса истеъдодининг парвози учун қанот, кейинги ҳамма ижоди учун бақувват пойдевор бўлган эди. Шу тариқа, юксак ғоявийлик, олижаноб улғувор мақсадга эга бўлиш, шунинг оқибатида туғиладиган замонавийлик Абдулла Қаҳҳор ижодининг бош хусусиятига айланди.

Абдулла Қаҳҳор ижодигаги замонавийлик ва ғоявийлик ҳаққонийликдан туғилади. Ёзувчи ҳаёт ҳодисаларини қаламга олар экан, уларнинг моҳиятига чуқур кириб боришга, шу орқали ҳаёт ҳақида салмоқли фикр айтишга, катта умумлашмалар чиқаришга ҳаракат қилади. «Сароб» 30 йил аввал ёзилган, ундаги воқеалар ҳам 40 йиллик тарихга эга. Бундай қараганда, 60-йилларнинг одамига 20-йилларда бўлиб ўтган воқеаларнинг нима қизиги бор? Нимаики бўлган бўлса бўлиб ўтди-кетди, тарихга айланди. Бугунги одам учун шу бугунни, эртани ўйлаш афзалроқ. Аммо, асарни ўқий бошлашимиз билан, бизга қизиги йўқ кўринган тарих ҳодисалари бутун вужудимизни қамраб олади. Гап, албатта, романдан 20-йиллар нафаси уфуриб туришида эмас. Гап шундаки, ёзувчи бу романи ҳаётнинг сиртида сирғаниб юриб ёзган эмас, у ташқи белгилар орқали давр рўҳини асарга олиб кирган эмас, балки воқеаларнинг замирига, одамлар характерининг моҳиятига чуқур кириб борган, ҳар хил тоифага мансуб одамларнинг ўзаро муносабатида, тақдирида ўша даврнинг катта ҳақиқатини ифодалаган, ҳаётнинг кенг ва чуқур бадний анализини берган. Шунинг учун «Сароб» бугун фикримизни бойитади, бугун ҳам унинг замонавийлиги ўз кучини йўқотмайди.

«Синчалак»ни олайлик. У ҳам том маънодаги замонавий асар. Бироқ унинг ҳам замонавийлиги воқеалари

бизнинг кунларимизда содир бўлганида эмас. «Синчалак»ни чинакамига санъат асари қилган, унинг минглаб одамларга манзур бўлишини таъминлаган нарса — ёзувчининг асарда айтадиган салмоқли гапи. Ёзувчи бу асарида ўзбек аёли босиб ўтган тарихий тараққиёт йўлини умумлаштиради. Унинг бугунги ақлига, заковатига, азамат қадди-қоматига, мағрур чехрасига қойил эканини оламга намойиш қилади. Бу асарда ҳам даврнинг бадий таҳлили, чуқур умумлашмалар, доно хулосалар борки, уларнинг ҳаммаси асардаги улкан ҳаётий ҳақиқатга қанот бағишлаган.

Абдулла Қаҳҳор ҳар бир асарда, ҳатто ҳажми кичик митти ҳикояларда ҳам катта умумлашмаларга интилишини «Анор» ҳикоясида, айниқса, аниқ кўриш мумкин. Йирик рус адабиётшуноси В. В. Смирнова Абдулла Қаҳҳорнинг «Анор»и билан америка ёзувчиси О'Генрининг «Шафтоли» деган ҳикояси ўртасида ўхшашлик борлигини биринчи бўлиб қайд этган эди. Шу ҳикояларни бир-бирига таққослаб кўрайлик. «Шафтоли» ҳикоясида бош қаҳрамон боксер Мак-Гарри. У янги уйланган. Хотинини жуда севади. Унинг ҳар қандай истагини бажаришга тайёр. Хотини бирдан шафтоли егиси келиб қолади. Мак-Гарри февраль аёзига қарамай, ярим кечагача бутун Нью-Йоркни ағдар-тўнтар қилиб шафтоли қидиради. У кирмаган дўкон, қидирмаган ресторан қолмайди. Табиий, ҳеч қаерда шафтоли йўқ. Ниҳоят, у бир ўртоғини полицияга тутиб бериб, унинг уйдан тасодифан меҳмонлардан ортиб қолган битта шафтоли топади ва чексиз гурур билан уни сеvimли рафиқасига олиб боради. Уни кута-кута зерикиб ўтирган хоним эса, шафтолини кўриб, «уни емайман, апельсин келтир», дейди. «Анор»даги воқеа ҳам деярли шундай. Бироқ бу иккала ҳикоя бир-биридан осмон билан ерча тафовут қилади. О'Генри ҳикояси гоясиз, мақсадсиз ёзилган ҳикоя эмас, унда ҳам ёзувчи арзанда инжиқ хотиннинг таннозлигини, Мак-Гарридай йигитнинг қайнаб турган кучи арзимас, беҳуда нарсага сарф бўлаётганини, бундай ҳаётнинг бемаънилигини қоралайди. Шундай бўлса-да, биз ҳикояни ўқиб ларзага тушмаймиз, вужудимиз зир қақшамайди, виждонимиз жунбишга келмайди. Уқиймизу, шунчаки мийиғимизда кулиб қўя қоламиз.

«Анор» бутунлай бошқа, Туробжон хотинининг анор-исташи инжиқликдан, эркаликдан эмас, табиий зару-

рият. Анор туфайли ўғирлик қилиш, бемаъни нарсa, аммо биз Туробжонни қораламаймиз. Туробжон оми одам, умри бировларнинг эшигида ўтган. Ҳозир ҳам «саҳари мардондан сув ташиб, ўтин ёриб, ўт ёқиб...» тирикчилигини ўтказди. У ҳам хотинини севади, аммо унинг севгиси китобларда битилган кўтаринки севги эмас, кундалик ташвишларга кўмилиб, кўникмага айланиб кетган, ҳар қадамда баланд овоз билан эълон қилинмайдиган, пинҳоний севги. Хотини бир қадоқ анор учун умрининг ярмини беришга тайёр, аммо «анор — фалон пул!» Шунинг учун Туробжон анор ўрнига асал келтиради. Эр-хотин орасида гап қочади. Бу жанжал «гапни ковласа, гап чиқади» қабилда эмас, қўли қисқаликдан, муҳтожликдан, ночорликдан туғилган доимий алам туғёни. Шу алам туфайли Туробжон хотинига «бошқоронғи бўл, эвида бўл-да», дейди, шу алам туфайли хотини ҳали туғилмаган болани «ер юткур» дейди. Шу алам уларни бир-бирига аччиқ-аччиқ, теккан жойини жизғанак қилиб куйдирадиган гаплар айтишга мажбур қилади. Бу жанжал оиладаги тотувликка рахна солади, хотиннинг «оламда суянгани — эри, бирдан-бир орзуси — анор эди», жанжал оқибатида «бирданига иккиси ҳам йўққа чиқади». Шу тариқа, ёзувчи бизни секин-аста бир ҳақиқатга — Туробжон ва хотинининг фожиаси, бахтсизлигининг сабаби — ижтимоий тенгсизликдир, деган ҳақиқатга бошлайди. Уқувчи ҳам ҳикоядаги воқеадан Туробжоннинг хотини каби «камбағалчилик қурсин» деган хулосага келади. Бу хулоса эса, тенгсизлик, адолатсизлик ҳукм сурган, одамни қашшоқ ва хор қилиб қўйган дунё устидан чиқарилган ҳукмдай туюлади.

«Анор» «Шафтоли»дан фарқ қилароқ, бизни ларзага солади, виждонимизни уйғотади, қалбимизда адолат туйғусини қўзғайди. Абдулла Қаҳҳор О'Генриники сингари ҳаёт материални олиб, униқидан батамом фарқ қилувчи хулоса чиқаради. Бу хулоса чуқурроқ, ижтимоий йўналиши аниқроқ, ҳаққонийроқ.

«Анор»ни санъат асари қилган нарсa ундаги ана шу чуқур ҳаққоний хулосагина эмас. Энг муҳими шундаки, ёзувчи ҳикоя ғоясини яланғоч тарзда, декларатив йўсинда, қаҳрамонларнинг нутқи орқали ифодаламайди, балки унинг бадний тўқимасига сингдириб юборади. Ҳикояда ёзувчи шундай деталлар топадики, улар ҳикоя замиридаги катта ғояни, муҳим ҳаётий ҳақиқатни тўла очишга

хизмат қилади. Эру хотин анор жанжалини қилар экан, Муллажон қозининг уйндан кетма-кет мушак отилади. У ерда — тўй. Мушак хотинга Муллажон қозининг боғни эслатади. У боғни кўрган эмас, таърифни эшитган, холос, «боғ эмас, анорзор... Анор дарахтларида анор шигил, чойнакдай-чойнакдай бўлиб осилиб ётибди...» Туробжон эса мушак туфайли беихтиёр мураккаб ҳисобкитобга берилади: «Битта мушак уч мири... юзта мушак отилса... биттангадан юз танга. Бир миридан кам етмиш беш танга бўлади.» Туробжон бир ойда ўн саккиз танга топади. Одамлар бир кечада етмиш беш тангани ҳавога совуради. Ёзувчи ҳаётий ҳодисани олади, ундан одамларнинг ўйига, хаёлига ўтади ва шу тариқа образлар тили билан асарнинг ғоясини очади. «Анор»да ғоявийлик бадийликни, эҳтиросни тўсиб қўймайди. «Анор»даги бу хусусият Абдулла Қаҳҳор истеъдодининг муҳим фазилатини ташкил қилади — у замонавийликни ибтидоий тарзда тушунмайди, унинг асарларида ғоявийлик ва маҳорат иноқ эгачи-сингилдек бир-бири билан чатишиб кетган бўлади. Бу жуда муҳим, акс ҳолда, асар ғояси яланғоч айтиладиган бўлса, ёзувчининг ғоявий позицияси асарнинг ҳар саҳифасидан кўрсаткич бармоқдай бигиз бўлиб турса, бундай асар узоқ яшаёлмайди. Стендаль бу тўғрида жуда чиройли айтган эди: «Шунга эришмоқ керакки, муайян позицияга мойиллик одамдаги эҳтиросни тўсиб қолмасин. Муайян позицияда турган одам эллик йилдан кейин ҳеч кимга таъсир қилмай қолади. Тарих ўз ҳукмини чиқариб бўлгандан кейин ҳам қизиқлигини йўқотмайдиган нарсаларгина тасвирлашга лойиқдир». Абдулла Қаҳҳор ўз асарларида ҳодисаларнинг шундай қирраларини тонадик, улар бугунги кун руҳини ўзида мужассамлаштирган ҳолда, «тарих ҳукми»дан кейин ҳам қизиқлигини йўқотмайди. Ёзувчи асарларининг муваффақиятини таъминлайдиган, умрини узоқ қиладиган куч шундаки, ёзувчи ҳукми тарих ҳукмига қарама-қарши бормайди, бу эса ҳамиша асарда даврнинг катта ҳақиқатини вужудга келтиради.

Абдулла Қаҳҳор асарларининг яна бир хислати бор — улар ҳамиша табиий бўлади. Тўғри, ижодининг илк даврида ёзувчи табиийликдан маҳрум, сунъий ситуациялар, уйдирма воқеалар асосига қурилган асарлар ҳам яратган. Уларни мустасно қилсак, кейинги йилларда яратган асарлари орасида ғайритабиийлиги, сохталиги

билан ўқувчида шубҳа уйғотадиган биронта асар йўқ, дейиш мумкин.

Асарнинг табиийлигини ёзувчи кўз қорачиғидай авайлаб сақлайди ва унга эришиш учун Лев Толстойнинг бир доно маслаҳатига амал қилади. Лев Толстой китобнинг бадиийлигини таъминлайдиган биринчи шарт сифатида ёзувчи фақат ўзини қизиқтирган, ўзига яхши маълум бўлган нарсалар ҳақидагина ёзиши кераклигини уқдирган эди. Бу жуда муҳим талаб, чунки ҳеч қайси ёзувчи ҳеч қачон ҳаётнинг ҳамма томонини мукамал қамраб ололмайди. Ёзувчининг шахсий ҳаёти, шахсий тажрибаси унга яқин, қалбига ҳамоҳанг материални белгилаб беради. Ўзи яхши билмаган материал асосида ёзилган асар одатда мажруҳроқ, заифроқ чиқади. Буни Абдулла Қаҳҳор ўзи ижодида ҳам синаб кўрган. «Олгин юлдуз» қиссасини эсланг. Бу повесть уруш йилларида ёзилган. У ўз вақтида муайян ижобий роль ўйнаган. Бироқ қиссани Абдулла Қаҳҳорнинг бошқа асарлари билан солиштирсак, унда ҳаётнинг кўпгина томонлари, айниқса, ҳарбий воқелик, жанг манзаралари, жангчиларнинг характери анча хира очилганини сезиш қийин эмас. Ҳолбуки, бу асар ҳам қаҳҳорона маҳорат билан чизилган деталларга бой, тили рангдор. Денгиз жуда гўзал нарса, унинг мовий суви кишини ром этади, аммо ҳар қанча гўзаллигига қарамай, денгиз суви ҳеч кимнинг ташналигини қондиролмайди. Шунга ўхшаш бадиий асар ҳар қанча маҳорат билан ёзилган бўлмасин, табиийликдан маҳрум бўлса, ёзувчи ўзи жуда қизиққан, ўзи жуда яхши билган ҳодисаларни ёзмаган бўлса, ўқувчининг гўзаллик туйғусига озиқ бериши мумкин, лекин унинг ҳақиқатга ташналигини қондиролмайди. Абдулла Қаҳҳор ижодида бундай асарлар бармоқ билан санарли даражада. Асарларнинг кўпчилигида эса у ўзи жуда яхши билган нарсаларни ёзади. Бу — Абдулла Қаҳҳорнинг муҳим эстетик принципларидан бири. У бошқа ёзувчиларни ҳам кўпинча шу принципдан келиб чиқиб баҳолайди. ТошДУ студентлари бир учрашувда Абдулла акадан Абдулла Орипов ҳақида фикр сўраб қолишди. Шунда Абдулла ака «бу боланинг энг яхши томони шундаки, ўзи билмаган, ақли етмаган нарсани ёзмайди», деб жавоб берган эди. Абдулла ака Ҳиндистон сафаридан қайтганидан кейин Ҳиндистон ҳаёти ҳақида, ажойиб-ғаройиб шаҳарлар, урф-одатлар, обидалар ҳақида жуда қизиқ гапларни айтиб берди.

Бу гаплар ёзувчи кўзи билан кўрилган чиройли деталларга бой эди. Ҳикояни эшитгандан кейин, Абдулла акага Ҳиндистонда кўрган-кечирганларини бир повесть ёки сафарнома тарзида ёзишни маслаҳат бердик. Абдулла ака мийғида кулди-қўйди. Уша айтган гапларидан битта кичкина мақола қилди-ю, нарига ўтмади. Нега бундай қилганини сўраганимизда, «Бир-икки кўрган билан ҳаётни билиб бўладими, билмаганингдан кейин қандай ёзасан?» — деб жавоб берди.

Бу фактдан шундай хулоса чиқариш мумкинки, «ёзувчининг ўзи яхши билган нарсаси» китобдан ўқиб олган билимлари, одамлардан эшитганлари ва ҳатто ўз кўзи билан кўрганлари ҳам эмас. Албатта, буларнинг ҳаммаси — китобий билим ҳам, одамлар билан жонли алоқа ҳам, дунёнинг узоқ-яқинини кўриш ҳам ёзувчи учун жуда зарур, буларсиз юксак ёзув маданиятига, чуқур ёзувчилик тафаккурига эга бўлиб бўлмайди. Бироқ бари бир буларнинг ўзигина ҳали ёзувчига бемалол қалам олиб, ижодга киришишга асос бермайди. Афтидан, «ёзувчи ўзи яхши билган нарса» дегани, «ёзувчи ўзи чуқур ҳис қилган нарса», деган тушунчани ҳам ўз ичига оладики, асардаги ўқувчи қалбини куйдирадиган оташ ана шу ҳисдан пайдо бўлади. Лев Толстой, асар ёзмоқчи бўлсангу, уни ёзмай қўя қолишинг мумкин бўлса, ниятингдан воз кечганинг яхши, дейди. Абдулла Қаҳҳор бун «илҳом билан ёзиш», деб атайди. У 1944 йилда ёшлар семинарида саволларга жавоб бериб, бу тўғрида шундай деган:

«Ёзувчи ўзи ҳис қилмаган нарса тўғрисида ёзса, бунини ўқиган ўқувчи ҳам ҳеч нарсани ҳис қилмайди, Демак, куйдириш учун куйиш, ардоқлаш учун ардоқланиш шарт. Ҳис қилинмасдан ёзилган нарса қоғоздан қилинган гулга ўхшайди. Ҳис, ички дард кишининг қалбини емириб юборади. Бундай вақтда киши ўзини қаерга қўйишни билмайди, ўзининг дардига бошқаларни шерик қилиш, юрагини бўшатиш хоҳиши кишига азоб бериш даражасига етади. Шу вақтда қўл қаламга боради. Кишидаги мана шундай ҳолатни, одатда, илҳом дейишади».

Ёзувчи ўзи чуқур ҳис қилмай ёзса, қандай оқибатларга олиб келишини «Қўшчинор чироқлари» мисолида ҳам кўрса бўлади. Маълумки, роман Ўзбекистонда колхозлаштириш тарихига, деҳқон психологиясининг янгилааниш процессига бағишланган. Ёзувчи роман материаллини,

даврни, одамларни жуда яхши билади. Романда катта маҳорат билан ёзилган саҳифалар, унутилмайдиган ёрқин характерлар бор. Айни чоқда, унда шундай саҳифалар ҳам кўпки, уларнинг сустиги, зериктиривчанлиги бу саҳифаларни ёзувчи ҳис қилмай, илҳомсиз ёзган дейишга асос беради. Айниқса, ромanning сўнгги қисми анчагина иллюстратив характерга эга. Масалан, Зокир ота билан Иброҳимов ўртасидаги муносабатлар колхозда агротехникадан кенг фойдаланиш керак, деган ғояни ифодалаш учун киритилган. Афтидан, ёзувчи асарни қайта ишлаш процессида догматик танқиднинг ноўрин талабларига ён бериб, ҳамма нарсани қамраб олишга ҳаракат қилган. Абдулла Қаҳҳор ижодида бундай ҳиссиз ёзилган саҳифалар жуда кам. Аксинча, унинг жуда кўп асари жўшқин илҳом, оташин эҳтирос, инсоний туйғулар билан суғорилган.

Абдулла Қаҳҳор қаҳрамонини севса, уни шундай тасвирлайдики, ўқувчи ҳам бутун қалби билан севиб қолади, ундан нафратланса, бу нафратни шу қадар чуқур очадки, ўқувчи ҳам бутун вужуди билан ундан жирканади. Илҳом, эҳтирос, ҳис ва туйғу унинг асарларига чинакам самимийлик бағишлайди.

Шундай қилиб, Абдулла Қаҳҳор асарларида ҳаққонийлик, табиийлик ва самимийлик бир-бири билан чамбарчас бирлашиб кетади ва уларнинг иттифоқидан соддалик деб аталган яна бир фазилат майдонга келади. Абдулла Қаҳҳор асарларининг соддалиги шундаки, у улкан ҳаётий ҳақиқатларни айтиш учун фавқулодда воқеалар қидирмайди, масштаби катта ҳодисаларга мурожаат қилмайди, аксинча, ҳаётдаги энг оддий бирон воқеани олади-ю, шунинг ўзидан салмоқли умумлашма чиқаради. «Минг бир жон»ни эсланг. Бу ҳикояда жиддий воқеа бор дейишга ҳам тортинмади киши. Мастура бир неча йил давомида қаттиқ касалга чалинган, у касалхонада ётади, уни кўрганлар тирик мурда деб ўйлайдилар, лекин Мастура тузалиб чиқади. Ёзувчи ана шундай воқеани шундай фавқулодда маҳорат билан тасвирлаганки, натижада Мастура тақдири орқали ўқувчи инсоннинг ҳаётга муҳаббати бениҳоя қудратли куч эканини чуқур ҳис қилади. «Асрор бобо» ҳикояси ҳақида ҳам шу гапни айтиш мумкин. Еҳуд «Бемор»ни эсланг. Сотиболдининг хотини оғриб қолади-ю, вафот этади. Ёзувчи бу ҳикояда ҳам бениҳоя оддий воқеани жуда

юксак умумлашма даражасига кўтаради. Абдулла Қаҳҳор истеъдодининг бу хислати менга II. Эренбургнинг «санъаткор бир томчи шабнамга денгиз чуқурлигини бахш этади», деган чиройли гапини эслатди. Бундан яна шундай хулоса келиб чиқадики, санъатда оддий ҳодисалар ҳаёт улуғворлигига қарама-қарши турмайди. Ҳамма гап ёзувчи истеъдодининг қудратида, унинг оддий воқеалар моҳиятига кира олиш қобилиятида.

Шу тариқа кўрамизки, Абдулла Қаҳҳор истеъдодини жилолантирган, унинг асарларини чинакам санъат намунасига айлантирган фазилатлар — ҳаққонийлик, табиийлик, самимийлик, соддалик ва уларнинг бирикишидан туғиладиган том маънодаги замонавийликдир.

* * *

Абдулла Қаҳҳор китобхонлар билан учрашувлардан бирида ёзувчининг ёзувчилигини у яратган янги образларга қараб баҳолаш керак, деган эди. Бу гапда катта маъно бор. Биз улкан ёзувчилардан қайси бирини эсламайлик, улар кўз ўнгимизда фақат ўз сиймолари билан эмас, яратган қаҳрамонлари қуршовида намоён бўладилар. Гоголь десак, Тарас Бульбадан тортиб Собакевичгача, Толстой десак, Анна Каренинадан Ҳожимуродгача, Шолохов десак, Григорий Мелеховдан Андрей Соколовгача ҳаёлимиздан липиллаб ўта бошлайди. Адабиёт образлари билан тирик, жонли одамлари билан қудратли. Чинакам ёзувчи ҳаёт материаллари асосида истеъдод кучи билан шундай бир олам яратадики, бу олам бизга таниш ва нотаниш одамлар билан тўлиб-тошган бўлади. Шу одамлар, уларнинг ўзаро муносабати, тақдири, қувончи ва дардлари, бахти ва фожиалари орқали ёзувчи ўқувчига таъсир қилади, унинг фикрини қўзғатади, ҳисларини уйғотади. Ёзувчининг асарда айтмоқчи бўлган салмоқли гапи, тарғиб қилмоқчи бўлган ғояси, интилган мақсади қаҳрамонлар характерида мужассамлашган бўлади. Биз Абдулла Қаҳҳор ижодига пойдевор бўлган эстетик принциплар ҳақида гапирдик. Аммо бу эстетик принциплар фақат Абдулла Қаҳҳоргагина эмас, балки умумсовет адабиётига хос бўлган, кўп миллатли адабиётимизнинг ҳамма вакиллари амал қиладиган принциплардир. Адабиётни эрмак деб эмас, жамиятнинг ривожига хизмат қиладиган буюк қурол деб билиши, шунинг учун ҳамнша халқ ҳаётидан илҳомланиши, халқ-

қа зарур гапларни айтишга интилиши Абдулла Қаҳҳор истеъдоднинг ғоявий йўналишини кўрсатади, лекин унинг ўзига хос томонларини очмайди. Истеъдоднинг ўзига хослиги шу муҳим принципларни ижодда жорий қилишда, биринчи навбатда, асарда инсон образини яратишда кўринади. Абдулла Қаҳҳор қирқ йиллик ижодий фаолияти давомида шундай одамлар характерини яратдики, улар аллақачон ҳар бир адабиёт мухлисининг маънавий ҳаётида катта ўрин тутувчи фигураларга айланган. Унинг қаҳрамонлари ичида жозибаси, маънавий кучи, ақли билан қалбимизни мафтун этадиган тўзал одамлар ҳам, нодонлиги, калтафаҳмлиги, эгрилиги билан нафратимизни қўзғайдиган бадбашара, хунук одамлар ҳам бор. Ёзувчи яратган қаҳрамонларнинг кўпчилиги китоб саҳифаларидан чиқиб, ҳаётга кириб кетди, уларнинг номи турдош номларга айланди.

Абдулла Қаҳҳор инсон образини чизишда, одам характерини яратишда адабиётнинг умумий ва азалий қонунларига амал қилади. Бу қонунлар асардаги қаҳрамоннинг ҳаққоний ва табиий бўлишини, инсоний жозибата эга бўлишини, ички дунёси кенг очилишини тақозо қилади. Абдулла Қаҳҳор асарларида буларнинг ҳаммаси бор, бироқ булар ўзига хос шаклда, бошқа ёзувчиларда учрамайдиган тарзда намоён бўлади. Бу фикримизнинг исботи учун, яхшиси, битта ҳикояни олайлигу, унда одам образи қандай яратилгани билан танишиб чиқайлик.

Мана, «Ўғри» ҳикояси. Бениҳоя ихчамлиги, соддаллиги, психологик характеристикаларнинг аниқлиги, деталларининг ёрқинлиги, умумлашмаларининг кучи билан бу ҳикоя кичик эпик формаларда реализмнинг тантанасини ифодалаган ажойиб намуна бўлиб қолди.

Ҳикоядаги воқеа шу қадар жонли тасвирланганки, ўқувчи ўтмишда деҳқон бошида синган таёқларнинг қасир-қусурини ўз қулоғи билан эшитаётгандай бўлади. Ҳикояда қуруқ насиҳат, дидактика йўқ, ғоя тўлалигича бадий тўқимага сингиб кетган. Ёзувчи бунга характерларни психологик жиҳатдан чуқур далиллаш орқали, табиийлик ва ҳаётийлик орқали эришган. Ҳикоя ғоят кескин драматик ситуациядан — Қобил бобонинг ҳўкизи ўғирлангани ҳақидаги хабардан бошланади. Шундан кейин автор деҳқон учун ҳўкизнинг нақадар зарурлигини уқтириб, «деҳқоннинг

уйи куйса куйсин, хўкизи йўқолмасин», дейди. Ҳозирча бу фикр шунчаки оддий бир фикр, холос, у ўқувчининг онгига етиб борса ҳам ҳали ҳисларига таъсир кўрсатмайди, унинг вужудини қамраб олиб, Қобил бобо тақдирга чинакам қизиқиш билан қарашга ундамайди. Шунинг учун ёзувчи бу фикрни қаҳрамоннинг психологик ҳолатини очиш билан кучайтиради: бошига фалокат тушиб, гангиб қолган Қобил бобонинг аҳволини тасвирлайди: «Қобил бобо яланг бош, яланг оёқ, тиззалари букилиб-букилиб кетади, кўзлари жавдирайди, ҳаммага қарайди, аммо ҳеч кимни кўрмайди». Ҳеч кутилмаганда энг қимматбаҳо, энг зарур, жонидан ортиқ кўрадиган нарсасидан, ғариб рўзгорини тебратиб турган кўмакчисидан ажраган, бу фалокатнинг бутун даҳшатини ҳали охиригача ҳис қилиб етмаган одамнинг дастлабки ҳолати бу ўринда жуда аниқ ва чуқур очилган. Унинг титраши ҳам, нажот излаб, одамларга жавдираши ҳам, мадорсиз тиззалари ҳам дабдурустан зарбага учраб карахт бўлиб қолган одамнинг аҳволини яхши ифода-лайди. Бу тасвир ўқувчида Қобил бобога ачиниш ҳиссини уйғотади, биз энди Қобил бобонинг аҳволи нима кечишини ўйлай бошлаймиз. Ёзувчи ҳикоя воқеасининг табиий оқимини сусайтирмайди, вазият талаб қилган энг ҳаётий деталларни киритиб, ҳаракатни кучайтиради. Воқеага бурунсиз эллиқбоши аралашади. Унинг биринчи қадамлариданоқ биз эллиқбошининг қанақа одамлигини пайқай бошлаймиз. У дарҳол оғилда тафтиш ўтказди: «У оғилга кириб тешикни, хўкиз боғланган устунни диққат билан кўздан кечирди; негадир устунни қимирлатиб ҳам кўрди». Унинг бу ҳаракатларида, айниқса, устунни қимирлатиб кўришида Қобил бобо тақдирга бефарқ қараш, унинг кулфатига лоқайдлик сезилади. Эллиқбошининг лоқайдлиги унинг конкрет маънодан холи умумий сўзларида янада равшанроқ сезилади: «Хўкизинг ҳеч қаёққа кетмайди, топилади!» — дейди эллиқбоши. Ҳолбуки, Қобил бобога ачинган, юрагидан куйган, унга ёрдам бермоқчи бўлган одам бунақа умумий гаплар ўрнига бирон амалий иш қилиши, темирни қизигида босиб, ўғрининг изига тушиши лозим эди. Унинг кейинги гапидан биз эллиқбошининг Қобил бобо тақдирга лоқайд қарашинигина эмас, уни ҳақоратлаётганини, менсимаётганини, ерга ураётганини ҳам сезиб оламиз: «Йиғлама, йиғлама дейман. Хўкизинг оқ пошшо

қўли остидан чиқиб кетмаган бўлса, топилади». Ҳўкизининг топилиш шартини қаранг — «оқ пошшо қўли остидан чиқиб кетмаган бўлса» эмиш... Ҳар бир соғ, эси бутун одам бу гапнинг замиридаги ҳақорат ва бефарқликни пайқаб олиши мумкин. Аммо Қобил бобо пайқамайди. Ёзувчи унинг бу дақиқадаги руҳий аҳволини ҳам тўғри кўрсатади — ночор, ожиз Қобил бобо нажот кутади ва унга ҳар қандай оҳангда айтилган «топилади» деган сўз «мана ҳўкизининг» дегандай бўлиб туюлади. «Ҳўкизининг топилади», деб «кўнгил кўтаргани учун» элликбошига, албатта, бир нима бериши керак. «Қобил бобо ҳамёнини қоқиштириб борини элликбошига берди, яна қанча дуо қилди». Нега энди элликбошига бир нима бериш керак? Ёзувчи икки оғиз гап билан бунинг сабабларини очади. «Текинга мушук офтобга чиқмайди. Бу одам элликбоши бўлиш учун озмунча пул сочганми? Мингбошининг бир ўзига етти юз боғ беда, бир той бергани маълум». Бундай йўллар билан амалга минган одам учун, табиий, элликбошилик — халқнинг хизматини қилиб, мушкулини енгиллатиш воситаси эмас, бойлик орттириш воситаси бўлади.

Қобил бобонинг ҳамёнидагини олгандан кейин элликбошининг бутун қилган иши шу бўлдики, у «бетўхтов аминга хабар қилмоқчи бўлиб чиқиб кетди». Шундан кейин воқеага амин ҳам кириб келади. Абдулла Қаҳҳор унинг ҳам портретини чизмайди, биографиясини айтмайди, фикрлари, яшаш йўсини, порахўрлиги ҳақида маълумот бермайди. Бироқ унинг Қобил бобога айтган уч-тўрт оғиз гапидан, у билан гаплашаётгандаги икки-уч қилиғидан аминнинг бутун разолати ва ифлослигини кўрамиз-қўямиз. Амин образини чизишда ёзувчи драматик асарларга хос приёмдан — унинг нутқи орқали ўзини рўйирост кўрсатиш приёмидан фойдаланади. Қобил бобо не-не азоблар тортиб, қўрқиб, умид қилиб, аминнинг ҳузурига келади. Амин бу бечора шўрпешана чолни кўриб, «оғзини очмасдан қаттиқ кекирди, кейин бағбақасини осилтириб кулди». Шу қилиқнинг ўзидаёқ аминнинг бениҳоя ифлослиги, Қобил боболарни оёқ учида кўрсатишини, уларнинг ташвиши, ғами, кулфати унга осмондаги юлдузлардек олис эканини, унинг фуқарога ғамхўрлик қилишдан, одам учун қайғуришдан батамом беҳабар эканини кўриш мумкин. Аминнинг бундан кейинги сўзлари бу фикрни тўла тасдиқлайди. «Сигир

йўқолдимми?» — деб сўрайди амин воқеадан хабардор бўлса-да. Йиглаб, қалтираб, аминдан нажот кутиб ўтирган Қобил бобога: «Йўқолмасдан илгари бормиди?.. Яхши ҳўкизмиди ё ёмон ҳўкизмиди?.. Яхши ҳўкиз биров етакласа кета берадимми?» — деган бемаъни саволларни беради. Бундай муомаланинг тагида оддий фуқарога, камбағал деҳқонга менсимай, бефарқ қараш, қолаверса, ундан нафратланиш ҳисси ётади. Қобил боболар аминлар учун даромад манбаи, холос. У ҳатто элликбошига ўкшаб ийманиб ҳам ўтирмайди — очикдан-очик пора сўрайверади: «Суюнчиси нима бўлади? Суюнчидан чашна олиб келинмадимми?» Бир ҳафтадан кейин маълум бўладики, бу «суюнчи» эвазига аминнинг бор-йўқ қилган иши Қобил бобога приставга арз қилгани рухсат беришдан иборат бўлган экан. Приставни эса «бегим дегунча, кишининг бели синар экан». Пристав битта кулангир, битта фаранги товук, уч сўм пулни олгандан кейин Қобил бобони аминга қайтаради, амин элликбошига юборади. Элликбошининг жавоби инсонни масхаралаш, оёқ ости қилиш, хорлашни касб қилиб олган амалдорларнинг моҳиятини узил-кесил фош қиладиган жавоб. У Қобил бобога ҳўкизнинг терисини кўнчиликдан қидиришни маслаҳат беради. Ҳам ҳўкиздан, ҳам бисотидаги бор-йўғидан ажралган Қобил бобо ночор элликбошининг қайнатаси Эгамберди пахтафурушнинг бир жуфт ҳўкизнини «кичкинагина» шарт билан ижарага олади. Ҳикоянинг бошида «Отнинг ўлими — итнинг байрами» деган мақол келтирилган. Ҳикоянинг сўнгида биз бу мақолнинг маъносини аниқ билиб оламиз. Қобил бобо оғир фожиани бошидан кечирди, бироқ бу фожаи ҳўкизнинг ўзирланишигина эмас, Қобил бобони ҳақиқий фожаи дучор қилганлар — элликбоши, амин, тилмоч, приставлар. Улар Қобил бобо устига қузғундек ёпирилиб, сўнги томчи қони қолгунча сўриб олишади. Улар бу ожиз, нотавон, муштипар одамни мазах қилишади, хўрлашади, тупроққа қоришади, унинг инсонлик қадр-қимматини таҳқирлашади. Қобил бобо эса, буни тушунмайди. Унинг фожиаси шунда. Қобил бобонинг аянчли тақдирида ўтмишдаги юз минглаб оддий одамларнинг оғир аҳволи умумлаштирилган.

«Ўғри» ҳикояси бизнинг фикримизга ҳам, туйғуларимизга ҳам кучли таъсир қилади, бунинг асосий сабаби шундаки, ҳикоядаги учала қаҳрамон — Қобил бобо,

элликбоши ва амин бениҳоя жонли чиққан. Ёзувчи бунга психологик анализ орқали, уларнинг аҳволи руҳиясини табиий ва ҳаётий тасвирлаш орқали эришган. Айни ана шу психологик анализда ёзувчининг характер яратишдаги ўзига хослиги жуда аниқ кўринади. Н. Г. Чернишевский Л. Толстой асарларидаги психологизмни таҳлил қилиб, шундай ёзган эди: «Психологик анализ турлича йўналишларга эга бўлиши мумкин: бир ёзувчинини кўпроқ характерларнинг қирралари қизиқтиради, иккинчиси — ижтимоий муносабатлар ва маиший тўқнашувларнинг характерларга таъсирига қизиқади, учинчиси — ҳислар билан фаолият ўртасидаги алоқага, тўртинчиси — эҳтирослар анализига қизиқади. Граф Толстойни эса, ҳамма нарсадан кўпроқ психик жараённинг ўзи, унинг шакллари, қонунлари, аниқроқ атама билан атайдиган бўлсак, қалб диалектикаси қизиқтиради». Бундан шундай хулоса келиб чиқадики, турли реалист ёзувчилар ижодида истеъдодларининг хусусиятига, майлларига кўра психологик анализ турлича йўналишларга ва индивидуал хислатларга эга бўлиши мумкин.

Абдулла Қаҳҳор фақат «Ўғри»дагина эмас, деярли барча ҳикояларида қаҳрамоннинг ички дунёсини очар экан, унинг қалбидаги ўзгаришларни микроскопга солиб кўраётгандай ҳамма тафсилоти билан тасвирламайди. Уни, биринчи навбатда, ҳаётда кўп учрайдиган оддий вазиятларнинг одам руҳига таъсири ва шу таъсир туфайли туғиладиган хатти-ҳаракатлар қизиқтиради. Диққат билан қарасангиз, Абдулла Қаҳҳор ҳикояларида батафсил портретларни учратмайсиз. У қаҳрамоннинг ўтмишини мукамал тасвирламайди, унинг келажакдаги ҳаёти ҳақида ҳам ҳеч нарса демайди. Шунга қарамай, ҳар бир ҳикояда муайян характерга эга бўлган жонли одамлар ҳаракат қилади. Ёзувчи истеъдодининг қудрати шундаки, у баъзи бир рассомлар каби характерни контурлар ёрдамида чизади, бу контурларда эса, унинг энг муҳим томонлари акс этган бўлади.

Абдулла Қаҳҳор повесть ва романларда психологик анализнинг бошқача турларидан фойдаланади. Бу жанрларнинг имконияти ҳикояга қараганда анча кенг бўлгани учун уларда ёзувчи қаҳрамонлар характерининг батафсил намоён бўлишига йўл қўяди, уларнинг биографиясини ҳам, маънавий ҳаётдаги ўзгариш ва тебранишларни ҳам мукамал тадқиқ қилади, ҳатто ўрни кел-

ганда характерларнинг энг кескин, энг мураккаб қарама-қаршиликларга дуч келгандаги ҳолатини ҳам атрофлича тасвирлайди. Лекин ёзувчи повесть ва романларда ҳам худди ҳикоялардагидек қаҳрамон характерини тасвирлашда, унинг ички дунёсини очишда табиийликдан, ҳаётийликдан заррача ҳам чекинмайди.

Абдулла Қаҳҳор асарларини ўқиганда биз улардаги қаҳрамонларнинг салбий ёки ижобийлигини осонгина ажратиб оламиз. Масалан, «Қўшчинор чироқлари»даги Сиддиқжоннинг ижобийлиги, Зуннунхўжанинг салбийлиги ҳеч кимда заррача шубҳа туғдирмайди. Бироқ шу характерлар замирига чуқурроқ кўз ташласак, Зуннунхўжа фақат қора бўёқ билан яратилмаганидек, Сиддиқжоннинг ҳам мураккаб эканини кўрамыз. Характер яратишда ранглардан, бўёқлардан фойдаланиш ёзувчилик санъатининг муҳим қисмидир. Ёзувчи бўёқлардан фойдаланишда моҳир рассомдек иш тутиши керак. Рассом қорни тасвирлар экан, ҳеч қачон соф оқ бўёқни ишлатмайди, белилага қорамтир ёки кўкимтир ранглардан аралаштиради, қоп-қора кўмирни тасвирлар экан, уни жонлантириш учун, қоралигини кучайтириш учун ёруғ фон ҳам яратади. Ёзувчи ҳам рассом кўзига эга бўлиши, рассомдек бир рангни қирққа бўлиб, шундан энг зарурини топиб ишлатиши керак. Абдулла Қаҳҳор асарларининг биронтасида соф оқ ранг ёки соф қора рангни топа олмайсиз. Ҳатто «Сўнгги нусхалар»дек соф сатирик асар қаҳрамонлари ҳам фақат қора бўёқ билан чизилган эмас. Сухсуров ҳар қанча жирканч, ҳар қанча бадбашара бўлмасин, Нетайхон ҳар қанча нафратимизни қўзғамасин, Қори қанчалик разил бўлмасин, уларнинг жонли одамлар эканига заррача шубҳа қилмаймиз. Ёки «Синчалак»ни олайлик. Саида ижобий қаҳрамон, бироқ унинг характерини чизишда ёзувчи бўёқларни жуда меъёрида ишлатади. Муҳими шундаки, ёзувчи Саидани жонлантириш учун, унга инсоний жозиба бағишлаш учун атайин унинг характерига турли-туман нуқсонлар ёпиштирамайди. Бу — сунъийликка олиб борар эди. Аксинча, автор Саиданинг қилиқларини, гап-сўзларини, фаолиятини муболағасиз, ортиқча бўрттирмай тасвирлайди. Саида реал ҳаётда нима қилиши мумкин бўлса, китобда ҳам шуни қилади. Қаландаров ҳам шундай. Биз Қаландаровнинг салбий томонлари билан бирга унга инсоний жозиба берадиган фазилатларини

ҳам кўрамизки, бу Қаландаров характерининг ишончли чиқишига хизмат қилади.

Абдулла Қаҳҳорнинг характер яратиш маҳоратида яна бир ўзига хос томон бор — у характерларни тасвирлар экан, уларнинг фаолиятига, хатти-ҳаракатига аралаша бермайди, худди уларнинг тақдирига бефарқ қараётгандай, «яхши»ни ҳам, «ёмон»ни ҳам лоқайд тасвирлаётгандай туюлади. Аслида эса, албатта, бундай эмас. Аввалги саҳифаларда ёзувчининг ҳар бир асариди муайян ғоявий позицияда туриши тўғрисида муфассал гапирдик. Ёзувчилик санъатининг сирли ва қийин томонларидан бири ҳам, асли, ўзи шунда — ёзувчи қаҳрамонга муҳаббатини ҳам, қаҳрамондан нафратини ҳам ошкора қилиб қўймаслиги, ўқувчига ҳадеб «раҳбарлик» қилавермаслиги керак. А. П. Чехов 1892 йилда Авилова деган ёзувчига шундай деб ёзган эди: «Сизга бир ўқувчилик маслаҳатим бор: ночор ва бечора одамларни тасвирлаб, ўқувчининг раҳмини келтирмоқчи бўлсангиз, ўзингиз совуққонроқ бўлишга ҳаракат қилинг — бу ўзгаларнинг кулфатини чуқурроқ кўрсатишга ёрдам беради». Орадан кўп ўтмай ёзган иккинчи мактубида Чехов бу фикрни яна чуқурлаштиради: «Ғамгин ҳикоялар ёзганда лоқайдроқ бўлиш кераклигини сизга ёзган эдим. Гапимни қулоғингизга олмабсиз. Ҳикоя устида йиғлаб-сиқташ мумкин, ўз қаҳрамонларинг билан бирга азобланиш мумкин, бироқ ўйлайманки, бунинг ҳаммасини ўқувчига билдирмай қилиш керак». Чеховнинг ўзи ижодида бу қоидага қатъий амал қилган. Афтидан, Чеховни устоз деб билган, унинг мактабидан кўп нарса уқиб олган Абдулла Қаҳҳор ҳам характер яратишда ана шу талабга риоя қилади. «Бемор»ни эслайлик. Ёзувчи, Сотиболдини, унинг оғир аҳволини, хотинининг ўлимини тасвирлайди. Бироқ бирон ўринда «оҳ, бечора қандай эзилган», деган қабилда оҳ-воҳ чекмайди, сентиментал кечинмаларга ихтиёр бермайди. «Ўтмишдан эртактлар»да «Хурқиз» боби бор. Ёзувчи ҳали балоғатга етмаган Саврининг фожиали тақдирини тасвирлайди. Маъсума қиз эрга тегишни хаёлига ҳам келтирмайди, паровоз гудоги унга олис-олисларни эслатади. У билибми-билмайми, «паровоз мени олиб кет», дейди-ю, шу биргина гапнинг, ҳали куртак очмаган нонаниқ орзунинг қурбони бўлади. Ёзувчи буларни тасвирлар экан, бирон ўринда ўзидан гап қўшмайди, қизга

раҳми келаётганини, унга ачинаётганини билдирмайди, сентименталликка берилмайди. Аммо ҳар иккала ҳикояни ўқиб чиққач, ёзувчи қистамаса-да, ўқувчи ларзага тушади, қаҳрамонлар тақдири устида гоҳи ошкора, гоҳи яшириб йиғлайди, кўзи билан бўлмаса-да, қалби билан йиғлайди. Давримизга бағишланган асарларда ҳам шу ҳолни кўрамиз. Ёзувчи, масалан, Асрор бобонинг тақдирига аралашмайди, унинг онглилиги, олижаноблиги, ватанпарварлиги ҳақида узундан-ўзоқ мулоҳаза юритмайди, ундан қандай завқланаётганини ўқувчига билдирмайди. Бунинг ўрнига ёзувчи Асрор бобонинг ишларини, қилиқларини, гапларини кўрсатади-қўяди. Ёзувчи ўз қаҳрамонини ошкора мақтаб, кўкка кўтармаса-да, ўқувчи уни бутун қалби билан севиб қолади, у билан бирга шодланади, унинг қайғусига шерик бўлади. Кўрамизки, характерлар тасвиридаги лоқайдлик аслида лоқайдлик эмас, ўқувчининг қалбига кучлироқ таъсир қилиш имконини берадиган восита экан. Характер яратишдаги бундай усул катта истеъдоднинг, юксак маҳоратнинг самарасидир.

Абдулла Қаҳҳорнинг характер яратиш маҳоратидаги яна бир фазилат — у қаҳрамонларни ғоят табиий, ғоят ҳаётий қилиб тасвирлашга интилар экан, ана шу табиийликка путур етказадиган ҳар қандай сунъийликдан қочади. Унинг асарларида кўтаринки оҳангда, тантанали суръатда чизилган биронта ҳам характер топа олмайсиз. Патетика, дабдаба, баландпарвозлик Абдулла Қаҳҳор истеъдодига батамом ёт нарса, буларнинг ҳаммаси ўрнида у фақат бир нарсани — ҳаётий соддаликни муқаддас деб билади. «Кўр кўзнинг очилиши» ҳикояси ҳаётдаги қаҳрамонона ҳодисани тасвирлашга бағишланган. Босмачилар қўлга тушиб қолган Аҳмад полвон ҳаётининг сўнги дақиқаларини ҳам халқ ишига бағишлайди — у қўрбошини ўлдириб, адашиб юрган йигитларнинг кўр кўзини очиб, ҳалок бўлади. Ёзувчи шундай фавқулодда ҳодисани тасвирлашда ҳам патетикага берилмайди, қаҳрамоннинг босмачиларга нафрати ҳақида, муқаддас бурч ва ҳоказолар ҳақида ортиқча мулоҳаза юритмайди. Аҳмад полвоннинг ҳар бир ҳаракати худди ҳаётнинг ўзидагидек табиий. Бу эса унинг қаҳрамонлигини ҳар қандай баландпарвоз сўзлардан кучлироқ таъкидлайди. «Оғриқ тишлар» — сатирик комедия. Одатда, сатирада ҳар қанча муболаға, ҳар

қанча кўтаринкилик бўлса, билинмай кетаверади. Бироқ ёзувчи бу асарда ҳам муболаға, гротеск ўрнида табиийлик ва ҳаётийликка интилади. Шунинг учун ҳам Заргаров билан Марасул Ҳузуржонов характери ёрқин ва ишонарли чиққан.

«Ўтмишдан эртақлар» нашр қилинмасдан аввал Ёзувчилар союзида муҳокама қилинди. Шунда баъзи ўртоқлар «асардаги воқеалар бола кўзи билан кўрилган, ҳаммаси болалик хотиралари, шунинг учун унга болалик романтикасини сингдириш керак. Ота образини ҳам кучайтириш, унинг тўғрисида илиқроқ гапларни кўпроқ айтиш керак», деган истак билдиришган эди. Бироқ ёзувчи бу маслаҳатга амал қилмади. Дарҳақиқат, ўйлаб қараса, ёзувчи ҳақ: ота образини кучайтириш, болалик романтикасини сингдириш асарнинг умумий руҳига унча тўғри келмайди, чунки ёзувчи фақат бу асарида эмас, бутун ижоди давомида кўтаринкилик, романтика, мулоҳазалар баён қилишдан кўра, характерларни бевосита кўрсатишни маъқул деб билган.

Шу тариқа психологик анализнинг ўзига хослиги, характерлар тасвирида ранглардан маҳорат билан фойдаланиш, кўтаринки пафос ўрнига ҳаётий соддаликка интилиш, қаҳрамонлар тасвирида сентиментализмдан қочиш, ўқувчининг сезгиларига ишониш — булар ҳаммаси, Абдулла Қаҳҳор реализмига фавқулудда куч бағишлайди, унинг қаҳрамонларини жонли ва ҳаётий одамларга айлантиради.

Абдулла Қаҳҳор юзлаб ёрқин характерлар яратди. Унинг асарларини эслашимиз биланоқ, бу қаҳрамонлар бутун ўзига хослиги билан параддагидек кўз ўнгимиздан сафланиб ўтаверади. Уларнинг салбийлари ҳам, ижобийлари ҳам ҳар қанча бир-биридан фарқ қилмасин, битта муштарак томонга эга — улар қайноқ қалб билан яратилган характерлар. Бу характерларни яратишда ёзувчи қалбини иситган олов, ёзувчига илҳом берган манба эса инсонга муҳаббатдир. Абдулла Қаҳҳор ҳеч қачон ҳеч қайси асарида инсонга муҳаббатини рўкач қилган, баланд овоз билан ҳайқириб айтган эмас, шундай бўлса-да, унинг ҳар бир асарида шу муҳаббатнинг ёлқини сезилади. Фақат қалбида шу муҳаббат оташи ёнган ёзувчигина Бабар, Қобил бобо, Туробжон, Унсин сингари образларни яратиши мумкин. Фақат инсонни

ҳар қандай иллатдан, доғдан пок кўришни истаган, унинг буюклиги ва олижаноблигини ўйлаган ёзувчигина Сухсуровлар ва Ҳузуржоновларни шунча оташинлик билан қоралаши мумкин. Фақат инсонга ишонган, унинг баркамоллигидан фахр қилган ёзувчигина Аҳмад полвон, Асрор бобо, Саидалар каби жозибадор одамлар характерини яратиши мумкин.

Шундай қилиб, чуқур гуманизм, оддий одамга муҳаббат, уни олижаноб ва баркамол кўриш истаги, шуларнинг натижаси ўлароқ яратилган характерларнинг инсоний жозибаси — Абдулла Қаҳҳор истеъдодининг нурли жилоларидан биридир.

* * *

Абдулла Қаҳҳор ҳақидаги китоблар ва мақолаларга эътибор берсангиз, асарлари атрофида бўлган мунозараларни эсласангиз, «ёзувчи ижодида ҳаётдаги ижобий ҳодисаларга қараганда салбийлари кенгроқ ўрин тутди», деган фикр кўпдан бери айланиб юрганини кўрасиз. Бу фикр ҳар хил мақомда — гоҳ юмшоқ таъна шаклида, гоҳ дўстона маслаҳат тарзида, гоҳ кескин талаб оҳангида, гоҳ таассуф йўсинида кўп айтилган. Ёзувчи ижодига умумий назар ташласак, ҳақиқатан ҳам шундай эканини тан олмай илож йўқ. Тўғри, Абдулла Қаҳҳор ҳаётнинг ижобий томонларини ўзида мужассамлаштирган Аҳмад полвон, Мастон, Асрор бобо, Дехқонбой, Ҳафиза, Саида каби образларни ҳам яратган. Шундай бўлса-да, бари бир, унинг ижодида салбий ҳодисаларнинг салмоғи ортиқроқ. Унинг ҳикояларида кўпинча марказий ўринда салбий одамлар туради. Унинг пьесалари ҳам турлитуман иллатларни ташувчи кишиларга бағишланган. Ҳатто йирик асарларида ҳам салбий қаҳрамонлар ёки чалароқ ижобий қаҳрамонлар биринчи ўринда. Бироқ бу ҳақиқатан ҳам ёзувчи ижодининг қусурими? Ёзувчи дунёқарashiдаги ғоявий заифликдан ёки ҳаётни, ундаги тарихий тараққиётни мукамал кўра олмасликдан туғиладими? Бу ҳол ёзувчининг бутун ижодини бўлмаса ҳам айрим асарларини қоралашга, уларнинг юксак ғоявий-бадий фазилатларини, бинобарин, тарбиявий аҳамиятини камситишга асос берадими? Йўқ, албатта! Акс ҳолда, салбий ҳодисалар тасвирига жуда кўп эътибор берган Чеховни ёки Салтиков-Шчедринни ҳам қоралаш

керак бўларди, И. Ильф билан Е. Петровни «ёзувчи эмас», деб эълон қилиш лозим бўларди.

Ёзувчи ижодига баҳо берганда фақат нимани акс эттираётганини асос қилиб олсагу, бошқа томонларни ҳисобга олмасак, нообъектив, бир томонлама йўлга кириб кетиш осон. Ёзувчи ижодининг қимматини белгилайдиган энг муҳим нарса унинг акс эттираётган ҳодисаларга муносабатидир. Ёзувчи ҳаётдаги ижобий ҳодисани, ижобий одамларни ҳар қанча марказга қўйиб тасвирласа ҳам, уларга эҳтироссиз, бекор муносабатда бўлса, бекор. Шунингдек, салбий ҳодисага кўпроқ эътибор берса, уни асарнинг марказига қўйиб тасвирласа-ю, уни эҳтирос билан қораласа, фош қилса, бунинг учун ёзувчига таъна ёғдириш эмас, таҳсин айтиш керак. Ҳаёт — мураккаб нарса. Унда яхши билан ёмон, янги билан эски, ижобий билан салбий ҳодиса чирмашиб кетган бўлади. Ёзувчи эса ҳаётнинг айрим қисмларини, бўлақларини ажратиб олиб эмас, ҳаммасини бир бутунликда, яхлитликда акс эттиради. Бундан ташқари, «яхши»ни «яхши» дейиш йўллари ҳам кўп. Кўпинча «ёмон»ни «ёмон» дейиш билан ҳам «яхши»нинг «яхши»лигини кўрсатиш, жуда бўлмаганда, шунга ишора қилиш мумкин.

Бадий ижод такаллуфни, назокатни, тушуниб муомала қилишни жуда-жуда талаб қиладиган соҳа. Биз ёзувчига такаллуф билан муомала қилсак, ўзимизни эса, унинг хатоларини тузатиб туришга яратилган бирдан-бир доно қози деб билмасак, салбий ҳодисаларга кўпроқ қизиққани учун ёзувчини қоралаш ўрнига, бунинг сабабларини чуқурроқ ўрганамиз. Унда Абдулла Қаҳҳор ижодининг бу хусусияти тасодифан пайдо бўлмагани, салбий ҳодисаларга кўпроқ қизиқиши, истеъдодининг характериға боғлиқ эканига яна бир қарра амин бўламиз.

Абдулла Қаҳҳор ҳажвиётга, сатирага, кулгига мойил ёзувчи. У адабиётдаги биринчи қадамини сатирадан бошлаган. 20-йилларда республикамизда чиққан газета ва журналларни варақласангиз, «Гулёр», «Норин шилпиқ», «Яланг оёқ», «Ниш», «Мавлон куфур» деган ғалати тахаллусларга дуч келасиз. Уларни адабиёт даргоҳига эндигина қадам қўйган ва бу ҳодисадан ҳаммани хабардор қилиб қўйиш иштинёқида ёнган ўн етти яшар Абдулла Қаҳҳор ўйлаб топган эди. Бу тахаллуслар би-

лан босилган бир талай сатирик шеърлар, ўткир фелъетонлар, кулгили ҳикоялар эса «умидли ёш қалам»нинг энди ниш уриб келаётган таланти ўзига хос жилюларга эга эканидан дарак берган илк қалдирғочлар эди. Шундан бери унинг сатирик истеъдоди асардан-асарга чиниқиб борди, чархланди, улғайди ва камолотга эришди.

Биз унинг асарларини ўқиб, улардаги қизиқ воқеалардан, ажойиб одамлардан, ўткир иборалардан, маънодор қочирриқлардан, нозик киноялардан завқланиб, кўп кулганмиз ва ёзувчининг истеъдодига таҳсин ўқиганмиз. Шунинг учун таҳсин ўқиганмизки, том маънодаги сатирик асар яратиш жуда қийин иш. Бу ҳамма ёзувчига ҳам муяссар бўлавермайди. Сатира — тўхтовсиз зўрайиб борадиган муболаға эмас, аямай ишлатилган, ўлчанмай чапланган бўёқлар ҳам эмас. Сатира — ҳаётда ҳар қадамда ҳаёт ҳодисалари замирида яшириниб ётган кулгини пайқашга, уни асарга кўчириб, қайта яратишга, жонлантиришга имкон берадиган алоҳида қобилият туфайли туғилади. Шунинг учун сатирик истеъдодни нодирликда юзлаб қора кўл терилари ичидан аҳён-аҳёнда битта чиқиб қоладиган сурга қиёс қилса бўлади.

Абдулла Қаҳҳор ана шундай ноёб ва камёб истеъдод эгаси. Ҳажвга, кулгига мойиллик унга ташқаридан ёпишган ёки ҳаётий тажриба туфайли орттирган сирот эмас, балки унинг қон-қонига сингиб кетган хусусият, қолаверса, унинг фикрлашидаги ўзига хосликдан туғилган. Модомики шундоқ экан, кулгили асарлар ёзгани ва кулги орқали ҳар хил иллатларни, камчиликларни қоралашга мойиллиги учун ёзувчидан таъна қилиш одамдан «Нега сочинг жингалак?», «Нега кўзинг қора?», «Нега юзингда холинг бор?» деб таъна қилишдай бемаънилик бўлар эди. Бундай ёзувчидан бошқача ёзишни талаб қилиш ҳам мумкин эмас, бари бир беҳуда кетади, чунки истеъдод пўстин эмаски, баҳор кириши билан ечиб, енгилроқ кийимга ўтилса...

Абдулла Қаҳҳорнинг сатирик асарларига нотўғри, бир томонлама муносабатни туғдирадиган, шу туфайли бу асарларнинг ҳақиқий қимматини объектив белгилашга халақит берадиган омиллардан бири шундаки, биз ёзувчи ижодини майда-майда, бир-бири билан боғланмаган қисмларга ажратиб ташлаймиз, ҳар бир янги асар аввалги асарларнинг издоши, давомчиси эканини ҳисоб-

га олмаймиз. Бизнинг назаримизда, кўпинча «Синчалак» ни ёзган ёзувчи яхши, тўғри гоёвий позицияларда турган, ўз вазифаларини тўғри тушунган ёзувчи бўлади-ю, «Оғриқ тишлар» ёки «Сўнгги нусхалар»ни ёзган ёзувчи анча гўр, ҳамма нарсани тагигача пухта ўйлаёлмайдиган, танқидга муҳтож ёзувчи бўлади. Ҳолбуки, «Синчалак» билан «Сўнгги нусхалар» ҳам, «Адабиёт ўқитувчиси» билан «Минг бир жон» ҳам, «Асрор бобо» билан «Тўйда аза» ҳам бир қўл билан, битта қалам билан, бир қалб, бир ният, бир хил истеъдод билан ёзилган. Унинг носатирик асарларига пойдевор бўлган эстетик принциплар сатирик асарлари учун ҳам пойдевор бўлган: «Қампирлар сим қоқди» ёки «Маҳалла»ни ёзганида Абдулла Қаҳҳор адабиётнинг моҳиятини, вазифасини, инсон ҳаётидаги ўрнини қандай тушунган бўлса, «Майиз емаган хотин», «Ўтмишдан эртақлар», «Шоҳи сўзана»ни ёзганда ҳам худди шундай тушунган. Муҳими шундаки, Абдулла Қаҳҳор адабиётни коммунистик қурилишнинг муҳим қуроли деб билар экан, буни ибтидоий тарзда, бир ёқлама тушунмайди. Адабиёт шундай қуролки, унинг имкониятлари бениҳоя кўп. У зафарга ундовчи байроққина, умумхалқ тўйларини қизитувчи карнайгина эмас, лозим бўлганда жарроҳнинг қўлидаги наштар ҳам. Шунинг учун ёзувчи жамият баданида бирон ярачақани сезиб, унинг яллиғланаётганини кўрса, қўлидаги наштар билан уни даволашни ўзининг бурчи деб билади.

Абдулла Қаҳҳор учун ижодда наштарлик вазифасини кулги ўтайди.

Ўрни келганда кулгининг бадий асардаги роли ҳақида икки оғиз гапириш керак. Маълумки, кулгили асарлар адабиётда анча-мунча топилади. Лекин уларнинг ҳаммасида ҳам кулги наштарлик ролини ўйнайвермайди. Айрим ёзувчилар борки, ўқувчини кулдириш улар учун ягона мақсад. Бундай ёзувчилар ҳар қандай қилиб бўлса-да, қизиқроқ воқеа топишга, сюжетни қизиқроқ қуришга, латифанамо ҳодисаларни тасвирлашга, ҳар хил қизиқ ибораларни топиб ишлатишга ҳаракат қилишади. Бундай асарни ўқиганингда роҳат қиласан, маза қилиб куласан, авторнинг ақлига, топқирлигига, зукколигига қойил бўласан, аммо орадан бир-икки кун ўтгач, эслаб кўрсанг, ундан хотирангга ҳеч қандай из қолмаган бўлади.

Абдулла Қаҳҳор асарларида кулги бошқача характерга эга. У ҳеч қачон ўқувчини кулдириш учунгина ёзмайди. Унинг асарларида кулги авторнинг тасвирланаётган ҳодисага муносабатини ифодаловчи восита, холос. У кулгидан ҳаётдаги ижобий ҳодисаларни тасдиқлашда, уларга хайрихоҳлигини, муҳаббатини билдиришда, шунингдек, ҳар хил салбий ҳодисаларни, турли-туман иллатларни инкор қилишда, уларга нафратини билдиришда фойдаланади. Абдулла Қаҳҳор асарларида биз кулгининг ҳар хил турларини учратамиз — уларда майин табассумдан аччиқ истеҳзогача, юмшоқ ҳазилдан узиб оладиган киногача, енгил жилмайишдан ғазабли қаҳқаҳагача бор. Абдулла Қаҳҳор асарларида кулги амплитудаси бениҳоя кенг. Ёзувчи ҳар гал танлаб олинган воқеанинг оқимига, қаҳрамоннинг характериға, ўзининг ниятиға мос равишда кулгининг ана шу турларидан биттасини ёки бир нечтасини қўллайди. Масалан, «Ўтмишдан эртактлар»ни эсланг. Унинг бир бобида Валихон сўфининг ўз меҳнати билан тириклик қилиб юрган одамларға тинчлик бермайдиган ярамас ифвогар экани очилади. Аламзада қишлоқ йигитлари ундан ўч олиш йўлини қидиришади. Ниҳоят, унга эшакнинг миясини едириб, жинни қилишмоқчи бўлишади. «Дадам бу ишни қилишдан заррача таф тортмаган бўлса ҳам, сўфининг сомса еганини эшитиб ранги ўчди, пешингача қўли ишга бормади, назаримда, сўфининг азон айтиш ўрниға ҳанграшини, ҳанграб-чўччанглаб мачитдан чиқиб келишини кутар эди. Кулала икковимиз ҳам шундай кайфиятда азонни орзиқиб кутар эдик». Эшакнинг мияси сўфиға таъсир қилмайди, қишлоқ йигитлари уни «чиропоя» қилишға мажбур бўлишади.

Бутун қисса каби бу боб ҳам жуда ўткир юмор билан суғорилган, юқоридаги сингари сатрларни ўқиганда одам ўзини кулгидан тўхтатиб туролмайди. Бироқ бу ўриндаги кулги ғазабкор, аччиқ, заҳарханда кулги эмас. Биз ўтмишдаги одамларнинг нодонлигидан куламыз ва бу кулгимизда бугунги донолимиз, ҳамма нарсани билишимиз, хуруфот ва бидъатлардан қутулганимиз учун фаҳр туйғуси ҳам бор. Биз сўфининг аҳволидан куламыз ва бу кулгимизда одамларға тинчлик бермаган ифвогарнинг шармандан шармисор бўлганиға қувонч туйғуси бор. Энди «Тешик тош» бобини эсланг. Биз бу бобни ўқиганда ҳам куламыз, бироқ бу кулги бошқача

кулги — Бабар деган қашшоқ, ҳақир, қўли қисқа муш-типар одамнинг аччиқ фожиасини, аламли ҳаётини чуқурроқ ҳис қилишга, чуқурроқ таъкидлашга ёрдам берадиган аччиқ кулги. Шу тариқа ёзувчи кулгини бадий тасвирнинг муҳим воситаларидан бирига айлантиради.

Абдулла Қаҳҳор асарларида кулги ҳамма вақт актив роль ўйнайди. У шунчаки тасвир воситаси эмас, ўқувчинини тарбиялаш қуроли ҳам. Ёзувчи ўз ғояларини яланғоч баён қилмайди, бунинг ўрнига у кулги орқали ўқувчининг туйғусига таъсир қилишни афзал кўради. Ўқувчи ҳам, масалан, «Ўжар»ни ўқийди, Қутбиддинов билан Заргаровнинг «шу кетишда шаҳаримиз яна эллик йилдан кейин қандай бўлар экан, сўнгги вақтларда фан кишиларни яшартириш тўғрисида нега индамай қўйди», деган мавзудаги суҳбатларига, шахматнинг зарари ва бола тарбияси ҳақидаги мунозараларига гувоҳ бўлади, ниҳоят, уларнинг Суяр олдида шарманда бўлганларини кўриб, роса кулади.

Ўқувчининг мана шу кулгисида катта маъно бор — у Қутбиддинов ва Заргаров устидан кулар экан, демак, ўзини мана шу калтафаҳм, ичкиликхўр, нодон одамлардан бир бош юқори деб билади. Кулги ўқувчинини эзгулаштиради, унда одамдаги заифликларга, иллатларга нафрат уйғотади, унинг ўз-ўзини мукаммаллаштириш устидаги узоқ сафарига биринчи қадамни қўйишга ундайди.

Шундай қилиб, кулги Абдулла Қаҳҳор асарларида воқеликни ҳар томонлама бадий таҳлил қилишга ва баҳолашга имкон берувчи, шунингдек, ўқувчининг туйғуларига таъсир қилиш билан унда муайян кайфият ҳосил этишга ёрдам берувчи муҳим эстетик категорияга айланади.

Абдулла Қаҳҳор ижодидаги кулгининг муайян манбалари бор. Уларнинг биринчиси ҳаётдир. Утмишда, революция арафаларидаги ўзбек ҳаётида заҳарханда кулги билан қораланадиган бидъатлар, хурофотлар, ярамасликлар жуда кўп бўлган. Улар ўткир сатиранинг объекти бўлиши мумкинлигини махсус исбот қилиб ўтиришнинг зарурияти йўқ. Революция эски тузумни парчалаб ташлади. Мамлакатимизда янги социалистик ҳаёт барпо этилди. Бу ҳаётда эзилган халқларнинг асрий орзу-умидлари рўёбга чиқди. Бинобарин, адабиёт бу

ҳаётнинг улуғворлигини, гўзаллигини акс эттириши керак. Аммо, айтиш чоғда, «тараққиётимиз интиҳосига етди, биз ҳамма нарсага эришдик, энди қўл қовуштириб, тинчгина ўтираверсак ҳам бўлади», деган гапни ҳеч ким айтолмайди. Ҳали қилишимиз керак бўлган ишлар кўп. Ҳали оёғимизга ёпишиб, илгарилашимизга халақит бераётган иллатлар бор. Ҳали инсон қадр-қимматига путур етказадиган, унинг азиз номини ерга булғайдиган заифликлар бор. Буларнинг барчаси сатирага объект бўлиши керак.

Абдулла Қаҳҳор инсонлик шаънига доғ бўладиган ҳар қандай иллатни бениҳоя ёмон кўради, ахлоқсизлик, виждонсизлик, икки юзламачиликдан нафратланади, халқ танига зулукдай ёпишиб олган ҳаромхўрлардан, текинтомоқлардан жирканади ва ана шу оташин нафрат ва ғазаб уни ижод қилишга, сатирик асарлар яратишга ундайди. У ҳаётдаги товламачилар, фирибгарлар, муттаҳамлар ва порахўрларнинг юзидаги ниқобни аямай сидириб ташлайди. Шунда кўрамизки, ўзини авлиё кўрсатиб, ҳеч кимга сўзини бермай, осмонга устунман деб юрган одамлар аслида ундай эмас экан, уларнинг кўриниши, даъволари билан моҳияти қарама-қарши экан. Ана шу қарама-қаршиликдан, унинг аниқ ва ёрқин шаклда очиб кўрсатилишидан асарда кулги туғилади. Кулгининг бу хусусияти ҳақида ўтган асрда Н. Г. Чернишевский «Кўтаринкилик ва кулги» деган мақоласида жуда яхши ёзган эди: «Хунук нарса ўз ўрнида бўлмаган чоғда, нохунук бўлиб кўринишга интилган чоғда ва фақат шу чоғда ўзининг аҳмоқона даъволари, муваффақиятсиз интилишлари билан бизнинг кулгимизни қистайди». Абдулла Қаҳҳор асарларидаги кулги ана шу доно фикрни яна бир карра тасдиқлайди.

Мана, «Майиз емаган хотин» ҳикоясининг қаҳрамони мулла Норқўзи. У жуда ювош, қўй оғзидан чўп олмаган одамдай кўринади. У, айниқса, аёлларнинг ҳаёсини, номусини, иффатини пок сақлаш учун жон куйдираётгандай бўлади; унинг назарида, ҳар бир очилган жувон, ўғил бола билан икки оғиз гаплашган ҳар бир қиз мана шу покликка таҳдид солади. Кўриниб турибдики, унинг даъвоси катта. Аммо бирдан маълум бўладикки, аёл иффатининг бу содиқ посбони аллақачонлар посбонликка ярамай қолган экан — унинг ўз хотини Норқўзининг лақмалигидан фойдаланиб, ўзини анчадан бери

лақиллатиб юрар экан. Норқўзининг кўриниши билан моҳияти ўртасида қарама-қаршилиқ пайдо бўлади. Ёзувчи бу қарама-қаршилиқни бизга маҳорат билан жуда аниқ очиб беради ва шундан кулги туғилади. Бундай мисоллар ёзувчининг кулгили ҳодиса моҳиятини жуда чуқур англашидан далолат беради.

Абдулла Қаҳҳор ижодида кулги фақат хунук ҳодисаларни, салбий иллатларни тасвирлагандагина эмас, ижобий ҳодисаларни тасвирлашда ҳам муҳим роль ўйнайди. Бироқ бундай ҳолларда кулги қаҳрамоннинг моҳияти билан даъволари ўртасидаги қарама-қаршилиқдан эмас, ёзувчининг ўз қаҳрамонига илиқ муносабатидан туғилади. Бунинг исботи тариқасида «Олтин юлдуз» повестини ёки «Шоҳи сўзана» комедиясини кўрсатиш мумкин. «Шоҳи сўзана»даги кулгини атрофлича тадқиқ қилган Пиримқул Қодиров унинг хусусиятларига асосланиб бу асар жанрини «қаҳрамонлик комедияси» деб белгиллаган эди. Дарҳақиқат, бу асардаги кулги Деҳқонбой, Ҳафиза, Қўзибой, Салтанатларнинг меҳнатдаги фидокорлигини чуқурроқ очишга хизмат қилади ва уларнинг ҳаётга оптимистик муносабатидан, ёшларга хос жўшқинлигидан, ғайратидан туғилади. Ҳатто Мавлон характеридан туғиладиган кулги ҳам моҳият эътибори билан уни фош қиладиган эмас, ундаги яхши хислатларни, фазилатларни тўлароқ очишга ёрдам берадиган кулгидир. Шу тариқа Абдулла Қаҳҳор ижодида кулгининг моҳияти бойиб бораётганини айтиш мумкин.

Абдулла Қаҳҳор асарларида кулги туғдирадиган иккинчи манба ёзувчининг маҳоратидир. У адабий приёملардан, сюжет қуриш усулларидан, тилдан шу қадар усталик билан фойдаланадики, улар биргаликда асарни ҳаётбахш юмор билан тўлдиради, унга ажойиб бир энгиллик бахш этади. «Икки ёрти — бир бутун»ни эсланг. Ёзувчи бўлим бошлиғи Сулаймоновга лаганбардорлик қилувчи Камолхоновнинг мунофиқлигини фош қилмоқчи. Бунинг учун у Камолхоновнинг қиёфасини кўрсатади. У бошлиқ қаршисида «Илтимосига «хўп» деган жавоб кутиб, савол аломатидай гажак бўлиб туради». Сулаймонов телефонда гаплашиб, негадир кулади. Камолхонов гапнинг нимадалигини билмай қўшилиб кулади. Яна бир-икки штрихта ёзувчи унинг портретини тўлдиргач, қаймоқ масаласига ўтади ва биз ачиган қатиқни ичиб,

уни энг аъло қаймоқ, деб мақтаган Камолхоновнинг ёлгон гапи ошкор бўлиб қолгач, ўта ноқулай аҳволга тушганини кўриб куламиз. Бу ўринда ёзувчи сюжетни усталлик билан қуриш, портретларни аниқ чизиш, қаҳрамон қилиқларини, гапириш услубини кўрсатиш орқали кулги туғдирыпти. Бинобарин, Абдулла Қаҳҳор асарларида кулги ҳаёт ҳақиқати ва ёзувчи маҳоратининг чамбарчас боғланиб кетиши туфайли майдонга келади. Бу кулги гоят чуқур миллий руҳга эга ва ёзувчининг халқ ҳаётини, ўзбек миллий характерини, халқ ижодини яхши билишидан далолат беради. Халқимиз кулгини жонидан яхши кўрадиган, кўнглида кири йўқ, хушчақчақ халқ. Тўй-томошаларда, сайилларда, халқ йиғинларида қаҳқаҳа оламини кўчиради. Тўртта ўзбек тўпланган жойда, албатта, хушчақчақ кулги, қувноқ ҳазил бошланади. Халқимизнинг донолиги, зукколиги у яратган ажойиб латифаларда, пайровларда, эртакларда, дostonларда мужассамлашган. Ҳаётни кулги орқали кўриш, кулги билан яшаш халқимизнинг қон-қонига сингиб кетган. Абдулла Қаҳҳор сатираси билан синчиклаб танишсак, авваламбор ундаги кулгига мойиллик бутун руҳи билан ўзбек миллий характерининг муҳим хусусиятини ифодалаганини кўрамиз. Бу айниқса, аския приёмларидан кенг фойдалайишда яққол кўзга ташланади. «Синчалак»даги Қаландаров билан Саиданинг қочириқлари, кўчма маънога тўла «даханаки жанглари»ни эсланг. «Шоҳи сўзана»даги Ҳамрониса билан Холбиби тортишувини кўз олдингизга келтиринг. Бундай диалогларни аския усуллари шунчаки ўрганиб олиш билан яратиб бўлмайди, бунинг учун унинг руҳига чуқур кириб бориш керак. Ехуд Абдулла Қаҳҳор ҳикояларининг қурилишини олайлик. Уларда ҳам, ҳаммасида бўлмаса-да, бир қисмида, латифаларнинг таъсирини кўриш мумкин. Бу таъсир ташқи приёмларда эмас, латифага хос ихчамлик, ўткирлик, сюжетдаги кутилмаган бурилиш, бирдан бомбадай портлайдиган тугалланма каби хислатларни ўзлаштиришдан, қўйинг-чи, латифа руҳини чуқур эгаллаганликдан туғилган. Ниҳоят, ёзувчи асарларидаги кўпгина образлар ҳам миллий руҳга мос келади, миллий психологиянинг ўзига хослигини ифодалайди. Буларнинг барчаси Абдулла Қаҳҳор сатирасига такрорланмас ранг беради, унинг чуқур халқчил руҳини вужудга келтиради.

Адабиёт Абдулла Қаҳҳор учун тирикчилик воситаси эмас, яшаш формаси. Абдулла Қаҳҳор адабиёт билан яшайди, адабиёт орқали одамларга хизмат қилади, уларни янада олижаноброқ, янада покроқ, янада гўзалроқ қилишга интилади. Адабиёт унинг учун инсондаги инсоний фазилатларни улуғлаш, уларни ҳимоя қилиш воситаси. Ҳа, инсоннинг инсоний фазилатлари ҳимояга муҳтож, чунки ёмонлик, ёвузлик, виждонсизлик, қабохат, разиллик деб аталган нарсалар ҳаминша уларга кўз олайтириб туради. Абдулла Қаҳҳор шунинг учун ҳам сатирага мурожаат қилади, шунинг учун ҳам сатирик асарларида куйиниб гапиради, мазах қилади, ғазабланади, қоралайди. Абдулла Қаҳҳорнинг сатирик асарларини ўқиб нечта ёмон тузалиб кетганини, «Сўнги нусхалар»ни кўриб, нечта порахўр порахўрликни ташлаганини айтиб бериб бўлмайди, албатта. Чунки адабиётнинг одамга таъсири статистикага бўйсунмайди. Аммо Абдулла Қаҳҳор сатираси қалбимизда ёмонликка қарши қандай нафрат уйғотганини, қандай олижаноб ҳислар, покиза туйғулар қўзғатганини аниқ айтиб бериш мумкин. Унинг сатираси чуқур гуманистик моҳиятга, ажойиб инсоний жозибага эга. Бу эса Абдулла Қаҳҳор истеъдодининг энг ёрқин жиоларидан биридир. Бу жило шу қадар ёрқинки, уни одамлар жаҳоннинг машҳур сатирик ёзувчиларига таққослашяпти, ҳатто улар билан ёнма-ён кўяяпти.

1959 йилда Москвада ўзбек адабиётининг декадаси вақтида таниқли сатирик ёзувчи Леонид Ленч «Тўйда аза» ҳикояси ҳақида шундай деган эди: «Одамнинг ўлими ҳақида кулгили қилиб ёзиш жуда қийин иш. Бу фақат Чеховнинг қўлидан келарди. Фақат французлар бунинг уддасидан чиқарди. Ҳозир бизда буни эплайдиган ёзувчи камдан-кам топилади. Бунини қарангки, Абдулла Қаҳҳор шундай қийин ишни жуда бемалол бажарибди».

Орадан беш йил ўтгач, йирик рус адабиётшуноси В. В. Смирнова «Замонавий портрет» деган китобида «Ўғри», «Анор», «Майиз емаган хотин» каби ҳикоялар ҳақида гапириб, уларни «жаҳон ҳикоячилигининг энг яхши намуналари билан бир қаторга қўйса бўлади», деб ёзди.

Булар Абдулла Қаҳҳорнинг сатирик истеъдодига берилган жуда юксак баҳо.

Одамлар, одатда, ёзувчиларга ҳавас қилишади. Уларнинг назарида, ёзувчиликдан осон ва лаззатли касб йўқ, — ҳушингга келганда шартта китоб ёзасан, илҳом келмаса, кайф-сафо қилиб, ҳаётнинг гаштини суриб юраверасан. Қаерга борсанг, жойнинг тўри, иззат-икромнинг қуюғи — сеники. Шуҳрат қанотида қушдай парвоз қилишдан ҳам ҳузурлироқ нима бор оламда?

Бундай ўйлайдиган одамлар ёзувчи ҳаётининг ташқи томонига қараб ҳукм чиқаришади. Улар ёзувчи меҳнатининг натижасини меҳнатнинг ўзи ўрнида қабул қиладилар. Аслида, ёзувчиликдай сермашаққат, меҳнати оғир касб камдан-кам топилса керак.

Ёзувчилик шуҳрати ниҳоясиз машаққат эвазига келади. Билмадим, одамлар ҳар бир китоб, наинки китоб, ҳар бир саҳифа, ҳар бир жумла устида ёзувчи сарфлайдиган меҳнатни, тартадиган азобни ўз кўзлари билан кўрганларида, эҳтимол, ёзувчига сира ҳам ҳавас қилмаган бўлардилар, эҳтимол, ўзгаларнинг шуҳратидан ёзувчиликни орзу қилиб юрганларнинг кўпчилиги бошқа тирикчиликнинг кетига тушиб кетарди. «Игна билан қудуқ қазиш» дегани ёзувчилик ҳақида айтилган бўлса, ажаб эмас.

«Адабиёт қалбнинг бир чеккасини эмас, ҳаммасини талаб қилади. Талант — қун сайин меҳнат билан жило бериб турилмаса, занглаб буткул яроқсиз ҳолга тушиб қолади», деб ёзади Абдулла Қаҳҳор. Бу сўзлар китобдан ўқиб олинган ёки ёшларга шунчаки насиҳат қилиб қўйиш учун айтилган ҳам эмас. Бу — ёзувчининг кўп йиллик тажрибасидан келиб чиққан қонуний ҳулоса, ижодий меҳнат жараёнида сарфланган меҳнат, тўкилган кўз нури, юрак қўри эвазига кашф қилинган ҳақиқатдир. Ёзувчининг истеъдоди — ҳаётни ўз кўзи билан кўра олиш, уни чуқур ҳис қилиб, бу ҳисни бошқаларга юқтира олиш, ҳаётини характерлар ярата билиш қобилиятигина эмас, катта фидокорлик, поёнсиз чидам, туганмас қунт билан меҳнат қилиш қобилияти ҳамдир. Битта ҳикоя устида йиллаб ишлаган чеховлар, бутун бошли романни 15—20 марталаб кўчириб ёзган толстойлар ҳақида кўп ўқиганмиз. Абдулла Қаҳҳорни ҳам шундай ёзувчилар қаторига қўйгим келади, чунки у ҳам асар устида, қўлёзма устида улуғ ёзувчиларга хос матонат ва

бардош билан меҳнат қилди. У «Қўшчинор чироқлари» романи устида салкам ўн йил ишлаган. «Синчалак» билан «Ўтмишдан эртак»ларни бир-бирига қўшса, ҳажми битта романчалик келар. Лекин бу қиссаларнинг ҳар бирига тўрт йилдан вақт кетган. «Оғриқ тишлар», «Сўнгги нусхалар» устида ҳам худди шундай — тўрт йилдан ишлаган. «Даҳшат» ҳикоясини яратиш учун ўн йил керак бўлади.

Ёзувчи ижодидаги бундай суратни қўлёзмага эринмай сарфлайдиган катта меҳнати билангина изоҳлаш мумкин. Асарнинг ҳар бир саҳифаси тўла мукамаллик касб этмагунча, ҳар бир жумла, ҳар бир сўз ўрнига тушмагунча, асар ўзига тўла манзур бўлмагунча ёзувчи сўнгги нуқтани қўймайди, уни битди, деб ҳисобламайди, бировга ҳам кўрсатмайди.

1960 йилда бир адабиётшуноснинг «Сиз қандай ишлайсиз?» деган саволига жавобан Абдулла Қаҳҳор шундай ёзган эди: «Мен ёзилган саҳифани, ҳатто жумлани ҳам устидан тузата олмайман. Жумла, ҳатто саҳифани кўчириб ёзаман. Бир саҳифани ўрта ҳисоб билан 15—16 марта кўчираман, шубҳасиз, ҳар сафар саҳифага сайқал бераман». Ёзувчининг қўлёзма устида қандай ишлашини «Сўнгги нусхалар» мисолида кўрса ҳам бўлади. 1962 йилда пьесани тугатгач, Абдулла ака бетобланиб қолди. Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров — учевимиз кўргани бордик. Гаплашиб ўтириб бетобликнинг сабабини чарчашга йўйдик. Шунда Абдулла ака: «Чарчайдиган нима иш қилибман. Ёзган бўлсам минг бет нарса ёздим-да», деди. Бунга эшитиб, ҳайрон қолдим. Ахир, ўртача пьеса 50—60 бет атрофида бўлади. Демак, «Сўнгги нусхалар»ни яратиш учун Абдулла Қаҳҳор шунақа пьесада ўн бештасини ёзиб чиқибди-да! Ростини айтсам, ўша пайтда бу менга лофдай кўринди. Бир қанча вақтдан кейин Абдулла ака пьесасининг хомаки вариантларини менга берди. Улар ҳозир ҳам менда. Уларни варақлаб чиқсангиз, ҳақиқатан ҳам ҳар қайси саҳна қайта-қайта кўчириб ёзилганини, ҳар бир кўринишнинг ўнлаб вариантлари борлигини кўрасиз. Шунда мен «ёзувчининг меҳнати» дегани қанчалик сермашаққат нарса эканини чуқур ҳис қилган ва Абдулла Қаҳҳор асарларининг ғоят пухта, ғоят рангдор ва ҳаётий чиқишига сабаб бўлган юмиллардан бирини билиб олган эдим.

Асар устида, қўлёзма устида узоқ ишлаш одати

Абдулла Қаҳҳорнинг инжиқлигидан туғилган эмас. У тинимсиз ҳаётни ўрганади, уни кузатади ва ундан ижодига зарур бўладиган ҳодисаларни, фактларни танлаб олади. Бироқ бу фактлар ўзгармай, ҳаётда қандай бўлса ўшандайлигича қогозга тушмайди. Ҳар бир факт бадий асарга айлангунча, ёзувчининг миясида, қалбида минг чиғириқдан ўтади, минг алфозда қайта ишланади, ўзгаради. Бу ғоят мураккаб процесс. Ҳаёт факти бу процессни четлаб ўтиб қогозга тушса, унинг деярли ҳеч қандай қиммати бўлмайди. «Даҳшат» ҳикоясини эсланг. Ҳамма танқидчилар бу ҳикояга жуда юксак баҳо беришди — уни ўтмиш ҳақидаги асарларнинг гултожи деб аташди. Уни ўқиб чиққач, сажкиз хотинлик Олимбек додхонинг разил қиёфаси, қуллик тақдирига қарши дадил бош кўтарган Унсиннинг нурли чеҳраси сира унутилмайдиган бўлиб қалбимизга ўрнашиб қолади. Ҳикоянинг тарихи қизиқ. Ҳикоя ҳақида Абдулла Қаҳҳор биринчи марта ён дафтарига 1952 йилда қайд қилган. Уша йили Абдулла Қаҳҳор Фарғонага саёҳат қилади ва ҳар хил суҳбатларда турли ҳикоялар эшитади. Афтидан, улар асосида ёзувчи «Фарғона қиссалари» деган умумий ном билан бир цикл ҳикоялар ёзмоқчи бўлган. У ривоятлардан бирини «Хоннинг эрмаги» деган сарлавҳа остига шундай қайд қилган: «Шамол. Гўристон. Маймун. Арвоҳ. (Шамол кечаси колхоз меҳмонхонасида 102 яшар чол билан суҳбат! Чолнинг ўгли Совет Иттифоқи Қаҳрамони.) Улган довюрак — чолнинг акаси». Бу ёзув менга ёшликда эшитган бир ривоятни эслатади: маҳалла йигитлари кечаси масжиднинг тобутхонасига бориб, тобутга пичоқ санчиб келишга гаров ўйнашади. Масжидга борган йигит чопонининг барини тобутга қўшиб санчади. Кетаман деса, назарида арвоҳ этагидан ушлаб, тортаётгандай туюлади-ю, қўрқиб, жони чиқиб кетади. Афтидан, чол бу ривоятни ёзувчига бўлган воқеа тариқасида айтиб берган. Унинг ривоят ёки бўлган воқеалигидан қатъий назар, эшитган одам қизиқлигига бир ажабланади-ю, хотирасида сақланаётган юзлаб бошқа ривоятлар ёнига тиркаб қўяди. Абдулла Қаҳҳор эса ана шу анчайин ривоят ёхуд ҳаёт ҳодисасидан ҳақиқат нуқрасини чиқариш учун уни йиллар давомида ўйлайди, пиштади. Ниҳоят, «Даҳшат» вужудга келади. Ҳикояда ривоятдаги асосий воқеа — қабристонга бориш сақланиб қолган. Бироқ ривоятда у

етакчи роль ўйнайдиган марказий воқеа бўлса, ҳикояда Унсин ва додхо характерини очиш учун бир воситага айланган. Гўристонга, даҳшатли ўзбек гўристонига, кечаси, бунинг устига бўрон увиллаб турган кезде бориб, чой қайнатиб келиш анчайин бир мардликни синаш учун қилинмайди, балки Унсин озодлигининг баҳосига айланади. Гўристон ҳам, маймун ҳам, шамол ҳам додхолар дунёсининг даҳшатини, нодирмоҳбегимлар тақдирининг фожиасини очиб берувчи воситаларга айланади.

Абдулла Қаҳҳор асарларини ўқиганда, уларнинг бениҳоя соддалиги, табиийлигига ажабланмай илож йўқ. Улар шу қадар равонки, ёзувчи сира қийналмай, бир ўтиришда, бир хўплам чойни ютгандек осонлик билан ёзиб ташлаганга ўхшайди. Аслида бу соддалик — жўнлик эмас. Унинг кўп асарлари моҳир кўзбоғлогичининг сирли қутисини эслатади: кичкина қутидан каптар ҳам, газмол ҳам, қуён ҳам, соябон ҳам, яна алланималар чиқиб келаверади. Ёзувчининг кичкинагина асарларида ҳам ҳаёт шу қадар тўла қамраб олиндики, кичкина ҳикояга, кичкина саҳнага, кичкина диалогга шунча маъно сиғанига қойил қоласан киши. Ёзувчи буларнинг ҳаммаси ҳаққонийлигига ўқувчини ишонтиради. Бунга ёзувчининг ҳақиқат туйғуси ёрдам берди. Шу нозик туйғу асарда ҳаққонийлик ва табиийликка хизмат қилмайдиган ҳамма ортиқча нарсани олиб ташлашга ундайди. Чехов: «Ёзувчи бўлиш учун нимани ёзишни билиш кифоя эмас, нимани ёзмаслик кераклигини ҳам билиш лозим», деган эди. Абдулла Қаҳҳор характер мантиқини бузадиган, маънони хиралаштирадиган, воқеа ривожини сусайтирадиган, табиийлик юзига парда тортадиган нарсанинг ҳаммасини жуда чуқур ҳис қилади. Буни «Сўнгги нусхалар» мисолида аниқ кўриш мумкин. Пьесанинг нашр қилинган варианты билан қўлёзма хомаки вариантыдаги II кўринишни бир-бирига солиштирайлик. Қўлёзма вариантда ҳам воқеа Обиджонни кутишдан бошланади. Унда ҳам Шобарат Сухсуровни йўқлаб мотоциклда келади ва мотоциклдан ажралади. Бироқ нашр қилинган вариантдан фарқ қилароқ қўлёзмада Шобарат зиёфатдан чиқиб кетмайди ва деярли зиёфат охиригача ўтиради, ҳатто қадаҳ кўтаради. Бу — Шобарат характерининг мантиқига хилоф эди. Чунки мотоциклдан ажраган, унинг устига Обид-

жоннинг курортига йўл харжи ҳам бўйнига тушган Шобарат Сухсуровнинг тўймаслигидан газаблана бошлаган, «порахўр — кафан ўғрилари» деган эътиқодга кела бошлаган эди. Сухсуровни фош қилиш нияти Шобаратда шу саҳнада пайдо бўлади. Шундай бўлгач, унинг зиёфатда ювошгина ўтириши, қадаҳ кўтариши уни ўта иродасиз, лапашанг одам қилиб қўярдики, бу унинг кейинги ҳаракатига ишончсизлик туғдиради. Шунинг учун ёзувчи бу эпизоднинг баҳридан ўтади — Шобарат Обиджон келмасданоқ чиқиб кетади.

Қўлёзма вариантыда шу кўринишда Обиджон образини хиралаштирадиган моментлар ҳам кўп эди. Масалан, Сухсуров қадаҳ кўтараётганда Обиджон унинг гапини бўлиб: «Сизда ўқиган болаларнинг шўри курсин», дейди, Нетайхон ашула айтса: «Бўлди, чақиб ичган тухумингиз палағда чиқиб қолди», дейди. Қори билан дин ҳақида баҳслашади ва динни шундай фош қилади: «Мен Европада урушдим, Манчжурияда урушдим. Буддистлар, христианлар, мусавийлар, мусулмонлар ҳар қайсиси ўз худосининг хоҳиши билан жангга кириб, қон тўкади, худолар ҳалқоб бўлиб ётган қонда ўз жамолини кўриб, вақти чоғ. Иттифоқ! Қори ака, шу қадаҳни кўтариб: худолар иттифоқи бузилиши, бандалар иттифоқи тузилиши учун!» Булар, бир қараганда, ижобий қаҳрамоннинг активлигини, курашчанлигини кўрсатса ҳам, аслида унинг характерига раҳна солар, табиийликка, ҳаққонийликка путур етказар эди. Ахир, 16 йилдан бери кўришмай юрган одам опаси ва поччасининг уйига биринчи келишида, бунинг устига ўзининг шарофига берилаётган зиёфатда шунчалик кескин, шунчалик дағал гапни айта оладими? Айтолса, у умуман бу уйга келмаган бўлар эди. Ахир, Обид Нетайхон ва Сухсуровлар ўзгаргандир, дуруст бўлиб қолгандир, деган ишонч билан ярашгани келган. Ҳали у ҳақиқий аҳволдан беҳабар. Қорини «фош» қилиши ҳам кўпроқ унинг зарарига хизмат қилади, чунки ҳали Қори Обиджон нафратландиган бирор иш қилишга улгургани йўқ. Обиджоннинг ўз донолигини кўрсатиб, бирдан динни фош қилишга тушиши уни мақтанчоқроқ қилиб қўяди. Шунинг учун ёзувчи бу эпизодларнинг ҳаммасидан кечади-ю, Обиджон учун энг табиий ва зарур бўлган ўринларнигина қолдиради.

Асар устида астойдил ишлаш Абдулла Қаҳҳорнинг

қон-қонига сингиб кетган хусусият, қолаверса, юқорида айтганимиздек, истеъдодининг таркибий қисмини ташкил қилади. Уни меҳнат қилишга ундайдиган, қўлэзма устида ишлашни заруриятга айлантирган иккита сабаб бор. Буларнинг бири шундаки, у адабиёт оламида ҳали ҳеч ким юрмаган йўлдан юрди, ҳали ҳеч ким айтмаган гапни айтди. Бу — табиий бир ҳол. Чунки адабиёт бир хилликни, такрорни, ҳаракатсизликни ёмон кўради. Минглаб ёзувчилар ўтган, улар ўн минглаб асар яратган. Уларнинг ҳаммаси ҳам ҳаёт ҳақида, инсон, унинг тақдири, меҳнати, кураши, ички дунёси ҳақида ёзишган. Лекин, бари бир, ёзувчилик истеъдодига эга бўлган, ёзувчилик машаққатини бўйнига олиб, қўлига қалам ушлаган минг биринчи ёзувчи ўша минглаб ёзувчидан ҳеч қайсиси айтмаган, ҳеч қайсиси айта олмаган гапни топиб айтиши керак, адабиётнинг катта йўлини бойитувчи янги бир сўқмоқ яратиши керак. «Муҳаббат ул ўзи эски нарса, аммо ҳар бир юрак уни янгарта», дейди Ҳ. Тоқтош. Уни бир оз ўзгартириб, адабиёт ул эски нарса, аммо ҳар бир ёзувчи уни янгарта, дейиш ҳам мумкин. Абдулла Қаҳҳор бу ҳақиқатни яхши билади, «адабиётни янгартиш» учун эса, ёзувчи новатор бўлиши, ўзининг такрорланмас шахсиятига, муайян услубига эга бўлиши лозимлигини чуқур тушунади. Новаторлик, оригинал услуб ўз-ўзидан пайдо бўлмайди, балки узоқ изланишлар, давомли меҳнат самараси ўлароқ вужудга келади.

Абдулла Қаҳҳорнинг ўзига хос такрорланмас услуби борлигига ҳеч ким шубҳа қилмайди: ўртача китобхон юзта ҳикоя ичидан Абдулла Қаҳҳорникини қийналмай ажратиб беради. Бироқ уни қандай белгилар асосида, нимага қараб ажратганини аниқ айтиб беришга қийналади. Ҳатто малакали адабиётшунос ҳам ёзувчи ижодига такрорланмас ранг бағишлайдиган омилларни ҳамма вақт тўла-тўқис айтиб бера олмайди. Негаки, услуб ҳар куни нафас оладиганимиз ҳавога ўхшайди — биз ҳавони таркибий қисмларга ажратиб кўришни хаёлимизга ҳам келтирмай, нафас олаверамиз. Услуб ёзувчининг бутун ижодига сингиб кетган бўлади. Уни ижоднинг руҳи, ҳар бир асардан анқиб турадиган хушбўй ҳид дейиш мумкин. Ёзувчининг ҳаётга муносабатидаги, характер яратишдаги, тасвирий воситаларидаги, фикрлаш йўсинидаги, қўйинг-чи, ҳатто биографиясидаги ва шахсиятидаги

ўзига хосликлар ҳаммаси бирикиб, унинг услубини вужудга келтиради. Бироқ услуб мана шундай мураккаб ҳодиса бўлса ҳам, ижоднинг бир соҳаси борки, унда услуб биринчи қарашдаёқ кўзга ярқ этиб ташланиб туради. Бу ёзувчининг тили. Тилда ёзувчининг маҳорати ҳам, эстетик принциплари ҳам, ҳаёт рангларини пайқай олиши ҳам, нозик фарқларни ҳис этиш қобилияти ҳам аниқ кўринади.

Абдулла Қаҳҳорнинг тили ўзи бир катта олам.

Бир марта бу оламга кирган одам ундаги мислсиз гўзалликнинг асири бўлиб қолади, у олам туфайли ўзбек тили деб аталмиш она тилимизнинг нафислигига, аниқлигига, рангдорлигига, маънодорлигига, ҳар қандай чуқур фикрни, ҳар қандай нозик туйғуни, ҳар қандай мураккаб кечинмани ифодалай оладиган қудратига қойил бўлади. Худди жавоҳир қуёш шуъласида кўзни қамаштириб жилолангандек, Абдулла Қаҳҳор ишлатган сўзлар, яратган жумлалар тилимизнинг бойлигини акс эттириб, камалак нурлари билан товланади. Ёзувчи бунга ҳам тинимсиз меҳнат билан эришган.

Абдулла Қаҳҳор тилида кишини мафтун қиладиган биринчи хислат табиийликдир. Унинг асарларида кучаниб ёзилган бирор жумлани тополмайсиз. Ёзувчи бирон асарида овозини баланд кўтариб, карга гапиргандай бақирмайди. Бирон саҳифада жумлани кераксиз, ортиқча безакларга тўлдирмайди. Абдулла Қаҳҳор сохта кўтаринкиликдан, сунъий гўзалликдан жуда қўрқади.

Абдулла Қаҳҳор кўп мақолаларида тил бениҳоя табиий, бениҳоя содда бўлиши кераклигини, маънони хиралаштирадиган ҳар қандай ортиқча безаклардан холи бўлиши лозимлигини уқтиради. «Китобхонга бир фикрни англатиш ёки бир нарсани тасаввур қилдириш учун кишининг бошини қотирмайдиган, очиқ, равон ва содда тил керак,—деб ёзади Абдулла Қаҳҳор.—Сурат олдираётган киши суратга чиройли ва келишиб тушмоққа беҳуда зўр бериб, ўзининг табиий ҳолатини бузгандай, ёзувчи чиройли ва «қойил қилиб ёзишга» беҳуда зўр берса, адабий асар учун зарур бўлган тилдаги соддалик, табиийлик бузилади». Дарҳақиқат, қуйидаги парчани ўқинг: «Қампир тонг қоронғисида хамир қилгани туриб ҳўкизидан хабар олди. О!.. Ҳўкиз йўқ, оғил кўча томондан тешилган... Деҳқоннинг уйи куйса куйсин, ҳўкизи йўқолмасин. Бир қоп сомон, ўн-ўн бешта хода, бир арава қамиш — уй,

хўкиз топиш учун неча замонлар қозонни сувга ташлаб қўйиш керак бўлади». Энди шу парчанинг бирор жойига бирорта сўз, ўхшатиш, эпитет ёки жумла қўшиб кўрингчи. Қўшолмайсиз, мабодо қўшсангиз, улар буқоққа ўхшаб, кўзга ташланиб туради, парчанинг ички табиий оқимини бузади.

Абдулла Қаҳҳор тилидаги бундай табиийлик унинг реализмидан келиб чиқади — ёзувчи асардаги ҳамма нарсанинг ҳаққоний ва табиий бўлишига ҳаракат қилади. Эҳтимол, у тилни содда, табиий, равон қилиш принципини Чеховдан ўрганган бўлса. Чехов мақолаларидан бирида «Денгизнинг энг гениал тасвирини мактаб ўқувчисининг иншосида учратганман. У «Денгиз — катта эди», деб ёзибди», деган.

Абдулла Қаҳҳор тилининг яна бир фазилатини ёзувчининг сўз ишлатиш санъатида яққол кўриш мумкин. Сўз жуда ўжар нарса бўлади. Унга бефарқ қарасанг, маъносидан бир чимдим яшириб қолишга, ҳамма рангини намоён қилмасликка уринади. Шундай сўзлар борки, улар капалакка ўхшаб жумладан-жумлага энгил кўчиб юраверади-ю, тайинли хизмати бўлмайди. Абдулла Қаҳҳор аллақачонлар сўзни тизгинлаб, ўзига бўйсундириб олган. У ҳар бир сўзнинг маъносидан, заминидagi эмоционал кучдан, рангидан, стилистик имкониятидан иложи борица тўла фойдаланади. Унинг жумлаларидаги сўзлар ичига қўрғошин қўйилган шахмат доналаридек ўз жойида қатъий тартиб билан туради. Уларни олиб ташлаш ёки жойини ўзгартириш амримаҳол. Сўзга бундай муносабат натижасида тежамлилик пайдо бўлади, одатда ўн-ўн беш жумлада ифодаланадиган мазмун икки-уч жумлага жой бўлади. «Анор»ни эсланг. Туробжоннинг хотини анорга бошқоронг. Туробжон анор тополмай, хўжайинига совғага келган асалдан «билдирмасдан... ўзидан сўраб, озроғини» олиб келади. Хотини бурнини жийиради. Шунда Туробжон қандай ҳолга тушади? Бунини тасаввур қилиш қийин эмас. Унинг аҳволини ярим бет сарфлаб тасвирласа ҳам бўлади. Абдулла Қаҳҳор бунга атиги йигирмата сўз ишлатади: «Туробжон қизарди. У бир замон бетоб ўртоғини йўқлаб элтган тарвузини, бемаза чиққан бўлса керак, сигирнинг охурида кўриб, шундай хижолат бўлган эди».

Тежамлилиқка интилиш қисқа, ихчам жумлаларда

чуқур маъно ифодалаш иштиёқи Абдулла Қаҳҳор тилидаги образлиликни туғдирган. Унинг ҳамма асариди ҳам ўткир образларни, кутилмаган истиораларни, оригинал фразеологик ибораларни учратамиз. Бу хислат, умуман, Абдулла Қаҳҳорнинг адабиётдагина эмас, ҳаётда ҳам образли фикрлаши, оламдаги ҳамма нарсани, ҳар қандай ҳодисани образлар орқали қабул қилиши билан боғлиқ. Тилдаги образлилик фақат маънони ихчам ифодалашгагина эмас, характерларни индивидуаллаштиришда, уларга жон ато қилишда ҳам катта хизмат қилади. Ниҳоят, Абдулла Қаҳҳор тилининг яна бир фазилати унинг миллийлигидадир. Унинг тилида ўзбек тилининг ички ҳаёти ёрқин ифодаланади. Бу миллийлик, биринчи навбатда, халқ тилининг руҳига жуда чуқур кириб борилганида, шу руҳни ўз асарлари тилига кўчира олганида кўринади. Ёзувчи яратган образлар, иборалар, метафоралар халқ ҳаёти билан, ўзбек урф-одатлари билан чамбарчас боғланиб кетади. «Илгари тушунмаган вақтимда тушунмай юраверган эканман,— дейди «Қизлар» ҳикоясининг қаҳрамони Нурматжон.— Оладиган хотиннинг кўздан панароқ бирон ишхонадами, хотин-халаж кўпроқ маҳкамадами ишлаб, беш-ўн танга пул топадиган бўлиши ҳам маъқул: хусн — чинни товоқ, қазиси билан бўлса, яна яхши бўлади». Бу парчани ўқиганда биз хотинни хусусий мулк деб қараган, лекин замон ўзгариб, янгича қарашларга бир оз ён беришга мажбур бўлган одамларнигина кўрмаймиз. «Хусн—чинни товоқ, қазиси билан бўлса, яна яхши бўлади», деган ибора Нурматжон характерини конкретлаштиради, унга муайян миллий тус беради ва ниҳоят фикрни жуда ихчам ва образли ифодалашга хизмат қилади. «Сўнгги нусхалар»да Шобарат Сухсуровга турмадаги акаси ҳақида гапиради: «Акам костюмларини чиқариб, нимча сўратибдилар... «Ишим чатоқ» деганлари эмасмикан?»

Шундан кейинги диалогни эсланг:

«Ш о б а р а т. ... Акам-ку майли, турманинг қозонидан ризқи борица ейди, бу орада сизга гап тегиб қолмаса, дейман... Ҳар нима бўлганда ҳам акам қўл остингизда ишлаган эдилар, бир охурдан ем егансизлар.

С у х с у р о в. Энди, ука, бир охурдан ем еган бўлсак ҳам, ҳар ким ўзининг тиши билан чайнаб, ўзининг кекирдаги билан ютган! Ҳар кимнинг гўри бошқа, мункарнакири бошқа, деган гап бор.

Ш о б а р а т. Шундоқ-ку, лекин иш кўча, гўрларинг қўшилиб кетармикан, дейман... Яна ўзингиз биласиз...»

Бу парчадаги киноя, шама, тагдор, илмоқли қочириқларга эътибор беринг. Костюм ва нимча, охур, гўр, мункарнакир ҳақидаги гаплар, тўғрироғи, улар асосига қурилган образлар ҳам бояги ҳикоядагидек, маълум маънони ифодалашдан, характерларни жонлантиришдан ташқари асарга чинакам миллий руҳ бағишлайди.

Шу тариқа «Абдулла Қаҳҳор услуби» деб аталган ўзига хос, такрорланмас услуб майдонга келади, шу тариқа Абдулла Қаҳҳор ҳаётни ҳали ҳеч ким кўрсатмаган тарзда акс эттиради, ҳаёт ҳақида ўзидан бошқа ҳеч ким ишлатмаган тилда ҳикоя қилади ва адабиётнинг минглаб ёзувчилар яратиб кетган катта йўлига ўз йўлини улайди.

Абдулла Қаҳҳорни асар устида йиллаб ишлашга мажбур қиладиган иккинчи сабаб — ўқувчи олдидаги буюк масъулиятни жуда чуқур ҳис қилишдан туғилган.

Адабиёт ўқувчини тарбиялаш учун унинг онги, фикригагина эмас, қалбига, завқига, туйғуларига ҳам таъсир этиши керак. Шундай асарларгина чинакам санъат намунаси деб аталиш ҳуқуқига эга. Ўқувчи муҳаббатини қозона олади. Ўқувчи муҳаббатини қозониш эса бошдан-оёқ ёзувчига боғлиқ. Ёзувчи палапартиш ишласа, ўз асарига сайқал беришдан қочса, машаққатли меҳнатга бўйни ёр бермаса, бундай ёзувчининг асари ўқувчи қалбига етиб боролмайди. Ёзувчи ўқувчини нодон деб билмаслиги, унга ақл ўргатмаслиги керак. Аксинча, ҳар гал асар ёзишга киришганда, «ёзувчи ўзини каттакон билимдон, юксак дид эгаси бўлган киши олдида имтиҳон бераётгандай сезсин» (А. Қаҳҳор). Ўқувчи олдидаги масъулиятни чуқур ҳис қилиш туфайли Абдулла Қаҳҳор адабиётни муқаддас деб билади. Шунинг учун у бутун вужуди билан адабиётни севади ва қалбининг ҳамма эҳтироси билан асар устида меҳнат қилади, адабиётнинг юксак обрўйига, пок номига доғ тушириши мумкин бўлган ўртамиёна асарларни, палапартиш ёзилган китобларни, материаллини, темасини, актуаллигини пеш қилиб, қаторга суқиладиган романларни жинидан баттар ёмон кўради.

Абдулла Қаҳҳорнинг адабиётга муҳаббати, санъатга садоқати унда ўз касбига, ўз меҳнатига ҳалол муноса-

батини туғдирган. Ҳалоллик Абдулла Қаҳҳор меҳнати-нинг узвий қисми. Бу ҳалоллик кичкинагина ҳижояни йиллаб ишлашда ҳам, тилга муносабатда ҳам, шафқатсиз ўчирилган ортиқча саҳифаларда ҳам кўринади. Абдулла Қаҳҳорнинг ўзи ён дафтарига «ёзганини ўчириб ташлай олиш учун ёзувчи инсофли бўлиши керак», деб ёзиб қўйган. Бир мақоласида ёзувчи учун ҳалолликнинг нақадар муҳимлигини таъкидлаб, шундай ёзади: «Агар ёзувчининг ахлоқ кодекси тузиладиган бўлса, мен ҳалоллик билан шижоатни биринчи модда қилиб қўяр эдим, чунки ёзувчининг бошқа ҳамма хислатлари унинг қай даражада ҳалол, нақадар шижоатли зехнига боғлиқдир. Санъат асарида яхшини яхши деб одамларга ибрат қилиш, ёмонни ёмон деб одамларни ундан жиркантириш учун шижоат керак бўлса, шижоат ҳалолликни талаб қилади. Шунингдек, шижоатсиз ҳалолликнинг ўзи ўлик сармоядир».

Кўрамизки, машаққатли меҳнат Абдулла Қаҳҳор учун муқаддас зарурият, ижоднинг ажралмас бўлаги. Шу тариқа, сабот ва қунт билан меҳнат қила олиш қобилияти Абдулла Қаҳҳор истеъдодининг ёрқин жилоларидан бирига айланди.

* * *

Абдулла Қаҳҳор асарлари бизнинг бугунги маънавий қиёфамизни шакллантиришда, қалбимизда одамийлик туйғуларини алангалантиришда, инсоний покликка доғ туширадиган ҳар қандай иллатлардан ҳазар қилишни ўрганиб олишимизда катта хизмат қилди ва бундан кейин ҳам ҳали узоқ йиллар хизмат қилади. Чунки Абдулла Қаҳҳор яратган асарлар чинакам санъат намунаси, ҳақиқий санъат асарининг эса умри боқий бўлади. Л. Толстой айтганидек, қайта-қайта ўқишга арзийдиган, қайта-қайта ўқиладиган асар бўлади.

Абдулла Қаҳҳорнинг қудратли истеъдоди шундай асарлар яратишга имкон бердики, улар ўзбек адабиётининг олтин хазинасига қимматбаҳо ҳисса бўлиб қўшилди. Бугун ҳаётни ҳар томонлама чуқур ақс эттираётган, ёзувчилик маданиятини чуқур эгаллаган, минглаб ўқувчиларга маънавий озиқ бераётган етук проза-

миз бор. Бу прозанинг пойдеворини яратишда, унинг реализм чўққиларини эгаллашида Абдулла Қаҳҳор асарларининг ҳам роли катта.

Абдулла Қаҳҳор ўзининг жилоларга бой қудратли истеъдодини бутунлай халққа бағишлаган. У ўз асарлари билан халқимизнинг янада юксак, янада гўзал бўлиши учун, ҳамма жойда инсонийликнинг, тафаккурнинг, покиза туйғуларнинг тантанаси учун хизмат қилади. Шунинг учун ҳам халқ самарали хизмати, адабиётга садоқати туфайли Абдулла Қаҳҳор ижодига қалб тўридан жой берган.

1967

МАҚСУД ШАЙХЗОДА

Шайхзода ўзбек адабиётининг ривожланишига катта ҳисса қўшган сўз санъаткорларидан биридир. Унинг жўшқин поэзияси, чуқур фикрлар ва умумлашмаларга бой илмий-танқидий асарлари, эҳтиросли публицистикаси, юксак дид ва нафосат билан суғорилган поэтик таржималари адабий хазинамизда салмоқли ўрин тутди.

Шайхзоданинг энг яхши асарлари чинакам замонавий руҳда ёзилган. Уларда совет кишисининг маънавий дунёси, қалби, ўйлари ва истаклари ўзига хос формада — публицистик кўтаринкилик билан, оригинал поэтик образлар орқали, чуқур фалсафий умумлашмаларда ифодаланган. Шайхзода поэзиясининг фазилатлари узоқ ижодий меҳнат туфайли, рус шоирлари ва биринчи навбатда, Маяковский тажрибаларидан ижодий ўрганиш туфайли вояга етди. Шайхзода поэзиясида Шарқ классиклари билан рус шоирларининг традициялари ҳайрон қоларли даражада чатишиб кетган.

Шоирнинг 30 йиллик ижодий фаолияти ўзбек поэзиясининг тараққиёт йўли билан, ўзбек ёзувчиларининг социалистик реализм методини эгаллаш учун олиб борган кураши билан чамбарчас боғлиқ. Шайхзода ижоди шу курашнинг ибратли саҳифаларидан бирини ташкил қилади.

Шайхзода Мақсуд 1908 йилда Озарбайжоннинг Ганжа (ҳозирги Кировобод) вилоятига қарашли Оқтош шаҳрида туғилди. Отаси Маъсумбек врач бўлиб, хурфот ва мутаассибликдан холи одам эди. У санъат ва

адабиётни севар, тарих ва фалсафага қизиқар, Оқтош зиёлилари билан кўпинча турли темаларда жонли суҳбатлар ўтказиб турарди. Шайхзода Фирдавсий ва Низомий, Навоий ва Ғузулий, Пушкин ва Лермонтовларнинг номини илк дафъа мана шу суҳбатларда эшитади. Шу муҳит унда адабиётга муҳаббат уйғота бошлайди.

Шайхзода Оқтошдаги ибтидоий мактаблардан бирини битиргач, 1921 йилда Бокудаги Дорилмуаллиминга ўқишга киради. Уқитувчилар тайёрлайдиган бу билим юртида ўша йиллари Озарбайжоннинг кўзга кўринган олимлари, шоир ва ёзувчилари дарс берар эди. Шайхзода Абдулла Шоиж, Ҳусайн Жовид каби машҳур адиб ва муаллимларнинг дарсларини тинглайди, уларнинг таъсирида адабиётга янада кўпроқ меҳр қўяди ва ўзи ҳам машқ қила бошлайди. Дорилмуаллиминни битиргач (1925), Доғистондаги Дарбана, кейинча Бўйноқ шаҳарларида бир неча йил ўқитувчилик қилади, айти чоқда, Боку Олий педагогика институтининг сиртқи бўлимида ўқийди.

1928 йилда Шайхзода Тошкентга келади ва шу ерда туриб қолади. Унинг эндиги ижодий тақдири ўзбек халқининг тарихий тақдири билан, ўзбек адабиёти билан чамбарчас боғланади.

Шайхзода Тошкентда аввал Наримонов мактабида дарс беради, кейинроқ журналистик фаолияти бошланади. У «Шарқ ҳақиқати», «Қизил Ўзбекистон», «Еш ленинчи» газеталарида ишлайди, шу ерда Ғафур Ғулом, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Миртемир билан танишади. Ғафур Ғулом унинг дастлабки шеърларини таҳрир қилади ва улар ўртасида ижодий ҳамкорлик, дўстлик бошланади.

Журналистик фаолияти туфайли Шайхзода республика ҳаёти билан яқиндан танишади, бир томондан, янги ҳаёт қуришга отланган азамат халқнинг шижоати ва ғайратини, қудрати ва ғалабасини, иккинчи томондан, кўҳна девордай нураб бораётган эски дунёнинг сўнгги талвасаларини кўради. Бу кураш уни ҳам ўз тўлқинлари қўйнига олади. Шайхзода илми ва қалами, қуввати ва таланти билан социализм қурилишига хизмат этишга киришади. У матбуотда ўз шеърлари билан 1929 йилда кўрина бошлайди. Аммо ўзи бу шеърларини чинакам поэзиянинг намунаси деб эмас, балки «социализм қурилишининг аскари бўлган бир журналистнинг иш

жараёнида баъзан шеърӣ овоз билан янги ва янги ға-
лабаларга чақриш эҳтиёжидан келиб чиққан қалам
маҳсулотлари» деб билади.

Орадан кўп ўтмай, Шайхзоданинг биринчи тўпла-
ми — «Ун шеър» нашр этилди. Кейин бирин-кетин
«Ундошларим» (1933), «Учинчи китоб», (1934), «Жум-
хурият» (1935) каби тўпламлари босилади. Бу тўплам-
лар адабиётга ўзига хос овозли, бутун қалбини
социализм ишига бағишлаган шоир кириб келаётгани-
дан далолат беради.

Шайхзода ижодининг илк даврига мансуб бўлган бу
тўпламлар кўпгина жиддий нуқсонларга эга эди. Шоир-
нинг кўпчилик шеъри ҳали чинакам поэзияга хос бўлган
образлиқдан маҳрум эди. Шоир бирор маълум фикрни
олади-ю, уни вазнга солиб, қофиялаб, баён қилиб бера-
ди. Айрим шеърларида муҳим темалар бачканалаштириб
юборилган. Масалан, шоирнинг «От ҳақида қасида»
шеъри колхоз отларидан шахсий мақсадда фойдаланув-
чиларга қарши ёзилган бўлиб, икки қисмдан иборат.
Биринчи қисмда «кичик тарихий справка» берилади ва
унда отларнинг ўтмишдаги оғир аҳволи, эркин меҳнат
қила олмагани, оч бўлгани тасвирланади. Иккинчи
қисмда эса, отнинг революция туфайли янгича меҳнат
қилаётгани, халқ учун ишлаётгани, шунинг учун отга
ғамхўрлик билан қараш лозимлиги айтилади.

Шоир муҳим ҳаётӣ проблемаларни, жиддий тема-
ларни примитив тарзда очмоқчи бўлади. Масалан, «Сим-
вол» шеърида Лениннинг буюклигини тасвирламоқчи
бўлган шоир сунъий ситуация яратгани туфайли, ҳақи-
қӣ бадийликка эриша олмаган. Шоир Кавказ тоғла-
рида адашиб қолади. Йўлда унга ҳеч ким учрамайди.
Охири, у бир соқовга дуч келади. Улар бир-бирини ту-
шуна олмайди. Шунда шоир соқовга Лениннинг сура-
тини кўрсатади. Соқов дарров жонланиб, шоирнинг
адашганини билиб, уни қишлоққа кузатиб қўяди. Бун-
дай уйдирма воқеалар орқали муҳим темани очиш мум-
кин эмас, албатта. Шоирнинг кўпгина шеърларида ҳаёт-
даги воқеалардан, янгиликлардан қувониш ҳисси бор,
аммо ҳали у инсон қалбини таҳлил қилмайди, ҳаётнинг
бадий анализини бермайди, чуқур умумлашмалар чи-
қармайди. Натижада, шеърлар кўпинча фактларни са-
нашдан нарига ўтмай қолади.

Ўзбекистоннинг 10 йиллигига бағишланган «Жумҳу-

рият», саводсизликни битириш ҳақида ёзилган «С/Б», илғор бўлишга ундовчи «Қора тахта» каби шеърлар шулар жумласидан. Тасвир ўрнига қуруқ санаб ўтиш факти «Комсомолдан рапорт» шеърида ҳам яққол кўрилади:

Ёзилмиш харитага,
Марварид Фарғонадан,
Кеманинг етагида
Юзувчи қайиқ янглиғ,
Узоқ Хоразмгача:
Чуст, Наманган, Шеробод,
Избоскан, Қўқон, Бағдод,
Жалақудуқ, Косонсой,
Булунғур, Норин, Норпой
Ва Бухоро, Гиждивон,
Мирзачўл ҳам Бауман
Рапорт берар зафардан
Ўлкада бош штабга...

Шайхзода ижодининг бошланғич даврида ёзган кўпгина шеърларида шеъринг техникага — қофия, вази ва ритмикага етарли эътибор бермаган, натижада улар зарурий соддалик ва равлонликдан маҳрум бўлиб қолган.

Аммо бу камчиликларнинг мавжудлиги «шоир ижодининг дастлабки даври ҳеч қандай қимматга эга эмас», деган хулоса учун асос бермайди. Аксинча, ҳамма камчиликларга қарамай, шоирнинг илк поэзияси ўз хусусиятларига ҳам эгаки, улар қимматбаҳо куртаклар каби, шоирнинг кейинги йиллардаги ижодида барг ёзади.

Шоир ўз ижодининг биринчи қадамлариданоқ поэзияни социализм учун курашда муҳим восита деб тушунади, ўзини социализм қурилишининг аскарари деб билади. Шунинг учун ҳам 1932 йилда ёзилган «Саноқли кунлар» шеъридаёқ қуйидаги фикрни олға суради:

Мен дунёда бўлмадим ишқ шонри,
Бирисида «яша-яша», бирида «гўзал пари».
Икки дафтар ёзадиган шоир-поир эмасман,
Шеърда кўз бўёвчилик ўчирилсин диллардан.
Биз фронтда бадний сўз ротасига аскармиз,
Енгил батареядан оташ билан сўзлаймиз¹.

¹ Ш а й х з о д а. Ўн шеър, Тошкент, Ўздавнашр, 1933, 15-бет.

Поэзияни бундай халқ манфаати учун курашга бўйсундириш ўша йиллардаги кўпгина ўзбек шоирларининг энг муҳим хислати эди. Бу хислатларни Ойбек ва Ғафур Ғулом, Уйғун ва Ҳамид Олимжон, Миртемир ва Ғайратий ижодида яққол кўриш мумкин. Поэзияга социализм учун кураш қуроли деб қараш ва бу эстетик принципни эҳтирос билан изчил амалга ошириш шу йиллардаги ўзбек поэзиясига қанот бағишлайди, унинг таъсир кучини оширади. Мана шу эстетик принцип Шайхзоданинг шеърларида ҳам очиқ сезилиб туради. Шоир жуда актив, уни ҳаётнинг ҳамма томони қизиқтиради. У халқаро бирлик кунини ҳақида ҳам, қишлоққа янги келган биринчи трактор тўғрисида ҳам, янги одамлар ҳақида ҳам, паровоз тўғрисида ҳам ёзади. Шоир шеъри билан ишимизга ёрдам бермоқчи, одамларни янги ютуқларга сарфарбар қилишга кўмаклашмоқчи бўлади. Шунинг учун унинг шеърларида чақириқ, ундов, хитоб, бевосита ўқувчига мурожаат кенг ўрин тутди. У чегарачини ҳушёрликка чақиради:

Эй, бу кун
Қизил чекда
Ог устидаги
Арслон —
— Тайёрлан!¹

У ишчиларни меҳнат илғорлари қаторида бўлишга ундайди:

Яхшилаб боқ, қўлингдаги отингни
Қаҳрамонлар тахтасига ёздирсин².

Шоир пахтакорларнинг ишига ҳам аралашади, уларни ҳамма имкониятлардан фойдаланиб, партия топширигини бажаришга даъват қилади:

Оғилларда ётиб қолган
Ҳамма гўнг
Пахтага бўлсин тўшак³.

Шоирнинг дастлабки шеъридаёқ шакллана бошлаган мана шу замонавийлик хусусияти кейинчалик Шайхзода

¹ Уша асар, 35-бет.

² Уша жойда.

³ Уша асар, 16-бет.

поэзиясининг энг муҳим белгисига айланади. Шайхзоданинг дастлабки шеърларида шундай поэтик образлар учрайдики, улар шоирнинг ўзига хос талантга эгалигидан, образлар орқали фикрлай олишидан далолат беради. Аммо бу образлар ҳамма вақт ҳам реалистик характерга эга эмас. Ҳали улар шеърларнинг негизини ташкил қилмайди ҳам. Шундай бўлса-да, шоирнинг мустақил фикрлашга интилганини, янгича образлар, истиоралар, сифатлашлар топишга уринганини кўриш мумкин. Масалан, шоир пахтакорлар меҳнати ҳақида ёзар экан, ғўзалар унга «жаҳонгирлар оламини қўрқитиб, ҳуркитадиган миллион-миллион оқ муштдай» туюлади ёки паровозни тасвирлар экан, уни муболаға билан шундай жонлантириб юборади:

Булутолари кучоқлаган қора камар
Бу полвоининг бурнидан
Қайнаб чиққан карбонка,
Осмонга юксалар¹.

«Янги одамлар» шеърида оригинал образ ифодаланган:

Биз дунёнинг харитасин
Янгидан бичдик².

Шоир учун трактор «эскилик харобаси устида янги жаҳон ташиган коммуна араваси». Бундай поэтик образлар шоирнинг келажакка умид билан қарашга асос беради, унинг дастлабки шеърлари шунчаки эрмак эмас, балки қандайдир ички зарурият туфайли ёзилганини кўрсатади.

Шайхзода янги дунёга, янги одамларга лойиқ поэзия яратиш фақат шарафлигина эмас, балки жуда мураккаб ва масъулиятли иш эканлигини ҳам тобора чуқурроқ тушуна бошлайди. Бу иш талантдан ташқари, фидокорона меҳнат, чуқур ва кенг билимни талаб қилишига, фақат образлар орқали фикрлашгина эмас, мутафаккир каби умумлаштириш қобилиятини ҳам талаб қилишига амин бўлади. Шунинг учун ҳам 30-йилларнинг бошида у билимини, савиясини ошириш устида ишлайди. У, аввал, Боку Педагогика институтини туга-

---

¹ Уша асар, 26-бет.

² Уша асар, 19-бет.

тади, сўнг Ўзбекистон ССР Халқ Комиссарлари Совети қошидаги Фанлар комитетида ўзбек адабиёти бўйича аспирантурада ўқийди. Худди шу йиллардан бошлаб, у талантли танқидчи ва адабиётшунос сифатида ҳам кўзга кўрина бошлайди. Унинг ўзбек ёзувчиларининг янги асарлари ҳақида ёзган рецензиялари ва мақолалари актуал масалаларни дадил кўтариб чиқиши, бадиий асар таҳлилини яхши эгаллаганлиги билан ажралиб туради. Унлаб мақолаларда Шайхзода рус ва жаҳон классикларининг меросини пропаганда қилади, уларнинг ижодий бойлиги билан ўзбек ўқувчисини таништиради. Шу процессда ўзи ҳам ўзбек ва рус классик поэзияси билан, айниқса, Маяковский ижоди билан чуқур танишади. Буларнинг барчаси Шайхзода поэзиясининг эстетик принципларини шакллантиришда, талантини улғайтиришда, поэтик маҳоратининг ўсишида катта роль ўйнайди. Шу тариқа, 30-йилларнинг ўртасида Шайхзода ижодида янги босқич бошланади.

* * *

Шайхзоданинг ижодий эволюциясида 30-йиллар ўртасида янги босқичнинг вужудга келиши тасодифий эмас, албатта. Социализмнинг ҳамма фронтлар бўйлаб қозонган улғувор ғалабалари, беш йиллик планларни бажаришдаги умумхалқ шижоати бошқа ёзувчилар каби Шайхзода учун ҳам янги темалар, янги материаллар, янги образлар берди. Шайхзодани ҳам ўз ижодига янгича назар солишга, эстетик принципларни қайтадан кўриб чиқиб, такомиллаштиришга ундади. Эркин, яратувчи меҳнатнинг бутун мамлакат бўйлаб қанот ёзган қудратли парвози, улғувор зафарлар туфайли туғилган маънавий кўтаринкилик Шайхзода поэзиясидаги замонавий руҳнинг янада чуқурлашишига сабаб бўлди. Айни чоқда, совет адабиётида социализм руҳининг узил-кесил тантана қилиши, А. М. Горький раҳбарлигида адабиётнинг ғоявий-бадиий юксаклиги учун олиб борилган курашнинг кучайиши, миллий адабиётлар ўртасидаги ҳамкорликнинг мустаҳкамланиши ҳам кўпгина ёзувчиларнинг ижодига катта таъсир кўрсатди.

Шайхзода янги давр руҳини шеърда ифодалаш учун, дунёда биринчи марта социалистик жамият қура олган одамларнинг гўзал маънавий қиёфасини очиш учун эскича тасвир воситалари, эски поэтик арсеналнинг бой-

лиги егишмаслигини яхши тушунди. Шунинг учун ҳам у буюк реалист шоирларнинг ёрдамига, биринчи навбатда В. В. Маяковскийнинг ижодий тажрибасига мурожаат қилди.

Давримизнинг буюк шоири В. В. Маяковский фақат Шайхзоданинггина эмас, бошқа кўпгина ўзбек шоирларининг ҳам ижодий ўсишида катта роль ўйнаган. В. В. Маяковский мактабини ўтмаган, ундан ўрганмаган биронта ҳам ўзбек шоири йўқ десак, хато қилмаган бўла- миз.

Ўзбек поэзиясида Маяковскийдан ўрганиш бир қанча этапларни босиб ўтади. Дастлабки, 30-йилларнинг боши- да ҳали Маяковский поэзиясининг барча хусусиятлари чуқур идрок этилмаган даврда, Маяковскийдан ўрганиш бир ёқлама характерга эга эди. Кўпгина шоирлар Маяковскийнинг новаторлигини унинг шеърларининг шаклидагина кўрдилар. Натижада, унга тақлидан зинапоя шаклида ёзилган юзлаб шеърлар пайдо бўл- ди. Улардан чинакам поэзияга хос хусусиятларни то- пиш қийин. Кўпинча, бирор факт қайд этилади ёки бирор ҳодиса муносабати билан шодлик изҳор қилинади. Аммо уларда ҳақиқий образлилик йўқ. Бунинг устига, ҳар бир мисра бирон ички заруриятсиз кичик мисралар- га бўлиб юборилаверади. Баъзан эса, айрим сўзлар ҳам икки-уч мисрага бўғинлаб, ҳатто, ҳарфлаб ажратиб ёзи- лади. Ойдин, Ҳасан Пўлат, Эргаш, Ш. Сулаймон, Туй- гун, Файратий каби шоирларнинг 30-йилларда ёзган кўпгина шеърлари ана шундай. Ҳатто, Ғ. Ғулом, Ҳамид Олимжон каби шоирларнинг 30-йиллар бошидаги баъзи шеърларида ҳам шу ҳолни учратиш мумкин. Маяковс- кийдан бундай ўрганиш тақлидий характерга эга бў- либ, бу буюк шоирнинг ҳақиқий фазилатларини етарли тушунмаслик натижасида туғилган эди.

Шайхзода ҳам ижодининг дастлабки даврида шу йўлдан борди, у кўпроқ Маяковский шеърларининг таш- қи томонини ўзлаштирди. Аммо 30-йилларнинг биринчи ярмида жиддий изланишлар, поэзия сирларини чуқурроқ ўрганиш туфайли Шайхзода ижодида Маяковскийдан ўрганишнинг характери ўзгара боради. Энди шоир шеъ- рининг ташқи шаклини кўчирибгина қолмайди, балки мисраларни «зинапоя» қилиб жойлаштирар экан, муай- ян ички заруриятга, мазмуннинг бўйруғига амал қилади, худди Маяковский каби, энг муҳим сўзларни, логик

урғу тушадиган сўзларни мисранинг охирига жойлаштириб, уларни қофиялайди. 1933 йилда ёзилган «Ҳайкал олдида» шеъри бунга яхши мисол бўла олади:

Бугун соясида
Мен тикка
Турароқ,
Меҳнатга қичқирмоқ
Истайман:
— Эй ўртоқ!¹

Бу парчада меҳнатга қарата айтилаётган «Эй ўртоқ!» ундовининг ажратилгани ва мисранинг сўнгида келиши тасодифий эмас. Шоир бунда меҳнатнинг ҳур ва озодлигини, қалбига яқинлигини таъкидлайди:

Жаҳон бозорида
Виждони беш тийин.
Мияси
ёгда эриган
Берштейн
Буржуадан инъом олди...

Бу ўринда ҳам «виждони беш тийин» ва «Берштейн»нинг ажратилгани, мисранинг охирига қўйилган ва қофиялангани бежиз эмас. Бундай мисоллар Шайхзоданинг шу йиллардаги шеърларида кўп учрайди. Улар шоирнинг Маяковскийдан маълум даражада ижодий ўргана бошлаганини, Маяковскийнинг поэтик арсеналидаги воситаларни механик тарзда эмас, балки идрок этиб қабул қила бошлаганини кўрсатади.

Шайхзоданинг Маяковскийдан ўрганишдаги бу дастлабки уринишлари ижобий аҳамиятга эга эди. 30-йилларнинг ўртасида эса Маяковский ижодига яна ҳам чуқурроқ кириш, унинг шеърларини таржима қилиш туфайли, Шайхзода ижодида янги хислатлар пайдо бўла бошлайди. У энди Маяковскийдан фақат бандлар яратиш, мисраларни тартибланишига эмас, янгича поэтик образлар яратишни ҳам ўргана бошлайди. Маяковскийдан ўрганишнинг энг қийин ва, айни чоқда, энг

---

¹ Ш а й х з о д а. Чорак аср девони, Тошкент, Ўзадабийнашр, 1953, 5-бет. Бундан кейинги шеърий парчалар шу китобдан олиниб, қавс ичида бети кўрсатилади. Бошқа тўпламлардан келтирилган мисоллар алоҳида қайд қилинади.

муҳим томони ҳам шунда эди. Маълумки, Маяковский поэзияга тамомила янги образлар дунёсини олиб кирди. Унинг поэтик образлари жуда кутилмаган, биринчи қарашда ғайритабиийдек туюладиган образлар эди. У бир томондан, кундалик ҳаёт деталларидан поэтик образ яратишда кенг фойдаланади ва ҳар бир детални даврнинг муҳим белгисини ифодаловчи образга айлантирди. Айни чоқда, Маяковский шеърларида фантастик характердаги, кучли муболаға асосида яратилган образлар жуда кўп учрайди. Буларнинг барчаси воқеликни жуда қабарик, унутилмайдиган қилиб тасвирлашга, асарнинг реализмини кучайтиришга қаратилган. Шайхзода Маяковскийдан ўрганишнинг иккинчи даврида худди мана шу томонни — поэтик образ яратиш принципларини қабул қилди. Натижада унинг шеърларида ҳам воқелик тасвири чуқурлаша борди, эмоционаллик ва оригиналлик ортди.

Шайхзоданинг 1934 йилда ёзган «Ватан» шеъри бу фикримизни яхши исботлайди. Унда шоир социализм қурган инсоннинг ифтихорини, ғурурини ифодаламоқчи бўлади. Шеър поэтик дурдона эмас, албатта. Аммо унда Маяковскийчасига яратилган анча поэтик образлар бор. Бир ўринда лирик қаҳрамоннинг ифтихор туйғуси шундай ифодаланган:

Ҳислар сизмас қалбимга,
Юраман хандон;
Ёндирмоқчи бўламан
Лабимдаги папиросни
Осиё қуёшидан...¹

Лирик қаҳрамон папиросини қуёшдан тутатиб олмоқчи! Жуда оригинал ва кутилмаган образ. Бундаги миқёслар кенглиги, муболаға Маяковскийнинг поэтик образларини эслатади. «Қоровул» шеърида шоир шундай образ яратган:

Қистириб қўшиқни туннинг қўйнига
Сут каби йўлларни тирнайди кўзи.
Қолхоз увасининг қўниб бўйнига
Жаранглаб кишнайдн ашула ўзи.

---

¹ Шайхзода. Жумҳурият, Тошкент, Узадабийнашр, 1935, 10-бет.

Кўзида уйқунинг бўсалари йўқ.
— Уфққа қилади, ногаҳон бир дўқ:
— Ким у? Ким у?
(9-бет)

Бу парчадаги ритмика, оҳанг, қофия ва банд тузилиши Маяковский поэтикасидан фарқ қилади. Аммо тун қўйнига қистирилган қўшиқ, йўлларни тирновчи кўз, ува бўйнига қўниб кишнайдиган ашула, уйқунинг бўсаси каби образлар характериға кўра маяковскиёна образлардир. Маяковский, айниқса, 20-йилларнинг биринчи ярмида мана шундай кутилмаган, номувофиқлик асосига қурилган, бир оз мавҳумроқ образларни кўп яратган.

Яна Шайхзоданинг «Қалаш» шеърдан бир мисол. Бу шеър ҳам 1934 йилда ёзилган. Шеър 30-йилларнинг бошидаги баъзи бир майда қийинчиликлардан мешчанларча нолиган одамларға қарши қаратилган. Шеърнинг характерли томони шундаки, унда қалаш бир деталь сифатида олинган ва бу деталь лирик қаҳрамоннинг чуқур оптимизмини, социализмға ишончини ифодаловчи поэтик образ даражасига кўтарилган. Лирик қаҳрамон «қалашим йўғу, менға қурилишнинг нима кераги бор?»— дейдиган мешчанларға қарши кучли эҳтирос билан, худди Маяковскийниқига ўхшаб газаб билан бундай дейди:

Агарда
Менға бу кун топилмас
Қалашлар,
Уят деган зурофотни
Қўлтиғимға қистириб,
Яланг оёқ, кўчанинг
Лойларидан
Қалашсиз
Автомобиль — бир трактор
Сингари
Илгарилаяжакман¹.

Шундан кейин хотималовчи парчада шеърнинг идеясини очилади.

У муаззам эртанинг
Бизни қучоқлаб олган
Ишқ оташи ўнгида

---

¹ Уша асар, 86-бет.

Бу кунги майда-чуйда
Қийинликлар
Тез ўтмасми, ажабо?!¹

Поэтик деталга бундай муносабат, уни катта фикрлар, эҳтиросли ҳисларни ифодаловчи воситага айлантириш Маяковский тажрибасидан ижодий ўрганишнинг самараси бўлди.

Аммо Шайхзода Маяковскийча принциплар асосида поэтик образлар яратишни ўрганиб олган бўлса-да, шеърларида стилнинг яхлитлигига эриша олмагани, яхши топилган оригинал образларни шеърга асос қилиб олмагани, реалистик ва шартли, муболағали ва оддий образлар, кўпинча, аралаштириб юборилгани учун унинг шеърларида ҳали ҳам бирмунча заифлик сезилиб турарди.

Тинимсиз ижодий изланиш, ўз устида ишлаш, ҳаётнинг энг қайноқ жойларида бўлиш шоирнинг ўсишига катта йўл очади. Шайхзода янги ҳаётга муҳаббат қўйиб, янги одамларни диққат марказида тутиб, куч-қувватини Советлар юртига бахш этиб, ижод қилади. Ўзбекистоннинг 10 йиллигига бағишлаб чиқарилган «Жумҳурият» тўпламига шоир «ўн яшар полвонни олқишлайман, шеъримни мен унга бағишлайман», деган сўзларни эпиграф қилиб қўяди. Шоирнинг қизиқиш доираси аввалги тўпламларидагига қараганда анча кенгайган, уни мамлакат ҳаётидаги муҳим ҳодисалар қизиқтиради, унинг шеърларида эҳтирос ва жўшқинлик кучайган, у оддий кишиларнинг ҳаёти, ўйлари ҳақида ёзади, шеърларида фалсафий чуқурликка интилади. Колхоздан олган таасуротларини у шундай ифодалайди:

Унутмоқ мумкинми
Батракдан чиққан,
Ўтларда чиниққан
Рихси акани?
Унутмоқ мумкинми
Дала бағрини
Кечувчи Хосият комсомолкани?
Унутмоқ мумкинми
Отни «ука» деб

---

¹ Уша асар, 86-бет.

Севгучи Жалолдай
Еш отбоқарни?
Унутмоқ мумкинми
Ҳижжалаб ўқиб,
Саводга бош қўшган
Кекса Аброрни?¹

Гарчи, бу мисраларда образли тасвир ўрнини шунчаки шодланиш ҳисси эгаллаган бўлса-да, шеърда муҳим бир хусусият бор; шоир оддий одамларнинг ишига, ҳаётига қизиқяпти, улардан завқланияпти. Бу хусусият унинг шеърларида тобора чуқурлашади.

«Кремль соати» шеърининг биринчи қисмидаги умумий фикрлар иккинчи қисмдаги фикрлар билан унча боғланмаган бўлса-да, лекин шоирнинг фалсафий чуқурликка интилиши диққатни жалб қилади.

Шоир ижодиётидаги бу замонавийлик хислатлари 30-йилларнинг иккинчи ярмида мукамаллашади ва балоғатга етади. Шайхзода поэзияси тематик жиҳатдан янада кенгайди. Мамлакат ҳаётида юз бераётган буюк ҳодисалар ҳам, ўлкамизнинг гўзал табиати ҳам, оддий одамларнинг кундалик ҳаёти ҳам, мустамлакачиликка қарши кураш каби улкан масалалар ҳам шоирнинг диққат марказида турди. «Қамтарлик», «Бувихон», «Нишон» каби шеърларда Шайхзода оддий совет кишиларининг лирик образини яратиб, бу образлар орқали социалистик меҳнатнинг улуғлигини куйлайди, унинг ўзгартирувчи, ижодкор кучини тасдиқлайди. Айни чоқда, меҳнат туфайли характери ўзгараётган янги совет кишининг маънавий гўзаллигини очишга алоҳида эътибор беради. Шоирнинг бу ва бошқа шеърларидаги ижобий хусусиятларидан бири шундаки, у оддий фактлардан чуқур ҳаётий умумлашмалар чиқаради, ҳаёт тақозосидан келиб чиқувчи оптимистик руҳ унинг кўп шеърларига ранг бериб туради. Масалан, «Таважжуҳ» шеърда италян фашистларининг ҳабашлар элига қарши урушини қоралар экан, шеърни кучли оптимистик мисралар билан қуйидагича тугатади:

Мард халқнинг ғазабида

Ҳақсизлик бўлур барбод.

---

¹ Уша асар, 36-бет.

Шу тахлитда шоир ижодида майин лиризм кучаяди, чинакам фалсафий чуқурлик пайдо бўлади ва улар янги, социалистик ҳаётнинг гўзаллигини очиш мақсадига хизмат қилади. Айниқса, «Баҳорда ёмғир», «Дайди шамол», «Мени ака дейдилар» каби шеърлар бу жиҳатдан характерлидир. «Баҳорда ёмғир» 30-йиллардаги пейзаж лирикасининг энг яхши намуналаридан биридир. Шоир баҳор ҳавосини, дилга ором берувчи илиқ ёмғирни жуда оригинал ва янги образларда тасвирлайди. Бу тасвир шундайки, ундан биз баҳор ҳуснини, ҳаёт гўзаллигини яққол ҳис қиламиз. Шеърда ёмғир бошланишини шундай тасвирланган:

Учиб келди ёғиш чопари,
Кишнар эди остида оти.
(30-бет)

Ёмғир тасвири жуда чиройли ўхшатиш билан берилади:

Гўё кўкка чиқиб ҳовузлар
Сузиларди улуғ ғалвирдан.
(30-бет)

Ёмғир томчилари ҳам ғоят нозик поэтик образ орқали ифодаланган:

Шўх томчилар занжир боғлашиб,
Осилибди бир ип сингарн,
Гўё арқон учидан ушлаб,
Тирмашилса мумкин юқори.
(30-бет)

Ёмғир ёғаётганда эса:

Сойга иниб тушган қатралар
Рақс этарди, кўпикланарди,
Чўмиларди сув ичра сувлар.
(31-бет)

Ёмғирнинг шиддати шундай тасвирланади:

---

¹ Ш а й х з о д а. Янги девон, Тошкент, 1939, 139-бет.

Энди эшит томдан сакраган
Томчиларнинг ашуласни!

(31-бет)

Бу деталларнинг ҳаммаси ҳам шоирона кўз билан кўрилган, юксак поэтик дид билан яратилган деталлардир. Аммо шеърнинг қиммати фақат мана шу гўзал мисралардагина эмас. Энг муҳими шундаки, шеър ёрқин ва кўтаринки кайфият ҳосил қилади, бизни ҳаётнинг гўзаллигидан воқиф этади, шу гўзалликни севишга, ундан завқланишга ундайди. Бу порлоқ кайфият фақат гўзал ташбеҳлар орқалигина эмас, ўрни билан енгил юмордан, ҳазил-мутойибадан унумли фойдаланиш туйғайли ҳам кучайтирилади:

Чиқди боққа, ечди қалпоғин,
Кўк сувларин қутлаб олай деб,
Пайпоққача чўмилиб кетди
Бир нафасда бечора адиб.

(30-бет)

Шеърнинг сўнгидаги мисралар эса ёмғирдан кейинги мусаффоликни, беғуборликни бериш билан бирга ҳамиша ёш, навқирон табиатга мадҳиядай жаранглайди:

Далаларда яна бошланди,
Табиатнинг оқшомги куйи,
Кўринмас бир издан юксалди
Ёш тупроқнинг соғломлик бўйи.

(31-бет)

Шоир «Баҳорда ёмғир» шеърида табиатдан завқланиб, шу орқали ҳаёт гўзаллигини тасдиқласа, «Дайди шамол» шеърида табиат ҳодисасидан поэтик деталь сифатида фойдалангани ҳолда, муҳим ижтимоий фикрларни олға суради. Бу шеър ҳам аввалгиси каби ғоят зўр лирик пафосга эга. Шоир дайди шамолга мурожаат қилиб дейди:

Дайди)шамол, беному беюрт,
Саргардон бир ошиқдай сархуш,
Боғчалардан эсиб келасан
Учраганга гувиллайсан: «Пўшт!»

(16-бет)

Дайди шамол бепоён ватанимиз бўйлаб кезади ва халқимизнинг кўп қиррали, мазмундор ҳаётига гувоҳ бўлади. Шу тариқа бу поэтик образ чуқур маъно касб эта боради. Шеърнинг сўнгида шоир яна унга мурожаат қилади:

Бу саодат бўйини элтгин,
У бўғилган дарёларга ҳам,
Эзилганлар тешаси берсин
Нураб кетган деворга барҳам.
Эсиб етгин мазлум элларга
Ўт давлатлар чегарасидан,
Искасинлар ҳурлик бўйини
Эркин юртлар шабадасидан.

(16-бет)

Шайхзода ижодининг бу даврда балоғатга етган яна бир фазилати шундаки, кўпчилик шеърларида шоир шахси такрорланмас ва ўзига хос қиёфада яққол намоён бўлиб туради. Шоир шахсининг ёрқин ифодаланиши, шоир «мен»нинг воқеаларга актив иштирок этиши, унинг қалби ва туйғулари шеърлардаги лиризмни кучайтирибгина қолмай, фалсафий теранликни ҳам орттиради. Бу жиҳатдан, «Юлдузларга бўлдим ҳамсоя...», «Тингла, эй кўнгил!», «Қонун», «Чимён», «Мисранинг туғилиши», «Ўртоқ Навоий», «Мени ака дейдилар» каби шеърлари алоҳида диққатга сазовордир. «Мени ака дейдилар» шеърида шоир ўзи босиб ўтган ҳаёт йўлидан баҳс этади, ҳаётнинг маъноси ҳақида, замон дарёси тўғрисида гапиради. Биз шеърда замон билан ҳамнафас боришга шайланган шоир қиёфасини кўраимиз:

Кўпларни мен «ака» дер эдим,
Энди мени дейдилар «ака!..»
Энди мени «ака» дейдилар!
Сочлар аро сингган оқ тола.
Лекин ҳар кун янгидир ҳаёт,
Бўғзимизда яшнайти ялла.

(32-бет)

Шайхзоданинг бу йиллардаги шеърлари шеърини техника нуқтанан назаридан ҳам анча мукаммаллашган. Шоир бармоқ вазнининг талабларига қатъий риоя қилди ва айни чоқда унинг ички имқониятларидан янги-янги

оҳанглар яратишда унумли фойдаланади. Бу оҳанглар айтилаётган фикрга ғоят мос бўлади, уни янада аниқлаштиради. Қофиялар ҳам анча тўлақонли ва оригинал бўла боради:

Юлдузларга бўлдим ҳамсоя,
Чиқдим кўкка пояма-поя.
Бўлди менга олтин ой ёстиқ,
Гумонларим ҳаммаси — тасдиқ.
Учар эдим хаёлдай юксак,
Оқ булутлар остимда тўшак.

(18- бет)

Шу тариқа, 30-йилларнинг иккинчи ярмида Шайхзода поэзиясида ўткир замонавийлик, ҳароратли лиризм, фалсафий теранлик, шоир шахсини аниқ ва ёрқин ифодалаш, шеърини техникани мукаммаллаштиришга интилиш каби хусусиятлар шаклландики, бу хусусиятлар Шайхзодани поэзиямизнинг олдинги сафларига олиб чиқди.

Шоирнинг ижодий эволюцияси Шайхзода поэзиясининг жанр жиҳатидан бойиганида ҳам яққол кўринади. Бу даврда Шайхзода лирик шеърлар, маршлар, қўшиқлар билан бирга поэзиянинг мураккаб формаларидан бири бўлмиш поэмада кучини синаб кўради. Бу интилиш натижасида «Уртоқ», «Тупроқ ва ҳақ», «Мерос», «Чироғ», «Лениннома» каби поэмалар вужудга келади. Улар ҳам Шайхзоданинг ўнлаб шеърлари каби давр билан чамбарчас боғлиқ бўлган, замоннинг муҳим ғояларини ўзида жамғарган асарлардир. Чунончи, келгуси командирларга бағишланган «Мерос» поэмасида граждандар уруши йилларидаги қаҳрамонлар қиссаси ҳикоя қилинади, шоир авлодлар орасидаги тарихий алоқа, ҳозирги ёш авлоднинг қаҳрамон кекса авлодга муносиб одамлар бўлиб етишиши, уларнинг ишини давом эттириши кераклиги тўғрисида куйлайди. Умуман, Шайхзоданинг лирик шеърларида бўлсин, эпик характердаги дostonларида бўлсин ва лиро-эпик асарларида бўлсин (балладалар, қатор манзумалар) тарихият (историаль) ипи доимо чўзилиб келиб, унинг ижодий методи учун характерли бир хусусиятни ташкил этади. Бу принцип илк шеърларидан тортиб, сўнгги поэмаларига ва сиёсий лирикасигача турли даврларда ва турли жанрларда турлича ифодаланган бўлиб, давом этиб келмоқда. Бу принцип

Ўтмиш билан замонани таққослаш, ўтмишнинг даҳшатларини эслатиш орқали Ватанга муҳаббатни тараннум этиш, мозийнинг гўзал анъаналарини даврга пайвандлаш ва, ниҳоят, замонамиздаги ҳар бир прогрессив ҳодисанинг тарихан зарур ва қонуний бир процесс бўлганини исботлашга қаратилган. «Ўртоқ» достонида янги социалистик муносабатлар куйланади. «Тупроқ ва ҳақ» поэмаси қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш масаласига бағишланган. Аммо бу поэмалар бадий жиҳатдан баравар савияда ёзилмаган. Масалан, «Мерос»да:

Милтиқлар тинди... Лекин ўқларнинг
Ҳали сўнмапти йиртқич нафаси,
Тоғлар белидан ҳаллослаб ўтар
Боя узилган ўқнинг сояси,—
(321-бет)

каби оригинал ташбеҳлар кўп учраса-да, маиший деталлардан воқеалар тасвиридаги реалистик йўналишни кучайтиришда унумли фойдаланилса-да, авлодлар ўртасида ўзаро масъулият масаласи анча дуруст очилган бўлса-да, поэма композицияси етарли пишиқ ишланмаганидан асар анча чўзилиб кетган, ортиқча тафсилотлар ва кераксиз мисраларга кенг ўрин берилган.

СССР халқлари дўстлиги, ўртоқлиги ва социалистик интернационализм ғояларини куйлаган «Ўртоқ» поэмаси ҳам оригинал ташбеҳларга, Маяковскийчасига яратилган образларга анча бой. Масалан, саҳрони тасвирлар экан, шоир шундай жонли манзара чизади:

Саксовулнинг қил соясига
Сигмас ҳатто чибин қаноти.
(314-бет)

Ехуд қуйидаги парчада традицион образдан тамомилан янгича фойдаланилган:

Баҳри Ҳазар лабига холдай
Қўниб олган озар пойтахти.
(318-бет)

Аммо поэмада реалистик тасвирга қараганда дидактик услуб, баёнчилик анча устун туради. Бу поэмадаги

камчиликни ҳали мазкур жанрдаги тажрибанинг етишмаслиги билан изоҳлаш мумкин.

Шоир тажриба орттирган сари поэмаларида бир текисда бўлмаса ҳам мукаммалликка, бадиийликка эриша боради, ўқиш-ўрганиш аломатлари яққол сезилиб туради. Бу жиҳатдан кейинги поэмаларнинг характерли томонларини батафсилроқ кўздан кечириш фойдадан холи бўлмас.

«Тупроқ ва ҳақ» поэмаси Ғ. Ғуломнинг «Икки васиқа»си каби, ерни колхозларга абадий бериш ҳақидаги қонун муносабати билан ёзилган. Шайхзода қаҳрамоннинг тақдири орқали социалистик тузумнинг миллионлаб деҳқонлар оmmasига бахт-саодат келтирганини очиб беради. Поэма қаҳрамони — Рустам ака. У — колхоз раиси. Шоир поэмани Рустамнинг биографиясини тасвирлаш асосига қуради. Рустам ака ўтмишнинг оғир азоб-уқубатларини кўрган одам. Фақат бизнинг давримиздагина унинг елкаси офтоб кўради. Аммо Рустам ака образи шу йилларда ёзилган ўнлаб поэмаларда учрайдиган схематизмдан холи. Шоир бунга қаҳрамон ҳаётининг энг характерли томонларини, энг муҳим воқеаларни тасвирлаш орқали эришади. У қаҳрамоннинг портретини чизиб, образини конкретлаштиради:

Елкалари сал букрайган,
Ориқ, новча қомати,
Оғир юклар кўтармоқнинг —
Заҳматнинг аломати.
Соч-соқоли кумушланиб,
Олтмиш бешга кирса ҳам,
Ўсмир қадар серҳаракат,
Шодмижоз, чечан, бардам.
(328-бет)

Автор қаҳрамоннинг ижтимоий қиёфасини ҳам кўрсатади:

Рустам ака зўр колхознинг
Оқсоқоли, каттаси.
Рости шуки, бир қишлоқнинг
Худди туққан отаси.
(328-бет)

Шоир бу билан ҳам чекланмай, поэмада қаҳрамон характерини конкрет воқеаларда, реал тўқнашувларда очади.

Поэмадаги диққатга сазовор ўринлардан бири ритмикадир. Шоир унинг тасвирланаётган воқеаларга мос равишда ўзгариб боришига, шу туфайли эмоционал руҳнинг кучайишига муваффақ бўлган. Масалан, поэманинг бошида қаҳрамоннинг от чопиб келаётгани тасвирланади. Бунда шоир халқ дostonларидаги тажрибадан фойдаланиб, отнинг елдай учишига мос ўйноқи шўх ритмика яратди:

Ўтди сойдан соядай,
Кўприк ўтди типирлаб,
Тошни тепар тақалар,
Тақир-туқур, тапа-тап...
(327-бет)

Мана, қаҳрамон қишлоққа етиб келди, чопишдан тўхтаб, қишлоқ кўчасидан йўртиб кетиб бораётир. Ритмика ҳам ўзгариб, шу ҳолатга мослашади:

Қишлоқнинг кенг кўчасидан
Ўтиб борди сувори,
Ҳансираган от йўналди,
Марказдаги уй сари.
(328-бет)

Бундай мисоллар шоирнинг ҳар бир бадий компонентдан унумли фойдалана бошлаганини, шу орқали мазмун билан шаклнинг уйғунлигига эришганини кўрсатади. Бу эса балоғат босқичига қадам қўйилгандагина содир бўлиши мумкин.

Шоирнинг 30-йиллардаги поэмалари ичида «Чироғ» ва «Лениннома» поэмалари алоҳида ажралиб туради. Жаҳон пролетариатининг «буюк доҳийси В. И. Ленинга бағишланган бу икки поэма ҳақида гапиришдан аввал, умуман, В. И. Ленин образини яратишга интилиш Шайхзода поэзиясининг муҳим хислати эканини таъкидлаш лозим. Шайхзоданинг биринчи шеърлар тўплами В. И. Ленинга бағишланган шеър билан бошланади. Шундан бери Шайхзода В. И. Ленин ҳақида ўнлаб шеърлар яратди. 30-йилларнинг ўзидан унинг «В. И. Ленин», «Символ», «Марсия» каби шеърлари вужудга келдики, улар «Чироғ» ва «Лениннома» поэмаларини яратиш учун бир қадар замин бўлди. Бу шеърларнинг баъзиларида мавжуд бўлган примитивлик, юзакилик каби

камчиликларга қарамай, уларда ленинизмнинг қудратли кучи, халқнинг муҳаббати ва Лениннинг мангу тириклиги маълум даражада ифода қилинган.

1935 йилда ёзилган «Лениннома» поэмаси уч қисмдан иборат. Биринчи қисм лирик характерда бўлиб, унда Лениннинг қуёшдек буюклиги очилади, иккинчи қисмда бир ишчининг биринчи якшанбалик ва унда Ленин билан учрашгани ҳақидаги ҳикояси берилади, ниҳоят, учинчи қисмда Лениннинг ўлмаслиги, мангу яшаши ҳақидаги ғоя олға сурилади.

Поэманинг энг муҳим томони шундаки, Шайхзода Маяковскийнинг тажрибасидан ўрганиб, лирик тасвирлаш билан эпик тасвирлашни бир-бирига қўшиб юборган. Бу хусусият, гарчи Маяковский поэмасидагидек кенг кўламга эга бўлмаса-да, ҳар ҳолда В. И. Ленин образини яратишда мавҳумлик ва риторикадан қочишга, доҳийнинг айрим характерли томонларини очишга ёрдам берган. Ленин кўз ўнгимизда ҳам буюк, ҳам камтар инсон сифатида намоён бўлади.

Поэмада дадиллик билан яратилган образлар кўп учрайди:

Биқинлардан гарчи сиқса,
Танқислик деган, омбир,
Юртнинг ботир ўғиллари
Кўксин керди кўп мағрур.
(312-бет)

Ехуд:

Ўз қоним-ла ғалабага
Ездим қизил қасида.
(312-бет)

Бундай поэтик образлар поэманинг эмоционал қиммати оширишда, унга ўзига хос ранг беришда муҳим аҳамиятга эга.

Шайхзода «Чироғ» поэмасида В. И. Ленин образини бошқа томондан очади. Агар аввалги поэмада доҳийнинг буюклиги ва камтарлиги очилса, бу поэмада биз Ленинни «қоронғи дунёдан йўл топай деб, юрагини шамдай ёққан» ва миллионлаб одамларнинг ҳаётига нур сочган сиймо сифатида кўрамыз:

Қоронғи дунёдан йўл топай дея —
Ўзининг юрагин шамдай ёқибди.

Қўлида кўтариб қалб чироғини,
Йўлларга, чўлларга зиё сочибди.
Зулмдан, ситамдан безган бу халққа
Еруғлик дунёнинг уфқин очибди.

(313-бет)

Шоир жаҳон тарихи Ленинга қадар зулмга ҳукмрон-лигидан иборат бўлганини, зулматга қарши бош кўтарганларнинг иши зое кетганини дуруст кўрсатган. Аммо «Чироғ» поэмасининг айрим ўринлари риторик характерга эга, баъзан вазн талаби билан сўзлар бузиб ишлатилади, баъзан эса, сийқа поэтик образлар қўлланилади. Бу камчиликларга қарамай, ҳар икки поэма Шайхзоданинг 30-йиллар ижодида муҳим ўрин тутди.

Шу тариқа, кўрамизки, 40-йиллар бўсағасида Шайхзода етук ва талантли шоир сифатида шуҳрат қозонган, поэзиямизни ривожлантиришда маълум ҳисса қўшган.

* * *

Улуғ Ватан уруши Шайхзода учун ҳам синов йиллари бўлди. У урушнинг биринчи кунлариданоқ бошқа ўзбек ёзувчилари каби бутун ижодий қувватини, қалбининг ҳароратини, билимини, ақлини ягона бир мақсадга — душман устидан ғалабани тезлаштириш мақсадига йўналтирди. Унинг ёлқинли публицистик мақолалари, ҳароратли нутқлари, жўшқин шеърлари, жанговар очерклари ва бошқа асарлари уруш йилларида халқимизга мадад беришда, унинг руҳини кўтаришда, ғалабага илҳомлантиришда муҳим роль ўйнади.

Уруш йилларида Шайхзода жуда баракали ижод қилди. Унинг ўзбек тилидаги — «Кураш нечун?», «Жанг ва қўшиқ», «Кўнгил дейдики...», рус тилидаги «Сааз», «Грозой рожденные», «Сердце говорит» каби тўпламлари шоирнинг нечоғли ғайрат билан ижод қилганидан далолат беради. Бундан ташқари, шу йилларда тез-тез чиқариб турилган агитацион шеър тўпламларида унинг кўпгина шеърлари босилди. «Воины Узбекистана», «На труд, на битву», «Поэты Узбекистана — фронту», «Поэты Узбекистана» каби тўпламларда, «Армуғон», «Зафар», «Дар» каби альманахларда Шайхзода асарларига кенг ўрин берилган. Ниҳоят, ўзбек халқининг ажойиб

фарзанди Йўлдош Охунбобоев ҳақидаги «Оқсоқол» поэмасини, уруш тўғрисида ёзилган «Ўн бирлар», «Женя», «Учинчи ўғил» каби дostonларини, «Жалолиддин» драмасини тилга олсак, Шайхзоданинг бу йиллардаги ижоди нақадар сермаҳсул бўлганини тасаввур қилиш мумкин бўлади.

Уруш йилларида Шайхзода ижодининг янги хислатлари намоён бўлади. Унинг асарлари совет поэзиясининг ҳаёт билан чамбарчас алоқаси, поэзиянинг партиявийлиги, гоаявийлиги ҳақида фикр юритиш учун бой материал беради. Тўғри, Шайхзоданинг ҳарбий лирикаси камчиликлардан тамомила холи эмас, айрим шеърларда бадий қусурлар, риторик ўринлар учраб туради. Ҳатто, баъзи бир шеърларида совет жангчисининг реалистик образини яратишда жиддий нуқсонларга ҳам йўл қўяди. Бу нуқсонлар шундан иборатки, Шайхзоданинг айрим шеърларида совет жангчиси ўзининг реал қиёфасини йўқотиб, афсонавий либосга бурканиб олади. Шоир уни социалистик тузумнинг вакили сифатидаги хислатларини очиш ўрнига, афсонавий қаҳрамонларга нисбат бериб мақташдан нарига ўтмайди. Бу камчилик «Аждар ва одам», «Ҳамшаҳарнинг қўли», «Муҳаммад тўпчи», «Семенченко, офарин» каби шеърларда очиқ кўринади. Масалан, танклар қўшилмаси билан жуда кўп душман кучларини тор-мор келтирган Совет Иттифоқи Қаҳрамони Семенченко шундай тасвирланган:

У совутли бир девдир,
Девни эгаллаб ботир,
Уфқларга сурмоқда,
Аждарларни қирмоқда,
Яъжуж бўйнин узмоқда,
Ёв қонида сузмоқда,
Ўғриларни топтайди,
Чўлни ўлик қоплайди,
Юрар тинмай беуйқу,
Генерал Семенченко¹.

Бу шеър фольклор асарларига хос услубда ёзилган. Аммо фольклор приёмлари механик тарзда ёзма адабиётга кўчирилгани учун, мазмун билан форма ўртасида

¹ Ш а й х з о д а. Кураш нечун? Тошкент, Ўздавнашр, 1941, 5-бет.

қарама-қаршилик туғилган. Шартли афсонавий форма, фольклорга хос образлар совет кишисининг реал қиёфасини очишга йўл қўймаган. Бироқ Шайхзоданинг уруш давридаги ижодида бундай нуқсонлар кам учрайди ва шоир поэзиясининг етакчи хусусиятини ташкил қилмайди.

Шайхзоданинг ҳарбий лирикасига хос бўлган етакчи хусусият замонавийликдир. Уруш йилларида шоир поэзиясининг халқ ҳаёти билан алоқаси янада мустаҳкамланганини, совет кишилариининг ички дунёсини, маънавий фазилатларини янада чуқурроқ оча бошлаганини кўрамиз. Уруш йиллари ҳар томонлама оғир йиллар бўлди, аммо Шайхзода тушкун кайфиятларни, ўткинчи ҳисларни, мажруҳ қалб дардларини куйламади. Урушнинг биринчи кунлариданоқ у фашизмга қарши олиб борилаётган умуминсоний курашнинг моҳиятини очувчи («Кураш нечун?»), жанг қаҳрамонларини улуғловчи («Капитан Гастелло»), фронт орқасидаги совет кишилариининг фидокорона меҳнатини тараннум этувчи («Бог-бон», «Асалчи», «Йигираман, ип бераман»), халқлар дўстлигини мадҳ этувчи («Қондошлик», «Ленинграддан шаббода», «Бизнинг Москва») шеърлар ёзди. Унинг шеърларида даврнинг ғолибона маршларини ҳам, уруш фожиаларининг аламли дардини ҳам, соғинган қалбларнинг ҳасратини ҳам, ғалаба деб тепган юракларнинг зарбини ҳам эшитамиз.

Шайхзода шеърларидан бирида ўз ҳарбий лирикасининг манбаларини жуда яхши таърифлаган эди:

Мен дейманки, бу қўшиқ
Қорлар билан қоришиқ —
Қаҳрланган еллардан,
Пахмоқ ёлли селлардан,
Тоғлардан, муз беллардан,
Шинеллардан туғилди.
Учга ташна чўллардан,
Парчаланган йўллардан,
Қонли алвон қўллардан
Ва туллардан туғилди¹.

---

¹ Ш а й х з о д а. Қўнғил дейдики. Тошкент, Ўздавнашр, 1944, 22-бет.

Ҳақиқатан ҳам, Шайхзоданинг ҳарбий лирикасини кўп қиррали, мураккаб уруш даврининг поэтик синтези деб аташ мумкин. Бундай тематик кенглик шоирнинг замон талабини ҳар нарсадан юқори қўйганидан, халқ манфаати, давлат ва партия манфаати учун ижод қилганидан далолат беради.

Шайхзоданинг ҳарбий лирикаси қандай ўзига хос хусусиятларга эга? Даставвал, кўзга ташланиб турадиган хусусият шундан иборатки, Шайхзода шеърлари ҳар қачонгидан ҳам жанговарроқ бўлиб қолди. Уларда ораторлик оҳанглари кучайди, публицистик руҳ шеърларнинг бадий тўқимасига сингиб кетди. У бевосита китобхонга мурожаат қилади, уни отланишга, сафарбарликка ундайди. Шунинг учун ҳам унинг шеърларида жанговар чақириқлар, оташин хитоблар кенг ўрин тутади.

Аммо бу хусусиятлар ўша йилларда фақат Шайхзодага эмас, бошқа кўпгина ўзбек шоирларининг ижодига ҳам хос эди. Шунинг учун ҳам ҳар қайси шоирнинг ўзига хос овозини, услубини аниқлаш мақсадида, биринчи навбатда, шоирнинг жанговарликка, публицистик жўшқинликка қандай эришганини текшириш лозим. Ғ. Ғулом жанговарликка лирик қаҳрамоннинг туйғуларини жуда қабартириб, бўрттириб, миллий урф-одатлар, миллий психика фонида кўрсатиб эришади. Унинг шеърлари вазмин, салобатли ритмикага эга. Ҳамид Олимжон, кўпинча, халқ поэзиясига яқин оҳанглари танилади, жуда содда, жуда оддий деталлардан фойдаланади, қандайдир илиқ ва майин лиризм яратади. Шайхзода шеърларининг жанговарлик хусусияти бошқачароқ. У қалбида жўш ураётган ҳисларга йўлни катта қилиб очиб қўяди, уларни ҳайқириб айта беради. Айтмоқчи бўлган гапини ўқувчи қалбига сингдириш мақсадида ҳар хил формада қайта-қайта такрорлайди. Умуман, риторик такрор Шайхзоданинг энг сеvimли приёmlаридан бири. Шайхзода ўзи савол қўйиб, унга жавоб бера бошлайди. Бу жавоб ҳаётий, ҳаммага таниш деталлар асосига қурилган бўлади. Деталлар кенгайиб, ўсиб, кучайиб боради ва пировардида, эҳтиросли, жўшқин жавоб ҳосил бўлади. Бу жавоб аynи чоқда чуқур эмоционал кучга эга бўлган бадий умумлашма ҳамдир. Фикрнинг яққол мисоли сифатида «Қураш нечун?» шеърини келтириш

мумкин. Унда шоир урушнинг моҳиятини жуда конкрет ва чуқур очади:

Бу кураш истиқбол машъали учун,
Лениннинг мужассам ҳайкали учун,
Халқдаги қўшиқлар, мақоллар учун,
Ўрмонлар, чаманлар ва толлар учун,
Тер тўкиб қазилган каналлар учун.
Феруза кўрфазу, ороллар учун,
Паранжи ташлаган аёллар учун,
Рўёбга чиққан зўр хаёллар учун¹.

Бу мисралардаги такрор фикрни тобора кучайтириб боради, деталларнинг жуда аниқ ва ўринли танлангани эса ҳисси оширади, шеърга жўшқинлик бағишлайди. Худди шу приёми «Ленинграддан шаббода», «Йигираман, ип бераман», «Қуёш Шарқдан чиқади», «Капитан Гастелло» каби шеърларида ҳам кўриш мумкин.

Шайхзоданинг ҳарбий лирикасидаги муҳим томонлардан яна бири шундаки, шоир шеърларида лирик қаҳрамон образининг бойганини, мукамаллашганини кўрамиз. Кўп шеърларда шоир лирик қаҳрамоннинг такрорланмас қиёфага эга бўлишига эриша олган. Шоир шеърларидан кўз ўнгимизда ватанини бутун вужуди билан севувчи, ватан, халқ учун жон фидо қилишга тайёр турган, давр ҳақида, ҳаёт ва кураш тўғрисида ўйловчи, маънавий дунёси бой шахс гавдаланади. У актив жангчи ва ўткир мутафаккир. Айниқса, шоирнинг «мен»и шеър қаҳрамони сифатида тасвирланган ўринларда шоир шахси жуда аниқ ифодаланган. Мана, «Харита олдида» шеъри. Шеърнинг бошланишидаёқ биз қудратли Ватанимизни ифодаловчи янгича поэтик образга дуч келамиз. «Арслон ёлли қизил харита» образи чуқур мазмунга эга:

Арслон ёлли қизил харита!..
Ҳа... бу сенсан, Ватаним, юртим.
(98-бет)

Кейин шоир Ватан бошига тушган мушкул кунлар ҳақида ҳикоя қилади. Бунда у лирик қаҳрамон ҳисларини

¹ Шайхзода. Кураш нечун? Тошкент, Ўздавнашр, 1941, 54-бет.

ни шу қадар зўр куч билан ифодалайдики, Ватан ва шахс тушунчаси ҳар қачонгидан кўра мустақкамроқ бирлашиб кетади:

Мен биламан, қизил харита,
Азиз танда яраларинг бор.
Меникидир улар.

(99-бет)

Бу парчада Ватанга муҳаббат, Ватан билан бирлик декларатив тарзда эълон қилинмайди, балки поэтик образлар орқали ифодаланади. Натижада, биз шоир шахсини шеърда аниқ кўра оламиз.

Шайхзоданинг лирик қаҳрамони интеллектуал жиҳатдан юксак даражада туради. У уруш ва тинчлик ҳақида, ўлим ва ҳаёт тўғрисида, инсон ҳаётининг маъноси ҳақида чуқур фикрлар юритади. Бу эса, пировардида, Шайхзода лирикасидаги фалсафий чуқурликни оширади. «Йўқ, мен ўлган эмасман», «Капитан Гастелло», «Чорак аср» каби шеърлар ана шундай асарлар жумласидандир. «Чорак аср» шеърда шоир Октябрь революциясининг чорак асрда босиб ўтган йўлини, социализм дунёсининг гўзаллигини, Ватанимизнинг фашизмга қарши мардона курашини тасвирлайди. Шеърдаги асосий поэтик образ орқали Ватанимизнинг истиқболи порлоқ экани ҳақидаги ғоя олдинга сурилади. Шеърда бу ғоя чуқур фалсафий умумлашма шаклида берилган:

Синса ҳамки, соатда шиша, —
Вақт учундир юрмоқлик пеша —
Курамизнинг меҳворисимон,
Соатсиз ҳам минутлар, йиллар —
Ўз кезини босар муқаррар.
Вақт ҳеч қачон тўхтамас, турмас!
Замон юрар, ортар ҳар нафас!

(58-бет)

Шоир бошқа кўпгина шеърларида ўлим ва ҳаёт масаласини қўяди ва бунда ҳам совет кишиларидаги активликни, маънавий гўзалликни улуғлайди. Лирик қаҳрамон обивателларча юз йил ҳаёт кечиргандан кўра мардона, қаҳрамонона бир кун яшаб ўлмоқни афзал кўради. Шу тариқа қаҳрамонлик, мардлик мангу сўнмайдиган, одамни мангу ҳаёт қиладиган кучга айланади.

Бу ғоялар «Капитан Гастелло» шеърида яхши ифодаланган. Шоир Гастеллонинг қаҳрамонларча ҳалок бўлганини тасвирлайди. Шу фактнинг ўзи жуда зўр эҳтирос ва кўтаринкилик билан тасвирланган:

Мард фаҳмида туғилди
Яшинвори бир қарор;
Ғанимга асир тушмак
Ботир учун не ярар?
Улмакликнинг ўзи ҳам
Зарба бўлсин душманга,
Ёнаётган қушини
Шўнғитди ёв томонга.

(60-бет)

Аммо шоир фактни тасвирлаш билан чекланмайди, унинг маъносини ҳам очади. Шеърнинг бошида қуйидаги тўртлик бор:

Умрлар бўладики,
Тиригида ўликдир.
Улимлар бўладики,
Улган одам тирикдир.

(60-бет)

Шу мисралардаги фикр шеърнинг асосий пафосини ташкил қилади, фактни баҳолашимизга ёрдам беради. Ниҳоят, шеърнинг сўнгидаги тўртликда шоирнинг фактга муносабати янада тўлароқ очилади — шеър ўз мантиқий интиҳосига етказилади:

Мен яшамоқ истайман
Бир асрча муттасил,
Аммо ўлсам розиман
Гастеллодай мард, асил.

(60-бет)

Шу тариқа шоир янгича ҳаёт фалсафасини, янгича маънавий фазилатни, совет кишисига хос бўлган хислатларни тасдиқлайди. «Йўқ, мен ўлган эмасман» шеърида эса ҳаётни тасдиқлаш, совет кишисининг қаҳрамонлигини улуғлаш янада зўр куч билан амалга оширилган.

Шайхзоданинг ҳарбий лирикасида яна бир хусусиятни кўрамиз: унда рус поэзиясининг традициялари билан ўзбек классик адабиётининг ва халқ ижодининг традициялари чамбарчас боғланиб кетган. Шоир кўпгина

шеърларида оригинал ва том маънода реалистик образлар яратар экан, классик адабиётга хос приёмлардан фойдаланади. Бу, айниқса, шеърларнинг композицион формасида аниқ сезилади. Шайхзода уруш йиллари маснавий, мухаммас, рубоий каби формалардан янада кенг фойдаланишга ҳаракат қилди. «Кураш нечун?» шеъри маснавийдан фойдаланишнинг ижобий мисоли бўла олади. Ленинград ва Москва ҳақидаги рубоийлари бу форманинг имкониятлари ҳамон кенг эканини исбот қилди. Радифлар эса қофияларни янада бойитишга, оҳангдор қилишга қаратилди. Аммо классик адабиёт традицияларидан фойдаланишни фақат шу формал белгилар билан чеклаб қўйиш мумкин эмас. Шайхзода Шарқ поэзиясида кенг қўлланилган образларни тобора кучайтириб бориш (градация) приёмидан ҳам, образларни муболағалар ва символика асосига қуриш усулидан ҳам, энг муҳими, қаҳрамоннинг ички дунёсига, психологиясига чуқур кириб бориш традициясидан ҳам фойдаланди. Буларнинг барчаси рус реалистик поэзияси традициялари билан қўшилиб, Шайхзода шеърларига тақрорланмас ранг бағишлади.

Халқлар дўстлигини куйловчи «Қондошлик», уруш ҳақида ёзилган «1942 йил зафар ва қасос йили», «Олма», «Фарҳодга хат», «Берлинда суд бўлғуси», «Бизнинг Москва», «Чегара» каби шеърлар ана шундай бадий етук ва пишиқ асарлардир. Шайхзода шеърларининг бу хусусиятлари — замонавийлиги, лирик қаҳрамон образининг чуқур ишланиши, рус ва ўзбек поэзияси традицияларининг органик тарзда бирикиб кетиши унинг уруш йилларидаги лирикасининг аҳамиятини оширди. Бу хусусиятлар шоирнинг шу йилларда ёзган поэмаларида ҳам озми-кўпми акс этди.

«Женя», «Учинчи ўғил» поэмалари совет ёшларининг Улуғ Ватан урушида кўрсатган қаҳрамонликлари ҳақида ҳикоя қилади. Бу поэмалар болаларга бағишланган бўлиб, содда ва равон ёзилган. Шоирнинг уруш йилларидаги поэмалари ичида «Оқсоқол» асари алоҳида ажралиб туради. Бу асар том маъноси билан поэма эмас, шоир унинг жанрини портрет-достон деб белгиланган. Дарҳақиқат, олти қисмдан иборат бу асарда биз яхлит воқеани кўрмаймиз, унда қаҳрамоннинг ҳаёт йўли ёки бирор эпизод асос қилиб олинмайди. Шоир айрим-айрим лавҳаларда қаҳрамони Йўлдош Охунбобоевнинг

портретини чизади. Даставвал, биз Охунбобоевнинг энг муҳим сифати билан танишамиз:

У инсон эди, холос, сершафқат,
Большевик эди, пўлатдай маҳкам.
Гоҳо кўзида кўз ёшлари ҳам —
Одамзод ғами кўринса бирдан...
(105-бет)

Кейин шоир қаҳрамоннинг ташқи қиёфасини чизади. Аммо бу портретда фотографияга хос аниқлик, ўхшашлик йўқ, шоир Йўлдош Охунбобоев қиёфасини умумлаштирган ҳолда, унга бир оз афсонавий тус бериб чизади. Кейинги лавҳаларда шоирнинг диққат марказида халқ ичидан чиққан, халқнинг қалбини яхши биладиган янги типдаги коммунист раҳбарнинг маънавий қиёфаси туради. Сўнгги қисм Йўлдош Охунбобоевнинг вафотига бағишланган бўлиб, шоир оғир жудолик дардини ифодалайди.

«Оқсоқол» дostonи уруш йилларидаги ўзбек поэмачилигининг дуруст намуналарида баридир.

Шайхзоданинг уруш даври ижоди ҳақида гапирганда «Жалолиддин» драмасини эсга олмасдан ўтиш мумкин эмас. Бу драма 1944 йилда ёзилди ва шу йили Ҳамза номидаги Ўзбек Давлат академик драма театрида сахнага қўйилди. Шайхзоданинг уруш йиллари тарихий темага қизиқиб, драматик асар ёзиши бежиз эмас эди. Гап фақат ўзбек халқининг ўтмиш ҳаёти адабиётда кам ёритилганлигидагина эмас, уруш йилларининг талабида ҳам эди. Фашизмга қарши курашда барча совет халқига уларнинг ўтмишдаги қаҳрамонлик традицияларини, чет эл босқинчиларига қарши олиб борган курашларидаги традициялар катта мадад берди. Шунинг учун ҳам адабиёт бу қаҳрамонлик традицияларини жонлантириш мақсадида тарихий темаларга мурожаат қила бошлади. Шу тенденциянинг натижасини ўлароқ Шайхзоданинг «Жалолиддин» драмаси вужудга келди.

Драмада XII асрда мўғул истилочиларига қарши курашга раҳбарлик қилган сўнгги Хоразмшоҳ Жалолиддин Манғуберди ва халқ саркардаси Темур Малик образлари марказий ўрин тутди. Шоир Шайхзода Жалолиддин ҳаётини тўла кўрсатмайди, балки унинг мўғуллардан узил-кесил енгилгунича бўлган ҳаётини тасвирлайди. Бунда у қаҳрамоннинг дунёқарашидаги чекланишни ҳам, феодал муҳитнинг чириганини ҳам, мўғул истило-

чиларининг қиёфасини ҳам бирмунча тўғри очиб бера олган.

Аммо драма жиддий ғоявий камчиликлардан ҳам холи эмас эди. Автор Жалолиддин Мангубердини халқ қаҳрамони сифатида тасвирлаб, унинг синфий қиёфасини чуқур очишга етарли эътибор бермайди. Шунинг учун ҳам ўша йилларда Жалолиддин драмаси жамоатчиликнинг қаттиқ танқидига учради.

Улуғ Ватан уруши бошқа ёзувчилар каби Шайхзода учун ҳам катта синов бўлди. Юқоридаги мулоҳазалар Шайхзода бу синовдан муваффақиятли ўтди, деб хулоса чиқариш учун асос бўлади.

* * *

Урушдан сўнги йилларда Шайхзода ўз ижодида янги-янги ютуқларга эришди. Бу даврда шоирнинг «Ўн беш йилнинг дафтари», «Олқишларим», «Замон торлари», «Шуъла» каби тўпламлари босилиб чиқди. Сўнги йилларда эса шоир «Чорак аср девои» номи билан танланган асарларини, «Тошкентнома» поэмасини, «Йиллар ва йўллар» тўпамини эълон қилди. Москвада «Советский писатель» нашриётида Шайхзоданинг рус тилида «Танланган асарлар»ни нашр этилади. Ниҳоят, 1960 йилда шоир буюк ўзбек олим Улуғбекнинг ҳаётига бағишланган асарини ёзиб тугатди. Буларнинг барчаси Шайхзоданинг урушдан сўнги йиллардаги ижоди анча баракали бўлганидан, шоир халқнинг ўсиб бораётган эстетик эҳтиёжларига конкрет асарлар билан жавоб беришга интилганидан далолат беради. Аммо бу шоирнинг бу даврда яратган асарлари баб-баравар мукамал бадиий асарлардир, деб хулоса чиқариш учун асос бермайди. Шоирнинг муайян даврдаги ижодини ўрганганда унинг айрим-айрим шеърларини эмас, балки биринчи навбатда, ижодидаги етакчи тенденцияларини текшириш лозим. Агар шу тенденциялар нуқтан назаридан Шайхзоданинг урушдан кейинги ижодига назар ташласак, уни икки bosқичга — 1946—1955 йиллар ва 1956 йилдан кейинги bosқичга ажратиш мумкин.

Шайхзоданинг 1946—1955 йиллардаги ижодида унинг айрим эстетик принциплари янада чуқурлашганини, ҳаётнинг муҳим томонларини ифодалашга интилганини кўрамиз. Шоир кўпгина шеърларида фашистлар Германиясини мажақлаб ташлаган, Европани фашизм асора-

тидан озод қилган, энди уруш жароҳатларини фидокорлик билан даволаб ҳамма соҳада яна янги ғалабаларга эришаётган музаффар совет халқининг қонуний ифтихор туйғусини куйлайди. Бу туйғу кўтаринки руҳда, баъзан эса патетик оҳангда ифодаланган. Мана «Ватан» шеърдан бир мисол:

Биз бу юртнинг гулларига қонимиздан сут бердик,
Пок тупроқдан газандалар жасадини супурдик.
Жаҳолатни битирдик.
Одамларга бахт келтирдик —
Мардона!

(124-бет)

Яна бошқа бир шеърда ифтихор ва чексиз ғурур, ҳаётимиздан зўр мамнунлик қуйидагича ифодаланган:

Осойиш юртида улуг кемамиз,
Меҳнатдан йўғрилган бахтимиз порлоқ,
Ўзгадан сўрашга биз бегонамиз,
Ўзимиз қуёшмиз, ўзимиз булоқ.
Ўзимиз бу ерда соҳиби фармон,
Чунки эрк байроғи ўз қўлимизда,
Ўзимиз министр, ўзимиз деҳқон,
Барча атоқлимиз ўз ролимизда.

(125-бет)

Бу туйғу шоир шеърларида буюк, қудратли Ватан учун ифтихор туйғуси билан қўшилиб кетади. Ватан образи Шайхзода шеърларидан кенг ўрин ола бошлайди. Шайхзода Ватаннинг гўзаллигини ва буюклигини очиш учун янги-янги поэтик образлар қидиради, оригинал ташбеҳлар топади:

Бу юртнинг ўглиман, онамдир — ўлкам,
Бу юртга энг сўлим қофия — кўклам.
Шунчалик покиза, шунчалик кўркам,
Унга қанча сочсак шеърдан гул — кам, —

(125-бет)

деб ёзади шоир «Юртим» шеърда. Бу мисраларда Ватанга фарзандлик туйғуси, юртнинг, ўлканинг гўзаллиги бевосита очилган.

Ватан учун ифтихор туйғуси шоирни шу Ватаннинг яшнаётган ажойиб одамларини — замонамиз қаҳрамонларини мадҳ этишга ундайди. Бутун Ватани-

миз бўйлаб кенг қулоч ёзган фидокорона меҳнат шоир шеърларининг асосий объектига айланиб қолади. Шайхзода яна 30-йиллардаги каби оддий меҳнат кишиларининг — ўзбек колхозчиларининг образларини яратишга киришади. «Ўзбек денгизига», «Баракат», «Йўл», «Сухбат», «Нафисахон», «Қуёш, ой ва қиз», «Совет аёлига», «Пахта ғазали» каби шеърлар ана шундай меҳнат ва меҳнат қаҳрамонларига бағишланган поэтик асарлардир. Аммо бу шеърларда, шунингдек, Шайхзоданинг 1946—1950 йилларда ёзган бошқа кўпгина шеърларида риторикага, қуруқ баёнчиликка, тасвирга, ваъзхонликка берилш тенденцияси яққол сезилиб туради. Шоир, кўпинча, чинакам лирик туйғуларни, ички ҳисларни, тўлқинли ҳаяжонларни, оригинал фикрларни ифодалаш ўрнига ҳаммага маълум фактлардан, ўйлашга, ҳис қилишга ундамайдиган, сийқа образлардан ҳам фойдаланади. Натижада лирика, чинакам поэтик асар ўрнига мадҳия, тавсиф пайдо бўлади. Масалан, «Ўзбек денгизига» шеърда шундай мисраларни ўқиймиз:

Қатраси очади гулнинг юзини,
Унинг бир ютуми қушларга қанот.
Унинг ариқлари боққа жон берар,
Унинг каналлари — даштларга ҳаёт.

(112-бет).

Шеър шу тахлитда давом этаверади. Унда, умуман, мақтов бор, аммо конкрет образлилик ва шоир кашф этган янги фикр йўқ. «Баракат» шеърда ҳам шундай:

Биз бинокор бир халқмиз, юртнинг соҳиби,
Ғайратмандлик, ботирлик элнинг лақаби,
Қошонамиз бўлгуси яна ҳам улуғ,
Қўрғонимиз басавлат, еримиз бўлуғ.

(115-бет)

«Йўл» шеърда поэзиядан узоқ оддий сўз йиғиндиларидан тузилган бандлар бор:

Шу, ўз йўлимизда, шу тез орада
Тошкентдан Нукусга боргали, дўстлар,
Юмшоқ вагонларда айлармиз сафар!
Меҳмонга борурмиз қардош ерига.

(120-бет)

Бундай мисолларни бошқа шеърлардан ҳам кўплаб келтириш мумкин. Улар шоирнинг 1946—1950 йиллар-

даги ижодда ҳақиқий реализмдан бирмунча чекиниш бор деб айтиш учун етарли асос беради. Зотан, поэзиядаги реализм ҳаёт ҳақиқатини юксак поэтик образларда, кучли ҳаяжон орқали, оригинал фикрлар воситасида ифодалашни тақозо қилади. Аммо шу ўринда қонуний бир савол тугилиши мумкин: хўш, шунча йиллардан бери дуруст асарлар яратиб келган, камида 20 йиллик ижодий тажрибага эга бўлган, Маяковский традицияларини, классик ва оғзаки адабиёт традицияларини пухта ўзлаштирган бир шоир қандай қилиб ўз ижодда реализм принципларидан чекиниши мумкин? Ёхуд шоирнинг таланти ўтмаслашиб қолдими, маҳорати тугаб қуруқ ваъзхонликка ўтиб олдими? Йўқ, албатта. Аксинча, айрим шеърлари шоирнинг ҳамон катта кучга эгаллигидан, ҳаётни чинакам поэтик кўз билан кўра олишидан далолат беради. Масалан, 1949 йилда ёзилган «Сув қиссаси» шеърда ўзбек ёзининг жуда аниқ ва аини чоғда, гўзал поэтик манзараси чизилган:

Машина қизибди, отлар терлапти,
 Капалак қаноти чангдан кирлапти.
 Шаббода ўзи ҳам кечани пойлаб,
 Жардаги бир ғорда ухлабди ҳорғин.
 Булут яширинган гўё атайлаб,
 Майсалар чайқалмас, ҳовузлар турғун...
 Ҳаволар шу қадар тиниқ, равшанки,
 Қўринар гулларнинг атри ҳам балки...
 Бағоят иссиқдир жанубнинг ёзи...

(153-бет)

Қандай жонли манзара! Қанчалик ўткир кўз билан кўрилган деталлар! Чангдан кирлаган капалак қанотининг ўзинёқ шоирнинг нигоҳи нечоғли ўткирлигидан гувоҳлик беради. Бундай гўзал поэтик образлар «Соҳилда» шеърда ҳам бор:

Бунда туриб, қўрғондан қаранг,
 Сирдарёнинг келган йўлига.
 Дерсиз: водий битта сомон ранг
 Камар боғлаб олган белига.

(156-бет)

Ёки:

Сув устида ёз қуёши ҳам
 Акс этади мис танга янглиғ
 (157-бет)

Яна бир мисол:

Ботаётган қуёшнинг нури,
Туманларни ёриб дилнавоз,
Гўё олтин тарақ тишлари,
Боғчаларга берарди пардоз.
(156-бет).

Бу мисоллар ҳам 1949 йилда ёзилган. Улар шоирнинг маҳорати пасаймаганини, аввалгидай ўткир ва оригинал эканини исбот қилади. Хўш, ундай бўлса, риторик тенденциянинг пайдо бўлиш сабаби нимада?

Умуман, шунини айтиш керакки, шоир ёки ёзувчининг ижоди ҳамма вақт ҳам фақат юқорига қараб ўсиб бормайди — ижод давомида кўтарилишлар ва тушишлар, олдинга ҳаракат ва қайтишлар юз бериши мумкин. Чунки ижод — ғоят мураккаб процесс. Адабиёт назариясини билган билан ёки яхши традицияларни ўзлаштириб олган билан ёзувчи ўзини ҳар қандай камчилик ва хатолардан холи қилиб қўёлмайди. Бунинг сирини шундаки, ҳар бир асарни яратаётганида у воқеликни қайтадан идрок этади, реализм принципларини янгидан ўзлаштиргандай бўлади. Шунинг учун ҳам ҳар қайси асарни ёзаётган даврдаги объектив ва субъектив сабаблар қўшилиб, ёзувчининг ижодида у ёки бу тенденцияни вужудга келтиради.

1946—1950 йиллар давомида Шайхзода ижодида риторика ва декларативликнинг кучайишига субъектив сабаб шу бўлган экани, Шайхзода кўп шеърларида айна бир хил приёмлар (айниқса, градация приёми) дан ҳаддан ташқари ортиқ фойдаланди, янги образлар ва чуқур фикрлар кашф этиш устида қунт билан ишламади, ўз ижодига нисбатан талабчанликни анча бўшаштирди. Объектив сабабни эса поэзиянинг ва, қолаверса, адабиётнинг умумий аҳволдан қидириш лозим. Шу йилларда, айнақса «конфликtsizлик назарияси», воқеликни бўяб кўрсатиш тенденцияси кучайган эди. Бу эса поэзияда қуруқ тантанабозликнинг, ваъзхонликнинг кучайишига йўл очди. Кўплаб ялтироқ шеърлар, чинакам поэзияга хос хислатлардан маҳрум бўлган асарлар вужудга келди. Шунинг учун ҳам урушдан кейинги йилларда поэзияда риторикага қарши кураш энг муҳим, энг актуал масалалардан бири бўлиб қолди. Мана шу тенденция таъсирини остида Шайхзода поэзиясида ҳам муайян қусур-

лар пайдо бўлган эди. Аммо талантли шоир ўз ижодидаги бу қусурларни яхши сезиб, англаб, 1951—1952 йиллардан бошлабоқ уларни йўқотиш ҳаракатига тушади. 1951—1955 йиллар давомида ёзилган шеърларда биз яна Шайхзоданинг серҳаяжон, тўлқинли овозини, эҳтиросли қалбини яққол кўрамиз. Шайхзода поэзияси ўзининг энг яхши хислатларига қайтадан эга бўла боради.

Бу фикрнинг исботи сифатида шоирнинг Ленин ва партия ҳақидаги, тинчлик ва меҳнат тўғрисидаги шеърларини кўрсатиш мумкин.

Бу даврда В. И. Ленин темаси яна Шайхзода поэзиясининг марказий темаларидан бирига айланади. У Ленин ҳақида «Ленин номида», «Ильичнинг табассуми», «1870 йил 22 апрель», «Ленин — офтоб» каби шеърларини ёзади. Бу шеърлар икки жиҳатдан муҳим аҳамиятга эга. Бир томондан, улар ўқувчини жонажон доҳийнинг янги-янги хислатлари билан таништиради, Ленин сиймосини чуқурроқ тасаввур қилишимизга ёрдам беради, иккинчи томондан эса, Маяковский традициялари янги даврда шоир ижодига янгича таъсир кўрсатаётганидан, Шайхзодадаги ички имкониятларнинг кенг кўламда намоён бўлишига ёрдам қилаётганидан далолат беради.

«Ленин номида» шеърида шоир ҳаётимиздаги фактлардан катта умумлашма чиқаради — бизда энг илғор завод ва фабрикалар, мактаб ва клублар, жемалар ва шаҳарлар Ленин номига сазовор бўлишини кўрсатиб, шу орқали Ленинга халқ муҳаббатини, буюк доҳий совет кишиларининг кундалик ишларида мангу барҳаёт эканини очиб беради. Айни чоқда у кучли шоирона образлар яратади:

Ленин номида ҳаёт,
Эрклик қадар кўп ширин,
Ленин номида қуёш,
Ленин номида шеърим! *
Нафас қадар азиздир,
Миллионларнинг Ильичи,
Ватан ва халқ,
Иш ва куй,
Ёш ҳам чоллар
Ленинчи.
(148-бет)

«1870 йил 22 апрель» шеърида ҳам Лениннинг мангу тирик эканлиги ҳақидаги фикр олдинга сурилади. Аммо

бунда Ленин ҳақидаги аввалги шеърлардан фарқ қилароқ, шоир асосий ғояни конкрет ҳаёт фактлари орқали ифодалар экан, фактларнинг фалсафий чуқурлигига, тасвирнинг Маяковскийчасига кенг ва қабариқ бўлишига интилади:

Йўқ, туғилмади у «кунлардан бир кун»,
Бу «бир кун» минг йиллик курашдан якуни!
Бу «бир кун» отадир улуғ давронга,
Туганмас байрамга, бу чин арафа.
Кишилик қалбини битган девонга —
Шу куннинг ўзидир олтин сарлавҳа.

(172-бет)

Шайхзоданинг «1870 йил 22 апрель» шеъри бошқа жиҳатдан — умуман, совет ва хусусан, ўзбек поэзиясида фикрий такомилга далил бўлиш жиҳатидан диққатга лойиқдир. Маълумки, узоқ йиллар давомида поэзиямизда Ленин образи, кўпинча, буюк устознинг вафотига бағишланган шеърларда тасвирланиб келди. Бунга сабаб, доҳий вафотининг аччиғи ва алами ҳам хотираларда тирик ва кескин жароҳатдай зирқираб турганлиги бўлган, албатта. Ўзбек поэзиясида бу мотамнинг энг яққол намунаси Ҳ. Олимжоннинг 1938 йилда ёзган «1924 йилнинг 22 январиди Самарқанд» номли машҳур марсиясидир. Шайхзода эса 1951 йилда ёзган мазкур шеърида В. И. Лениннинг вафотини эмас, балки туғилиш кунини қалб рубобининг асосий таронаси қилиб олган. Бу шеър сарлавҳасидан тортиб, то бутун мазмунигача марҳум Ҳамид Олимжон шеърига антитезис бўлиб жаранглайди. Чунки шу йилларга келиб, совет кишилари онгида Лениннинг абадий барҳаётлиги ҳақидаги ғоя чуқур жойлашиб олди. Маълумки, 50-йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб Советлар Иттифоқида В. И. Лениннинг вафот кунини эмас, балки таваллуди (22 апрель) расмий қайд қилинаётган кун байрам бўлиб қолди. Шайхзода шеъри бу ижтимоий ва ғоявий тараққиётнинг поэзиямизда биринчи акс садосидир.

«Ленин — офтоб» шеъри ҳам ўзига хос ва оригинал шеър. Унда Ленин ва офтоб образи параллел олинган. Шоирона ташбеҳлар билан автор Ленин ва офтоб ўртасида ўхшашлик борлигини аниқлайди. Шоир қуёш ҳақида ёзади:

Гарчи деймиз ботаётган офтобга қараб:
«Ботди қуёш» —

Ботдимикан?

— Йўқ, ботган эмас.

Биз кўрмаймиз,

Фазоларда

ёниб, ярқираб

Кўк машъали яшар,

Чунки —

у ётган эмас.

(26-бет)

Шу асосда шоир гарчи Ленин мақбарада ётган бўлса-да, унинг ўлганини инкор қилади ва тирикларга зеҳн ва нафас бағишлагани, миллионларнинг кўзини очгани учун доҳийнинг абадий яшашини тасдиқлайди.

Шайхзоданинг тинчлик ва меҳнат темасида яратган «Имзолар», «Қардош байроқлар», «Пхеньяннинг қони», «Қабутарлар», «Пахтанинг қалби», «Кўр куйчи балладаси» каби асарлари ўзбек поэзиясининг энг яхши муваффақиятлари қаторига қўйилиши мумкин. Бу шеърлар ўткир публицистик руҳ билан сугорилган, гоят кўтаринки оҳангда ёзилган, баъзан эса, романтик тарзда эзгуликни, вафони, садоқатни улугловчи шеърлардир. Уларда Шайхзоданинг энг яхши асарларига хос бўлган пухта образлиликни, чуқур умумлаштирувчи кучга эга бўлган салмоқли фикрларни кўрамай.

«Қардош байроқлар» шеърида символик тарзда жаҳон халқларининг тинчлик ва демократия учун курашга отлангани ифодаланади. Бу фикр байроқлар образида умумлаштирилади.

Асфальт кўчаларда ё майдонларда,

Ертўла, зиндонлар ё ўрмонларда,

Эрк топган элда ҳам:

— Бахтли ўлкада,

Кишанли юртда ҳам:

— Мустамлакада —

Қирмизи байроқлар ҳилпирамоқда

Ҳавода...

Ё:

Махфий ҳолда — юракда.

(176-бет)

Бу парчалар тинчлик ҳақида ёзилган юзлаб бошқа шеърлардан мутлақо ажралиб туради, чунки уларда

изловчан фикрнинг, ўткир зеҳннинг, шоирона қалбнинг
изи бор.

Шайхзоданинг оригиналлигини ва талантини кўрса-
тиш учун «Қабутарлар» шеърдан яна бир мисол келти-
рамыз. Шоир кабутарни шундай тасвирлайди:

Қанот қоқиб, чапаклар чалиб,
Каптарбозлар қўлидан қалқар,
Оқ саломлар бўлиб юксалиб,
Офтобни, кундузни олқар.

(207- бет)

Умуман, Шайхзоданинг бу йиллардаги шеърларида,
биргина мисрага жойлаштирилган шундай поэтик таъ-
рифлар учрайдики, улар маънодорлиги, оригиналлиги
билан кишига ҳузур бағишлайди. Масалан, «Юксал,
тинчлик байроғи» шеърдаги қуйидаги бандга эътибор
беринг:

Дўстлар, омон бўлсин тинчлик қўшиғи,
Яшасин қаламу болгаю ўроқ,
Яшасин табассум, йўқолсин йиғи,
Бўлсин одамзодга тинч айём ўртоқ.

(214- бет)

Бундаги «Яшасин табассум, йўқолсин йиғи» деган
мисра худди Пушкиннинг машҳур «Да здравствует
солнце, да скроется тьма» мисраси каби жуда ихчам,
афористик характерга эга бўлиб, айни чоқда шеърнинг
бадний тўқимасига органик тарзда сингиб кетган.

«Севги ва тинчлик» шеърда ҳам худди ана шундай
ихчам, аниқ ва дадил поэтик таърифни учратамыз:

Биласанми, бўса нима?

У — сўзсиз ғазал

Ғоят гўзал айтилган мисра.

(188- бет)

Хуллас, бундай мисоллар шоир ижодида яна қайта-
дан кўтарилиш бошланганини, реалистик принциплар
яна чуқурлаша борганини кўрсатади.

Шоир ижодининг бу давридаги айрим шеърларда
публицистик руҳдан ташқари, романтикага, муболағали
кўтаринкиликка мойиллик ҳам сезилади. Бу хусусият
шоирнинг 30—40-йиллардаги шеърларида ҳам учрайди,
аммо у шеърларда бундай хислатлар ҳали анча заиф.

бўлиб, аҳён-аҳёндагина кўринарди. Энди бу мейиллик тобора кучайиб боради. Шу хислат «Денгиз балладаси», «Товус пари», «Кулба», «Луқма», «Кўр куйчи балладаси» каби шеърларда кўп учрайди. Бу шеърларнинг ҳаммаси ҳам асос-эйтибори билан реалистик шеърлар, аммо улар романтик рангга бўялган. Мана, «Кўр куйчи балладаси». Бастакор шахло кўз қизни севиб қолади ва унинг ҳақида энг яхши қўшиғини тўқийди. Уруш бошланади. Куйчи жангга кетади. Шахло кўз қиз бошқага тегиб кетади. Куйчи жангда кўздан ажралиб, қайтиб келади. Унинг қўшиғига жазман бўлган Лайлохон унга ёр бўлади. Шоир шеърда вафодор Лайлони бевафо шахло кўз қизга қарама-қарши қўяди. Шеърда кўр бастакорнинг ички дунёси жуда чуқур очилган. Умуман, шеър чинакам ҳаётий гўзалликни улуғлайди. Шоир бу гўзалликни вафода, инсонийликда, қалбда эканини моҳирона исбот қилиб берган. Куйчи, пировардида, жарроҳнинг ёрдами билан даволаниб, Лайлони кўради:

— Ҳеч бир шахло кўздан қолишмас Лайло!

Бу оқшом бошлайман янги бир нағма,

Тингласин, англасин, куйласин ҳамма!..

Менга энди эмас шахло кўз тема,

Мен энди вафоли Лайлони дейман...

Нағмани атайман шундай: —

«Вафоли» —

Лайлонинг вафоси — унинг жамоли.

(192- бет)

Бу шеърдаги хусусиятлар шоирнинг сўнгги йиллардаги ижодида янада яққолроқ кўрина бошлайди.

Умуман, 1946—1955 йиллар даври шоир ижодида муҳим ўрин тутади — бу даврда шоир эришган муваффақиятлар унинг ижодида сўнгги йилларда янги, юқорироқ босқичга кўтарилишига, социалистик реализм поэтикасининг яхши намуналарини кўплаб яратишга замин яратиб берган.

* * *

Совет Иттифоқи Коммунистик партиясининг 1956 йилда бўлиб ўтган XX съезди социалистик жамият тарихида янги саҳифа очди. Съездда марксизм-ленинизм таълимотининг ижодий ривожлантирилгани бепоён Ватанимиз бўйлаб мислсиз ижодий кўтарилишни вужудга

келтирди. Съезд коммунистик жамиятни амалий қуриш: Программасини чизиб берди. Коммунизм — орзудан: реал воқеликка айлана бошлади. Бу буюк тарихий ҳодисалар кўп миллатли совет адабиётининг тараққиётида ҳам янги давр очди, ҳар бир ёзувчининг кучига куч, илҳомига илҳом қўшди. Ҳозир ўзбек адабиёти қатта кўтарилиш босқичида экани ҳаммага аён бўлиб қолди. Бу умумий тенденция Шайхзода ижодида ҳам ўз аксини топди.

1956 йилдан кейинги йиллар Шайхзода ижодининг энг яхши саҳифаларини ташкил қилади. Бетиним ўттиз йилдан бери ижод қилаётган шоир гўё янгидан ёшаргандай, қайтадан ёшлик касб этгандай куйлай бошлади. Бу ижодий кўтарилиш Шайхзоданинг сўнгги йилларда ёзган асарларининг сони билан белгиланмайди — сўнгги беш йил ичида шоирнинг 4 та тўплами босилди, холос. Гап шоир поэзиясининг сифатида, ундаги реализмнинг чуқурлашишида, ҳаёт билан алоқанинг мустақамланишида! Шайхзода поэзияси мазмунан бойиди, образлар структурасида, тематик диапозонида, поэтик синтаксисида ҳам янгиликлар пайдо бўлди. Энг муҳими — шоирнинг эстетик принциплари балоғатга етди, рус ва Шарқ классик поэзиясини чуқур ўрганиш натижасида янада мукаммаллашди.

Сўнгги йилларда Шайхзода Маяковскийнинг ижодий тажрибасидан янги-янги нарсалар ўрганди. Энди фақат шеърни Маяковскийчасига тартиблаш, поэтик образларни маяковскийчасига яратишгина эмас, ҳаёт ва поэзияга маяковскийча муносабат ҳам пайдо бўлди. Маълумки, Маяковский поэзиясининг энг муҳим ҳислатлари коммунизм ишига, партия ишига чексиз садоқат, шеърни шу бугунги мақсадга бўйсундириш, коммунистик муносабатлар тантанасига эҳтирос билан хизмат қилиш эди. Маяковский учун ҳаётнинг муҳим ва номуҳим томони йўқ эди. У ҳар қандай воқеадан ҳам давр учун, халқ учун зарур бўлган жиддий умумлашмалар, фикрлар топа оларди. Маяковский поэзиясидаги мана шу кўп қирралилик, ҳар нарсага қизиқиш, ҳаётга актив муносабат кўнгина ўзбек шоирларининг, шу жумладан, Шайхзоданинг шеърларига ҳам хос бўлиб қолди.

Шайхзоданинг сўнгги йиллардаги ижоди ҳозир бутун совет халқининг қалбида яшаётган «Яшасин ком-

мунизм!» деган шнор остида кеча бошлади. Шайхзода шеърни шу мақсадга бўйсундирди. Бу принципни у кўпгина шеърларида бадний ифодалаб ҳам берган.

Шоир ижод қилар экан, биринчи навбатда, бугунги куннинг бош масаласини — одамларни ҳаракатга келтираётган, уларга куч бераётган, шеърга қанот бағишлаётган масалани аниқлаб олади. Ҳаётда масалалар кўп, аммо ҳамма масалаларнинг масаласи бор:

Лекин улуғ бир гап борки,
Масалалар асосидир.
Барча ишлар унга аъзо,
Бу рўзғорга ўзи мудир.
Масалалар булоқлару,
Азим дарё худди удир.
Асосий бош масалалар
Асримизнинг шу палласи.
Нима десанг:

— Коммунизм
Қурмоқликнинг
Масаласи!¹

Бу фикр шоирнинг бошқа кўпгина шеърларида ҳам қизил ип бўлиб ўтади. У қайта-қайта коммунизм масаласи ҳозир ҳаётнинг ҳамма томонига нур таратиб, ёри-тиб турган масала эканини айтади:

Замон сўзи,
Яхшилиқнинг нур — кўзи,
Дунёнинг чин масаласи,
Бугунги кун масаласи —
Тарихларнинг улўғвор
Рўзномасида
Унга бордир битта исм:
— Коммунизм!²

Бош масаласи коммунизм бўлиб қолган ҳаётда гўзаллик проблемаси ҳам янгича қўйилади. Шоир бугунги ҳаётнинг ҳар нарсадан гўзал эканини, асрлар давомида орзу қилинган дамларнинг бугун рўёбга чиққани учун ҳаётимиз қадрли ва буюк эканини тасдиқлайди.

---

¹ Шайхзода. Иллар ва йўллар. Тошкент, Ўзадабийнашр, 1961, 6-бет.

² Ўша асар, 21-бет.

Коммунизм гўзаллигини улуғлаш, коммунистик қурилишнинг буюклигини мадҳ этиш Шайхзоданинг сўнги йиллардаги ижодида энг муҳим масала бўлиб қолди. Шoir бугунги ҳаётнинг ҳар нафасини ардоқлайди, ҳар бир факт заминда ётган гўзалликни кўра биллишга чақиради, юракни «гўзаллик ходимига» айлантиришга, шоирни «гўзаллик яловчиси» бўлишга ундайди:

...Лекин шу кунларни, дақиқаларни,
Бахтга ҳуқуқ берган васиқаларни —
Юракнинг барала овози билан
Баланд пардаларда куйламоқ керак.
Токи...
Гўзаллик ходими бўлолсин юрак!

Бошқа бир шеърда шоир бугун чиннакам қўшиқ коммунизм йўловчиларининг чанқовини қондира олувчи кучга эга бўлиши лозимлигини, шундагина у буюк сафар қатнашчиси бўлиши мумкинлигини уқтиради:

Кошки эди қўшиғим бир пиёла сув бўлса,
Чанқоғини босгали йўловчига тутилса!
Шундай қўшиқ саналгай сафарнинг қатновчиси,
Шунда шоир бўлолгай гўзаллик яловчиси!²

Шoir маяковскийча ҳайқирик билан шеърга, қўшиққа муурожаат қилади:

Ўртоқ қўшиқ,
Юр биз билан,
Сайлга бугун,
Ўртоқ шеър,
Тўйимизга
Сен бергин кўмак!³

Бугун поэзия етти йиллик ҳақида куйлаши лозим, чунки етти йиллик план коммунизм планидир:

«Беш»ларга биз берган бўлсак, биродар,
Ешлик қалбимизнинг илк ҳароратин,
«Етти»га бағишлаб қўяйлик бу гал
Ақлли севгининг сўнимас қудратин!⁴

---

¹ Уша асар, 17-бет.

² Уша асар, 9-бет.

³ Уша асар, ўша бет.

⁴ Уша асар, 12-бет.

Шоир ўзини деҳқонга ўхшатади, ифтихор билан шоир меҳнати ҳам коммунизм биносига фишт қўяётган деҳқон меҳнатига баравар эканини айтади:

Сен пахта яратасан,
Мен-чи, сени кўраман,
Сен ҳосил кузатасан,
Мен қўшиқни тераман.
Дейсан: пахтам бўлсин тоғ!
Мен — чўққилар излайман.
Дейсан: кунлар бўлсин чоғ.
Мен кунларин тезлайман.
Иккимизнинг темамиз —
Шу давру, шу замона,
Чунки бизнинг кемамиз
Шерикли ва ягона
Мавзуинг сенинг пахта,
Меники-чи пахтакор
Сен ўйлайсан мен ҳақда,
Шеъримга-чи: сен даркор,
Сен пахтаинг шоири
Мен шеърнинг деҳқони!¹

Шу тариқа, Шайхзода шоир меҳнатининг кўп кадрли меҳнат эканини, бугун коммунизм қурилишида актив иштирок этишини тасдиқлайди. Шоир жуда кўп шеърларида «коммунизм ва шеър» деган масалани қўяди ва бу икки тушунча бир-бири билан боғлиқ эканини, чунки коммунизм баҳор каби гўзал, гўзаллик эса, шеъринг эканини куйлайди.

Шайхзоданинг кейинги йилларда поэзия ва ҳаёт масалаларига, коммунистик жамиятда шеърнинг ўрни масаласига бу қадар кенг эътибор бериши бежиз эмас. Бу «ҳозир янги замона», янги замонага «ҳозир янги тарона» зарур эканини чуқур тушунишдан келиб чиққан. Дарҳақиқат, айрим камчиликлардан қатъий назар, шоирнинг сўнги йиллардаги шеърларини коммунизм ҳақида куйланган жўшқин ва эҳтиросли қўшиқ деб аташ мумкин. Бу қўшиқ қалб ҳарорати билан суғорилган, ярим асрлик ҳаёт тажрибасига йўғрилган доно фикр-

---

¹ Уша асар, 44-бет.

ларни ўзида мужассамлаштирган, шунинг учун ҳам қалбимизга жо бўла оладиган қўшиқлардир.

Шайхзоданинг сўнгги йиллардаги ижодий балоғатидан далолат берувчи асарларидан бири «Тошкентнома» поэмасидир. Поэма ўзбек адабиёти ва санъатининг Москвадаги декадасига атаб 1957 йилда ёзилган. Жамоатчилик асарни катта қизиқиш билан кутиб олди. Поэма ҳақида чиққан тақризларда «Тошкентнома» асари шоирнинг катта ижодий муваффақияти сифатида баҳоланди.

«Тошкентнома» Шайхзода поэмалари ичида энг дурусти бўлиб, унда шоирнинг ўзига хос томонлари намоён бўлган. Шайхзода поэмаларидаги ўзига хослик шунда кўринадики, улар камдан-кам ҳолларда яхлит воқеа асосига қурилади, кўпинча, шоир бирор ғояни, салмоқли бир фикрни поэмага асос қилиб олади; бу ғоя айрим-айрим эпизодларда очилади. Бундай эпизодлар ташқи белгилар билан ўзаро боғланмагани учун, биринчи қарашда, асар қуруқ гапдан иборатдай бўлиб кўринади. Ҳолбуки, ундай эмас. Совет адабиётининг тажрибаси шунини кўрсатадики, поэма яхлит воқеа асосига ҳам, айрим-айрим эпизодларда очилувчи яхлит фикр асосига ҳам қурилиши мумкин. Масалан, Маяковскийнинг «Владимир Ильич Ленин», «Жуда соз» поэмаларида, Твардовскийнинг «Олис-олисларда», Н. Грибачевнинг «Победа» колхозида баҳор», Миртемирнинг «Суврат» поэмасида яхлит воқеа йўқ. Шунга қарамай, бу асарлар совет адабиётининг энг яхши намуналаридан ҳисобланади. Аммо Твардовскийнинг «Муравня мамлакати», А. Яшиннинг «Алена Фомина», Ҳ. Олимжоннинг «Зайнаб ва Омон» поэмаси яхлит воқеалар асосига қурилган. Бинобарин, поэмада яхлит воқеанинг борлиги «бу поэма бадний жиҳатдан заиф» деб хулоса чиқаришга асос бермайди. Ҳамма гап — шоирнинг айрим-айрим эпизодларни бир-бири билан боғлай олганида, поэмадаги ички яхлитликни қандай вужудга келтирганида, «Тошкентнома» лирик-фалсафий поэма. У фикрлар, туйғулар поэмаси. Ундаги айрим-айрим эпизодларни, лавҳаларни лирик қаҳрамон образи, унинг объектга муносабати бирлаштириб туради.

18 бобдан иборат бўлган бу поэманинг қаҳрамони — Тошкент, тошкентликлар ва шоирдир. Ҳар бир бобда, ҳар бир мисрада лирик қаҳрамон кўҳна ва айни чоқда

навқирон Тошкентга муҳаббатини ифодалайди, ўз тақдирининг шаҳар тақдири, эл тақдири билан бирлигини ҳис қилади. Шоир Тошкентни қуёш мамлакати, нур мамлакати сифатида тасвирлайди:

Ҳар қачон, ҳар қайда дейилса «Тошкент»,
Дегайсан ёзларга ёзлар туташган.
Ҳа, «Тошкент» дейилса, эсга келар ёз...
Ҳа, «Тошкент» дейилса, қуёш эсда шай.
Қуёшки, умрзоқ авлодга дамсоз,
Бу ерда ҳамма дер: «Қуёшча яшай»¹.

Кейинги бобларда Тошкентнинг кўҳна тарихи, ўтмишдаги маданияти ва халқаро алоқалари тасвирланган. Бу бобларда халқнинг ҳуқуқсизлиги, зулмдан эзилгани ҳақида ғамгин туйғулар шу зулм остида минглаб йиллар давомида ажойиб маданият яратолган, ўзининг ғурурини, қадр-қимматини юқори сақлаган халқ учун ифтихор ҳислари билан бирлашиб кетган. Шоир Ўзбекистоннинг Россияга қўшиб олиниши ҳақида ёзар экан, бу тарихий ҳодисанинг прогрессив аҳамиятини шоирона мисраларда алоҳида таъкидлайди. Рус қўшинлари ортидан Туркистонга иккинчи карвон ҳам келади:

«Приставлар» эмас, карвондагилар,
Археолог билан чилангар келар:
Келар «ўрус дўхтир» ила муаллим,
Бу — билим, маърифат, шафқат карвони.
Бирининг қолида дори ва чилим,
Бирини ўлчаб турар оби ҳавони,
Бирини дурбинини тутиб кўзлар уванн,
Бирини орқасига ортган тўрвани,
Тўрвада гугурт ва Пушкин девони².

Тошкентдаги бўронли революция йиллари ҳам, рус ва ўзбек меҳнаткашларининг эксплуататорларга қарши олиб борган кураши ҳам, бу кураш қаҳрамонлари ҳам поэмада бадний ифодасини топган. Аммо шуларга кўра, поэмани Тошкент тарихини назмда мунтазам ёритиб берган тарихий асар деб қабул қилиш мумкин эмас.

¹ Ш а й х о д а. Тошкентнома. Тошкент, Ўзадабийнашр, 1958, 9-бет.

² Уша асар, 23-бет.

Аксинча, «Тошкентнома» — замонавий асар. Шоир бугунни тасвирлаш учун, бугуннинг пурвиқор қиёфасини чуқурроқ очиш учун атайин ўтмишдан баъзи бир энг муҳим даврларгагина тўхтаган. Шундан кейин асосий эътибор социалистик Тошкентнинг бугунги қиёфасини очишга қаратилади. Шоир Тошкент кўчаларини, майдонларини, театрларини, мажлисхоналарини мукамал ёритади. Бунда ҳар қайси боб бирор чуқур фикрни, бирор ўткир туйғунни очиб беради.

Масалан, 8-боб худди маяковскийчасига совет кишининг ғурури, ифтихорини ифодалайди. Шоир шаҳар Советини тасвирлар экан, шундай ёзади:

...Бу иморат? Шаҳар Совети,
Шаҳримизнинг эга — қуввати.
Мен сайлаган депутатларим,
Азизларим: азаматларим,
Кенгашимдан чиқаётирлар,
Ҳар томонга оқаётирлар.
Улар менинг ғамимни ейди:
Янги уйни, сувни ўйлайди¹.

Хуллас, поэмадан ўқувчи бугунги Тошкент ҳақида тўла тасаввур ола билади.

«Тошкентнома»ни сўнгги йиллардаги ўзбек поэмачилигининг энг яхши намуналаридан бирига айлантирган бир қанча сифатлар бор. Даставвал, кўзга ташланадиган сифат шундаки, поэма бошдан-оёқ чуқур фалсафий умумлашмаларга, теран фикрларга бой. Баъзан, бу фикрлар афористик формада, ихчам қилиб, мисраларга сингдириб юборилади. Улар ихчам бўлса-да, катта хулосалар каби туюлади. Масалан:

Шаҳарлар боқидир, умр — ўткинчи,
Дарёлар собитдир, сувлар — кўчкинчи².

Баъзан эса, фалсафий фикрлар бутун бир бандларга сингдирилади. Масалан, «Ватан» ҳақида нақл қилинган сўнгги бобдаги қуйидаги парчага диққат қилинг:

Ватаннинг маъноси улуғвор, улкан,
Ҳа, Ватан сўзининг чеги бепоён,

---

¹ Уша асар, 5-бет.

² Уша асар, 29-бет.

Бу ерда туғилган, яшаган, ўлган,
Яратган, ишлаган, курашган инсон.
Ватан меҳри билан ўз қадрин билган,
Ватансиз кимсалар дарвиш дейилган.
Юраклар — юлдузлар, Ватан — коинот:
Ватан — Қамчаткадан Ботумигача,
Барнаул гугуртин бир учқунидан
Электростанция атомигача...¹

Бундай умумлашма бутун поэманинг фалсафий хотимасидек жаранглайди.

Поэмадаги иккинчи хусусият кўп лавҳаларнинг бениҳоя самимий, қалбдан чиқариб ёзилганида. Кўп ўринларда шаҳар биографияси шоир биографияси билан чатишиб кетади. Шоир Тошкент тарихидаги бирор воқеани ҳикоя қилар экан, унга ўз ўйлари, эсдаликлари, туйғуларини қўшиб юборади. Мана, урушнинг бошланиши ҳақидаги эпизод. Бу эпизодга шоирнинг Ҳамид Олимжон билан учрашуви ҳақидаги хотираси сингдириб юборилган. Тошкентнинг азамат фарзандларини тилга олар экан, Шайхзода дўсти генерал Раҳимов ва ажойиб санъаткор Уйғурларнинг унутилмас образларини чизади. Ёхуд сўнгги бобда ўз биографиясини жуда ўринли равишда поэмага сингдириб юборган:

Йигитча эдим мен. Ҳаваскор, содда,
Бўлдим оқибатда шоир Шайхзода.
Эҳ-ҳей, ўтган кунлар еллари эди,
Қалин сочимизни чимчилаб кезди.
Дўстлар-ла баҳслашдик, ичдик, кулишдик,
(Офтоб мазмунли бир қадаҳ шароб
Юракка сингдирар шўхлик; иссиғлик,
Оғир замонларда нонни бўлишдик².)

Бундай самимий парчалар, шоир шахсининг рўй-рост ифодаланиши поэмадаги лиризмни кучайтирган, уни янада эмоционал қилган.

Поэмадаги яна бир муҳим хислат шундаки: шоир жуда кўп ўринларда оригинал образлар, янги приёмлар топади. Бу образлар ва приёмлар ҳажми кенг, сермаъно.

¹ Уша асар, 67-бет.

² Уша асар, 70-бет.

Улар риторикани қувиб чиқариб, фикрни шоирона ифодалашга имкон беради. Айни чоғда шоирнинг мустақил фикрлашини, ҳаётга шоирона кўз билан қарашини яна бир бор исбот қилади.

Масалан, шоир Тошкент осмонида қуёш образини чизар экан, унга тамомила янгича ёндашганини, қуёшнинг янги сифатларини кашф этганини айтиш лозим.

Қуёшга инсон ном қўйган кунидан
Куйчилар ўхшатди нозанин қизга.
Аммо полвон ишчи дейман уни мен:
Ишда ҳамкор бўлди у ўлкамизга,
Тошкент қуёшининг кўпдир таърифи:
Лола ҳам, келин ҳам, гул ҳам, чироғ ҳам...

Аммо меҳнат тўла унинг тарихи
Шоирлар шеърида қолибди мубҳам...¹

Яна давом этиб шоир ёзади:

Мен-чи, қуёшимиз ишин ҳар ваддан —
Ўлчаб, уни дейман: бизнинг гражданд!²

Бундай поэтик кашфиётлар поэмада кўп учрайди. Мисол тариқасида XII бобнинг бошланишида қўлланган савол-жавоб приёминини эслатиш kifоя. Бу приёملар ва образлар поэмага образлилик бағишлайди ва унинг бадиий қимматини оширади.

Ниҳоят, «Тошкентнома»нинг яна бир қимматли хусусияти поэтик синтаксис масаласига доир. Шайхзода бу асарини ўзбек шеърининг заруриятидан: мантиқий тақозосидан келиб чиқиб ёзган. Фақат вазнгина эмас, қофия ва ритмика масалаларида ҳам, инверсия ва интонацияда ҳам, янги сўзларни қўллашда ҳам ўзига хос йўлдан боради. Фақат бир мисол келтирамиз. Шоир тут ҳақида ёзади:

Қачон тушса унга кўз
Қалбимда қайнар шу сўз:
— Тутзорларим кўпроқ ўс,
Ипаклашсин ҳар колхоз!
Ипаклашсин ҳар бир қиз!
Ипаклашсин эл-улус!³

¹ Уша асар, 10-бет.

² Уша асар, ўша бет.

³ Уша асар, 37-бет.

Бу парчадаги «ипаклашсин» сўзи контекстга жуда ёпишиб тушган, парчанинг эмоционаллигини оширган. Шеъринг техникасининг мукамал ишлангани ҳам поэманнинг бадиий пухта чиқишига ёрдам берган.

Шайхзоданинг «Тошкентнома» дostonи ўзбек поэтикасининг бойлигини намоён қилиш жиҳатидан ҳам шоёни диққатдир. Масалан, бизнинг поэзиямизда ҳеч қачон бир асарнинг ўзидаёқ шунча сероҳанглик пайдо бўлган эмас. Шоир поэзиямизда деярли ишлатилмаган беш бўғинли енгил бармоқ вазнидан тортиб, ўн беш бўғинли серсавлат ўлчовгача миллий ритмикамизинг барча меъёрларини ўз шеъринг кўрхонасига қурол қилиб олган. Бу, биринчи навбатда, шоирнинг оғзаки халқ поэзиясини яхши ва чуқур билганидан келиб чиқади. Зотан, автор ўзи ҳам дostonнинг охирида буни эътироф этади:

Мен ўзбек шеърининг тўққиз вазнида
Сенинг дostonингни оҳангга солдим,
Қиссага кескилик бермоқ жазмида
Бахши бисотидан ўлчовлар олдим.

Шу тариқа кўраминики, 1956 йилдан кейин яратилган биринчи йирик асардаёқ Шайхзода поэзиясининг янги сифатлари яққол кўзга ташланади. Бу сифатлар унинг лирикасида янада вояга етган. Ана шу жиҳатдан қараганда, айниқса, шоирнинг 1961 йилда босилиб чиққан «Йиллар ва йўллар» тўпламига кирган шеърлар характерлидир. Тўпламдан, асосан, 1959—1960 йиллар давомида ёзилган лирик асарлар ўрин олган бўлиб, улар Шайхзода поэзиясидаги янги тенденцияларни ифодалайди, реализмнинг тобора чуқурлашиб бораётганини, Шайхзода поэзиясида ўнлаб йиллар давомида шаклланган энг яхши хусусиятлар камолотга эришганини кўрсатади.

Шайхзоданинг сўнгги йиллар лирикаси бошдан-оёқ чиннакам замонавий руҳ билан суғорилган. Замонавийлик шоирнинг эстетик принципларида ҳам, ғоявий позициясида ҳам, кўп қиррали совет воқелигига муносабатида ҳам, шеърларининг тематик йўналишида ҳам, образлар структурасида ҳам ва ҳатто поэтик синтаксисидида ҳам яққол сезилиб туради. Шоир лирикасида ҳозирги ҳаётимизда юз берган ҳамма жиддий воқеалар

ўз ифодасини топган. Аммо сонсиз-ҳисобсиз воқеалар, катта-кичик ҳодисалар ичида шоирни, биринчи навбатда, даврнинг энг улуғ масаласи — коммунизм қуриш масаласи қизиқтиради. Ўнлаб шеърларида шоир шу масаланинг турли аспектларини бадий ёритишга интилади. Шоир коммунизм қурилишида меҳнатнинг роли ҳақида, партиянинг раҳбарлиги тўғрисида, Улуғ Октябрь революциясининг самаралари ҳақида, халқлар дўстлиги ва тинчлик учун кураш тўғрисида куйлайди. Бундай тематик кенглик ҳаётнинг ҳамма муҳим томонларини қамраб олишга, 60-йиллардаги совет кишисининг бой маънавий дунёсини атрофлича ифодалаб беришга йўл очган.

Шоир лирикасида, айниқса, коммунизм қурувчиларни меҳнатда янги-янги ғалабаларга чақириб мотивлари кучаяди. Бу чақириб, кўпинча, ҳаяжонли ва эҳтиросли ундов формасида ифодаланади ҳамда лирик қаҳрамоннинг ҳаётга актив муносабатини кўрсатади. Шоир бевосита минглаб одамларга мурожаат қилади, улар билан қизғин суҳбатлашади:

Бу мактубнинг гарчи ўзи биттадир,

Аммо унинг адреси:

Мингта,

Мингта,

Мингтадир¹.

Шоир лирикасида совет кишиларининг характери, фаоллиги, ўй ва ниятлари марказий ўрин тута бошлайди. У меҳнаткаш колхозчи йилит-қизлар образини яратган «Мукофотлар муборак», «Теримчи қиз Жумагул», «Бу меҳнат байрами» каби шеърларини ёзади. Шунинг ҳам айтиш керакки, Шайхзода сўнгги йиллардаги шеърларида совет кишиси характерини умуман олиб текширишдан кўра, унинг айрим хусусиятларига — ҳозирги кунда айниқса ярқираб очилаётган томонларига кўпроқ қизиқди. Совет кишисининг характерига қаҳрамонлик, фидокорлик, юсак маънавий фазилатлар, ажойиб гўзаллик туйғуси, оптимизм каби хислатлар шоир шеърларидан кўпроқ ўрин олиб борди. Шоир океанинг энгган тўрт паҳлавон ва фазони бўйсундирган совет

¹ Шайхзода. Йиллар ва йўллар. Тошкент, Ўзадабийнашр., 1961, 57-бет.

кишилари, дўстлик ва қардошлик ҳақида, коммунизм ва тинчлик ҳақида ёзган шеърларида ана шу йўлдан борган.

Шайхзода лирикасидаги чинакам замонавийликни таъминлаган, ундаги реализмни чуқурлаштирган, уни ҳозирги кун поэзиясининг салмоқли ҳодисасига айлантирган омиллардан яна бири — лирикада шоир шахсининг янада бойиган, янада аниқлашган, янада қабарик равишда ифодаланганидир. Бу ўринда яна Шайхзодининг Маяковский традицияларидан фойдаланишда давом этаётганини қайд қилмай бўлмайди. Шайхзода ҳам тасвирланаётган ҳар бир ҳодисага Маяковский каби актив муносабатда бўлишга, ўз поэтик «мен»ининг кўзи билан қарашга интилади. Бу, бир томондан, шеърларга чуқур самимийлик бағишлайди, уларнинг шоир қалбининг энг теран жойларидан чиқаётганига ўқувчини ишонтиришга ёрдам беради; иккинчидан эса, лирик қаҳрамон ҳаётининг, ўйларининг халқ тақдири билан, социалистик тузум ҳаёти билан чамбарчас боғланиб кетганини кўрсатади. Шоир ҳамма ҳодисаларни, ҳамма воқеаларни ўз шахсий ишидек, ўз ҳаётида чуқур из қолдирадиган ҳодисадек тасвирлайди. Масалан, «Сен билан ёшликнинг...» шеърида биз шоир босиб ўтган йўл Ватанмиз босиб ўтган тарихий йўл билан чатишиб кетганига амин бўламиз. Шоир бизни ана шу фикрга ишонтирадиган образлар топган:

Сен билан ёшликнинг бошланғич чоғи,
Дилга нақш айладик беш йиллик сўзин¹.

Энди шоир балоғатга эришган чоғда, ҳаётининг янги белгилари пайдо бўлди. Бу белгилар ҳам ижтимоий ҳаёт билан чамбарчас боғланган:

Ҳозир балоғатнинг белгиси келди,
Йилларнинг беш эмас, еттиси келди².   а

Кейинги мисраларда бу фикр конкретлашади, биз шоир ҳаётининг, у билан бирга халқ ҳаётининг янгича мазмун касб этганини кўрамиз.

Бошқа шеърларда шоир тақдирининг халқ ҳаёти билан боғлиқлиги янада чуқурроқ ва гўзалроқ очилади. Маса-

¹ Уша асар, 12-бет.

² Уша асар, 12-бет.

лан, «Бир мактуб, бир тилак ва мингта адрес» шеърیدا: шоир пахтакорларга мурожаат қилар экан, уларнинг ишини, ғалабасини ўз ишидай, ўз зафаридай тасвирлаган. Самимийлик ва эҳтирос шеърга кучли лирик ранг берган:

Мен бу ҳафта Хоразмнинг ҳавосида ёшардим,
Хоразмга ҳамсаф бўлиб юрсайди вилоятлар,
Нормам бўлиб тайинланган умримдан
Зиёд бўлиб, яна юз йил яшардим¹.

Шоир худди шу тариқа халқаро темаларда ёзган шеърларида ҳам публицистик жўшқинликни самимият билан қўшиб ўқувчига мурожаат қилади, унинг юрагига етиб борадиган мисралар тизади: «Инсонлар, диққат: Конго!» шеърیدا шундай оташин нидоларни ўқиймиз:

Инсонлар!

Конго ухлатмасин
сизларни!

Шоир лирикасида сўнгги йилларда реализмнинг чуқурлашиб бораётганидан далолат берувчи хусусиятлардан яна бири фалсафий чуқурликнинг ортганида, воқеликни идрок этиш зўрайганида, шеърларнинг умумлаштирувчи кучи янги даражага кўтарилганида кўринади. Маълумки, умумлаштириш воқеликнинг янги-янги томонларини кашф этиш билан, унинг энг муҳим, энг қонуний томонларини очиб бериш билан боғлиқ. Шоир ҳаётни қанча чуқур тушунса, кундалик, оддий ҳодисаларда социалистик жамият учун характерли бўлган муҳим томонларни қанчалик кўп кўролса, шеърнинг типиклаштирувчи, умумлаштирувчи кучи шунчалик ўткир бўлади, бинобарин, шеърятдаги реализм чуқурлашган бўлади. Шайхзоданинг янги шеърлари кишини ана шу томони билан ҳам мафтун этади. Фикримизнинг исботи учун биргина шеърни таҳлил қилайлик. Бу — «Ҳамзаободда икки манзара» деган шеър. Шеър чиройли поэтик манзара билан бошланади:

Қўқсув билан Оқсув тушиб туташган нуқта...
Бу нуқтада «Шоҳимардон» бўлган бир вақтда².

---

¹ Ўша асар, 56-бет.

² Ўша асар, 107-бет.

Шундан кейин шоир тепаликдаги икки бино — Ҳамза қабри ва шайхлар муқаддас деб атаган мазор ҳақида гапиради. Шеър бошдан-оёқ шу икки бинони бир-бирига қарама-қарши қўйиш асосига қурилган. Бу қаршилантириш натижасида ҳар бирининг моҳияти тўла очилади, улар оддий биноликдан чиқиб, икки хил дунёни, икки хил дунёқарашни ифодаловчи символик образга айланади. Бирини — нур ҳурматига қўйилган ҳайкал, изловчи фикр, қувноқ қўшиқ, ҳаёт ва иқболнинг машъали, иккинчиси — зулмат соялари ошёни, гафлат асрининг бўғиқ хитоби, ўлим, унутулиш мазори:

Шу туфайли бу тоғларга келган сайёҳлар,
Биттасида тирилмаган ўликни пайқар,
Иккинчида ўлмайдиган тирикка боқар.

Бундай умумлашма натижасида нур учун, янги ҳаёт учун курашган ва шу курашда ўз номини сўнмас шуҳратга чуллаган Ҳамза Ҳакимзоданинг порлоқ образи кўз ўнгимизда гавдаланади. Шеърда кучли оптимизм бор. Шоир фикрларни жонлантирадиган, шеърга такрорланмас ранг берадиган поэтик образлар топган:

Кўксув билан Оқсув икки дугона дилбар,
Икки ёқдан тоғ бағридан ўйноқлаб келар,
Гўё домла Ҳакимзода ўқитган қизлар —
Бир-бирига меҳр қўйган икки қиз дўстлар
Танаффусда синфлардан чиқиб шу чоқда,
Боғда бирга ўйнагани чопқилламоқда¹.

Мана шундай образли умумлашмалар, фикрий те-ранлик Шайхзоданинг сўнгги йилларда яратган кўпгина шеърлари учун характерлидир.

Шайхзоданинг энг яхши шеърлари ҳамма вақт ўткир ва оригинал поэтик образлар асосига қурилган. Сўнгги шеърларда бу образлиликнинг ҳам янги сифат касб этаётганини, унинг янада қабариқ ва жонли, чуқур ва содда бўлиб бораётганини кўрамиз. Энг муҳими шундаки, бу образлилик, бир томондан, Шайхзоданинг шон-рона фикрлаши янада ўткирлашганини кўрсатади, иккинчи томондан эса, шеърнинг умумий фикрини, ғоясини

¹ Ўша асар, 107-бет.

очишга тўла бўйсундирилган бўлади. Натижада, биз қуруқ ваъзни, насиҳатни, дидактикани эмас, жонли манзараларни кўрамиз, уларни ҳис этамиз. Бу поэзиянинг энг қимматли хислатларидан биридир.

Етти йиллик ҳақидаги шеърларида йўл ва йўловчи, манзил образлари кўп учрайди. Ҳатто, етти йиллик шиддат билан олға учиб бораётган суворийга ўхшатилади:

Етти мард диловардан
Иккинчиси — сувори...
Унинг чопқир тулпори
Сувлуқ чайнаб кишнайд¹.

Яна бошқа бир шеърда шоир неологизмлардан дадиллик билан фойдаланиб, ажойиб поэтик мисралар тузади:

Машинани терлатиб, пахта, кўрак терганлар,
Қўлларини тезлатиб, ҳосилларни узганлар
Хоразмлашсин ишида
Аҳдин бажаришида!²

«Тўрт ўғлон баёнида ёки қирқ тўққиз кун маъракаси» шеърда ҳам шоир бепоеён океанда рулсиз, компасиз сузиб юрган кема образини ифодаловчи жуда оригинал ва кучли ўхшатиш топади:

Бу бепоеён ва кимсасиз
Бўз офатлар қўйнида
Тўрт ўғлон ва...
Бебошвоқ кемача,
Гўё ер куррасининг
Зангори кўйлагидан
Узилган бир тугмача³.

Бу парчада жуда сиқик ифодаланган чуқур маъно бор. Шу тариқа, Шайхзода шеърларида баднийлик жўшиб, балогатга етаётганини кўрамиз.

Шоир лирикаси замонага, халққа хизмат қилмоқда. Шайхзода ғоявийлик ва баднийликни бир-бирдан аж-

¹ Уша асар, 8-бет.

² Уша асар, 57-бет.

³ Уша асар, 131-бет.

ратмаган ҳолда, партиявийлик принципига изчил амал қилиб, ўз шеърлари билан буюк ишда — коммунизм қурилишида актив иштирок этмоқда. Жўшқин эҳтирос, оригинал фикрлар, кутилмаган образлар, оташин публицистик руҳ, рус ва ўзбек классик поэзиясининг традицияларидан ижодий ўрганиш, кенг савия, чуқур билим, булар ҳаммаси қўшилиб, Шайхзода поэзиясининг ўзига хос, такрорланмас хусусиятларини вужудга келтирадики, худди шу хусусиятлар туфайли, биз уни ўзбек адабиётининг атоқли намояндаларидан бири сифатида таниймиз.

Шайхзода сўнгги йилларда яна драматик ижод билан шуғуллана бошлайди. Бу интилишининг самараси ўлароқ, «Мирзо Улуғбек» тарихий драмаси вужудга келди. Шайхзоданинг тарихий темага, шунда ҳам айни Улуғбек темасига мурожаат қилиши тасодифий эмас. Шубҳасиз, Урта Осиё тарихида катта роль ўйнаган, феодал жамияти инқирозга юз тутга бошлаган даврда яшаган Улуғбекнинг ҳаёти ёзувчи учун драматизмга бой материал беради. Аммо Шайхзодани биринчи навбатда қизиқтирган нарсга бошқа эди. Бугун — совет кишиси фазони бўйсундирган, ернинг тортиш кучини енгиб космосга парвоз қилган, юлдузларга учишга тайёрланаётган пайтда халқимиз ўтмишда табиат сирларини англаш, билиш йўлида меҳнат қилган, инсоннинг қудратини улуғлаган олимларни зўр ҳурмат ва эҳтиром билан тилга олади. Улуғбек шундай олимлардан бири эди. У узоқ йиллар давомида юлдузларни ўрганди, уларнинг сирини очмоқчи бўлди. Юлдузлар жадвалини тузди. Унинг илмий ишлари узоқ вақтларгача Ғарбда ва Шарқда астрономиядан муҳим қўлланма бўлиб келди. Улуғбекнинг фаолияти бундан кўп асрлар аввал инсоннинг табиат сирларини ўрганишга дадил интилганидан далолат беради. Бинобарин, Улуғбекнинг илмий фаолияти билан бугунги кунимиз ўртасида — ўтмишдаги ўнлаб улуғбекларнинг орзулари ушалган кунлар ўртасида маълум яқинлик бор. Шунинг учун ҳам Шайхзода бу темага мурожаат қилди ва тарихий материал асосида давримизга ҳамоҳанг жарангловчи асар ярата олди.

Ҳажм жиҳатдан бошқа кўпгина саҳна асарларидан фарқ қилувчи «Мирзо Улуғбек» трагедияси ёзувчининг катта муваффақияти ҳисобланиши мумкин. «Мирзо Улуғбек»да кўзга ташланиб турадиган энг муҳим ижобий хусусиятлардан бири шундаки, автор тарихий жанр

талабларига тўла риоя қилади. У баъзи асарларидаги каби Улуғбек темасида ўз хаёлларини, фантазиясини тасвирламасликка, тарихий фактларни бузмасликка ҳаракат қилади. Аммо бу — «Мирзо Улуғбек» ҳужжатли асар, деган хулосага олиб келмаслиги лозим. Шайхзоданинг бу трагедияси бадий асардир. Бундай бадийликка автор, бир томондан, тарихий ҳақиқат билан бадий тўқимани бир-бирига тўғри нисбатда кирита олгани, иккинчи томондан эса, тасвирланаётган воқеликка ўз концепцияси билан ёндашгани туфайли эришган.

Автор Улуғбек ҳаётининг сўнги икки йилини олади. Асарга Улуғбекдан ташқари, Абдуллатиф, Гавҳаршодбегим, Али Қушчи, Саккокий, Шайхулислом Бурҳониддин, Хўжа Аҳрор, Саид Обид, Аббос, Абдураззоқ Самарқандий, Қози Мискин каби тарихий шахсларни киритади. Улар ўртасидаги муносабат, кураш драманинг негизини ташкил қилади. Шунингдек, драмада Феруза, Пири Зиндоний, Бобо Қайфий, Отамурод, Кўр Қаландар каби тўқима образлар ҳам борки, уларнинг барчаси Улуғбек образини тўлдиришга ва тарихий даврнинг моҳиятини очишга хизмат қилади.

Драманинг асосий конфликтини Улуғбек бошчилигидаги прогрессив кучлар билан Хўжа Аҳрор раҳбарлигидаги реакцион кучлар ўртасидаги аёвсиз кураш ташкил қилади.

Улуғбек маърифатпарвар подшоҳ эди. У илм билан шуғулланар, илм билан мамлакатнинг аҳволини яхшиламоқчи бўлар эди. У баъзи бир адолатсизликларга чек қўймоқчи, жаҳолатни тиймоқчи бўлади. Бу реакцион йирик феодалларнинг манфаатига зид эди. Феодал кучлар Хўжа Аҳрор раҳбарлигида бирлашиб, динни байроқ қилган ҳолда, Улуғбекка қарши кураш бошлайди ва охири ғалабага эришади. Ёзувчи шу кураш процессини тўла ва чуқур оча бориб, ўша давр устидан, феодал тузум устидан ҳукм чиқаради. Ёзувчининг асосий ғоявий хулосаси шундаки, феодал муносабатлар ҳукмронлик қилган жамиятда ҳақиқий тараққиётнинг бўлиши мумкин эмас, илмнинг ривожини учун, фикрнинг тараққийси учун мутлақо шароит йўқ ва бўлиши мумкин ҳам эмас. Улуғбекнинг фожияси шундан иборатки, у ўз шахсида ҳам олимни, ҳам шоҳни бирлаштирмоқчи бўлган. Ҳолбуки, шоҳ олимни ва олим шоҳни инкор этади. Улуғбек шахсидаги бу зиддият ўша давр ижтимоий тузумидаги зид-

диятни ифодалайди ва, пировардида, Улуғбекни ҳалокатга олиб келади.

Ёзувчи Улуғбек образини яратар экан, унинг чуқур муҳокамали, билимдон, маърифатли, гуманист одам эканини кўрсатади. Айни чоқда, у ўз синфининг — феодал синфининг фарзанди ҳам. Феодал ҳукмрон сифатида Улуғбек тахт учун олиб борилган жангларда қатнашади, халқ аҳволини яхшилашга олмайдди, буни ўйламайдди ҳам. Улуғбек образи орқали ёзувчи қирғинлик келтирувчи урушларни қоралайдди, инсон фикрининг буюклигини тасдиқлайди.

Драмадаги салбий образлар ичида, айниқса, Саид Обид ажралиб туради. У ўта реакцион шахс. У Хўжа Аҳрор сиёсатини амалга оширувчи кучлардан бири. Улуғбекнинг ҳар бир ишига қарши чиқади, унга қарши актив кураш олиб боради.

Автор асардаги драматик курашни тасвирлашда ўзига хос йўлдан борган. У Улуғбекни турли кучлар билан тўқнашишга мажбур қилади. Масалан, асосий конфликт Улуғбек — Абдуллатиф, Улуғбек — Гавҳаршодбегим, Улуғбек — Саид Обид, Улуғбек — Пири Зиндоний, Улуғбек — Феруза ўртасидаги тўқнашувларда намоён бўлади. Аммо конфликтнинг бундай бўлиниб кетгани унинг тарқоқлигидан далолат бермайди. Аксинча, ҳар бир тўқнашув асосий мақсадга бўйсундирилган ва Улуғбек характерининг бирор томонини очишга қаратилган. Масалан, Улуғбек билан Абдуллатиф ўртасидаги тўқнашувда Улуғбек давлат арбоби сифатида очилса, Улуғбек билан Феруза ўртасидаги тўқнашувда у инсон сифатида очилади. Ҳар ҳолда, драмадаги тўқнашувлар натижа-сида Биз Улуғбек образини яққол тасаввур қиламиз. Бу тасаввуримиз тарихан тўғрилиги билан муҳимдир.

«Мирзо Улуғбек»даги иккинчи фазилат шундаки, драмада автор шахси, унинг оригиналлиги йўқолиб кетмаган. Драманинг ёзилиш манерасида биз Шайхзодани яққол сезиб тураемиз. Драма оқ шеър билан ёзилган. Бу — асарнинг кўтаринки руҳини таъминлашда муҳим роль ўйнайдди. Кўп картиналар Шайхзодага хос жўшқинлик ва ҳарорат билан ёзилган. Кўп қаҳрамонларнинг сўзида, нутқида биз Шайхзодага хос фалсафий чуқурликни, образлиликини кўраемиз. Ниҳоят, драманинг кўтаринки, романтик руҳда ёзилганини айтиш лозим. Романтик руҳ драматизмнинг ўткирлигидан, Улуғбек образининг

қабарик ишлаганидан келиб чиқади. Шунингдек, кўпгина ўринларда символикадан кенг фойдалангани ҳам романтик руҳни кучайтиради. Бу ўринда Темур мақбараси картинасини эслаш кифоя.

«Мирзо Улуғбек» трагедиясида Шайхзоданинг Шекспир асарларидан ўргангани сезилиб туради. Бу ўрганиш фақат ташқи приёملарда эмас, балки драматизмнинг кучлилигида, характернинг ёрқин ишланганида, трагизмнинг социал моҳияти тўғри очилганида ҳам кўринади.

Шунинг учун ҳам, «Мирзо Улуғбек»ни Шайхзоданинг йирик ижодий муваффақиятлари қаторига киритиш мумкин.

* * *

Мақсуд Шайхзода ўзбек совет адабиётининг йирик намояндаларидан бири бўлиб қолди. Салкам 35 йиллик ижоди давомида у адабиётимиз билан бирга ўсди. Унинг ўзига хос овози, маданий хазинамизга қўшган ўз ҳиссаси бор.

Шайхзода фақат шоир ва драматурггина эмас, йирик адабиётшунос олим ва моҳир педагог ҳамдир. Унинг ўнлаб мақолалари ва китоблари бор. Шоирнинг бадий таржималари турли халқлар маданияти билан ўзбек китобхонини таништиришда ижобий роль ўйнамоқда.

Кўп қиррали талант эгаси бўлмиш Шайхзода ижоди социалистик маданиятимизнинг таркибий қисмини ташкил қилади.

1961

МИРТЕМИР

Тоғ дарёсини кўрганмисиз? Мағрур чўққилар устида ястаниб ётган кумуш қорлар қуёш тафтида эриб, ирмоқчалар ҳосил қилади. Улар дараларни қўнғироқдай майин садоларга тўлдириб, тошлардан тошларга сакраб, қуйига ошиқади. Йўлда бир-бирлари билан қўшилиб, ҳеч қандай тўсиқни тан олмайдиган жўшқин дарёга айланади. Бу дарё гувиллаб наъра тортади, мавж уриб кўпикланади, бешик-бешик тўлқинлар яратади ва худди ишдан кеч қолаётгандай водийга — одамлар орасига елиб-югуради. Унинг кумуш мавжларида тоғ сулувлари кокилини ювади.

Ҳар гал Миртемир шеърларини ўқиганимда, шу манзара кўз олдимга келади. Шоирнинг ҳар бир яхши шеъри бир ирмоқчадай туюлади. Улар бирлашиб, қудратли ва жўшқин дарё ҳосил қилади. Миртемир поэзиясида шаффоф тиниқлик, беғубор, нафис ва тўлиққан қуёшнинг тафти, кумуш тўлқинли мавжлар ва қўнғироқдай майин куйлар бор. Миртемир поэзияси ҳам тоғ дарёси каби доимо одамлар хизматида — уларнинг дилига нур бағишлайди, қалбини қувонтиради, юракларнинг ташналигини босиб, уларни гулга ўрайди. Шоир шеърларидан бирида ёзган эди:

Шу тенги йўқ ёшлик, ёш вақт туфайли
Жаҳонни кулдирмоқ учун тайёрман.
Шу тенги йўқ ёшлик, шу бахт туфайли
Жаҳонни, замонни —
Гулларга тўлдирмоқ учун тайёрман.

Мана шу олий ният, одамга, элга, юртга муҳаббат Миртемирнинг энг яхши шеърларига ички нур бағишлайди.

Миртемир бу даражага эришгунча узоқ ва мураккаб ижодий йўл босиб ўтди. Дастлаб ёшлиги ва тажрибасизлиги туфайли поэзияда мавҳумликка олиб борадиган сўқмоқлардан юрди, анча-мунча туртинди, аммо кўп ўтмай янги воқелик қуёши унинг йўлини ёритди, рус поэзияси мададга келди, халқнинг бой ижодий тажрибаси уни қўллаб-қувватлади ва шоир чинакам поэзиянинг катта йўлига чиқиб олди. Бунда шоирнинг изловчанлиги, жўшқинлиги ҳам катта ёрдам берди.

Миртемир поэзияга 20-йилларнинг ўрталарида кириб келди. У 16 ёшга кирганда — 1926 йилда биринчи шеъри босилиб чиқди. Бу йилларда Ҳамза поэзияси камол топган, унинг лирик кучи тўлишган, сатирик тиғи эса бағоят ўткирлашган йиллар эди. Бу йиллар Ғ. Ғуломнинг ўзига хос овози анча чиниқиб қолган, Ойбек «ўроқлар, болғалар сафига» дадил қадам қўйган, «пролетар шоири» Ғайратий эса поэзияга станоклар ритмини олиб кирган, янги воқеликни мадҳ этиб, янгроқ овоз билан ҳайқирган йиллар эди. Ниҳоят, бу йиллар Миртемирнинг Ҳамид Олимжон, Уйғун, Яшин каби тенгқурлари янги поэзия учун дадил кураш бошлаган йиллар эди. Вазият оғир эди — инсоният тарихида ҳали ҳеч ким юрмаган йўлдан — социализм йўлидан бораётган ёш Советлар иттифоқи теварак-атрофдаги ёвларнинг қий-чуви, таҳдиди, увлаши остида ўз жароҳатларини даволаб, мислсиз ғайрат ва афсонавий кўтаринкилик билан олға интилмоқда эди. Адабий ҳаёт ҳам мураккаб эди — ҳали чўлпонлар янги ҳаётни қабул қилмаган, миллатчилик йўлидан қайтмаган, ҳали турли-туман гуруҳлар мавжуд эди. Адабиётда шиддатли гоёвий кураш давом этар ва бу курашда халққа хизмат қилишнинг энг тўғри ва энг қисқа йўлини дарҳол топиб олиш анча оғир гап эди.

Миртемир ана шундай вазиятда адабиётга кириб келди. У ҳали жуда ёш эди. Туғилган қишлоғи Йқондан Тошкентга келганига атиги 3 йил бўлган эди. Биринчи шеъри чиққанда эса Миртемир «Алмаий» мактабини битириб, Маориф институтида ўқимоқда эди. Шиддатли суръатлар билан қаддини ростлаётган ёш Советлар юртига ҳисобсиз ғалла, пўлат, нефть, шеър керак эди. Шунинг учун ҳам тарих ёшлар зиммасига оғир ва шарафли вазии

фа — социализмнинг дастлабки қурувчилари бўлиш вазифасини юклайди. Миллионларнинг бири сифатида Миртемир ҳам бу тарихий вазифани бажаришга киришади. У адабиёт факультетларида ўқиёлмайди, университетни битиролмайди, ҳаётнинг ўзи унга университет бўлади; адабий сабоқларни эса «Ёш ленинчи» қошидаги тўғаракда, кейин эса «Қизил қалам»даги қизгин мунозаралар ва ғоявий курашларда олади. У журналистик фаолият билан шуғулланади, шу билан бирга, тўхтамай шеър ёзади. Аввал биринчи тўплами «Шуълалар қўйнида» (1928), сўнг «Зафар» (1929), «Қайнашлар», «Коммуна», «Бонг» (1932) каби тўпламлари бирин-кетин босмадан чиқади. Миртемир республиканинг кўзга кўринган шоирларидан бирига айланади.

Миртемирнинг дастлабки шеърлари тематик жиҳатдан анча хилма-хил. Шонрни 20-йиллар воқелигининг ҳамма томонлари қизиқтиради. Янги ҳаётнинг қудратли ҳужуми унинг илҳомига илҳом қўшади, маданий революция, хотин-қизлар озодлиги учун кураш унинг диққат марказида туради. Мамлакат ташқарисида бўлаётган ҳодисаларга ҳам у бефарқ қараб туролмайди — Америкада айбсиз қатл қилинган Сакко ва Ванцеттининг тақдири, хитой революционерларининг фидокорлиги ҳам унинг қалбида шеърга айланади.

Тематиканинг бундай кенглиги, шубҳасиз, шоирнинг халқ ҳаётини кенг кўламда акс эттиришга интилганидан дарак беради. Аммо теманинг актуаллиги ҳали асарнинг тўла муваффақиятидан далолат бермайди — актуал тема юксак бадий формада ифодаланиши ҳам керак. Миртемирнинг илк поэзиясига шу нуқтаи назардан ёндошсак, шоир шеърлари кўп жиҳатдан хом эканини кўрамиз. Бу шеърларда ҳали мавҳум символика, абстракт образлар анча кўп. Афтидан, ёш шоир поэзия деганда чашмалар, тўлқинлар, ёлқинлар, булоқлар, учқунлар, тутқунлар, ой юзлар, булбуллар, чечаклар, оловларни тушунган бўлса керак. Дарҳақиқат, буларда қандайдир ғайри оддийлик, сеҳрли жозиба бор. Ҳаётда кунда учрайдиган оддий нарсаларни поэзияга критик бўлармиди? Поэзияга бундай қараш ўша йиллари хийла кенг тарқалган эди. Бунинг ортиқча таажжубланарли жойи йўқ, чунки Миртемир ҳам, бошқа ўнлаб шоирлар ҳам у йилларда ҳали ёш эди. Ёшларни эса поэзия, айниқса, сеҳрли жозибаси, рангдорлиги, оддий гапга ўхшамаслиги, романтик «сир»

билан ўзига тортади. Шу тариқа Миртемир поэзиясида символик образлар вужудга келади. Янги ҳаётнинг қудратли оқими шоирга тошқинни, ёлқинни эслатади ва қуйидаги мисраларни туғдиради:

Сусаймас тўлқин;
У — ўт, у — ёлқин,
Йўлни тўсолмас
На куч, на тўсқин.

Озодлик йўлида курашиб қурбон бўлган ўзбек қизи унга учқундай туюлади:

Оҳ... бир учқунми сўнди?
Қалблар шунга ўртанди?
Сен кетдинг бу боғчадан,
Бойқуш, қарғами қўнди?

Шоир ҳали поэтик образнинг ички яхлитликка, умумлаштирувчи кучга эга бўлиши лозимлигини ўйламайди — шунинг учун ҳам «учқун» билан «боғча»ни бир-бирига боғлаб юбораверади. «Учқун» озодлик қурбони бўлган қизнинг қаҳрамонлигини ифодалай оладими-йўқми, шоирнинг бу билан ҳам иши йўқ. У кўпроқ шу йўқотишдан туғилган ўз субъектив ҳисларини ифодалайди. Аммо у шеърларидан ўзи ҳам қониқмайди, янги йўллар қидиради, фольклорга мурожаат қилади. Традицион приёмлардан фойдаланиб бўлса-да, ўз қаҳрамонининг индивидуал белгиларини тасвирлашга уринади. Натижада қора кўзлари ёшга тўлган, ой юзи япроқдай сўлган тутқун қиз образи туғилади:

Қоп-қора кўзи
Ешларга тўлмиш,
Ой каби юзи
Япроқдай сўлмиш.

Шоир ўз қаҳрамонига бевосита мурожаат қилиб, уни ҳаракатга ундайди, активликка чақиради. Бу чақириқларда шоирнинг эски дунё қолдиқларига қарши норозилиги ифодаланган:

Эй қиз, замондош!
Сочма кўздан ёш...
Йирт шу пардани,
Нур отсин қуёш!

Баъзан эса бу чақириқлар, нидолар кучли гуманистик маъно касб этади:

Кулиб турган шу ҳаётдан ҳаққинг ол!
Сен ҳам инсон, сен ҳам инсон, сен инсон!

Миртемир ижодининг дастлабки давриданоқ изловчи шоир сифатида танилади. У давримизнинг мазмуни кенг эканини, бу мазмунни ифодалаш учун янги-янги формалар зарурлигини яхши тушунади. Шунинг учун у сочма шеърларга ҳам мурожаат қилади, уларда қалбини тўлдирган ҳисларни ифодалашга уринади. Аммо бу сочмаларнинг кўпчилигига чуқур фикр, салмоқли умумлашмалар етишмайди. Шоир табиат манзараларини нозик дид билан тасвирлагани ҳолда, уларни ҳаёт ҳақидаги ўйлар, фалсафий қарашлар билан бойитмайди. Катта ижтимоий масалаларга бағишланган сочмаларида ҳам кўпинча маълум революцион ҳақиқатларни такрорлайди, холос. Масалан, «Меҳнат» деган шеърида меҳнатнинг ўтмишдаги («сармояга асир эди меҳнат у чоқда») ва ҳозирдаги («меҳнат эркин ҳозир, у — шеър, нафосат») аҳволини баён қилади. Шеърда қандайдир ички ритмика бор, кўтаринкилик бор. Шоир меҳнатнинг қудратини илҳом билан, завқланиб тасвирлайди. Меҳнатни «Тангрилардан қудратлироқ қудратдир...» деб атайди. Аммо шеърда ҳали конкрет образ бўлмаганидан, у чиройли айтилган ҳақиқатлар йиғиндисига айланиб қолган. Ҳатто:

Меҳнат!
Мен сени қучай!..
Юксакларга учай!..
Шеър сочай!..
Табиатнинг яширин сирларин очай! —

каби мисраларда ифодаланган эҳтиросли ҳислар ҳам шеърга қанот бағишлай олмайди. Аммо шуни ҳам айтиш керакки, бугун анчайин анойи кўринадиган бу шеърлар ўз даврида эҳтиросининг кучи билан, пафоси билан одамларга анча манзур бўлган. Йиғинларда, саҳналарда ўқилганда, одамлар Миртемир сочмаларидан завқланиб, қарсақлар чалишган, мактабларда, интернатларда бўладиган кечалар шу шеърларсиз ўтмаган. Миртемир кейин ҳам шу формага мурожаат қилган эди. 1945 йил 9 май

куни эрталаб Ўзбекистон радиосининг бош диктори Ҳамид Фулом Миртемирнинг ғалабамизга бағишланган «Қасида»сини ўқиганда, қанча-қанча одамларни чуқур ҳаяжон қучган, уларнинг кўзида ҳаёт билан чатишиб кетган поэзия таъсирида туғилган севинч ёшлари порлаган эди.

Янги воқеликни акс эттиришда янги-янги имкониятлар қидирган Миртемир поэма жанрига ҳам мурожаат қилади. Умуман, 20-йилларнинг охирларига келганда, ўзбек поэзиясида поэма жанри ривож топиб кетади. Тўғри, бу ривожланиш сифат ҳисобига эмас, кўпроқ сон ҳисобига эди. Уч-тўрт йил ичида юзлаб «поэма» деб аталган асарлар вужудга келади. Буларнинг кўпчилиги поэма эмас, шунчаки узун шеърдан иборат бўлса-да, ўнлаб шоирларнинг поэма ёзишга интилгани диққатга сазовор фактдир. Бу тасодифий ҳодиса эмас эди. Биринчидан, тобора тез суръатлар билан ривожланиб, кенгайиб, чуқурлашиб бораётган янги воқелик ҳокимона тарзда адабиёт рамкаларини ҳам кенгайтирмоқда, унда янги-янги формалар, тасвир воситаларини туғдирмоқда эди. Иккинчидан, 20-йилларнинг охирига келганда ёш ўзбек шоирлари анча-мунча тажриба орттириб, мураккаб жанрларда ҳам куч синашга қобил бўлиб қолишганди. 20-йиллар охирида пайдо бўлган беадад «поэма»лар поэзиямиз ривожига исиз йўқ бўлиб кетмади. Улар бу мураккаб жанрни ўзлаштиришда умумий тажриба мактаби бўлди ва 30-йиллардаги Ҳ. Олимжон, Ойбек, Ғ. Фулом, Уйғун каби шоирларнинг ажойиб поэмалари учун замин ҳозирлади.

Миртемир поэмалари ҳам ана шу умумий поэмалар оқимида ажралиб турмаса-да, шоирнинг илк изланишларидан далолат берувчи фактлар сифатида диққатга сазовор. Унинг дастлабки поэмалари «Кунлар поэмаси», «Жанг», «Барат», «Коммуна», «Хидир» кабилардир. Буларнинг ҳаммаси ҳам янги ҳаётнинг тантанасини тасвирлашга бағишланган, аммо ҳаммаси ҳам бу вазифани муваффақият билан бажаролмаган. Биринчидан, бу поэмалар ҳаддан ташқари узун, кераксиз, ортиқча тафсилотларга бой, иккинчидан эса, схематизм касалига мубтало. Бу поэмаларда бирор қаҳрамон олинди, аввал унинг ўтмишдаги ҳаёти тасвирланади, кейин бугунги турмуши кўрсатилади. Албатта, ўтмишда уни эзган бой ҳозир ниқобланган душманга айланган бўлади-ю, ўша

қахрамоннинг пайнда юради. Охири бу душман фош қилинади, қахрамон ғалаба қозонади... Масалан, «Жанг» поэмаси худди шундай схема асосига қурилган. Бу хилдаги сюжет чизиги, шубҳасиз, ҳаёт тақозосида тузилган эди. Ҳали ўтмишнинг мудҳиш хотиралари одамларнинг кўнглидан ўчмаган, янги ҳаётдан бахт топганлар ҳар бир кунини ўтмишга бир таққослаб, минг қувонаётган вақтлар эди. Бу адабиётда «ўтмишда ва ҳозирда» деган сюжет схемасини вужудга келтиради. Аммо бу схема шу қадар кўп такрорланадиги, натижада ўз қимматини, энг муҳими, ҳаётининг йўқотиб қўяди. Бунинг устига, бу сюжет линияси жонли характерлар тўқнашувидан келиб чиқмайди. Миртемир ҳам ўз поэмаларида мана шу касалдан қутулолмади.

Бу муваффақиятсизликлар шоирни умидсизлантормади, чунки у саҳрода адашган ёлғиз йўловчи эмас эди. Унинг атрофида навқирон ҳаёт жўш уриб камол топмоқда, ҳар кун бир янгилик, бир мўъжиза яратиб, қайнамоқда эди. Унинг ёнида ҳали ҳеч ким юрмаган янги поэзия йўлларида дадил қадам отиб бораётган қаламкаш сафдошлари бор эди. Ниҳоят, буюк жасорат эгаси бўлмиш рус халқининг буюк поэзияси бор эди. Миртемир ҳаётдан ҳам, сафдошларидан ҳам, рус поэзиясидан ҳам кўп нарса ўрганади. 30-йилларнинг бошида у мактабларда дарс беради, сўнг республика газеталари ва журналларида ишлайди. Бу шоирга ҳар қандай поэзиянинг бирдан-бир манбаи бўлмиш реал ҳаётни чуқурроқ ўрганиш, унинг моҳиятини чуқурроқ тушуниш имконини беради. Миртемир рус поэзиясидан, айниқса, ўша йиллари бутун Иттифоққа доврўғи кетган комсомол шоирлар М. Светлов, А. Безименский ижодидан кўп нарса ўрганади. А. Безименскийнинг «Бонг» шеъри Миртемир таржимасида жуда кенг тарқалади. Ўша йилларнинг ёшлари:

ГПУ

ГПУ...

Кўзларнинг иродаси, большевикнинг қўли бу! —

деб бошланган сеҳркор ҳайқириқни оғзидан қўймай такрорлашади. Шоир Маяковский асарларини кўп ўқийди, уларнинг ички сирини ўзлаштиришга уринади. Натижада Миртемир шеърларида янги хусусиятлар пайдо бўлади. Уларнинг тематикаси янада кенгайди, аммо аввалги

символика ва мавҳум образлар ўрнини конкретлилик, яхши топилган поэтик деталлар эгаллай бошлайди. Айниқса, шиорлар ва маълум ҳақиқатлар ўрнига ҳаётнинг фалсафий маъносини қидириш, унинг мураккаблигини тушуниш ва тарғиб этиш кучаяди. Шоир марксизм-ленинизмнинг фалсафий қарашларини, диалектик қонунларини ҳаётга татбиқ қилиб кўради ва конкрет-ҳаяжонли формада бу қонунларнинг кучини кўрсатишга интилади. 1928 йилда ёзилган «Кураш» шеърдаёқ биз мана шу интилишни кўрамиз. Шеърда тарих синфий курашлар тарихидан иборат, деган фикр олга сурилади. Тўғри, бу шеърда ҳам ҳали кураш анча мавҳум образлар («тоғ», «тўлқинлар», «довул», «денгизнинг қайнаши») орқали ифодаланган, аммо муайян поэтик кашфиётлар ҳам бор. Шеърнинг асосий ғояси «Қўрқоқларга бахт қаёқда, дунёда?» деган мисрада ифодаланган ва бу ғоя шеърнинг бошидан охиригача қизил ип бўлиб ўтади, шеърнинг ҳамма компонентларига жон киритади. Шунинг учун ҳам:

Олиш, қувиш,

тўлқиндан ўз.

Кураш —

ўзи шу!

Саодатлар бағишловчи қуёш...

Кўзим, шу! —

деган мисралар оддий чақириқдай эмас, поэтик образнинг мантиқий интиҳосидай қабул қилинади. «Ленинизм дарсидан» шеъри ҳам ўша йиллардаги синфий курашнинг конкрет картиналарини жонлантиради. Шеърда давлат, синфий кураш, диктатура, коммунизм ҳақидаги қарашлар ифодаланган. Аммо бу шеърда ҳам шоирнинг оддий ҳақиқатларни такрорлашдан қочгани, уларга ранг беришга, деталлар орқали жон киритишга урингани сезилиб туради. Айни шу йилларда рус революцион поэзияси таъсирида Миртемир шеърларида янги оҳанг, янги ритмика пайдо бўлади — унинг аввалги шеърларида кўп учрайдиган ҳазин оҳанги ўрнини Маяковскийча нотиқлик оҳанги, ундов оҳанг эгаллай бошлайди. Бу — шеърларнинг эмоционал кучи ошгани туфайли туғилади. Шеърларнинг ритмикасида ғазаб оҳанглари ҳам, сафарбарлик ҳам, индо ҳам, ундов ҳам, ўқувчига бевосита мурожаат ҳам, лирик ўйлар ҳам сезилиб туради. Мана, «Сафарбар» шеърдан бир парча:

Капитал!
 Бел тутишган энг сўнги тўқинишларда,
 Синдиргудай сиқиб сенинг суякларингни,
 Ҳаволарга учиражак.
 Тилакларингни,
 Ағдаражак
 Пролетар
 Совуқ мозор қучоқларига,
 Уз қўлинг-ла қазилган мозор...
 Қолажак мозоринг тепасида
 «Капитал ўлди!» — деган битта лавҳа хор...

Бунда шоир ғазаб-нафратга мос келувчи шиддатли оҳанг яратишда ундалмадан, туроқлардан, инверсиядан, аллитерациядан, қофиядан жуда ўринли фойдаланган. Бундай мисоллар шоирнинг бошқа шеърларида ҳам кўп учрайди. Бу ва бошқа шеърлар Миртемирнинг поэтик маҳоратни ўстириш устида жиддий изланганидан далолат беради. Бу изланишлар тез орада яхши натижаларга олиб келади. 30-йилларнинг ўрталарига келиб, шоирнинг овози анча бақувватлашганини, унинг поэзияси қанот ёза бошлаганини кўрамиз. Унинг шеърларида чуқур умумлашмалар пайдо бўлади. Ҳаётни поэтик кўз билан кўра олиш қобилияти, яъни ҳали ҳеч ким пайқаманган, назар солмаган янги томонларни айта олиш санъати кучаяди. Энг муҳими — даврнинг қудратли нафаси яққол сезилиб туради. 30-йилларнинг ўрталарига келиб, социалистик воқелик таъсирида, рус поэзиясидан ўрганиш натижасида шоирнинг эстетик қарашлари шаклланади. У шеърнинг шунчаки оддий эрмак эмаслигини, балки ўткир кураш қуроли эканини, шоир эса сафдаги жангчи эканини тушуниб етади. «Аскардай» шеърларида:

Тарбиячим, бошлиғим туриб қаршингда,
 Онт этаман, қўл кўтариб, яланг бошим-ла...
 Онт этаман, ўгитларинг эсимда турур,
 Шоир ўз жабҳасида содиқ аскар бўлур!

Шоир ижодий практикасида ҳам мана шу принципга амал қилади. «Пойтахт» китобига кирган шеърлари ва тўпламларда, газета-журналларда кўплаб босилган поэтик асарлари бу фикримизнинг исботи бўла олади.

Шоир ижодида ҳаётни қайта қуришнинг асосий воситаси бўлмиш ижодий меҳнат, Ватан, ўлка гўзаллиги, янги одамлар ва уларнинг маънавий қиёфалари асосий тема бўлиб қолади. У «Кремль ёнида», «Пойтахт», «Яхши шаҳар» каби шеърларини Москвага бағишлайди. «Буюк тўғон устида», «Ҳам посевной, ҳам васл...» «Кутиб олганда» каби шеърлари янгича меҳнат ва меҳнат қаҳрамонларига бағишланган. Бу шеърларда энди аввалгидай фактларни қуруқ қайд қилиш йўқ. Аксинча, шоир ҳар бир шеърида темага оригинал муносабатда бўлади, уни муайян поэтик образ асосида очиб беради. Масалан, «Кремль ёнида» шеърида социализм қурган қудратли инсоннинг ифтихори ифодаланса, «Пойтахт» шеърида Москва ҳаётининг конкрет манзаралари социалистик воқелик фактлари билан боғланиб, умумлаштириб берилади. «Буюк тўғон устида» шеърида Беломорканал қурилиши поэтиклаштирилиб, кўтаринки руҳда тасвирланса, меҳнат қаҳрамонларига бағишланган «Кутиб олганда» шеърида патетика кучли. Шоирнинг социалистик меҳнат ҳақидаги ҳамма шеърлари бирлаштирилса, унинг бу меҳнатнинг таъсир кучи ҳақидаги, инсон характерини ўзгарта олиши, қайта тарбиялаши ҳақидаги, унинг эркинлиги ва романтикаси тўғрисидаги яхлит қарашлари намоён бўлади. Худди шу қарашлар шоирга йирик поэтик полотнолар яратиш имконини ҳам берган. Унинг «Номус» поэмаси социалистик меҳнатнинг қайта тарбияловчилик ролига бағишланган. Поэмада Ашур деган ёш йигитнинг тақдири ҳикоя қилинади. Босмачилар уни отадан жудо қилади. Онаси билан қолган Ашур оғир қийинчиликлар ичида ўсади. Қаровсиз қолиб, ўғирлик кўчасига киради. Жиноят устига жиноятлар қилади, борган сари одамлик қиёфасини йўқотади. Пировардида, Беломорканал қурилишига келиб қолади ва шу ердагина рус ишчиларининг ёрдами билан ўз бахтини топади. У ҳунар орттиради, савод чиқаради ва янги одамга айланади. Гарчи поэмада Ашурнинг қайта туғилиш процесси унчалик чуқур очилмаган бўлса-да, бу поэма халқлар дўстлигининг кучини очишда, социалистик меҳнат романтикасини кўрсатишда маълум роль ўйнади.

Шоирнинг Ватан ва меҳнат ҳақидаги асарларида унинг поэтик воситалари анча бойиганини, ҳислар, туйғулар анча чуқурлашиб, самимийлашганини кўра-

миз. Бу хусусият, айниқса, жонажон ўлка табиатини тасвирловчи шеърларида жуда аниқ намоён бўлади. «Яшил япроқлар», «Фарғона», «Кўл бўйларида», «Аччисой», «Куз» каби шеърлар шулар жумласидандир. Бу шеърларда ҳар бир поэтик деталь пишиқ ишлангани, ўринли киритилгани, аниқлиги ва конкретлиги билан ажралиб туради:

Салқин, силлиқ, сўлим баҳор эртаси...
Уфқ бўйлаб ёнар шафақ байроқлар,
Яшариб, товланар барра япроқлар —
Қўшиқдай таралур қушлар нағмаси.
Далада, саҳрода, сой сиртларида
Қуёш кокиллари ётур паришон.
Поёнсиз экинзор беради нишон
Узоқ уфқларда, кўк четларида.

Шу мисраларнинг ўзида тугал бир манзара бор, у нурга бойлиги, гўзаллиги, майин ва сўлимлиги билан кишини мафтун этади. Барра япроқларнинг яшариб, товланиши ёки қуёш кокилларининг теварак-атрофда паришон ётиши — ўткир кўз билан кўрилган ёрқин деталлар. Улар бизга енгил ва кўтаринки кайфият бахш этади. Аммо, энг муҳими бошқа нарсада. Миртемир пейзажларидаги гўзаллик янгича эстетик позициялардан идрок этилган гўзалликдир. У фақат япроқларда, қуёш кокилларида эмас, балки совет кишининг иродаси билан ўзгартирилган ўлканинг янгича қиёфасида. Бу фикр «Фарғона» шеърида ҳам, «Аччисой»да ҳам жуда яхши ифодаланган. «Фарғона»да гўзал водийнинг қиёфаси бениҳоя ўткир эҳтирос билан, жўш урган туйғулар билан тасвирланган:

Она водий, олтин тупроқ, Фарғона!
Юртимизнинг Эрам боғи — беғубор.
Чиройингга кундуз қуёш парвона,
Кечалари юлдуз хумор, ой хумор...

Аммо шоирни фақат мана шу афсонавий гўзаллик-кина қизиқтирмайди — унинг учун Фарғонанинг энг гўзаллиги ижодкор одамлар яратган янгиликларда. Шунинг учун ҳам қудратли меҳнат картиналари Фарғона

қуснининг ажралмас белгиси сифатида шеърга сингиб кетади:

Ҳиноқлашган аргумоқлар асовдир,
Йўллар тўзон, мардлар ўтар мардона.
Бу полвонлар тузган улуғ ясовдир!
Бу — қаддини ростлаб олган Фарғона!
Ер қарсиллар кетмонларнинг зарбидан,
Тошлар учар тўзон бўлиб, чанг бўлиб,
Садо чиқар гўё ернинг қалбидан,
Сийнаси чок, тўлғанади танг бўлиб.

Миртемир 30-йилларнинг иккинчи ярмида ҳам изланишда давом этади. Зотан, шоирлик касбининг ўзи ҳамиша изланиш демакдир. Чин шоир ҳар бир шеърда янги кашфиёт очиши керак. Изланишдан тўхтаган шоир шоирликдан чиқиб қолади. Миртемир чин шоирларга хос қатъият билан бир шеърдан иккинчисига, иккинчисидан учинчисига қаламини тобора чархлаб борди, маҳоратини оширди. Бунда унга яна поэтик таржима қўл келди. 30-йилларнинг иккинчи ярмида шоир А. С. Пушкин, Т. Г. Шевченко, М. Ю. Лермонтов, Н. А. Некрасовларнинг дурдона асарларини кўплаб таржима қилади, таржима процессида уларнинг поэтик лабораториясига кириб боради, юксак поэзиянинг сирларидан воқиф бўлади. Пушкин поэмаларини таржима қилар экан, шу сирлардан бири халқ ижодиёти эканини уқиб олади ва халқ поэзиясини чуқур ўрганишга киришади. Бу эса унинг шеърларига янгича ранг, янгича руҳ бағишлайди.

Халқ поэзиясининг самарали таъсири Миртемирнинг бу йиллардаги ижодида икки хил шаклда намоён бўлади. Биринчидан, шоирнинг кўпгина шеърлари бевосита халқ поэзияси намуналарига тақлид қилиб ёзилади. Шоир халқ қўшиқларининг формасини, қофиялар ва радифлар тартибини, ички композицион қурилишини, ритмикасини қабул қилиб олиб, уларни деярли ўзгартмаган ҳолда янгича мазмунни ифодалайди. Бундай шеърлар кўпинча қўшиқ формасида ёзилган бўлиб, кўтаринки кайфияти, майин лиризми билан ажралиб туради. «Қўшиқлар», «Ухла, кўзим», «Кўзларим йўлингда», «Бўсаси қанд» каби шеърлар шулар жумласидандир. Мана, «Яли-яли» шеъри. 1939 йилда ёзилган бу шеър

шу кунга қадар халқимизнинг энг севимли қўшиғи бўлиб, куйланиб келмоқда. Чунки шоир халқ қўшиқлари формасидан жуда усталик билан фойдаланиб, янги ҳаётнинг ҳужумкорлик сифатини ифодалаб берган. Унда:

- Бўйларида сухсур учар, ғоз учар,
Қирговул, оққувлар этиб ноз учар,
Булбул ўқир, нағма хушовоз учар.
Қишни қувиб кўклам учар, ёз учар,
Кўкка тўлур савт-садо, яли-яли, —

каби традицион образлар, фольклор параллеллари асосига қурилган бандлар билан бир қаторда, даштнинг бўстон қилиш учун ҳужум бошлаган қаҳрамон халқ образини чизган қуйидаги бандлар ҳам бор:

Дашт юзига юрди элим қаҳрамон,
Қудрати зўр — топмагуси тоғ омон.
Бахт сувини очгуси у бегумон,
Бўстон ўлур сувга қониб ҳар томон,
Тўлқинида меҳру вафо, яли-яли.

Бундаги ўйноқи ритмика, ҳар банднинг охирида такорланувчи «яли-яли» радифи шеърга кўтаринки руҳ бағишлайди. Бевосита фольклор формаларига асосланиб яратилган дуруст шеърлардан яна бири сифатида «Юрт қўшиғи»ни кўрсатиш мумкин. 12 мисрали бу шеър халқ мақоллари ва шоир ўзи яратган афоризмлар асосига қурилган. Улар шундай танланганки, натижада, «Мард одамнинг номи халқ дилида абадий қолади», деган ғояни жуда аниқ ифодалайди. Мақоллар ва афоризмлар қисқа ҳажмда чуқур маъно ифодалашга, шеърга ихчамлик бағишлашга ёрдам берган:

Тупроқ остида ҳам зар — ҳамшиша зар, ^а
Кумушни занг босса — кумушдир ҳамон.
Денгиз тубларида гавҳардир гавҳар,
Чиқар тоғ тагидан кон ҳам бир замон...

Миртемир ижодида фольклор таъсири иккинчидан шунда кўринадики, 30-йилларнинг охирига келиб, унинг шеърларида чинакам соддалик, тилда эса равонлик ва аниқлик вужудга келади. Шоир ҳар бир шеърда деталарнинг максимал аниқлигига эришади, биронта сунъ-

ийликка йўл қўймайди, деталлар эса чуқур фикрларни, тўлқинли ҳисларни ифодалашга мослаштирилади. Халқ тилининг бойликларидан, лексик имкониятларидан ҳасослик билан фойдаланиш шеърларнинг соддалиги ва аниқлигини янада оширади. Мана, шоир қизнинг дуторда чалган «Роҳат» машқидан олган таассуротини, туғилган ҳисларини шундай тасвирлаган:

Тун сингари аста босиб келади,
Сув сингари сарин жимиб келади,
Тоғ елидай шошқин эсиб келади,
Кўл мавжи сингари тишиб келади.
Нақадар мунг ётар бу пардаларда,
Утган умрларнинг оҳу зорими?
Қушлар чирқилламас тол паналарда,
Уста бармоқларнинг кўринг корини...

Халқ ижодидан бу тариқа ўрганиш Миртемир поэзияси учун балоғат сари йўл очди.

Бу балоғатнинг намунаси сифатида шоирнинг «Дилкушо», «Сув қизи», «Ойсанамнинг тўйида», «Владимир Ильич Ленин» каби поэмалари, ўнлаб лирик шеърлари майдонга келди. «Сув қизи» поэмасида муҳаббати ҳукмдор зўравонлар томонидан поймол қилинган Орзи қиз ҳақидаги гўзал Қрим афсонаси баён қилинса, «Дилкушо» Бухоро амири Саид Олимхоннинг ҳайвоний қиёфасини очишга бағишланган. Шоир Саид Олимхон ҳирсининг қурбони бўлган бокира қиз тақдирини чуқур ҳаяжон билан изтироб ичида тасвирлайди ва амирларнинг ёвузлигини фош қилувчи умумлашмалар яратади. «Дилкушо»да аввалги поэмаларда учрайдиган схематизм, тафсилотларга берилиш йўқ. Аксинча, шоир энг зарур воқеаларнигина танлаб олади ва ўтмишнинг чиркин қиёфасини акс эттирувчи яхлит картина яратади. Бу поэмани ўтмиш ҳақидаги энг яхши поэмалар қаторига киритиш мумкин. «Ойсанамнинг тўйида» деган кичик поэмада эса шоир янги ҳаётнинг фаровон ва бахтиёр манзарасини чизган. Кучини, меҳнатини элга бағишлаган, колхозида илғор оддий қорақалпоқ қизи Ойсанамнинг янги социалистик жамиятдаги тақдири, қадр-қиммати гўёки аввалги поэмалардаги қизларнинг тақдирига қарама-қарши қўйилгандай бўлади. Шоир янгича бахт-соадатга Октябрь туфайли, Ленин туфайли

эришилганини куйлайди. Унинг лирик поэмаси «Владимир Ильич Ленин» ҳам шу фикрнинг давомидай, уни тўлдиргандай, конкретлаштиргандай туюлади. Бу асар ўзбек поэзиясида буюк доҳий ҳақида ёзилган энг муҳим асарлардан бири бўлиб, унда шоир бугунги социалистик воқеликнинг ҳар бир ҳодисасида Ленин сиймоси мавжуд эканини, Ленин ғоялари, ўйлари мужассамлашганини тасвирлайди. Бу лирик поэма Лениннинг мангу тириклигини, ленинизм ишининг енгилмас ва ғолибона эканини тараннум қилади.

Шоирнинг ижодий балоғати унинг «Ўйлар», «Қизгалдоқ», «Қоя», «Сени, болалигим», «Боғимнинг чечаклари», «Лолазордан ўтганда», «Балки», «Қуёшнинг забти» каби лирик шеърларида янада аниқроқ кўринади. Бу шеърлар ширага тўлган чуқур умумлашмаларга, ҳақиқий ҳисларга бой шеърлар бўлиб, 30-йилларнинг иккинчи ярмидаги ўзбек лирикасининг ривожига катта ҳисса қўшди. Айни шу йиллари Миртемир лирикасининг ширага тўлгани бежиз эмас эди. Бу йилларда фақат Миртемир ижодидагина эмас, умуман, ўзбек поэзиясида лириканинг янги босқичга кўтарилганини кўрамиз. Ҳ. Олимжоннинг бахт фалсафасини яратган ажойиб шеърлари, Ойбекнинг мардона лирикаси, Ғ. Ғулومнинг халқ қалбини чуқур ифодалаган шеърлари, Уйғуннинг Ўзбекистон табиатини мадҳ этган ажойиб асарлари ва бошқа ўнлаб шоирларнинг дуруст-дуруст лирик шеърлари худди шу йилларда вужудга келади. Бу ҳодисани фақат шоирларимизнинг маҳорати ошгани, тажрибаси ортгани билангина изоҳлаб бўлмайди, балки изоҳни воқеликнинг ўзидан қидириш керак. Гап шундаки, мамлакатимизда социализмнинг узил-кесил ғалабаси ҳаётимизнинг ҳамма томонларини ривожлантиргани каби, инсон шахсининг ҳам гуллаб-яшнашига йўл очди. Қишиларнинг маънавий дунёси ўзгарди, социалистик жамият одамларига хос бўлган хусусиятлар касб этди. Инсон шахсининг бутун бойлиги, бутун ижодий қуввати тўла намоён бўла бошлади. Шахс тараққиёти, маънавий бойиши адабиётда лириканинг ривожланишига сабаб бўлди. Шунга кўра, 30-йилларнинг иккинчи ярмидаги ўзбек лирикасида янги сифатлар пайдо бўлди. Миртемир лирикаси ана шу ҳодисанинг мисоли бўла олади. Биз Миртемир лирикасида биринчи навбатда, ҳаётга муносабатнинг янада жиддийлашганини, маънавий

чуқурлиги мислсиз ортганини, умумлаштирувчи кучи янги даражага кўтарилганини кўрамиз. Агар аввалги шеърларида кўпинча жўшқин ҳислар, туйғулар фикрлар устидан ҳукмронлик қилган бўлса, энди фикрлар кучайиб, чуқурлашиб, фикр билан ҳис ўртасида қатъий гармония, уйғунлик вужудга келади. «Ўйлар» шеърида атрофни қуршаб олган ҳисобсиз предметларда ҳаёт жилосини кўрувчи, ҳаётни жондан севувчи шоирнинг шеър ва унинг ҳаётдаги ўрни, шоир ва унинг зиммасидаги вазифалар бадий акс эттирилган. Шоир ўз қалбини жуда тўлиқ ифодалайди ва ўзини буюк ишлар қилаётган азамат халққа лойиқ бўлишга ундайди. «Қизғалдоқ», «Сени, болалигим» каби шеърларда шоир болалигини эслайди, аммо болаликни эшлаш ҳаётнинг қайтмас оқими ҳақидаги ўйлар билан чармашиб кетади. Уларда умрини бекорга сарф қилган одамнинг пессимизми йўқ, аксинча, сочига оқ тушган, анча иш қилиб қўйган одамнинг ўз ҳаёт йўлига ташлаган назари, яхши онларни қўмсаши табиий ифодаланган. Шоир болалигига мурожаат қилади:

Сувларнинг мавжида кўрдим мен сени,
Кўкда янги ойнинг юзида кўрдим.
Тош-тоғлар тожида кўрдим мен сени,
Бурро пионернинг кўзида кўрдим.
Демак, болалигим кетмапти йироқ,
Жилваси шафақда, гуллар рангида,
Хил-хил суратларда кўринар, бироқ,
Барқ уради ҳар бир умр тонгида...

Бу мисраларда кекса ва ёш авлодлар ўртасидаги боғланиш чуқур очилган. Бундай шеърлар бизни ўйлашга, ўз ҳаётимизга яна бир назар ташлашга ундайди. «Лолазордан ўтганда» шеърида ҳам худди шу тема — кекса ва ёш авлоднинг алоқаси, ёшлар кексаларнинг ишини давом эттирувчилар экани, ўз умрини эл учун тикканларнинг хотираси абадийлиги очилади. Шоир конкрет ва жонли манзара чизади:

Катта йўлнинг бўйида ясси тепа, тошлоқ бор,
Ҳар йил баҳор келганда бўз сийнаси лолазор...

Бу конкрет манзара — лолазор бора-бора катта умумлаштирувчи поэтик образга айланади — бу тепада эл учун жангда қанча-қанча йигитларнинг қони тўкил-

ган, шунинг учун ҳам лоланинг ҳар қизил япроғи шоирга ўша қутлуғ қонларнинг қатраси каби туюлади.

Миртемирнинг бу ва бошқа шеърларидаги чуқур маънавий гўзаллик шоир лирикасининг нечоғли бойганидан яхши далолат беради. Шу тариқа шоир уруш арафасида ҳар томонлама балоғатга етган, халқ ҳаёти, халқ қалби билан чамбарчас боғланган, рус ва халқ поэзиясининг шираларидан қониб-қониб баҳраманд бўлган, шеърга сайқал беришда халқ тилининг имкониятларидан бемалол фойдалана оладиган шеър соҳиби сифатида танилган эди.

1941 йилнинг ажойиб ёз тонглиридан бирида радио уруш бошлангани ҳақида мудҳиш хабар келтирди. Фашист босқинчиларининг хончилиги туфайли инсоният тарихининг энг фожиона ва, айни чоқда, энг қаҳрамонона тўрт йили бошланди. Урушнинг қора панжалари эшигини қоқмаган бирор хонадон қолмади, у ҳар бир оилага оғир синов олиб келди. Аммо бу мудҳиш уруш социалистик дунёнинг улугворлигини намоиш қилди, совет кишисининг ажойиб фазилатлари уруш суронларида янада рўй-рост кўринди.

Уруш туфайли ҳаётимиздаги аввалги нисбатлар ўзгарди, янги тушунчалар, янги меъёрлар пайдо бўлди. Шу жумладан, адабиётнинг ҳам қимматини ўлчайдиган асосий меъёр — «Сен ғалаба учун нима қилдинг?» — деган меъёр бўлиб қолди. Поэзия совут кийди, сўз — ўққа айланди. Сокин оқшомлар жозибаси, сеҳрли боғлар, гуллаган водийлар лирикаси ўрнини оловли ғазаб, ёлқинли нафрат, жангга ундовчи оташин чақириқ, мардона муҳаббат эгаллади. Бутун эл қатори сафарбарликка чақирилган поэзия жанговарлик касб этди, оташин публицистик руҳга бурканди.

Унлаб шоирлар каби Миртемир ҳам жанг йиллари ўз поэзияси билан умумий ишимизга хизмат қилди. Миртемир шеърларининг оҳангида нафрат ва муҳаббатга тўлган қалбнинг тўлганишлари акс этди. Ажойиб рус шоири М. Светлов ўзбек ёзувчилари билан учрашганда жуда яхши бир гапни айтган эди: «Яхши шеър ёзиш жуда қийин гап. Уни ҳадеганда ёзиб ташлаб бўлмайди. Агар мен бир йилда иккита яхши шеър ёзсам, ўзимни бахтиёр ҳисоблар эдим. Ахир ўзингиз ўйлаб кўринг, 30 йиллик ижодий фаолиятим давомида 60 та яхши шеър, яъни ўнлаб йиллар давомида ўлмайдиган шеър ёзган

бўлур эдим. Бу жуда катта гап». Бу сўзлардаги камтаринликни ҳисобга олмаганда, уларда катта ҳақиқат борлигини кўриш мумкин.

Миртемирнинг уруш йилларида ёзган шеърлари нчида яхшилари ҳам, ўрталари ҳам, бир куннинг талаби билан ёзилганлари ҳам бор. Баъзи шеърларида у фашистларнинг ёвузлигини кўрсатаман деб, ортиқча сўкиниб юборади, баъзи шеърларида XX аср жангчиси ўрта аср паҳлавонларига ўхшаб қолади, яна баъзиларида эса салобатли, вазмин оҳанг ўрнига шўх, ўйноқи оҳанг пайдо бўлиб қолади. Аммо бу нуқсонлар Миртемирнинг шу даврда ёзилган ҳамма шеърига хос эмас. Унинг энг яхши шеърларида биз шоирнинг ўз эстетик принципларига, ўз услубига, ўз қалбига содиқ қолганини кўрамиз. Бу шеърларда уруш даврининг кайфиятлари юксак бадийлик билан куйланган.

Шоирнинг тўрт йиллик ҳарбий лирикасида даставвал кўзга ташланадиган нарса — ёвуз душманга нафрат ва муқаддас Ватанга муҳаббат ҳисларини бор овоз билан ҳайқириб айтишдир. Урушнинг биринчи кунлариёқ у фашизмнинг моҳиятини фош қилувчи «Вабо» шеърини ёзади. Шеър тинч, осойишта ҳаёт картинасини тасвирлаш билан бошланади. Шоир ўзига хос аниқлик билан икки-уч деталь орқали шундай манзара чизадики, биз унинг жарангловчи сукунатини эшитаётгандай бўламиз:

Тўрғайлар ухлашур явшан тагида,
Дарё бўйларида — тўқайда сукут.
Ялтироқ шабнамлар лола баргида,
Зангори самода парча оқ булут,
Тўлин ой сузади — сулув келинчак,
Тепамда интизор боқар кимгадир...

Тўсатдан мана шу гўзал сукунат, табиий тинчлик бузилади. Шоир тинч ҳаётнинг сукунатини бузган ёвни «вабо» деб атади, унинг ваҳший қиёфасини очади. Аввалги манзара билан ёв поймол қилган шаҳарлар, қишлоқлар манзараси ўртасидаги тафовут ёвнинг моҳиятини янада чуқурроқ англашга ёрдам беради. «Вабо» шеърида фашизмнинг ваҳший қиёфаси очилса, «Уч» шеърида шоир жангчига мурожаат қилиб, уни қасосга, интиқомга ундайди. Бу шеърда энди эҳтиросли чақириқ, шиддатли ғазаб биринчи ўринда туради:

Фашистни қир, ўлдир, ўлдир!
Омон берсанг бўлмайди.
Уч тиғини кўзлаб қўндир,
Йўқса кўнгил тўлмайди.
Фашистни қир, қиргин бошла,
Қайтолмасин юртига.
Аямагин ташла, ташла
Ўзи қўйган ўтига...

Миртемирнинг ҳарбий лирикасида Ватан образи алоҳида муҳаббат билан яратилади. «Севги», «Бу — менинг Ватаним», «Сой», «Она шаҳар», «Қирғоқ», «Ёдгор», «Денгиз бўйида» каби шеърлар ҳарбий либосга ўралган қаҳри қаттиқ, иродаси зўр, меҳри офтоб ватан ҳақидаги энг яхши шеърлардир.

«Бу — менинг ватаним» шеърида шоир зўр гражданлик ва фарзандлик туйғуси билан, битмас ифтихор билан Ватаннинг гўзал қиёфасини чизади. Ватан ҳақида ёзилган аввалги шеърлардан фарқ қилароқ, бунда шоир «ватан» тушунчасини янада кенгроқ ифодалайди, ундаги ижтимоий маънони янада чуқурлаштиради. Ҳар бандда нақорат каби такрорланувчи «Бу — менинг Ватаним! Бу — бахт диёри» деган мисра шеърнинг асосий ғоясини аниқлаштиришда муҳим роль ўйнайди:

Хирмонлар уйилган қирлар тўшида,
Водийлар, далалар, азиз қирғоқлар...
Бу — менинг Ватаним! Бу — бахт диёри,
Бунда эзгу эрк бор — эл ифтихори.

Бу шеър ҳам «элларнинг чин халоскори» бўлган Ватанни ҳимоя қилиш учун курашга чақириқ билан тугалланади.

«Сой», «Она шаҳар» каби шеърлар ватан тушунчасининг халқлар дўстлиги тушунчаси билан бирлашиб кетганини куйлайди. Улуғ Ленин шаҳрининг мислсиз қаҳрамонлигидан илҳомланган шоир, уни «шимол қалъаси — афсона шаҳар», «ўлкам ғурури — она шаҳар» деб атайди ва Ленинградга бўлган самимий муҳаббатини, унинг ғалабасига ишончини ифодалайди:

Улуғ Ленин шаҳри, баҳодир қўрғон,
Кор этарми келса юз бор ўт — тўфон!

Сени ардоқлайди мард Ўзбекистон,
Сени қутқаргани арзир берсак жон,
Шаҳарлар олдида ягона шаҳар.

Бунга ўхшаган етук шеърлар уруш йилларида Миртемир поэзиясининг яна бир хислати чиниқиб, вояга етганидан, интернационализм ғоялари билан суғорилган поэзияга айланганидан далолат беради.

Шоир ўз шеърларида жанг қаҳрамонларининг лирик образларини чизишга ҳам катта аҳамият беради. Фронтда қаҳрамонлик кўрсатган ўзбек жангчиларининг фаолияти уни илҳомлантиради. Шоир мерган қиз Зеби, Совет Иттифоқи Қаҳрамони Қамол Пўлатов, Тўйчи Эрийгитовлар ҳақида шеърлар тўқийди, совет жангчисининг хислатларини умумлаштириб «Ҳамшаҳар» шеърини ёзади. Бундай шеърлар ичида, айниқса, «Олег ва унинг ўртоқлари» балладаси ажралиб туради. Бу шеър 1943 йилнинг 26 октябрида ёзилган бўлиб, ёш гвардиячиларнинг фидокорлигига бағишланган биринчи поэтик асарлардан бўлди. Шеърда ёш гвардиячилар фаолияти тўла очилмайди, биз кейинроқ биладиган тафсилотлар берилмайди. Шоир буни мақсад қилиб қўймаган ҳам. Балладада Олег Кошевой ва унинг ўртоқларининг сўнгги кунлари, ўлим билан олишувни тасвирланган. Шоир ёш қаҳрамонлар характеридаги қатъият ва иродани яхши фаҳмлай олган ва уни романтиклаштириб, поэтиклаштириб бера олган.

Уруш йилларида Миртемир ижодининг халқ поэзияси билан алоқаси янада мустаҳкамланди. Шоир аввалги орттирган тажрибаси изидан бориб, ўнлаб қўшиқлар яратади, уларда даврнинг жанговар руҳини яхши ифодалайди. Бу қўшиқлар ичида фронтдаги ёрини, биродарини, отасини, акасини соғинган қизларнинг, оналарнинг қалбини ифодалаган, уларнинг айрилиқ дардида жўш урган ҳисларини жуда табиий, жуда аниқ, жуда содда тасвирлаган шеърлар кенг ўрин тутди. Бу тема уруш йиллари қонуний тарзда совет поэзиясининг энг муҳим темаларидан бирига айланган эди. Шоир Уйғун айтганидек, «мардонавор елкалар керак эди кўтармоққа ҳижрон тоғини». Поэзия «ҳижрон тоғини» кўтаришда оналаримизга, опа-сингилларимизга ёрдамга келди. Миртемирнинг «Пилла», «Мард йиғит, ёринг бўлай», «Кўзларим йўлингда», «Боғ кўча», «Қора кўзли» каби шеърлари-

нинг ўз вақтида жуда оммавий бўлганининг сири ҳам шунда.

Қора кўзли ва гул дилдор,
Баҳор чоғи мени ёд эт!
Хиёбонда кезар бўлсанг,
Наҳор чоғи мени ёд эт! —

каби содда, самимий мисралар қанча-қанча қизларга таскин берган эди. Бу шеърларнинг яна бир томони бор — улар ўз даврининг туйғуларини, фикрларини мукамал акс эттирган асарлар узоқ йиллар давомида нафислигини, янгилигини йўқотмайди, деган фикрни исбот қилади. Дарҳақиқат, уруш қизиган кунларда жангчи йигитнинг ёрига мактуби формасида ёзилган:

Боғ кўчадан ўтаман бўстонибга,
Ҳар кун салом айтаман жононимга,
Жонон ёзар: жонгинам, кел ёнимга,
Қизларжон, қайдасиз? —

каби мисралар бугун ҳам ҳаёт эмасми? Улар радиокарнайлардан куй бўлиб оқиб чиққанида бугун ҳам бизни ҳаяжонга солмайдими? Куйчига қўшилиб, биз ҳам ичимизда ўзимизча уни айта бошламаймизми? Ҳа, Миртемирнинг ҳарбий лирикасига кирувчи энг яхши шеърлар бугун ҳам ўз нафосатини, майинлигини йўқотмаган. Ҳақиқий поэзиягина бу бахтга муяссар бўлиши мумкин. Модомики, Миртемирнинг жанг йилларида ёзган энг яхши шеърлари ана шундай тақдирга эга бўлган экан, 1945 йил 9 майда байрам қилинган буюк ғалабамизда шоирнинг ҳам ҳиссаси бор, дейишга тўла ҳақлимиз.

Уруш тугади. Халқ яна тинч қурилишга қайтди. У меҳнатда мўъжизалар яратиб, урушнинг оғир жароҳатларини даволади. Мамлакат қаддини ростлаб олиб, коммунизм сари дадил қадам ташлай бошлади. Адабиёт ҳам янги вазиятда янги вазифаларга дуч келди. Булардан энг муҳими, замондошимизнинг бугунги қиёфасини, бугунги ўйларини, ҳаётини ёрқин ифодалаб бериш, уни янги-янги зафарларга илҳомлантириш, буюк ҳаракатда байроқ бўлиш вазифаси эди. Урушдан кейинги йилларда адабиётимиз, поэзиямиз тараққиёти шу олий вазифани мумкин қадар яхшироқ бажариш учун кураш шори остида ўтди. Бу курашда поэзиядаги декларативлик ва риторика, ҳаётни пардозлаш тенденциялари, юзакичилик

ва схематизм, рангсизлик ва нимжонлик қаттиқ танқидга учради. Чуқур фикрлар, тўлақонли ҳислар поэзияси учун, кучли умумлашмалар поэзияси учун кураш бошланди. Бу курашда Миртемир ҳам олдинги сафларда борди.

Урушдан кейинги йиллар Миртемир учун янада жонлироқ ижод йиллари бўлди. Худди шу йилларда унинг таржимонлик санъати бутун тўлалиги билан намоён бўлди. Шоирнинг бу санъатни тўла эгаллаганини шундан ҳам кўрса бўладики, у шу йилларда Н. А. Некрасовнинг «Россияда ким яхши яшайди?», Ш. Руставелининг «Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон» каби монументал асарларини, Р. Ризонинг «В. И. Ленин» поэмасини таржима қилди, Гомернинг «Одиссея» эпоси ва қирғиз халқ достони «Манас»ни таржима қилишга киришди. Худди шу йилларда шоирнинг Бутуниттифоқ миқёсида танилган шеърлари вужудга келди.

Урушдан кейинги Миртемир поэзиясининг характери хусусиятларини замон билан ҳамнафаслик, даврнинг энг муҳим масалаларини ифодалашга интилиш, халқ ҳаёти билан мустаҳкам алоқа, юксак бадий мукамаллик ташкил қилади. Бу хусусиятлар унинг 1946 йилда ёзилган шеърларидан тортиб то сўнгги пайтларда босилган шеърларига қадар ҳаммасида яққол сезилиб туради.

Миртемир уруш тугаши биланоқ Европа халқларини фашизм асоратидан халос қилган совет кишисининг қонуний ифтихорини ифодалаб шеърлар ёзди. Унинг «Байрам қўшиқлари» шеъри бениҳоя шодлик ва чексиз ғурур туйғуларини кўтаринки руҳда акс эттирган шеърдир. «Бугун ўн беш яшар йигитдай шўхман» дейди шоир ва биз ҳақиқатан ҳам, қувончи ичига сиғмаётган йигитнинг ҳаётгий қиёфасини кўрамиз. Шоир шодиёна остида кечагина тугаган жанг сабоқларини унутиб қўймасликка, душманнинг кирдикорларига қарши ҳушёр туришга ундайди.

Миртемирнинг урушдан кейинги шеърларида яна меҳнат ва меҳнат кишилари асосий қаҳрамон бўлиб қолди: «Эртаги кун» шеърида у хаёлдан тезроқ ҳақиқат яратаётган совет кишисига мадҳия ўқийди ва жаҳонни ўзгартирадиган меҳнатни улуғлайди:

Ҳақиқат — хаёлдан туғилур илдам,
Бутун кучлардан кучли ҳур инсон.

Инсон меҳнатида ранг олур ҳаёт,
Инсон меҳнатида ўзгарур жаҳон.

«Оҳангарон», «Бердимат амаки» каби шеърлар кон-
крет меҳнат кишиларининг лирик қиёфасини чизишга
бағишланган. Шоир Ўзбекистоннинг бугунги қиёфасини,
Ватанимизнинг улуғворлигини ҳам зўр эҳтирос билан
куйлайди. «Сенга, республикам», «Бу шундоқ улкан
юртки» каби шеърлар публицистика билан лириканинг
чатишиб кетганидан ҳосил бўлган поэтик асарлардир.
Шоир барча ютуқларимизнинг илҳомчиси, ташкилотчиси
Коммунистик партиёга энг яхши мисраларини бағишла-
ди, унга мадҳия ўқиди. «Сени улуғлайман» шеъри партиё
шарафига айтилган гимндай жаранглайди:

Сени улуғлайман, монолит партиям!
Еруғ шу кунимиз, порлоқ эртамиз,
Тоғни кўтаролган пўлат елкамиз,
Сени улуғлайман,
Сочи оқарса ҳам йигит партиям!

Миртемирнинг урушдан сўнгги йиллардаги поэзияси
нечоғли ўсганини, унда пайдо бўлган ўзгаришларнинг
нечоғли аҳамиятли эканини «Қорақалпоқ дафтари» цик-
лидан кўриш мумкин. Бу цикл ўзбек поэзиясида катта
воқеа бўлди. 1959 йилда Москвада Ўзбек санъати ва
адабиёти декадасида кўзга кўринган рус шоирлари ва
танқидчилари бу циклга ва у орқали Миртемирнинг поэ-
тик талантига жуда юқори баҳо беришди. «Қорақалпоқ
дафтари» поэзиямизнинг Бутуниттифоқ миқёсидаги мав-
қеини мустаҳкамлаган асарлардан бири бўлди.

Қардош халқлар ҳаёти ҳақида асарлар ёзиш совет
поэзиясининг энг яхши традицияларидан биридир. Бу
традицияни Маяковский бошлаб берган эди. Шундан
бери кўпгина йирик сўз санъаткорлари қардош халқлар
ҳаёти ҳақида ажойиб-ажойиб поэтик асарлар яратдилар.
Ҳатто баъзан қардош халқлар ҳаёти шоирнинг узоқ йил-
лар давомида ишланадиган севимли темасига айланиб
қолди. Н. Тихоновнинг Грузия ҳақидаги, В. Луговской-
нинг Туркманистон ҳақидаги шеърлари бу фикримизнинг
исботи бўла олади. Бу фактда СССР халқлари ўртасида-
ги қардошлик, ўзаро эҳтиром, адабиётлар дўстлиги яна
бир бор намоён бўлади.

Миртемир ҳам шу традицияга амал қилиб, қардош қорақалпоқ халқининг бугунги ҳаёти ҳақида ажойиб шеърлар циклини яратди. Қорақалпоқ темаси Миртемир ижодида тасодифий тема эмас. Бу тема шоирни анча вақтлардан бери қизиқтиради. Шоир 30-йиллардаёқ қорақалпоқ воқелигини акс эттирувчи «Аму қирғоқлари», «Ойсанамнинг тўйида» каби асарларини яратган эди. Шундан бери у бўлажак цикли учун материаллар йиғади, бир неча марта Қорақалпоғистонга боради, халқ ҳаётини, унинг маданиятини, адабиётини ўрганади. Шу мақсадда қорақалпоқ эпоси «Қирқ қиз»ни ўзбек тилига таржима қилади. Шу узоқ изланишлар, қизиқишларнинг натижаси ўлароқ 1956—57-йилларда «Қорақалпоқ дафтари» майдонга келади.

18 шеърдан иборат бўлган бу цикл социалистик Қорақалпоғистоннинг бугунги ҳаёти ва ажойиб одамлари ҳақидаги яхлит поэтик қиссадир. Бу қиссани ўқиётганда қорақалпоқ чўлларининг қайноқ нафасини сезаётгандай, зумрад кўлларнинг ўйноқи мавжини, навқирон шаҳарларнинг барқ урган чехрасини, қорақалпоқ иқлимининг навозишларини ўз кўзингиз билан кўраётгандай, шоир билан бирга Нукус боғларида сайр этаётгандай, Аму тўлқинларида сузаётгандай, гавжум бозорларда кезаётгандай бўласиз. Шоирнинг жўшқин ҳислари сизнинг ҳам бутун вужудингизни қамраб олади, сизни ҳам ҳаяжонланишга, завқланишга ундайди. «Қорақалпоқ дафтари» ҳақиқий поэзиянинг ашаддий душмани бўлган риторикадан, қуруқ маҳмадоналикдан, сунъий ялтироқликдан, бачкана баландпарвозликдан холи. Ҳар бир шеърда шундай поэтик образлар, шундай деталлар ишлатиладики, улар туфайли биз давримизнинг буюк ҳақиқатларини чуқурроқ билиб оламиз, ҳаётнинг шу пайтгача бизга кўринмаган томонларини кўриб, унинг гўзаллигини, поэзиясини ҳис қиламиз. Шу маънода «Қорақалпоқ дафтари»га кирган ҳар бир шеърни чинакам поэтик кашфиёт деб аташ мумкин. Унинг кучи ва латофати шундаки, у Қорақалпоғистон ҳақидаги тасаввурларимизни бойитибгина қолмайди, балки қорақалпоқ қалбини қалбимизга янада яқинроқ қилади, уларни бир-биринга туташтиради ва шу тариқа икки халқ ўртасидаги дўстликни мустаҳкамлашга хизмат қилади.

«Қорақалпоқ дафтари»да даставвал кўзга ташланиб турадиган нарса — Миртемирнинг моҳир ҳайкалтарош-

дай бир-икки характерли белги билан, жуда ўринли топилган штрихлар билан қоядай салобатли ва мағрур образлар яратиш қобилиятидир. Бу образлар халқ ижодининг қаҳрамонларига хос эпикликка мойил, уларда чуқур умумлашмалар бор. «Кўл бўйида» шеъри циклининг биринчи шеъридир. У Қорақалпоғистонга келган меҳмон йигитнинг «саҳро ўғли, нуроний чол» билан суҳбатини тасвирлашдан бошланади. Шоир чолга қисқагина характеристика беради:

Ўтирар кўл қирғоғида
Қўзи қалпоқли
Биров хаёл кучоғида,
Бобом сиёқли.

Бу тавсифдан ҳали чолнинг кимлиги, характери, руҳи билинмайди. Бироқ кейинги мисраларда шоир шундай белгилар топадики, назаримизда чолнинг қиёфаси улғайиб, зўр салобат касб этгандай бўлади. Биз ҳам шоир билан бирга кўл бўйида мағрур ўтирган чолни озод Шарқнинг рамзидай қабул қиламиз:

— Ота, — дедим шоирона
Хаёлларга ғарқ,
Бахт завқига қона-қона,
Эй сен, озод Шарқ! —
Ўтирибсан мисли қоя
Қумли соҳилда,
Сирми ёки бир ҳикоя
Не тўлқин дилда?

Шундан кейин чолнинг ўтмиш ҳақида хотираси берилади, аммо у бир шахснинг ўз ҳаёти ҳақидаги ҳикоясидай эмас, балки умумлашган ҳолда, бутун озод Шарқнинг қора ўтмишини лаънатловчи қиссасидай жаранглайди. Бу хотира ҳажми сиқик, фикрларга бой бўлганидан, ҳар бир сўзи, ҳар бир детал пухта танланганидан ўқувчида чуқур поэтик таъсир қолдиради:

— Мен умримда тўрт хон кўрдим,
Талай бий кўрдим.
Элни фақат нолон кўрдим,
Асабий кўрдим.
Аримади манглай шўрим,

Чўл кездим саёқ...
Кимга етсин менинг зўрим?
Қўлимда таёқ —
Бий моллари сурув-сурув,
Тўрвам кўрмас нон.
Кўрган куним оғу эди,
Мен шўрлик чўпон.

Шеърнинг охиригача шу юксак поэтик нафас сусаймайди. Шеър янги ҳаётнинг моҳияти, халқлар дўстлиги ҳақидаги жонли мисралар билан тугайди.

Миртемирнинг чуқур умумлашмалар ва теран фикрларни қисқа ҳажмда, ёрқин образларда оча олиш қобилияти «Саҳройи» шеърда ҳам яққол кўриниб туради. Шеърнинг биринчи бандидаёқ индивидуал хислатларга эга бўлган, айти чоқда, қандайдир умумлаштирувчи кучи сезилиб турадиган оддий бир саҳройи чол образи билан танишамиз:

Етакда туяси, келар эди чол,
Сийрак оқ соқоли елпирар елда.
Тугал аср кўрмиш энг олис элда —
Подачи, туякаш, мерган ва қарол...

Шоир бу образни чизишда ҳам шундай белгилар топа олганки, натижада чол бутун бир халқни ифодаловчи умумлашма образга айланади. Унинг кўзларида асрий ютоқлик бор. Мана, у етакдаги туяси билан Нукусга кириб келди. Янги Нукус, унинг қатма-қат саройлари, қумларни, саҳроларни чекинишга мажбур қилган навқирон қудрати чолга эртақларни эслатади. Аммо кўриб тургани эртақлардан гўзал, чиройли, тўкис...

Бу — ҳаётда ҳар кун юзлаб учраб турадиган оддий факт. Саҳродан, овулдан, райондан келган одам — чолми, ёшми, биринчи келишими ёки ўнинчи, барибир шаҳарни суқланиб томоша қилади. Шоир бу оддий фактнинг баъзи тафсилотларини ҳам тасвирлайди. Чол Нукусга саратонда келган, ҳаво — иссиқ, чол — ташна. У беш мири бериб, шарбат ичади. Агар шоир шу фактни тасвирлаш билан шеърни тугатса, оддий қайддан нарига ўтолмасди. Унинг шоирлиги ҳам шундаки, мана шу оддий фактдан чуқур маъно топади. Бу маъно, умумлаштирувчи фикр шеърнинг ҳамма қирраларини ярқиратиб очиб

юборади. Биз ҳаётнинг поэтик тарзда ифодаланган ҳақиқатини шууримиз билан ҳам, қалбимиз билан ҳам билиб оламиз:

Беш мири чўзади шарбатфурушга,
Муздек лимонаддан ҳўплар бир қўлтум,
Битта-битта ҳўплар... Кўз узмас бир зум.
Яшил кўчалардан... ўшамас тушга!
Ютоқ кўзларини узолмайди чол,
Саратон ҳар қалай ёндирмоқдайди...
Шаҳарга суқланар ҳўплаб гўё бол,
Асрий ташналикни қондирмоқдайди...

«Асрий ташналикни қондирмоқдайди» — шеърнинг пафоси мана шу сўзларда. Шарбат, лимонад — поэтик деталь. Улар сўнгги мисрада ифодаланган умумлашма туфайли янги ҳаётнинг атрибутларига айланган. Саҳройи чол лимонаддан эмас, янги ҳаётдан асрий ташналигини қондиради.

«Кўл бўйида» ҳам, «Саҳройи» ҳам ҳақиқий поэзиянинг имкониятлари нақадар буюк эканини, риторикадан воз кечиб, поэтик образларга таянганда ҳаётни нақадар чуқур ифодалаш мумкинлигини кўрсатувчи шеърлардир.

«Қорақалпоқ дафтари»нинг яна бир қимматли томони шундаки, бу туркумга кирган шеърларда шонрнинг лирик характерларни турли томонлардан, турлича кайфиятларда оча олиш қобилияти яққол кўриниб туради. Шоир замонамиз қаҳрамонларини, уларнинг маънавий қиёфасини, ички дунёсини гоҳ жиддий, гоҳ юмор билан чизади. Энг характерлиси шундаки, шоир бугунги одамлар ҳақида ёзар экан, ҳар бир шеърда бу қаҳрамонларга ўз муносабатини ёрқин ифодалайди, ўз қалбини, ўз туйғуларини очиб беради. Баъзи шеърларда биз шоирни ёшликдаги дўсти ҳақида ўйга толган ҳолда, баъзи шеърларда фарзанди тенги қизнинг гўзал маънавий қиёфасидан оталарча завқланаётган ҳолда, яна баъзи шеърларда эса ўз замондошлари билан меҳрибон дўстдай ҳазиллашиб, чақчақлашаётган ҳолда кўрамиз. Бундай шеърларнинг ҳаммасида ҳам бир умумий хислат бор — уларни шонрнинг замондошларимизга ҳурмати, самимий муҳаббати бирлаштириб туради.

«Ҳодиса» шеърини ўқиб, тиқилинч автобус ичида шоир билан унинг «катта бувисига тенг» кампир ўртаси-

даги ҳодисадан роса завқланиб куламыз. Шоир бу ҳазилни, юмористик шеърни ҳам чуқур ички маънога эга бўлган асарга айлантиролган — унинг ҳар бир мисрасидан оддий одамларга жондан яқинлик, самимий ҳурмат сезилиб туради. «Енгажон» шеърисида ҳам шу хусусиятни кўрамиз — шоир бу шеърисида ифодалаган ҳазил — қалби яқин, бир-бирига ҳадди сиғадиган, бир-бирига меҳрибон одамлар ўртасида бўладиган ҳазилдир. Шоир мана шундай енгил, ҳазил аралаш шеърлардан жиддий шеърларга кўчади ва ўқувчи билан ўзининг эзгу ўйларини, хотираларини ўртоқлашади. «Дўст қабрида» шеърисида биз лирик қаҳрамоннинг бевақт вафот этган дўсти ҳақидаги бир оз мунгли хотирасинигина кўрмаймиз, балки кўз ўнгимизда бу дўстнинг — қорақалпоқ фарзандининг қиёфаси ҳам гавдаланади. Замонамиз қаҳрамонларининг лирик образи жуда зўр самимият билан чизилган шеърлардан бири «Кегайлидан...» Шеърда автор аввал Кегайлидан келган сулув қизнинг таърифини беради. Бу таърифда унинг гўзаллиги бир оз фольклорга хос белгилар билан очилади:

Бир қиз кўрдим бугун шаҳар боғида,
Кегайлидан келган сулув, дедилар.
Не йигитлар куяр унинг доғида,
Асов жийрон янглиғ қиз шу, дедилар.
Шарқ тундайд қора эди кўэлари,
Бердақ шеъри билан айтсам: қирбурун.
Атрофида бўз йигитлар парвона,
Қия боқмас, йигит бағри бўлар хун.

Бироқ бу қизнинг фазилати фақат ҳуснида эмас, у элига таниқли чорвадор. Шундан кейин унинг чорвадорлигини айтиб, чорвачиликнинг аҳамиятини тушунтириб, роса мақташ мумкин эди. Шоир бу йўлдан бормайди. Кейинги мисраларда биз қизнинг эмас, элга таниқли шу меҳнаткаш қиз туфайли шоир қалбида туғилган ҳисларни кўрамиз. Улар жуда жўшқин, кўтаринки. Шоирга бу меҳнаткаш сулув қиз жуда ёқиб қолади, бироқ...

Менга ҳозир қиз мақтамоқ эп эмас;
Мен отаман, йиллар кетди, сочим оқ... —

дейди шоир. Шунинг учун ҳам у Ойжамолга оталарча меҳрибон бўлади, уни «қизим» деб атаб, кўнглини чоғ қилади. Шеърнинг сўнгги отанинг ўз қизига мурожаати

формасида берилган бўлиб, унда лирик қаҳрамоннинг бугунги оддий қаҳрамонларга тасанноси, улардан завқи жуда самимий ифодаланган:

Майли, шеърлар ёзай сени ардоқлаб,
Агар йўлинг тушиб қолса Тошкентга,
Йўлларингга кўз тутиб,
Қўлларингга гул тутиб,
Пешонангдан бир ўпайин меҳр сақлаб.

Бундай шеърлардаги лиризм шоирнинг шахсий ҳислари, туйғуларини умумлашмага айлантиради ва ўқувчилар уларда ўз ҳислари, туйғулари, фикрлари ифодаланаётганини сезадилар.

«Қорақалпоқ дафтари»нинг яна бир фазилати шундаки, бу циклда реал ҳаёт поэзияси жуда нафис, ғоят назик ва юксак дид билан ифодаланган. «Тонгдан ҳам гўзал», «Сулув ёз», «Дарё жимир-жимир» каби шеърларда ҳаётнинг гўзаллигидан бениҳоя завқ қилиш бор. Шоир бутун қалби билан жонли ҳаётимизни севади. Бу севги унга ҳаётнинг олижаноб томонларини поэтиклаштириш имконини беради. Шоир бу севгисини декларатив тарзда эълон қилмайди, балки конкрет предметлар, жонли образлар орқали ифодалайди. Шеърларда социалистик ҳаёт гўзаллиги қандайдир мавҳум, абстракт тушунча эмас, балки совет кишининг қаҳрамонона меҳнати билан чамбарчас боғланган реаллик сифатида тасвирланган. Бу, айниқса, «Булут» шеърини аниқ кўзга ташлаиб туради. Кўм-кўк осмонда сузиб юрган оппоқ паға булутлар шоирнинг тасавурида гоҳ бир гала оққувларга, гоҳ қорли чўққиларга, гоҳ оқ барқутга ўхшайди:

Кўк юзида паға булут — оқ булут...
Бир қарасанг — осмон тўла оққувлар.
Бир қарасанг — баланд қорли чўққилар,
Бир қарасанг — кўз илғамас оқ барқут.

Бу нурли, ёрқин тасвир лирик қаҳрамоннинг гўзаллик туйғуси бениҳоя ўткир эканидан далолат беради. Аммо булутлар фақат чиройли кўринган оққувдай сузгани учунгина гўзал эмас. Бу гўзалликнинг сири бошқа нарсада — кўкдаги оқ булутлар шоирга оддий кишиларнинг меҳнати туфайли бунёд қилинган тоғ-тоғ пахта хирмонларини ҳам эслатади:

Кўк юзидан ёруғ, ойдин бир рўё..
Уста рассом чизмиш ажиб манзара —
Тепа-тепа пахта — беғубор, сара,
Кузги хирмонларнинг акслари гўё.

Шу тариқа кичик бир деталь билан бутун тасвирга чуқур маъно бағишланади, бу маъно эса ҳаётимизнинг гўзаллигини таъкидлайди.

Ҳаёт гўзаллиги, айниқса, «Барқут» шеърисида кучли ҳаяжон билан ифодаланган. Бу шеърисида кичик бир деталь—барқут умумлаштирувчи поэтик образга айланган. «Барқут бўлар экан ҳар хил, вожаб!» деб бошлайди шоир шеърини. Кейин унинг поэтик тасаввурни туфайли биз ҳақиқатан ҳам, ҳаётимизнинг жуда кўп томонлари барқутга монанд эканига амин бўламиз. Баҳор пайти майса гиламлар яшил барқутни эслатади, келинлар қомати барқутдан тамтам... Юлдузсиз тунларда Шарқ осмони ҳам, Нукуснинг яшил хиёбони ҳам барқутдай. Дўстлар даврасида ичилган ширин шароб ҳам барқут пиво экан. Шу тариқа шоир образни ривожлантириб, кучайтириб боради ва биз ҳам у билан бирга «Барқут бўлар экан ҳар хил, вожаб!» деб хитоб қиламиз. Умумлашган образга айланган барқут янги ҳаётнинг кўп қиррали гўзаллигини ифодаловчи рамздай туюлади. Шунинг учун ҳам шеърининг сўнгги мисралари соқийга хитоб бўлса-да, биз унда гап барқут пиво ҳақида эмас, янгича ҳаётнинг гашти, лаззати, гўзаллиги ҳақида бораётганини пайқаймиз:

Қани, соқий, тўлдир барқут пиводан,
Ҳамма шаҳарларни ахтаргин майли.
Бир косадан чеҳра ёнади гул-гул,
Бундақа шаробни топишинг мушкул
На қадим Урганчдан, на-да Хевадан!

«Қорақалпоқ дафтари» циклида «Сажда эмас» деган шеър ҳам бор. Бу шеърисидаги ғоя циклининг умумий ғоясини яқунловчи, уни мантиқий интиҳосига етказувчи ғоядир. Биз бу шеърисида яна «Кўл бўйида», «Саҳройи» шеърисидаги таниш чол билан учрашамиз. Энди у катта майдон тўридаги улкан монумент — Ленин ҳайкали қаршисида туриб, ўз ҳаётини бир-бир кўз олдидан ўтказди. Унинг ўйларида бутун бир халқнинг тарихий

биографияси умумлаштириб берилган. Унинг ўтмишдаги бадбахт турмушдан бугунги нурли ҳаётга ўтиш йўли тасвирланган. Бу йўлни ўйлар экан, чол, бошқа эллар қатори қорақалпоққа ҳам бахт келтирган Ленин қаршисида таъзим қилади. Бироқ бу таъзим сажда эмас.

...Бошини ерга қадар эгади чол бир нафас,
Бир нималар пичирлар... Юракда болқиш.
Наҳот бу сажда бўлса? Йўқ, асло сажда эмас,
Бу фақат кекса дилда жўш урган олқиш.
Кекса бу заҳматкашнинг миннатдорлиги,
Меҳри, теран севгиси — кексаларга хос.
Ленин замонасида бахтиёрлиги,
Ленинга чин ҳурмати эди бу, холос!

«Қорақалпоқ дафтари» мана шундай ғоявий чуқур, бадний юксак шеърлар туфайли социалистик Қорақалпоқистоннинг бугунги ҳаётини улуғловчи, поэтиклаштирувчи асар сифатида майдонга келди.

«Қорақалпоқ дафтари»га «Суврат» деган кичик лирик қисса ҳам киради. Бу қисса Миртемирнинг инсон руҳини бутун мураккаблиги билан тасвирлай олишидан, «қалб диалектикаси»га чуқур кира олишидан далолат беради. Поэма яхлит сюжет линиясига эга эмас, балки қаҳрамоннинг кечинмаларини ифодаловчи алоҳида-алоҳида лирик лавҳалардан ташкил топган. Аммо бу лавҳалардаги ҳислар, туйғулар шу қадар аниқ, шу қадар табиийки, улар биргаликда қаҳрамоннинг ҳаёт йўлини ҳам, унинг бошига тушган оғир синовларни ҳам, унинг маънавий гўзаллигини ҳам ёритиб беради. «Суврат» оғир ҳаёт йўлини кечирган, «ўлимлардан ҳатлаб» ўтган, уруш оловларида чиниққан, бу оғир синовларнинг ҳаммасидан улғайиб, маънавий дунёси бойиб чиққан одамнинг нидосидай туюлади. Шоир лирик қаҳрамон биографиясини батафсил тасвирламайди, фақат айрим штрихлар билангина уни эслатиб ўтади. Тошлон фронтдан қайтади, аммо хотини — дунёда ҳаммадан ортиқ севган одами уни кутмай бошқага эрга тегиб кетипти... Бутун қисса мана шу алданган севгининг тарихидан иборат. Шоир Ойсулув образини ҳам жуда ҳассослик билан чизади, унинг қандай қилиб хиёнат йўлига қадам босганини, энг пок, энг юксак туйғуларни поймол қилганини батафсил тасвирламайди. Ойсулувга таъна тошлари ёғдирмайди. Шундай

бўлса-да, Биз Тошлоннинг кечинмаларидан унинг ҳам, Ойсулуннинг ҳам маънавий қиёфасини билиб оламиз. Бу кечинмалар жуда ёлқинли, ички оловга эга. Шоир бир қалбнинг ўзида бир вақтнинг ичида битта одамга нисбатан ҳам севги, ҳам нафрат туғилганини, уларнинг курашини тасвирлайди.

Бу кураш жуда ҳаётий, ишонарли кўрсатилган. Бироқ унда тушкунлик руҳи, ҳаётда адашиб, боши берк кўчага кириб қолган одамнинг ноласи йўқ. Аксинча, биз Тошлон қалбининг кучига ишонамиз, унинг софлигига, ҳаётда доимо атрофига нур таратиб турувчи байроқ бўлишига ишонамиз.

«Суврат» поэмаси инсоннинг қалби, руҳий дунёси ҳақидаги тасаввурларимизни бойитади.

Тоғ дарёси, айниқса, ёз пайтлари жуда сувга сероб, жуда жўшқин бўлади. Ҳозир Миртемир ҳам ижодий ҳаётининг чарақлаган ёз фаслини бошидан кечирмоқда. Унинг сўнгги йилларда ёзган «Мен сени», «Чағалай», «Қирғизистон» каби ва бошқа ўнлаб шеърлари шоир поэзияси ҳам ёздаги тоғ дарёсидай янада жўшқин, янада ўйноқи бўлиб бораётганини кўрсатади. Лекин Миртемир поэзияси тоғ дарёсидан фарқ қилароқ вақт ўтиши билан шўхлигини, ўйноқилигини йўқотмайди, чунки халқ ҳаётидан озикланади, коммунизмдай буюк ниятдан нурланади. Халқ ҳаётини, халқ қалбини чуқур ва гўзал, табиий ва самимий ифодалаган шоирни эса ҳаммиша халқ ўз фарзандидай ардоқлайди.

Шоирнинг бахти ҳам мана шунда.

1961

ИЖОДНИНГ КАТТА ЙЎЛИДА

Ижод қилмоқ — кўнгилдаги энг ардоқли фикрларни, энг ноёб ҳис-туйғуларни, энг эзгу орзу-ниятларни одамлар билан баҳам кўрмоқдир. Ёзувчининг ҳар бир асари инсон ҳаётининг маъноси ҳақида китобхон билан дил-дилдан қилинадиган суҳбатдир. Табиийки, китобхонни жалб қила олиш учун асар қизиқарли ва ибратли, теран ва доно бўлиши лозим. Бунга эса ёзувчи истеъдод, меҳнат ва изланиш орқали эришади. Ёзувчи меҳнати — доимий изланишдир. У бир китобини битириб улгурмай, янгиси учун янги темалар, ҳаётий материаллар, қаҳрамонлар излайди, янги тасвир воситаларини қидиради. Хуллас, қуш учнишдан чарчамаганидек, чинакам ёзувчи ҳам ҳеч қачон изланишдан тўхтамайди.

Асқад Мухторнинг ўттиз беш йиллик ижодий йўли ҳақида ўйласам, ана шу фикрлар хаёлимга келади. Назаримда, доимий изланиш Асқадни ижодий баркамоллик сари етаклаган асосий омилдай кўринади.

Асқад Мухтор адабиёт даргоҳига Санд Аҳмад, Ҳамид Гулом, Шуҳрат, Рамз Бобожон, Шукрулло, Туроб Тўла, Мирмуҳсин каби тенгқурлари қатори ўттизинчи йилларнинг охирида кириб келди. Унинг «Бизнинг авлод» деб аталган биринчи поэмаси 1939 йилда «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» журналида босилди. Шундан кейин ёш шоирнинг асарлари республика матбуотида тез-тез кўрина бошлади.

Албатта, ҳали бу илк асарлар кўп жиҳатдан ғўр эди. Уларда Ҳамид Олимжон қайд қилганидек, олам ҳали тор эди. Мураккаб инсоний туйғулар кўпинча примитив

ифодаланар, поэтик тасвир ўрнини қуруқ баёнчилик, риторика ва декларативлик эгаллар эди. Бироқ шоирда чинакам поэтик истеъдод мавжуд бўлса, тажрибасизлик туфайли туғиладиган бундай қусурлар ичида ҳам унинг учқунлари «йилт» этиб кўриниб туради. Ҳамзат Цадаса ўғли Расулнинг илк шеърларини ўқиб, «оташкурак олиб, бу кулни титкиласа, лоақал, папирос тутатиб олишга ярайдиган чўғ топилади», деган экан. Асқаднинг дастлабки шеърларида ҳам унинг истеъдодидан нишона бериб турган ана шундай «чўғ» бор эди. Фақат ундан чинакам поэзия гулханини гуриллатиб ёндириши керак эди. Бунга эса ўқиш-ўрганиш, изланиш, меҳнат орқали эришилади. Негаки, истеъдод олтиндай гап—олтин қуёш нурида товланиб ялтирагандек, истеъдод ҳам ҳаёт ва меҳнатдан нур олиб жилоланади.

Асқад Мухтор маҳорат сирларини пухта эгаллаш учун ўз устида тинмай ишлади, кўплаб машқ қилди, китоблар ўқиди. Айниқса, рус ёзувчиларининг бой тажрибаси унга қўл келди. Пушкин, Лермонтов ва Некрасов асарларининг таржимаси, кейинчалик, Маяковский ижодий лабораториясига мурожаат қилиш яхши самаралар берди. Энди унинг асарларида ўзини тутиб олган, ижоднинг катта йўлига чиқиб олган одамнинг тетик қўли сезила бошлайди. Айни чоқда, Асқад Мухтор республиканинг қайноқ ва жўшқин ҳаётидан, бир лаҳза бўлсин, узилмайди. У республикани кезиб, янги қурилишларни кўради, турли одамлар билан учрашади, бўлажак қаҳрамонларининг характерини чуқур англаб олишга, уларнинг психологиясини ўрганишга интилади. Буларнинг натижаси ўлароқ «Пўлат шаҳри», «Истиқбол» каби очерклар китоби туғилади. 1947 йилда эса ўзбек металлурглари ҳаётини тасвирловчи «Пўлат қуювчи» поэмаси босилиб чиқади. Александр Фадеев мақолаларидан бирида поэмани тилга олиб, илиқ гаплар айтади. Бу эса ёш шоирга янги илҳомлар бағишлайди. Шундан кейин колхоз ҳаёти тасвирига бағишланган «Қатта йўлда» поэмаси яратилади. «Қатта йўлда» Ойбекнинг «Қизлар», Мирмуҳсиннинг «Уста Ғиёс» ва «Яшил қишлоқ», М. Бобоевнинг «Боғбон», Шукруллонинг «Чоллар» поэмалари каби ўша йиллардаги поэзиямизда катта воқеа бўлди.

Урушдан кейинги йилларда Асқад Мухтор проза соҳасида ҳам кучни синаб кўра бошлади. У аввал бир

қанча ҳикоялар ёзди. Улар «Ҳаётга чақиріқ» номи билан босилиб чиқди. Кейинроқ эса Бекобод металлургия комбинатининг ҳаёти мисолида ақлий меҳнат билан жисмоний меҳнат ўртасидаги тафовутнинг йўқола бораётганини тасвирловчи «Дарёлар туташган жойда» қиссасини ёзди.

Прозанинг кичик жанрларида тўпланган тажриба Асқад Мухторни йирик эпик формаларга мурожаат қилишга ундади. Бунинг оқибатида 50-йилларнинг бошида «Опа-сингиллар» романи вужудга келди. Роман қисқа муддат ичида кенг китобхонлар оммасининг диққатини жалб қилди. У рус тилига, қардош халқлар тилларига, бир қанча ажнабий тилларга таржима қилинди. 1959 йилда Москвада ўзбек адабиёти декадаси кунларида М. Аvezов, Г. Севунц каби атоқли ёзувчилар «Опа-сингиллар»ни социалистик реализм адабиётини бойитувчи асар сифатида юқори баҳолашди.

Эллигинчи йилларнинг ўртасида Асқад Мухтор ижодида янги кўтарилиш даври бошланди. Бу, умуман, ўша йилларда кўп миллатли совет адабиётида бошланган янги парвознинг бир лавҳаси эди. Адабиётнинг парвози эса партиямизнинг XX съезидан кейин мамлакатимиз ҳаётида юз берган муҳим ижтимоий-тарихий ўзгаришларнинг самараси бўлган эди. Адабиёт ривожининг янги босқичида халқ ҳаёти билан адабиёт ўртасидаги алоқа мустаҳкамлана бошлади, ҳаққонийлик чуқурлашди, оддий одамга, унинг тақдирига, маънавий дунёсига қизиқиш кучайди, ғоявийлик ва бадийлик узвий бирика бошлади. Бу хислатлар Асқад Мухтор ижодида ҳам яққол кўзга ташланади. Унинг «99 миниатюра» (1962), «Шеърлар» (1966) ва «Қуёш беланчаги» (1970) каби китобларига кирган поэтик асарларида ҳаёт ҳақида, инсон тўғрисида, унинг турмуши, меҳнати, кураши, бугуни ва келажаги ҳақида чуқур ҳаяжон ва эҳтирос билан ифодаланган салмоқли ўйлар бор. Улардаги фикрий теранлик, самимийлик, инсон қалбининг энг нозик тебранишларини ҳам илғаб олишга интилиш, психологизмнинг чуқурлиги ва ниҳоят, шеърларда намоён бўладиган поэтик оламнинг бойлиги бу китобларни ҳозирги ўзбек поэзиясида катта воқеа деб баҳолашга асос беради.

Асқад Мухтор ижодидаги кўтарилиш унинг прозасида янада аниқроқ кўринади. Адиб қисқа муддат ичида «Қорақалпоқ қиссаси» (1958), «Туғилиш» (1961), «Давр

менинг тақдиримда» (1964) ва «Чинор» (1969) каби асарларини яратди. Буларнинг ҳаммаси ҳам ўзбек адабиётида реалистик методни бойитишда муҳим роль ўйнади ва минглаб китобхонларнинг қалбидан мустаҳкам ўрин олди. Шунинг учун ҳам 1973 йилда «Чинор» романига Ҳамза номидаги Ўзбекистон ССР Давлат мукофотининг берилишини жамоатчилик мамнуният билан кутиб олди.

Кўриниб туриптики, Асқад Мухтор адабиётимиз хазинасини бойитган анчагина асар яратган етук санъаткордир. Бироқ юқорида айтилганлар билан чеклансак, унинг ижодий қиёфаси ҳақидаги, адабиётимизга қўшган ҳиссаси тўғрисидаги тасаввуримиз тўла бўлмас эди. Асқад Мухтор шоир ва романнавигина эмас, драматург ҳамдир. «Самандар» пьесаси унинг драма жанрида ҳам иқтидори ўткирлигини кўрсатди. «Мардлик чўққиси» пьесаси, «Чин юракдан» шеърлар китоби, «Дунё болалари» туркумидаги ҳикоялари эса, ўзбек совет болалар адабиётига салмоқли ҳисса бўлиб қўшилди. «Литературная газета»да, «Дружба народов», «Вопросы литературы» журналларида тез-тез босилиб турадиган мақолалари, «Ёш дўстларимга» китобидаги айрим асарлари Асқад Мухторни адабиётимизнинг бугунги аҳволи ва истиқболли ҳақида чуқур ўйлайдиган, ўткир хулосалар чиқарадиган бақувват танқидчи дейишга ҳам имкон беради. Ниҳоят, рус ва қардош халқлар адабиётларининг дурдона асарларини бадний таржима орқали ўзбек китобхонига етказишда ҳам Асқад Мухторнинг хизматлари катта.

Биз адибнинг ижтимоий биографиясини ташкил қилувчи фактларни санабгина чиқдик. Адиб кўп йиллик изланиш ва меҳнат билан муҳташам бир бино яратди. Бу фактлар шу бинонинг ташқи кўриниши ҳақидагина умумий тасаввур беради. Бу иморатнинг ичи қанақа? Унда кимлар истиқомат қилади? Бошқача айтганда, Асқад Мухтор санъаткор сифатида қай жиҳатлари билан диққатга сазовор? У қайси фазилатлари билан китобхонни ром қилди? Унинг асарлари бизнинг маънавий бойлигимизга нима қўшди, бизга қандай руҳий озуқа берди? Бу саволларга жавоб топиш учун Асқад Мухтор ижодининг баъзи қирралари билан яқинроқдан танишиш керак.

Ижод қилмоқ — китобхоннинг адолат ва ҳақиқат ҳақидаги тушунчаларини бойитмоқ, унинг қалбидаги эзгулик ва яхшилик туйғуларини парваришлаб улғайтмоқ демакдир. Бадий асар китобхон қалбидаги олижаноб туйғуларга таъсир қилиб, фикрни уйғотиб, уни ҳаётни яхшилаш учун, бахтни мукаммаллаштириш учун, тўғрилик, виждонийлик ва гўзалликнинг барқарорлиги учун актив ҳаракатга ундаши лозим. Бу жиҳатдан, умуман, бадий асарларни икки тонфага ажратиш мумкин: бир тонфа асарларда ҳаёт анча батафсил, турфа хил ранглар орқали, эсда қоладиган жонли манзаралар орқали тасвирланади-ю, лекин ёзувчи китобхоннинг кўзида ўзини панага тортиб тургандай бўлади. Бундай ҳолларда ёзувчи гўё «менинг асарим бир кўзгу, холос. Уни ҳаётга тутдим. Ҳаётда нима бўлса, ҳаммаси кўзгуда шундайлигича акс этган. Улардан қандай хулоса чиқарсанг, чиқаравер — бу сенинг ишинг!» — деяётгандай бўлади. Бу тонфа асарларда ҳаёт тавсиф қилинади. Улардан биз муайян ҳодисалар ҳақида информация оламиз, холос. Бошқа тонфа асарларда ўзгача аҳволни кўрамиз. Уларда ҳаёт тавсиф қилинмайди, балки тадқиқ қилинади. Ёзувчи кўп кузатишлар ва изланишлар орқасида муайян воқеа ва ҳодисалар тўғрисида ўз хулосаларини чиқаради ҳамда бадий сўз ёрдами билан бу хулосаларни китобхонга юктиришга, унинг фикрини муайян нуқтага йўналтиришга ҳаракат қилади. Бундай асарларда анализ руҳи устун туради. Биз улардан эстетик завқ олиш билан чекланмай, тафаккуримиз учун ҳам бой озуқа оламиз.

Асқад Мухторнинг асарлари ана шу иккинчи тонфа асарлар жумласидандир. Шуниси эътиборга сазоворки, унинг биронта йирик асари китобхонлар ўртасида жиддий тортишувларга, мунозараларга сабаб бўлмай қолмади. Китобхонларгина эмас, кўпгина танқидчилар ҳам унинг асарлари ҳақида, уларда ёзувчи диққатни жалб қилмоқчи бўлган ҳаётини муаммолар ҳақида анча мунозара қилишган. Бадий асарки китобхонни лоқайд қолдирмадими, уни мунозарага жалб қилдими, ҳаёт ҳақида, унинг мураккабликлари, хурсандчилиги ва ташвишлари тўғрисида ўйлашга ундадими, демак, бундай асарда бир маъно бор — демак, ёзувчи унда китобхон қалбида тўпланиб ётган гапларни топиб айтган, унинг ҳаётига, кура-

шига ёрдам берадиган муаммоларни кўтарган. Демак, бу асар — бугун учун зарур асар, замонавий асар. Ҳа, Асқад Мухтор ижодининг энг муҳим белгиси ҳақида гап кетадиган бўлса, уни «замонавийлик» деган ибора билан ифодалаш керак. Асқад Мухтор ҳамма асарларида — шеърлари ва поэмаларида ҳам, ҳикоя ва очеркларида ҳам, қисса ва романларида ҳам том маънодаги замонавий ёзувчи сифатида қалам тебратади. У ҳар бир асарида даврнинг муҳим гапларини айтишга интилади.

Асқад Мухтор ижодида замонавийлик қандай намоён бўлишини текширишдан аввал, «замонавийликнинг ўзинима, уни қандай тушуниш керак?» деган масалани кўриб чиқайлик. Бу масалани қўйишга сабаб шундаки, баъзан айрим ёзувчилар ёхуд танқидчилар замонавийликни хронологик категория даражасига тушириб қўядилар. Бундай талқинга кўра, асарнинг замонавийлиги унда тасвирланган воқеаларнинг қачон содир бўлгани билан белгиланади. Шунингдек, теманинг актуаллиги ҳам замонавийликнинг биринчи шарти деб қаралади. Замонавийликни бундай бир томонлама, тор тушунишга қўшилиб бўлмайди. Шундай бўлса, замонавийлик адабиётнинг либосига, ташқи безагига айланиб қоларди. Ҳолбуки, замонавийлик — адабиётнинг асосий яшаш формасидир. Замонавийлик — бадий асарни китобхон қалбига етказадиган қанот, уни кураш қуролига айлантирадиган асосий омил. Ёзувчи ўз даврининг фарзанди, кўзи, қулоғи, виждони. Бинобарин, у ҳаётни тасвирлаганда ўз даври даражасида бўлиши, унинг эҳтиёжларидан келиб чиқиши зарур. Замонавийлик — ҳаётнинг ички қатламларини чуқур тушунишни, уни ҳаракатга келтирувчи омилларни аниқ тасаввур этишни, ривожланиш қонуниятларини бадий тадқиқ қилганда истиқболни назардан қочирмасликни тақозо қилади. Хуллас, замонавийлик ёзувчидан образли фикрлашдан ташқари ўз даври даражасида аналитик фикрлашни ҳам талаб қилади. Бу тўғрида Асқад Мухторнинг ўзи бундай ёзган эди: «Ёзувчи, аввало шахс сифатида ўзи замонавий бўлиши керак. Бунинг бир томони шуки, адабиёт яратиш учун ўқиш-ёзишнинг ўзингина кифоя қилмайди. Ёзувчи давр ҳақида, жамият ва одамлар ҳақида, гражданлик ва масъулият, кураш ва тенденциялар ҳақида, шахс мавқеи, тақдири ва бахти ҳақида ўйлай билиши, мулоҳаза ва баҳс қила билиши, қисқаси, мутафаккир бўлиши талаб қилинади». Менинг назарим-

да, Асқад Мухтор, биринчи навбатда ўз ижодий тажрибасини умумлаштириш натижасида ана шу муҳим хулосага келган. Дарҳақиқат, унинг бутун ижоди, юқорида қайд қилганимиздек, Асқад Мухторни ҳаёт олдинга сурадиган муаммолар ҳақида чуқур фикр юритадиган, фикр юритганда ҳам бугунги тараққиёт тенденцияларининг моҳиятини чуқур тушуниб туриб фикрлайдиган мутафаккир деб аташга етарли имкон беради. Асқад Мухтор санъаткор сифатида, биринчи навбатда, муҳим ҳаётий проблемаларни, ҳар қанча мураккаб бўлмасин, чўчимай қаламга олиши, улар ҳақида чуқур ва оригинал фикр юритиши, шу билан китобхон тафаккурига ҳам бой озуқа бериши билан диққатга сазовордир. Шу йўл билан унинг асарларида давримизнинг энг муҳим томонлари очилади, унинг инсоний ва ҳаётбахш принциплари тасдиқланади. Мисолларга мурожаат қилайлик:

Асқад Мухторнинг дастлабки поэмаларидан бири бўлмиш «Катта йўлда» поэмаси қишлоқ ёшларининг ҳаётига бағишланган. Урушдан кейинги йилларда республикамизда бўз ва қўриқ ерларни ўзлаштириш учун умумхалқ ҳаракати бошланди. Минглаб деҳқонлар, айниқса, ёшлар иссиқ жойларини ташлаб, Марказий Фарғонада, Мирзачўлда янги ерлар очишга, унда мўл пахта ҳосили етиштиришга, чўлни бўстон қилишга отландилар. Табиийки, чўлни ўзлаштириш осонликча бўлмайди — бу катта фидокорликни, сабот-матонатни талаб қиладиган иш. Ҳар қандай қийинчиликларга қарамай, одамлар табиат устидан ғалаба қилишди — ўнлаб яшил қишлоқлар, обод жойлар шу ғалабага қўйилган мангу ҳайкалдай ҳозир гуркираб яшнаб ётипти. Албатта, ёзувчилар республика ҳаётидаги ана шундай катта воқеадан четда қололмас эдилар. Ўша йилларда бўз ва қўриқ ерларни ўзлаштираётган азаматлар ҳақида «Чўлга баҳор келди», «Ғолиблар», «Шоҳи сўзана», «Яшил қишлоқ» каби асарлар майдонга келди. «Катта йўлда» поэмаси ҳам ана шу асарлар қатори туғилган эди.

Поэманинг қаҳрамонлари Арслон ва Салим деган колхозчи йигитлар. Уларнинг иккови ҳам ёш. Иккови ҳам ўрта мактабни битириб, мустақил ҳаёт сари энди қадам қўяпти. Иккови ҳам меҳнаткаш — чўлга бориш ҳақида гап чиққанда иккови ҳам биринчи бўлиб ариза беришади. Хуллас, автор танлаб олган вазият ҳаётий ва табиий.

Айтгандай, ўша йилларда шундай воқеани ҳикоя қилувчи поэмалар анчагина пайдо бўлган эди. Бироқ уларнинг кўпи унутилиб кетди-ю, «Қатта йўлда» ҳамон яшаб келмоқда. Бунинг асосий сабаби шундаки, айрим поэмаларда авторлар ҳаётий фактга маҳлиё бўлиб, унинг ўзини тасвирлаш билан чекланган эдилар. Бундай поэмаларда фактлар замиридаги катта ҳақиқат, ҳаётнинг улкан муаммолари очилмай қолиб кетаверган эди. Асқад Мухтор фактга асир бўлиб қолмади, ҳаётдаги қаҳрамонларни қуруқ мадҳ этиш йўлидан бормади, балки ҳаётдаги реал тўқнашувларни, муҳим бир конфликтни поэманинг марказига қўйди. Натижада ўқувчини жалб қилиш учун сюжетни олди-қочди воқеалар билан тўлдиришга, қаҳрамонлар йўлида сунъий ғовлар тўқиб чиқаришга, ҳаётни олачалпоқ рангларга бўяшга зарурат қолмади. Салим билан Арслон бир қишлоқда бирга ўсишган. Улар дўст. Лекин оғир синовларга дуч келганда уларнинг фарқи очилади — улар бир-бири билан тўқнашади. Тўқнашув меҳнатга ҳар хил муносабат орқали туғилади. Арслон чўлга отланар экан, бу ишини фавқулодда фидокорлик деб эмас, балки Ватан ва халқ фаровонлигини ошириш йўлидаги бурч деб билади. Салим эса чўлни ўзлаштириб, донг чиқариш, шуҳрат қозониш пайида. Шу тариқа икки хил психология, икки хил ҳаётий принциплар тўқнашади. Буларнинг бири коллективчилик психологияси, иккинчиси эса, худбинлик психологиясидир.

Асқад Мухтор бу тўқнашувнинг ривожини, кескин нуқталарини кўрсатишдан чўчимайди, лекин уни ҳал қилишда маълум даражада ўша йиллардаги конфликтсизлик «назарияси» таъсирига ҳам берилган. Бироқ биз бу ўринда муҳим деб таъкидлаётган фазилат шундаки, Асқад Мухтор дастлабки йирик асарларидаёқ ҳаётимиздаги муҳим проблемаларни кўтариб чиқишга интилди, китобхонни улар ҳақида ўйлашга ундади. Бу фазилат унинг кейинги ижодида анча камол топди. Буни «Опа-сингиллар» мисолида ҳам яққол кўриш мумкин.

«Опа-сингиллар» романи ўзбек аёлининг тарихий тақдири ҳақидаги романдир. Адабиётимиз тарихига назар ташласак, ўзбек аёлининг тарихий тақдири масаласи ҳамниша унинг марказий темаларидан бири бўлиб келганини кўрамиз. Бу ҳақда юзлаб ҳикоя ва дostonлар, ўнлаб драмалар, қиссалар ва романлар яратилган. Бу — тасодифий эмас, албатта. Ўзбек аёли ҳам Шарқнинг

бошқа аёллари каби минг йиллар давомида одам қаторида саналмай, хўрлик ва зўрлик исканжасида, зулмат қўйнида ҳаёт кечириб келган. Улуғ Октябрь бутун меҳнаткашлар қатори аёлларга ҳам чинакам озодлик келтирди. Бугун уддабуронлик билан давлатни бошқараётган, хўжаликка раҳбарлик қилаётган, мураккаб станокларни, замонавий машиналарни юргизаётган, юз минглаб ёшларга таълим-тарбия бераётган, шеър ёзиб, қўшиқ айтиб, рақс тушиб, жаҳонни қойил қолдираётган ўзбек аёлини ўйлаганда қалбимиз қонуний ифтихор туйғуларига тўлади. Бироқ кечагина «заифа» саналган, кечагина «сочи узун, ақли қисқа» бўлган, кечагина жонивор қатори кўрилган аёл қандай қилиб, қай мўъжизанинг кучи билан бугунги даражага етишди? Унинг босиб ўтган йўли қанақа? Аёлнинг бугунги эрки ва бахти нималар эвазига қўлга киритилди?

Асқад Мухтор «Опа-сингиллар» романида ана шу саволларга бадиий жавоб беради ва бунинг учун 20-йиллар ҳаётига — ўзбек аёли «ичкари»нинг асирлигидан қутулиб, эркинлик салтанатига биринчи қадамларни қўяётган кунларга мурожаат қилади. Ёзувчи аёллар озодлигининг моҳиятини яхши тушунади — бу масалада у Лениннинг аёлларни ижтимоий фойдали меҳнатга жалб қилмай туриб, чинакам озод қилиш мумкин эмас, деган фикрига таянади. Шунинг учун ҳам романинг марказий воқеаси сифатида Найманчада тўқимачилик комбинатининг қурилиши тасвирланган. Шу қурилиш процессида Онахон ва унинг дугоналари секин-аста эски психологиянинг чангалидан, эскича урф-одатлар кишанидан қутула борадилар. Улар янгича ҳузурли меҳнатнинг шодлигини ҳис қиладилар, ўзларининг ҳаёт учун, жамият учун зарур одамлар эканини тушунадилар. Бу эса уларда ўзининг инсоний қадр-қимматини чуқур сезишга йўл очади. Шу тариқа аёлларни бўғиб ётган ташқи муҳит кишанларидангина эмас, ички кишанлардан ҳам холи бўладилар. Ёзувчи романда, айниқса, Онахон образида янги аёлнинг қайта туғилиш процессини психологик жиҳатдан ишонарли очган. Бироқ аёлнинг озодликка чиқиши, янгича характер, янги психология эгаси сифатида қайта туғилиши осонликча содир бўлгани йўқ. Бу процесс кескин синфий кураш вазиятида кечди. Аёлнинг озодлик сари йўлини империалистик кучлар ҳам, маҳаллий непманлар ҳам, буржуа миллатчилари ҳам, дин арбоблари

ҳам, ниҳоят, аёлнинг қадр-қиммати деган нарсани сариқ чақага олмасликка кўникиб қолган эр ҳам тўсди. Улар дўқ ва пўписалар қилдилар, ҳийла ва найранглар ишлатдилар, булар иш бермаганда эса актив аёлларни қатл этиш йўлига тушдилар.

Романда онахонлар бу ғовларнинг ҳаммасини мардона енгиб ўтишади. Асқад Мухтор шу тенгсиз курашда аёлга қувват берган манбаларни ҳам романда мукамал тасвирлаган. Бу манбалар Октябрь туфайли туғилган янги тузум, коммунистик партиянинг сиёсати, доҳий Лениннинг ғамхўрлигидир. Буни ёзувчи, айниқса, Жўраҳон ая образи орқали ёрқин ифодалаган. Ниҳоят онахонларни енгилмас қилган манбаларнинг энг муҳими ўзбек ва рус халқи ўртасидаги қардошлик, курашлар ўтида тобланган бузилмас дўстликдир. Ефим Данилович, Софья Борисовна, Доброхотов билан Онахон, Жўраҳон ая, Ризвон хола, Эргашлар ўртасидаги самимий муносабатларни кўрсатиш орқали Асқад Мухтор қардош халқлар дўстлигини улуғлайди. Кўрнидики, «Опа-сингиллар» романи 20-йиллар ҳаётига бағишланган бўлса-да, бугун руҳи, ғоявий йўналиши билан бугунги кунимизга боғланади. Роман қаҳрамонона ўтмишимизнинг кам ёритилган саҳифаларидан бирини гавдалантирибгина қўя қолмайди, балки бугунги авлодга, бугунги аёлларга мурожаат қилиб, «бугунги эркингиз, бугунги бахтингиз кескин курашларда катта қурбонлар эвазига келган. Буни унутманг. Уни қадрланг ва кўз қорачиғидай асранг», деяётгандай бўлади.

Шу тариқа воқеалар моҳиятига чуқур кириб бориш натижасида ёзувчи тараққиётимизнинг муҳим томонларини, ҳаракатлантирувчи кучларини жонли образларда кўрсатиб бера олди. Шунинг учун ҳам «Опа-сингиллар» бизни эркни, озодликни, бахтни қадрлашга ўргатувчи, маънавий дунёimizi бойитувчи асар сифатида китобхонга манзур бўлди.

Асқад Мухтор ижодининг етакчи белгиси бўлмиш замонавийлик унинг «Туғилиш» романида янада чуқурлашади. Ёзувчи бу асарида бугунги кун воқеаларига мурожаат қилади. Унда Ўзбекистондаги қурилишлардан бирининг туғилиши ҳикоя қилинади. Бироқ роман қурилиш ҳақида эмас — қурилиш манзараси ёзувчи учун ёрдамчи восита, холос. Ёзувчининг асл мақсади эса қурилиш процессида янги авлоднинг туғилишини бадиий

тасвирлашдир. Қурилиш шундай бир улкан ҳаётий қозонки, унда ҳар хил характердаги, ҳар хил психологиядаги одамлар обдан пишиб, янгилашиб чиқади. Роман қаҳрамонлари Луқмонча, Жуман, Сангин, Самадий, Садбар, Адолат, Холдор, Қимсан, Бек, Поччаев каби ёшлар, Раҳмонқулов, Элчибек Бўриев, Ульяна каби қурилиш раҳбарларидир. Қурилишга келган ёшлар ҳар хил: улар орасида ўз ҳаётининг маъносини халққа бирон фойда келтириш деб биладиган, бу йўлда жонини қурбон қилишга ҳам тайёр турган Луқмонча, Жуман, Сангин кабилар ҳам, ҳар бир ишдан бебилиска пул чиқариш йўлини ўйлайдиган Холдор каби юлғичлар ҳам, ёшлигига қарамай, «доҳийлик» касалига дучор бўлган, «раҳбарлик»дан бошқа касбни билмайдиган, шу туфайли ўзи ўзини қанчадан-қанча ёшлик нашидасидан маҳрум қилган Поччаев кабилар ҳам, оғир шароит таъсирида йўлини йўқотган Беклар ҳам бор. Қурилиш ана шу ҳар хил тоифадаги, ҳар хил мақсаддаги ёшларни бир оилага, бир коллективга бирлаштиради. Аммо туғилиш тўлғоқсиз бўлмаганидек, коллективнинг туғилиши ҳам жиддий кураш тўлғоқлари ичида содир бўлади. Шу курашни тасвирлаш орқали ёзувчи давримизнинг энг муҳим проблемаларидан бирини ўртага ташлайди. Романда бу кураш коллектив билан раҳбар ўртасидаги мураккаб алоқалар, тўқнашувлар орқали ифодаланган. Қурилиш раҳбари Раҳмонқулов, биринчи қарашда, ёмон таассурот қолдирмайди: у ишнинг кўзини билади, майда гаплар билан иши йўқ, сафсата сотишни ёқтирмайди. Унинг учун энг муҳим нарса давлат томонидан берилган топшириқни вақтида бажариш. Лекин бора-бора маълум бўладики, Раҳмонқуловнинг план учун куйиб-пишиши, ҳамма нарсадан ишни юқори қўйишининг тагида бошқа гап бор — у планни ўйлайди-ю, шу планни рўёбга чиқараётган одамларни ўйламайди. У план одам учун, қурилиш инсон учун эканини унутиб қўяди. У планни одамга қарама-қарши қўяди. Раҳмонқул келажакни кўра олмайди, унга назар ташлашни хоҳламайди ҳам. Меҳнат қилаётган, шаҳар қураётган, комбинатни бунёдга келтираётган одамлар Раҳмонқулов учун ижрочи, холос. Улар улкан қурилиш машинасининг винтчалари ва парракчалари, холос. Модомки, шундоқ экан, уларнинг тақдири, эртаси, хурсандчилиги, ташвиши ҳақида ўйлаб ўтирмоқнинг ҳожати йўқ.

Шу тарзда Асқад Мухтор Раҳмонқулов образида эски типдаги раҳбарнинг характерли хусусиятларини умумлаштиради. Романда Раҳмонқуловга Элчибек Бўриев қарама-қарши қўйилган. У одам. Одам сифатида муайян камчиликларга эга. Лекин бош масалада — меҳнаткаш инсонга муносабат масаласида у тўғри йўлдан — партия йўлидан боради. Унинг учун қурилишни барпо этаётган йигит-қизлар қўғирчоққа ўхшаш ҳаммаси бир қиёфага эга бўлган мавҳум одамлар эмас, балки ҳар бири ўз орзу-умидига, ўз фазилат ва нуқсонларига, ўз хушнудлиги ва ташвишига эга бўлган жонли инсон. Бўриев ҳар қандай қурилишнинг муваффақиятини таъминловчи бош оми, биринчи навбатда, одамларнинг қалбига йўл топа олиш деб билади. Яратувчи ижодкор инсоннинг қадр-қиммати юқори қўйилса, унга ғамхўрлик қилинса, ҳал қилинмайдиган мушкулот қолмайди. Бўриев ана шу қарашларининг тантанаси учун Раҳмонқуловга қарши курашади ва коллектив ёрдами билан ғалаба қозонади.

Шундай қилиб, «Туғилиш» романида партиямиз XX съездида олға сурилган ленинча ғояларнинг руҳи мавжуд эканини кўрамиз. Ёзувчи конкрет ҳаётий воқеа мисолида социалистик гуманизмнинг моҳиятини очади. Романнинг ҳар бир саҳифаси меҳнаткаш инсонга самимий ҳурмат ва чуқур муҳаббат билан суғорилганки, бу китобхонга ҳам юқмай иложи йўқ.

Асқад Мухтор ижодида замонавийликнинг чуқурлашиши жиҳатидан «Давр менинг тақдиримда» романи янги босқич бўлди. Ҳар бир ёзувчи бирор йирик асарга қўл урганда бу асар зиммасига юкланадиган юкнинг вазнини ўзи белгилайди. Асқад ҳаминша асар зиммасига имкони борича вазмин юк ташлайдиган ёзувчилардан Бугина эмас, унинг асарларига эътибор берсак, ҳар бир янги асарнинг юки аввалгисиникидан вазминроқ, салмоқлироқ бўла борганини кўрамиз. «Давр менинг тақдиримда» романида ҳам шундай. Бу роман бутун бир авлоднинг — ёзувчига тенгқур авлоднинг тақдири ҳақидаги романдир. Бу авлод йигирманчи йилларда туғилган, ўттинчи йилларда улғайиб вояга етган, урушнинг ҳамма мушкулотларини зиммасида кўтарган, ҳозир енг шимариб меҳнат қилаётган авлоддир. Романдаги воқеалар шу авлод вакили Аҳмаджон орқали ҳикоя қилинади. Қолаверса, бу роман ўзига тенгқур авлод номидан босиб ўтилган йўл учун давр олдида берган ҳисоби. Романнинг

бош масаласи инсон ва давр, инсон ҳаётининг маъно ва мақсади, инсон бахти масаласидир. Аҳмаджоннинг ҳаёт йўли билан танишар эканмиз, унинг зиммасига тушган синовларни кўрар эканмиз, Аҳмаджон енгил, қувноқ, хушбахт ҳаёт кечирган, деб айта олмаймиз. Аксинча, у эсини танир-танимас, ҳаёт унинг қаршисига бир-биридан чигал муаммоларни кўндаланг қилади. Буларни четлаб ўтиб кетиб бўлмайди, улардан ўзингни панага ололмайсан. Уларни ҳал қилиш керак. Ҳал қилиш учун эса курашмоқ зарур. Аҳмаджон 45 га кирган бўлса, шундан камида 25 йилини оғир синовларда, тинимсиз курашда ўтказди. Шунга қарамай, у ўз ҳаётидан мамнун, ўзини бахтиёр деб билади. Бахт, инсон ҳаёти, унинг маъноси ва мақсади! Бу масалалар минг йиллардан бери не-не доноларнинг миясини банд қилиб келмаган. Бу масалалар неча ўнлаб асарларда тилга олинган. Лекин ҳар қайси давр бу масалани янгилайди. Аниқроғи, давргина эмас, ҳар бир фикрли одам ҳаётнинг маълум босқичида шу масалага дуч келади. Бахт нима? Ҳаётнинг маъноси нима? Бу саволлар ҳар бир одамдан ҳалол ва батафсил жавобни талаб қилади. «Бахт» жуда мураккаб тушунча. Унга ҳамма давр, ҳамма шароитлар, ҳамма одамлар учун ярайдиган битта яхлит жавобни топиб бериш қийин. Авжи баҳор фаслида ям-яшил кўкатлар устига ястаниб ётиб, дожувард осмондаги паға-паға булутлар ўйинини томоша қилиш ҳам бахт. Ҳамиша покиза виждон билан одамларнинг бетига қарай олиш ҳам бахт. Ҳасад ва иғволардан холи, хотиржам, севган ишинг билан шуғулланиб ҳаёт кечириш ҳам бахт. Лекин булардан бошқа яна бир улкан бахт бор — у ҳаётингнинг бутун мазмуни билан белгиланади. Агар бутун умринг давомида соф виждон билан яшаган бўлсанг, агар қўлингдан келган қадар яхшилик ва олижаноблик уруғларини сепган бўлсанг, агар меҳнатинг билан одамларга имкони борича катта фойда келтирган бўлсанг ва булар оқибатида одамлар сенга муҳтож бўлиб қолган бўлса, ўзингнинг кераклигингни, бу дунёга шунчаки қумурсқадай келиб, беному нишон кетмаслигингни ҳис қилсанг, энг улғу бахт — шу. Бундай бахт эса осонликча қўлга кирмайди. Ҳаёт бахтни мисқоллаб беради. Унинг учун доимо курашиш керак.

«Давр меннинг тақдиримда» романида характерлар тақдирига сингдирилган бахт фалсафаси ана шундай.

Аҳмаджон шунинг учун бахтлики, ўзини даврнинг катга йўлида деб билади. Бу йўл эса кураш йўлидир. Аҳмаджон даврнинг энг марказий конфликтда тарафайдан бири сифатида иштирок этади. Дунё иккига бўлинган— бирида социалистик ҳаёт ривож топяпти. Иккинчисида эса ҳамон одам одамга бўри, ҳамон пул ягона худо. Бу дунё социалистик дунёни кўролмади ва тиш-тирноғи билан унга қарши курашади. Шу кураш, ана шу мураси- сиз синфий зиддият ўз тақдирини давр билан боғлаган, даврнинг катта йўлидан бораётган ҳар бир совет кишисининг ҳаётида чуқур из қолдиради. Аҳмаджон буни яхши тушунади ва шунинг учун ҳам ўз бахти, ўз даври учун душманларига қарши дадил курашади. У бахтини, ҳаётининг маъносини ана шу курашдан топади.

«Давр менинг тақдиримда» романи шу тарзда бугунги ҳаётимиз ҳақида, унда ҳар биримизнинг ўрнимиз ҳақида, ҳар биримизнинг давр олдидаги, инсоният қаршисидаги шахсий масъулиятимиз, бурчимиз ҳақида ўйлашга ўргатади. Қитобхон романи ўқиган сари унинг қаҳрамонлари билан бирга ҳозирги ҳаётнинг ичига тобора чуқурроқ кириб боради, унинг мураккаблигини тўлароқ англаб олади.

Асқад Мухторнинг «Чинор» романи ҳам бошқа асарлари каби том маънодаги замонавий асардир. Унинг замонавийлигини таъминлаган нарса фақат қаҳрамонларнинг замондошларимиз экани, воқеаларнинг хронологик рамкаси эмас. Бу ўринда ҳам, биринчи навбатда, автор тафаккурининг, автор туйғуларининг замонавийлиги ҳақида гапириш керак.

«Чинор»нинг бош ғояси ҳаётнинг боқийлигини, халқнинг мангулигини, унинг асрий тажрибасидан туғилган яхшилик, эзгулик, олижаноблик ҳақидаги тушунчаларнинг абадийлигини тасдиқлашдир. «Чинор» ҳаётга ва биринчи навбатда бизнинг бугунги ҳаётимизга чинакам ошиқ одамнинг қалбидан отилиб чиққан қўшиққа ўхшайди. Ёзувчи эҳтирос билан ҳаёт ва инсоннинг гўзаллигини улуғлайди. Бу ғоялар қиссалар ва ҳикоятларда жонли образлар орқали, уларнинг кураши ва фаолиятини тасвирлаш орқали ифодаланади. Ҳар қайси қисса олдидан берилган ривоятлар эса, худди увертюрада йирик музика асарининг лейтмотиви белгилангандек, қиссаларнинг ғоявий моҳиятини ифодалайди.

Романинг бош қаҳрамони Очил бува. Очил бува —

турли қиссаларни бир-бирига боғловчи композицион элемент сифатида асарга киритилган эмас, балки асарнинг бош ғоясини, асосий юкини ўзида элтувчи қаҳрамондир. Очил бува рамзий образ. Унинг тимсолида ўзбек халқининг умумлашган нуруний сиймосини кўрамиз. У чинордек узоқ йиллар умр кўрган, лекин ҳали бақувват, жисмонан тетик, руҳан бардам. Унинг психологиясидаги энг жозибадор фазилати шундаки, у ўзини бутун кoinотнинг, кoinотдаги жами гўзалликнинг хўжайини деб билади, ҳаётнинг маъносини эса одамларга фойда келтириб, уларга муҳаббат улашиб яшашда кўради. Ана шу хислатлар Очил бувани ўзбек халқини мужассамлантирган романтик образ даражасига кўтарган.

Асқад Мухтор ҳаётнинг моҳияти, инсон ва унинг ҳаётдаги ўрни, ватан ва ватанпарварлик, муҳаббат ва бурч, фидокорлик ва қўрқоқлик, ижодкорлик ва расмиятчилик ҳақидаги ўйлари, қарашлари, мулоҳазаларини ҳар бир қиссада конкрет ифодалайди. Бу қиссаларда бугунги ҳаётимиз олдинга сураётган маънавий-ахлоқий проблемалар ҳар томонлама чуқур таҳлил қилинган ва бу орқали адиб давримизнинг гўзаллигини, ҳаётимизнинг асосини ташкил қилувчи тушунчалар, ақидаларнинг гўзаллигини тасдиқлайди.

Шу тариқа кўрамизки, Асқад Мухтор ижодининг энг муҳим томонларидан бирини замонавийлик ташкил қилади.

Замонавийлик адиб ижодида ҳар хил ҳаётий материал асосида турлича шаклларда намоён бўлади. Бироқ бундан унинг моҳияти ўзгармайди. Давр ва унинг муаммолари ҳақида, инсон ва унинг тақдири тўғрисида асарларда олдинга сурилган чуқур ўйлар, теран фикрлар, салмоқли мулоҳазалар Асқад Мухтор асарларини китобхон учун ардоқли ва азиз қилади.

* * *

Ижод қилмоқ — адабиёт аҳолисини янги қаҳрамонлар ҳисобига бойитмоқдир. Адабиёт — инсоншунослик. Ёзувчи ҳаёт ҳодисалари ҳақидаги ўйларини, кузатишларини, хулосаларини жонли одамлар қиёфасида, уларнинг характерида мужассамлантиради. Ёзувчи яратган қаҳрамонлар қанчалик ўзига хос, такрорланмас, ёрқин бўлса, уларнинг маънавий дунёси қанча бой бўлса, асар китоб-

хон учун шунча азиз ва қадрли бўлади. «Дўстларингни айт, кимлигингни айтиб бераман», дейишади. Буни адабиётга нисбатан қўллаб, «қаҳрамонларингни кўрсат, сенинг қандай ёзувчи эканлигингни айтиб бераман», дейиш мумкин. Ёзувчининг салмоғи, бадиий асарнинг боқийлиги қаҳрамоннинг ҳаётийлиги билан ҳам ўлчанади.

Асқад Мухтор ўттиз беш йиллик ижоди давомида адабиётимиз аҳолисини кўпгина ёрқин, унутилмайдиган қаҳрамонлар ҳисобига бойитди. Унинг қаҳрамонлари аллақачон китоб саҳифаларидан чиқиб, китобхоннинг яқин дўстига, маслаҳатчисига айланиб қолди.

Асқад Мухтор ижодининг асосий белгисини ташкил қилувчи замонавийлик унинг қаҳрамон танлаш принципида, қаҳрамон характерини яратиш принципида ҳам яққол кўриниб туради. Асқад Мухтор асарларининг бош қаҳрамони — замондошимиздир. У лирик асарларида ҳам, қисса ва драмаларида ҳам, романларида ҳам биринчи навбатда, замондошимизнинг ҳаётини ҳикоя қилади, биографиясини тасвирлайди, қилаётган ишларини мадҳ этади, бой маънавий дунёсини, аҳволи руҳиясини тадқиқ қилади. Қаҳрамон танлашда, унинг характерини яратишда Асқад Мухтор истеъдодининг ўзига хос томони намоён бўлади. Бу ўзига хослик нимада? Бу саволга жавоб беришдан аввал бошқа бир масалани — «замондошимиз деганда кимни тушуниш керак?» деган масалани кўриб чиқайлик. «Замондошимиз» деганда биз коммунизм қуриш мақсадида фидокорона меҳнат қилаётган, чўли биёбонларда янги шаҳарлар тиклаётган, янги конлар очаетган, янги мураккаб машиналар яратиб, уларни бошқараётган, пахтадан тоғ-тоғ ҳосил кўтараётган, хуллас, оламни яшартираётган, унинг ҳуснига ҳусн қўшаётган, қўли олтин, қалби олтин ижодкор яратувчи инсонни тушунамиз. Бироқ, айни чоқда, ҳаёт ғоят мураккаб нарса эканини ҳам унутмаслик керак. Замондошларимиз фақат ижодкор, яратувчи одамлардангина иборат эмас, албатта. Агар шундай бўлса, янги инсонни тарбиялаш учун олиб борилаётган курашнинг ҳожати қолмас эди. Афсуски, замондошларимиз орасида худбинлар ва лаганбардорлар, фирибгарлар ва амалпарастлар, порохўрлар ва лўттибозлар, ишёқмаслар ва хасислар ҳам учраб туради. Инсон табиаати ҳамиша мураккаб бўлиб келган ва ҳозир ҳам шу мураккаблигини йўқотган эмас. Шундай одамлар ҳам бўлиши мумкинки, улар ҳар жиҳат-

дан ижобий—ишни ҳам дўндиради, кўнгли ҳам тоза, бировга ёмонлик соғинмайди, лекин руҳан мажруҳ. Хуллас, ҳаётнинг ўзи чексиз ранг-баранг ва мураккаб бўлганидек, одамларнинг характери ва табиати ҳам хилма-хил ва мураккаб. Адабиёт шу хилма-хиллик ва мураккабликни тўла қамраб олиши керак. Бироқ бундан ҳар бир ёзувчи, муқаррар тарзда, инсоний характерларнинг ҳар қандай кўринишини тўла қамраб олсин, деган хулоса чиқариб бўлмайди. Бу вазифа, эҳтимол, бир ёзувчининг қўлидан келмас ҳам. Ёзувчи ўз табиатига, характерига, ҳаётий тажрибасига кўра, истеъдодининг майлига кўра кўнглига яқин қаҳрамонни танлайди. Баъзи ёзувчиларни ҳаётдаги қаҳрамонона характерлар кўпроқ қизиқтириши мумкин. Аксинча, бошқа хил ёзувчилар руҳан мажруҳ одамларнинг ички дунёсини анализ қилишга кўпроқ мойил бўлади. Хуллас, қандай қаҳрамон танлаш ёзувчининг ихтиёридаги иш. Асқад Мухторнинг ўзига хослиги шундаки, у биринчи навбатда, оддий, лекин мустаҳкам иродали, аниқ мақсадга эга ва шу мақсади йўлида қатъий ҳаракат қиладиган, руҳи тетик, виждони пок, маънавий олами бой, фикрловчи, ҳаёт гўзаллигини чуқур ҳис қилувчи одамларни маъқул кўради. Асқад Мухторнинг қаҳрамонлари замон билан бирга қадам ташлайдиган, ўз тақдирини давр тақдири, элу юрт тақдири билан чамбарчас боғлаган одамлар. Уларнинг қиладиган ишлари ҳам, ўйлайдиган фикрлари ҳам, ҳис-туйғулари ҳам, орзу-истаклари ҳам салмоқли. Адиб ўз қаҳрамонларини чин юракдан севади, улардан фахрланади ва бирон асарда бу муҳаббатини китобхондан пинҳон тутмайди. Аксинча, адиб ўз қаҳрамонларини мадҳ этиш учун, уларни ибрат қилиб, китобхонни улар орқасидан эргашишга ундаш учун ҳамма имкониятлардан фойдаланади. Бундай хайрихоҳликни ошкора ифодалаш, кўпинча, асарга қўшимча публицистик руҳ бағишлайди, унинг эмоционал муҳитини бойитади. Асқад Мухторнинг ана шу ўзига хослиги унинг поэтик асарларидаги лирик қаҳрамон характерида ҳам, эпик асарларидаги қаҳрамонлар образини яратганида ҳам яққол кўриниб туради.

Асқад Мухторнинг поэтик асарларидаги лирик қаҳрамон характерини яратиш принциплари муайян эволюцияни бошидан кечирган. Унинг 50-йилларнинг ўрталаригача яратган шеърларида, кўпинча марказий ўринда объектив қаҳрамон туради. Шоир бевосита ҳаётда кўрган-билган

одамларининг фазилатларини, қалб гўзалликларини куйлайди. Уруш йилларида Асқад Мухтор ҳам бошқа кўпгина шоирлар каби жанг оловларида мардона кезган, не-не даҳшатларга юзма-юз боққан, на ёв, на ҳижрон, на қайғу енга олган ватанпарвар жангчи образини яратди. Урушдан кейинги йилларда эса жангчи ўрнини беш йиллик қаҳрамонлари эгаллай бошлайди. Шоир меҳнат кишисининг фидокорлигини, улуғворлигини тўлқинланиб куйлайди. Бу қаҳрамон кечагина фашизм устидан ғалаба қозонган, бугун тинч меҳнати билан янги ҳаётнинг пойдеворига гишт қўяётган, шунинг учун бутун дунёда тинчлик бўлишини истовчи, уруш оловини ёқувчи қора кучлардан нафратланувчи инсон. Шоир унинг туйғулари ва кечинмалари орқали совет кишисининг фазилатларини умумлаштиради. 50-йилларнинг биринчи ярмида яратилган шеърларда яна бир муҳим ҳодисани кўрамиз — энди шоир ўз қаҳрамонларини янада жонли, ҳаётий чиқиши устида кўп изланади. Натижада қаҳрамон характерини чиқишда қувноқ юмрдан, енгил ҳазилдан кенг фойдаланади, уларни мийиғида кулиб туриб, дўстона самимият билан тасвирлайди. Ана шу самимият, дўстона юмор бу қаҳрамонларни китобхон қалбига янада яқинлаштиради. Мен бу ўринда «Чолу кампирлар», «Теримда», «Мис қалпоқли йигит» каби шеърларидаги қаҳрамонларни назарда тутяпман.

Асқад Мухторнинг бу давр шеърларидаги қаҳрамон ҳақида гапирганда, яна бир нарсани алоҳида таъкидлаш керак: шоир лирик шеърларда ишчилар синфининг вакиллари образини яратишга ҳам алоҳида эътибор берди. Бунда у «Бобомнинг бобоси гудок билан турган» деб бошланувчи шеърида умумлашган гудок образи орқали ишчининг ўз касбидан — ўз мавқеидан ғурурини ифодаласа, «Токаръ Аҳмад музокараси», «Кекса мастернинг сўзи», «Шералининг дўсти барҳаёт», «Ҳамқишлоқларим» каби шеърларида бевосита ишчилар образини яратади. Бу асарлар ўзбек поэзиясига «дастгоҳ» вазнини олиб киришда, лирикада қаҳрамонлар галереясини кенгайтиришда муайян роль ўйнади.

50-йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб, Асқад Мухтор шеърларида биринчи ўринга том маънодаги лирик қаҳрамон — шоирнинг «мен»и чиқа бошлайди. Шоир «мен» номидан оламини тадқиқ қилади ва олам ҳақидаги ўйларини, ҳис-туйғуларини ифодалайди.

Бу лирик қаҳрамон, авваламбор, ҳаётга актив муносабати билан китобхонни ўзига жалб қилади. У мутафаккир ва мутафаккир сифатида ҳаёт ва унинг зиддиятлари ҳақида чуқур мулоҳаза юритади. Лирик қаҳрамон инсонликнинг маъносини чуқур тушунади.

Унингча, инсон тўрт томони сув билан ўралган оролдай якка-ёлғиз яшамайди, яшаёлмайди. Ҳар бир инсон минглаб воситалар орқали бошқа одамлар билан боғланган. Бизнинг асримиз инсонликнинг маъносини кенгайтиради. Шунинг учун қардошликни, биродарликни қадрлаб, авайлаб, бир-бирига кўмак бериб, бир-бирига елкасини тутиб яшаши керак. («Инсонийликнинг маъноси ўзгарди...») Лирик қаҳрамон вақт ва инсон ҳақида фикр юритади. Унинг назарида «Вақт» тушунчаси ўз-ўзича ҳеч нарса эмас, унинг реал мазмуни, салмоқли қиммати йўқ. Вақт чангдек учиб номсиз ўтиб кетадиган нарса. Унга мазмун берадиган бирдан-бир нарса инсон ва унинг ишлари. Лирик қаҳрамон шу нуқтаи назардан вақтни фалсафий идрок этишга интилади ва ўзининг ишлари, фаолияти билан бугун келажакни яратаётганидан фахрланади. Умуман, шоирнинг лирик шеърларида вақтнинг яхлитлиги — ўтмиш, бугун ва келажакнинг алоқадорлиги инсон ҳаётининг яхлитлигининг ифодаси сифатида талқин қилинади. Лирик қаҳрамон қонида аждодларнинг овози бор — бугун у оталар тайёрлаб кетган ҳаётнинг вориси. Ўз навбатида у келажак авлодга ҳам алоқадор: келажакда ҳақиқатга ташналар борми? Одам юлдузини кўкдан уздими? Боғлар кўкми? Чашмалар тиниқми? Қизлар ибоси эзгуми? Бу саволларга ижобий жавоб олиш учун қаҳрамон бугунги ишлари билан замин яратиши керак.

Лирик қаҳрамон инсон шаънига доғ бўлиб тушадиган нарсаларни: қўрқоқлик ва ҳиссизликни, лоқайдлик ва худбинликни қоралайди. У умрини беҳуда нарсаларга бой берган, пул деб, бойлик деб ёшлигини, ҳаётини йўқотган одамлар ҳақида аянч ва надомат билан гапиради. У ишқ ҳақида совуқ юрак билан шивирлашни, муҳаббатсиз ўпич ўғирлашни, принципсизлик ва қўрқоқликни, виждонсизлик ва хиёнатни инкор қилади, чунки буларнинг барчаси инсоннинг нурли юзига хунук ажин бўлиб тушади. Шоир лирик қаҳрамони орқали ҳар бир китобхонда ўз ҳаёти, ўз қилмишлари учун чуқур масъулият туйғусини уйғотишга интилади — ҳар бир одам ҳаётнинг салмоғи ва мазмундорлиги учун келажак олдида жавобгардир.

Асқад Мухтор шеърларидаги лирик қаҳрамон чуқур инсоний туйгуларга эга бўлган, маънавий дунёси пок ва бой шахсдир. У ҳаётни севади ва шу севгиси туфайли ҳаёт гўзаллигини жуда нозик ҳис қилади. Бу гўзаллик унингча мавҳум эмас, балки минглаб шаклларда намоён бўлади. Мана бир манзара: тонг отмоқда. Ҳали кун туғилмаган. Ҳали олам шаклсиз. Олам тушини қушчанинг заиф чирқиллаши ҳуркитади. Буни лирик қаҳрамон бир томчи куйнинг уйғониши деб қабул қилади — шу зарра олмос оламнинг шакллана бошлаганидан дарак беради:

Туман ҳиди анқиди,
Шитирлади япроқлар,
Қулоч ёйди атрофлар,
Уфқ балқиди.
Қушча сир келтирганди
Қуёшнинг илк нуридан,
Шу товушнинг сеҳридан
Олам шаклланди!
Олам шаклланди!

Бутун вужуди билан ҳаётга ошиқ одамгина унинг гўзаллигини мана шундай нозик ҳис қила олади. Хуллас, Асқад шеърларидаги лирик қаҳрамон қиёфасида биз замондошимизнинг бой ички дунёси ифодаланганини, ёрқин характери очилганини, ташвишли ўйлари, нозик ҳислари, ҳаётга ошиқлиги ва ҳаёт учун ўз масъулиятини чуқур идрок этиши намоён эканини кўрамиз.

Асқад Мухтор эпик асарларида ҳам замондошларимиз қиёфасини ҳар томонлама очиб берувчи кўпгина ёрқин образлар яратди. Уларда ҳам худди лирикасидаги каби Асқад Мухтор давримизнинг илғор одамларига, ижодкор яратувчи инсонга муҳаббатини барала куйлайди. Бундан, албатта, Асқад Мухтор ижодида салбий қаҳрамонлар кўринмас экан, ёзувчи уларнинг тасвирига етарли эътибор бермас экан-да, деган хулоса келиб чиқмайди. Асқад Мухторнинг ҳамма асарларида ижобий қаҳрамонларнинг характери кескин ҳаётий тўқнашувларда очилади, мураккаб конфликтларда тобланиб, улғаяди. Бу тўқнашувларнинг қарама-қарши қутбида эса ҳаммиша салбий қаҳрамонлар туради. Адиб уларни ҳам маҳорат билан тасвирлайди, ички дунёсини очишга, уларни ҳаракатга келтирувчи яширин механизмларни китобхонга

кўрсатишга алоҳида эътибор беради. Бунинг оқибатида Афғон чойфуруш, Қудратилла Нефмон, Қилтириқ махсум, Наимий, Оллонбий, Раҳмонқулов, Поччаев, капитан Макуэлл, Стенли, Бергер, Акбарали, Саид, Фармонов каби бири биридан фарқ қиладиган, ҳар бири ўз характери, ўз психологиясига, ўз яшаш тарзига ва ҳаётий кредосига эга бўлган салбий типлар галереяси майдонга келган. Буларнинг ҳар бири орқали ёзувчи ҳаётдаги муайян иллатларни, одамлар характеридаги муайян қусурларни қоралайди. Буларнинг характерини яратиш принципларини текшириш анча мароқли. Бироқ бу ўринда биз Асқад Мухтор ижодидаги ижобий қаҳрамонлар характери ҳақида фикр юритишни маъқул кўрдик. Шунда ҳам Асқад яратган образларнинг ҳаммаси эмас, айримлари ҳақида мулоҳаза юритиб, шу орқали адиб маҳоратининг баъзи томонларини таъкидлашни мақсадга мувофиқ деб билдик.

Гапни «Опа-сингиллар» романининг бош қаҳрамони Онахондан бошлайлик. Асқад Мухторнинг ҳамма асарларида ҳам ўзбек аёлларининг тасвирига ўрин берилган. Лекин менинг назаримда улар ичида Онахон ўзининг инсоний жозибадорлиги билан алоҳида ажралиб туради.

Онахон — ўзбек аёлларининг типик вакили. Унинг тақдирида ўзбек аёли ўтган тарихий йўл мужассамлашган. У ўзини 1917 йилда туғилган деб ҳисоблайди, чунки ундан аввалги минг йиллик ҳаёти ҳаёт эмас, азобдан, хўрликдан, тутқунликдан иборат. Онахон ана шу асрий тутқунлик кишанларидан озод бўлишга, эркин ҳаёт кечиришга интилади. Унинг қалбидаги озодлик иштиёқини, ҳуррият алангасини эса Октябрь гуриллатиб алангалантирди, унинг юрагида инсонлик ғурурини уйғотди. Ёзувчи романда биринчи навбатда Онахоннинг ғоявий эволюциясини тасвирлайди, унинг онгидаги ўзгаришларни, ижтимоий-сиёсий воқеаларни тобора чуқурроқ тушуна бориш процессини батафсил очади. Романининг бошида Онахон ҳали оқ-қорани танимайдиган, ҳаётнинг катта оқимидан ташқарида турувчи, лекин вафодор, садоқатли, мунис ва мушфиқ аёл сифатида кўринади. Бироқ кўп ўтмай революцион воқеалар таъсирида, эри мастеровой Собиржон ва унинг дўсти Ефим таъсирида Онахон ҳаётда ҳақиқат ва адолат учун «сўнги улуғ жанг» бошланганидан хабар топа бошлайди. Собиржон революцион курашда қурбон бўлганидан сўнг,

у ўзи ҳам Собиржон хотирасига муносиб бўлишга, болаларини ҳам унга муносиб қилиб тарбиялашга интилади.

Онахон атрофида энди барг ёзиб келаётган янги ҳаёт уни ўз қучоғига тортади—Онахон бошлиқ аёллар Қудратилла хўжанинг устахонасида ишлашар экан, ҳузурли эркин меҳнатни қўмсашади. Бу қўмсаш Жўраҳоннинг таъсирида ҳаракатга ундовчи истакка айланади. Оқибатда Онахон характерида активлик пайдо бўлади. Бироқ эски дунёдан қолган қора кучлар онахонларни осонликча ўз эркига қўйиб қўймас эди. Улар иғво ва тухмат, суиқасд ва найранг йўли билан Онахонни танлаган йўлидан чекинишга мажбур қилмоқчи бўладилар. Бироқ бир марта эрк нашидасини татиб кўрган одам, қалбида инсоний ғурур уйғониб келаётган одам, бу йўлдан чекинмайди. Ёзувчи Онахоннинг иродали курашчига айланиш процессини яхши кўрсатган. Бу процесснинг энг муҳим томонларидан бири шундаки, Онахон фақат аён душманларга қарши курашдагина ғалаба қозонмайди, у ўз-ўзи билан курашда ҳам ғолиб чиқади. Чин озодликка чиқиш учун, актив курашчига айланиш учун асрлар давомида аёл психологиясига сингдирилган эски ақидаларни мажаклаш керак эди. Паранжи — аёл тутқунлигининг ташқи рамзи холос. Энг муҳими — аёл қалбига солинган тутқунлик кишанидир. Паранжидан қутулиш учун, эрка, нурга, одамларга мағрур бош кўтариб, тик қарай олиш учун даставвал ана шу қалбдаги кишанни парчалаш лозим эди. Онахон бунинг уддасидан чиқади.

Асқад Мухтор ижоди ҳақида ёзган айрим танқидчилар Онахон образини яратишда адиб баъзи ўринларда декларативликка йўл қўяди, деган таънани билдиришган. Назаримда, бу гапда жон борга ўхшайди. Умуман, Онахондаги психологик ўзгаришларни тасвирлашда ёзувчи, айниқса, асарнинг сўнгги қисмида меъёрни бузади. Мен бу ўринда Онахон билан қурилишга инженер бўлиб келган Доброхотов ўртасидаги муносабатларни кўзда тутяпман. Ёзувчи романда Онахон қалбида Доброхотовга нисбатан муҳаббат учқунларни пайдо бўлганига шама қилгандай бўлади. Менимча, бу воқеа асарда етарли даражада далилланган эмас. Шунга ўхшаш айрим қусурларга қарамай, Онахон тўлақонли ёрқин образ даражасига кўтарилган. Унинг қиёфасида замондошларимизга хос бўлган курашчанлик, ҳаётга актив муносабат, қатъий

мақсадга эга бўлиш, сабот ва чидам каби хислатлар умумлашган.

Асқад Мухтор «Опа-сингиллар» романини яратиш жараёнида тўплаган тажрибасидан кейинги асарларида самарали фойдаланди ва замондошларимизнинг бир қатор ёрқин образини вужудга келтирди.

Шундай образлардан бири — «Туғилиш» романининг қаҳрамони Луқмончадир. Маълумки, бадний асарга қаҳрамон қилиб олинган образлар, кўпинча, ҳар хил сабабларга кўра китоб саҳифаларида қолиб кетади. Фақат алоҳида меҳр ва маҳорат билан яратилган, шунинг натижасида ёрқин индивидуаликка, салмоқли самараларга эга бўлган қаҳрамонларгина китоб саҳифаларидан чиқиб келиб, ҳаётда тенгдошлари билан бирга яшай бошлайди. Луқмонча ҳам ана шундай китобдан ҳаётга кўчиб ўтган қаҳрамонлардан бири. У романнинг сўнгида ҳалок бўлади, бироқ унинг ҳалокати Луқмончани ҳамиша тирик одамдай қабул қилишимизга, уни барҳаёт замондошларимиз сафига киритишимизга халақит бермайди.

Романнинг биринчи саҳифалариданоқ китобхон отасидан қолган эски гимнастёрка кийган, серҳаракат, чаққон, жуссаси кичкинагина, қаншари паст, думалоқ гардишли кўзойнак таққан, кўп сўзларни бухороча талаффуз билан айтадиган бу йигитни ёқтириб қолади. У ёш бўлишига қарамай, билмаган нарсаси йўқ. Ён дафтарлари ҳам, калласи ҳам аллақандай фавқулодда фактлар, рақамлар, маълумотлар билан тўла. Луқмончанинг эси эски сандиқдай ҳар нарсани сақлайверади. Лекин китобхонни мафтун қиладиган нарса Луқмончадаги ҳар нарсани билишга қизиқиш эмас. Бу хислат Луқмончанинг бошқа фазилатидан — биринчи қарашда, унча кўзга ташланиб турмайдиган фазилатидан туғилган. Луқмонча эндигина катта ҳаёт йўлига қадам қўйиб келяпти. Бироқ бу йўлда у туртиниб, ҳадиксираб эмас, балки камоли ишонч билан қадам ташлайди. Унга ишонч берган нарса эса — виждоний поклиги, оқкўнгиллиги, одамларга эътиқоди. Луқмонча одамларнинг гўзаллигига, яхшилигига астойдил ишонади, у ҳаётни тутиб турган устунлардан бири олижаноблик, эзгулик деб билади. Бу эътиқод унинг соддалигидан туғилган эмас. Тўғри, у — ёш. У ҳали дўстнинг хиёнатини, ёрнинг бевафолигини, яхши деб билган одамнинг фирибгарлигини кўриб улгурган эмас. Лекин Луқмончанинг характери шундайки, у

ҳаётда, мабодо, ана шундайларга дуч келганда ҳам одамга бўлган ишончини йўқотмайди.

Инсонга ҳурмат, инсонга эътиқод унинг қон-қонига сингиб кетган. Шунинг учун у ҳаммага яхшилик қилишга интилади. Шунинг учун у одамларнинг заифлигини, хатоларини кечирришга тайёр. Луқмонча характери, айниқса, унинг Садбарга бўлган жавобсиз муҳаббатига яхши очилган. Садбар Луқмончани писанд қилмайди. Холдорнинг сохта хушомадларига учади, ҳатто ундан ҳомиладор бўлади. Бироқ Луқмонча Садбар қалбининг қаърида яхшилик, олижаноблик бор, деб билгани учун уни севишда давом этади. Унинг қалбидаги кучли ва гўзал инсоний туйғу охир-пировардида Садбар қалбида ҳам акс садо туғдиради. Роман охирида Луқмонча кессонда ҳалокат хавфининг олдини оламан, деб қурбон бўлади. Унинг ҳалокати Луқмончанинг одамларга бўлган меҳр-муҳаббатининг энг олий кўриниши эди. Ёзувчининг муваффақияти шундаки, у Луқмончанинг фидокорлигини алоҳида, фавқулодда нарса сифатида тасвирламайди. Луқмонча шовқин-суронсиз, беписанда, кундалик ишини қилиб юргандай фидокорлик кўрсатади. Бинобарин, Луқмончанинг фидокорлиги унинг табиатидан, яшаш тарзидан, эътиқодидан туғилган, унинг кессондаги жасорати оддий, лекин сермазмун ҳаётининг мантиқий давомидир. Уша вазиятда Луқмонча бошқача ҳаракат қилиши мумкин эмас эди.

Шундай қилиб, Асқад Мухтор «Туғилиш» романидаги Луқмонча характерида оддий одамларнинг маънавий гўзаллигини улуғлайди. Шунинг учун ҳам Луқмонча минглаб китобхонларнинг сеvimли қаҳрамони бўлиб қолди. Луқмонча роман сюжетини ҳаракатга келтирувчи асосий фигура бўлмаса-да, унинг оққўнгилиги, софлиги, самимийлиги туфайли романдаги бошқа қаҳрамонлар ҳам нурлангандай туюлади.

Асқад Мухторнинг «Чинор» романида ҳам бир қатор ёрқин ва қабариқ характерлар яратилган. Ёзувчи уларда ҳам замондошларимизнинг фазилатларини умумлаштиради, уларнинг психологиясини бадий тадқиқ қилади.

«Чинор» романининг қаҳрамонлари бир катта оиланинг — Очил бува оиласининг аъзолари. Бироқ ҳаёт уларни ҳар томонга сочиб юборган. Уларнинг амалий мавқеи ҳар хил, характери, психологияси турли-туман. Лекин бош масалада — ҳалол, виждоний яшашда, ўз

бурчини садоқат билан бажаришда уларнинг кўпчилиги бир-бирига яқин туради.

«Чинор»нинг биринчи қиссасида бош қаҳрамон — Ориф. У — коммунист, райком секретари. Ориф образининг таҳлилига ўтмасдан аввал шуни айтиш керакки, коммунист образини яратиш Асқад Мухтор ижодида ҳамшиша бош масалалардан бири бўлиб келган. Ёзувчи ватанимизда содир бўлаётган яратувчилик ишларининг ҳаммасида коммунистлар бош-қош эканини яхши билади. Шунинг учун ҳам ҳаётнинг етакчи тенденцияларини, катта ҳақиқатини тасвирлашни ният қилган ҳар бир ёзувчи муқаррар тарзда коммунист образини яратиш вазифасига дуч келади. Бу тўғрида Асқад Мухтор шундай ёзади: «Айтиш мумкинки, ёзувчининг гражданлик ва партиявий масъулияти ажойиб замондошимиз — коммунист портретини ҳаётий ва ҳаққоний яратишдан иборатдир. Бу эса, унинг характеридаги барча мураккабликни, зиддиятларни, замона таъсирида пайдо бўлган янги фазилатларни тўлалигича кўрсатишни тақозо қилади. Адабиётимизнинг кучи ҳам, вазифаси ҳам худди шунда». Асқад Мухтор бошқа романларидаги каби «Чинор»да ҳам коммунист образини яратар экан, ана шу принципларга амал қилиб, унинг ҳаётий ва ҳаққоний чиқишига алоҳида эътибор берди.

Ориф машаққатли ҳаёт йўлини босиб ўтган тажрибали одам. У революция арафасида туғилган, болалиги Жиззахда ўтган, машҳур Жиззах қўзғолонининг гувоҳи бўлган ва қўзғолончилар билан бирга даштга қувилган. Кейин Октябрь унинг учун ҳам катта ҳаёт йўлини очган. Ёзувчи Орифнинг райком секретари сифатидаги фаолиятини кўрсатар экан, инсон фақат моддий бойликлар билангина эмас, маънавий бойлик билан ҳам яшашини, инсонда гўзаллик туйғуси ҳар нарсадан кучли бўлиши лозимлигини тасдиқлайди. Маънавий дунёси бой, гўзаллик туйғуси ўткир одам ўзини ҳаётнинг, гўзалликнинг ижодкори деб ҳис этади. Бу ҳис эса унинг меҳнатига чуқур маъно бағишлайди, унинг турмушини нурлантириб юборади. Ориф моддий бойликлар учун курашишни маънавий бойликлар учун кураш билан боғлашга интилади, бироқ ҳаётда унинг интилиши ҳамма вақт ҳам силлиққина рўёбга чиқавермайди, унга қаршилиқ кўрсатувчилар ҳам тез-тез учраб туради. Шу маънода обком секретари Мария Васильевна образи диққатга сазовор.

У Ориф билан бирга катта бўлган, уларнинг ўртасида ярим асрлик дўстлик бор, ҳатто бу дўстлик баъзан муҳаббатга айланиб кетадигандай ҳам туюлади. Мариянинг ҳам нияти пок, у коммунизм учун, партия иши учун ҳаётини бағишлаган аёл. Унинг ҳам бутун фаолияти одамлар учун бахтли ҳаёт яратишга, келажакни яқинлаштиришга йўналтирилган. Бироқ бир масалада Мария билан Ориф ўртасида жиддий ихтилоф бор — Мария маънавий гўзаллик, руҳий бойлик ҳақидаги гапларни унча тан олмайди. Ориф — романтик. Мария — реалист, Лекин бу реализм уни дағалроқ, қўполроқ, қуруқроқ қилиб қўяди, баъзан эса ҳатто расмиятчиға ҳам айлан-тириб қўяди.

«Чинор»даги ёрқин образлардан яна бири иккинчи қиссанинг қаҳрамони Комиладир. Комила Очил буванинг невараси, машҳур Олим дарғанинг қизи. Олим дарғанинг ёшлиги Қозоғистоннинг шимолида ўтган. У ёшлигиданоқ революцион курашда иштирок этади. Куйбишев билан танишиб, унинг сафдошларидан бирига айланади. Олим революцияни амалга оширганлардан бири, у курашиб, адолат ва муҳаббат днёрига асос солди. Энди муҳаббат ўлкасида унинг фарзандлари — комилалар чинакам инсонга хос эркинлик билан мағрур ҳаёт кечиради. Комила ҳам отаси каби машҳур дарға — у кемаларни дарёнинг энг даҳшатли гирдобларидан ҳам қўрқмай олиб ўтади, у тўлқинли денгизга тап тортмай балиқ овлагани чиқади, у севмаган эрини ташлаб, севган йигитининг ёнига кетади. Бир қарашда, Комиланинг бу қилиги ёмондай, нотўғридай кўринади. Аслида эса ундай эмас. Комиланинг характери ҳам, иши ҳам, туйғулари ҳам, муҳаббати ҳам қабариқ ва кўтаринки, улар ўртамиёна қолипга тўғри келмайди. Ёзувчи Комила тақдири орқали инсон маънавиятига қудрат бағишлайдиган энг буюк омил — эркин инсоний муҳаббат эканини тасдиқлайди, инсон эркининг муқаддаслигини улуғлайди.

«Чинор»даги Умида, Акбарали, Санд каби бошқа образларда ҳам Асқад Мухтор замондошларимиз характерининг муҳим қирраларини очишга муваффақ бўлган. Бу ўринда китобхонда бир савол туғилиши мумкин: замондошимиз образини яратишда Асқад Мухтор ижодида бирон камчилик борми? Бу саволга: «Ҳа, албатта, бор», деб жавоб бериш керак. Асқад Мухтор ижоди билан шуғулланувчи танқидчилар тақризлар ва мақола-

ларда бу қусурлар ҳақида кўп ёзишган. Уларнинг баъзи фикрларига қўшилиш мумкин, баъзилари билан мунозара қилса бўлади. Бироқ бу мақолада мен танқидчи дўстларим билан мунозарага киришмоқчи эмасман. Мен Асқад Мухтор романларини ўқиганимда, баъзан уларнинг қаҳрамонлари аллақайси нуқталари билан юрагимни жазиллатмаётганини ҳис қиламан. Баъзан уларнинг бирор қилиғи ғашга тегади, баъзан бўёқ қуюқлашиб кетгандай бўлади. Баъзан эса... Мактабда ўқиб юрганимизда ҳар куни математикадан уйга масала бериларди. Масалани ечишдан аввал китобнинг охирида берилган жавобига қараб олардик. Кейин ҳал қилиш йўлини шу жавобга тўғрилаб, масалани ечардик. Назаримда, Асқад Мухтор айрим қаҳрамонларининг характерини яратганда масаланинг жавобига қараб олиб иш тутадигандай кўрилади. Бу эса муқаррар тарзда образнинг табиийлигига, эмоционал бойлигига, инсоний жозибасига оз бўлса-да, путур етказди. Бундай қусурлар, албатта, Асқад Мухтор ижодининг моҳиятини ташкил қилмайди. Умуман олганда, Асқад Мухтор шеърларида ҳам, романларида ҳам замондошларимизнинг ранг-баранг характерларини чизиб, бутун бошли бир галерея яратди. Адиб асарларидаги қаҳрамонлар бизни яшашга ўргатади, фикримизни уйғотади, маънавий дунёмизни янада бойитади. Уларнинг қиммати ҳам шунда.

* * *

Ижод қилмоқ — китобхон қалбида гўзаллик туйғусини алангалатмоқ, унга ҳақиқий эстетик завқ бағишламоқдир. Бунга асарнинг ғоявий мазмунини салмоқли қилиш билангина эмас, унинг бадий иқлимини баркамол қилиш билан ҳам эришилади. Асқад Мухтор «Дружба народов» журналида босилган мақолаларидан бирига «Замонавийлик — маҳорат ҳам демакдир», деб сарлавҳа қўйган эди. Дарҳақиқат, асарнинг замонавийлиги унинг бадий қувватига ҳам боғлиқ — асарда муҳим гаплар, доно фикрлар, чуқур хулосалар олдинга сурилса-ю, бироқ улар яланғоч бўлса, қаҳрамонлар етук характерлар даражасига кўтарилмаган бўлса, тил — ғализ, тасвир воситалари ночор бўлса, бундай асарни замонавий деб аташга тил бормайди. Замонавийлик — янги-янги тасвирий имкониятларни, янги шаклларни, сюжет ва

характер яратишнинг янги воситаларини қидиришни ҳам тақозо қилади. Асқад Мухтор ижоди бу жиҳатдан ҳам ибратлидир.

Асқад Мухторнинг поэтик ижодига шу нуқтаи назардан ёндошсак, унинг ҳамиша шеърни баркамолроқ қилиш учун, унинг образли заминини мустаҳкамлаш учун интилганни кўрамиз. Натижада, Асқад Мухтор сеҳрли жозобага эга бўлган бутун бошли бир поэтик олам яратди. Кези келганда шуни ҳам айтиш керакки, ўзбек танқидчилигида сўнги вақтларга қадар шоир яратган поэтик олам ҳақида бир томонлама тасаввур ҳукм суриб келмоқда. Бу тасаввурга кўра Асқад Мухтор шеърлятида рационализм кучли, фикр ҳисдан устун туради, фикрнинг яланғочлиги, ҳиссиётнинг камбағаллиги унинг шеърлятига том маънодаги санъат даражасига кўтарилишга халақит беради. Адабиётшунос С. Мамажонов Асқад Мухтор шеърлари ҳақида фикр юритиб, уларда «кечинма, ҳис-ҳаяжон ўрнини қуруқ донолик, илмийлик босиб кетганки, бу нарса уларнинг таъсирчанлигига халақит беради», деб ёзади. Шеърлятни яхши ҳис қиладиган истеъдодли танқидчи Иброҳим Ғафуров ҳам «унинг шеърлари ҳиссиётдан кўра кўпроқ ақлга озуқа беради», «шоир Асқад Мухтор шеърига рационализм хос бир нарса эканлиги маълум», деб ўша бир томонлама тасаввурни қувватлайди. Ҳолбуки, Асқад Мухторнинг ижодий эволюцияси билан яхшироқ танишган одам, айниқса, унинг сўнги йиллардаги шеърларини синчиклаб ўқиган одам «рационализм», «фикрнинг ҳисдан устунлиги» деган гаплар шоир учун аллақачон ортда қолган босқич эканини пайқамай иложи йўқ. Асқад Мухтор поэзия чўққиларини дабдурустдан эгаллаган эмас. У бунга кўп йиллик изланишлар, узоқ ўқиш-ўрганниш, тинимсиз ижодий меҳнат туфайли эришди. Шоирнинг ўзи бу тўғрида яхши айтган: «Ўттиз йил давомида шеър ҳақида ўйладим, унинг ифода шакллари, воситалари, приёмлари, руҳи ҳақидаги фикрларим жуда кўп марта ўзгарди: шеър турмуш ўчоғидан олинган лахча чўғ, у ҳаётий эпизодга асосланган, сюжетли бўлиши керак деб, шеърнинг бўлак турларини тан олмай, анча йил юрдим, шеър ялт этган оний туйғу, завқ-шавқ тугёни, уни фақат музыка жанрлари билан қиёс қилиш мумкин, деган руҳда ҳам анча вақт ишладим, шеър — ҳаёт фалсафасининг эссенцияси, фикр, фикр, фикр! Фикрsiz

поэзия йўқ, деб анчагача бир ёқлама рационалистик шеърлар ёздим...» Дарҳақиқат, Асқад Мухтор шеърятнинг катта йўлига чиқиб олгунча, ана шундай тўлғанишлар натижасида анча-мунча сўқмоқлардан ҳам юриб кўрган. Унинг илк шеърларида ортиқча ҳашамгантилиш, шилдироқ ва ялтироқ безакларга берилиш мавжуд эди. Оқибатда, «майин қанот билан урилар экан завқли эсдаликлар», «Жўш урган умидлар тоқат косасини синдирди», «боғда дил торин чертмаганмидик?», «бол дудоқдан учган у сўзингни садаф чашма саси алқади» каби чучмал мисралар, «йигит ўпди, шунда лабларидан Ватан ўпган каби туюлди» сингари дудмал образлар вужудга келганди. Лекин бора-бора бу қусурлар камайиб, унинг шеърятини янгича моҳият касб этди. Энди Асқад Мухтор поэзияни янгича тушуна бошлайди: «Шеър одамнинг яшаши учун, курашиши, улғайиши учун зарур... У шоирлар томонидан ўйлаб чиқарилган нарса эмас. Ҳар бир ҳалол қалбнинг тубида эмоционал бойлик бор. Шоир ана шу ҳислар туғёнини уйғотади, холос. Қалб ғафлатда қолса, яъни одам поэзиядан маҳрум бўлса — бу даҳшат эмасми? Ҳаётда поэзия нақадар мўл бўлса, унда фойдасиз бўшлиқ шунча кам бўлади».

Изланишлар натижасида Асқад Мухтор 60-йиллардан бошлаб шундай лирика яратишга киришдики, унинг характерли белгиларини ҳис билан фикрнинг уйғунлиги ташкил қилади. Бу лирикани ўйчан лирика деб аташ мумкин, чунки унда фалсафий мулоҳазаларга мойиллик барала сезилиб туради. Бу лирикада инсоннинг маънавий дунёси, табиати, характери, кайфияти, ҳар томонлама, жуда кўп алоқаларда бутун мураккаблиги ва зиддиятлари билан намоён бўлади. Шоир баъзан лирик миниатюра, баъзан лирик монолог, баъзан лирик новелла формаларида китобхонга ҳаётини тажрибаларидан чиқарган хулосаларини, ўй ва ниятларини баён қилади. Инсон шахси ҳар томонлама ва мукамал очилгани учун Асқад Мухтор лирикаси новаторлик хусусиятларини касб этди.

Асқад Мухторнинг янгилликка интилиши эпик формани эгаллаш соҳасидаги изланишларида ҳам яққол кўришиб туради. Масалан, «Опа-сингиллар» романи фақат ғоявий мазмуни, янги қаҳрамонлари билангина эмас, бошқа томонлари билан ҳам ўзбек романчилигининг

ривожида янги ҳодиса бўлган эди. Аввало, бу роман жанр хусусиятлари жиҳатидан диққатга сазовор. «Опа-сингиллар» ижтимоий-психологик роман жанрига мансуб. Бу жанр эса ёзувчидан, биринчи навбатда, кенг кўламини, кузатувчанликни, тарихий ва ижтимоий деталларнинг аниқлигини, оммавий манзараларнинг жонлилигини талаб қилади. Ёзувчи романда бу талабларнинг улдасидан чиқа олган. Романнинг марказида Онахон ва унинг тақдири турса-да, «Опа-сингиллар» биргина Онахон ҳақидаги роман эмас. Ёзувчи асарда 20-йилларнинг ўрталаридаги ўзбек воқелигини тарихий, ижтимоий ва миллий аниқлигида бера олган. Натижада ҳаётнинг кенг панорамаси майдонга келган. Биз романда турли ижтимоий гуруҳларнинг вакиллари билан танишамиз, уларнинг мавқеини, курашини кенг тасаввур қиламиз. Романда, ёзувчининг кузатувчанлиги, ҳаётдаги характерли деталларни тез пайқай олишини исботловчи ёрқин саҳифалар кўп. Қуйидаги парчага диққат қилинг: «Ташқарида қора тун. Тун кигиз билан маҳкам тўсилган деразадан мўралаёлмасам ҳам, жимжитликда унинг тубсиз қоронғилиги сезилиб турарди. Ҳовузга оқиб тушаётган ариқнинг бир хилда шилдирагани эшитиларди. Енгил шамол ўтди, хазон тўкилди. Танчада хира ёнаётган шамчироқ ташқарида эсанг шамолни сезгандек пирпиради. Заиф шуъласи эшикнинг қора темир занжирида йилтиллади». Бу тасвирда тун манзараси жуда аниқ деталларда, ўткир кўз билан кўрилган предметлар орқали тасвирланган. Ёзувчи қаҳрамонларнинг яшаш шароитини, муҳитини тасвирлар экан, кўп ўринда буни қаҳрамон ички дунёсини очиш мақсадига бўйсундиради. Буюмлар ўз эгалари ҳақида кўп нарсани айтиб беради. Асқад Мухтор буюмларни тилга киргизади. Мана, алданган, курашда мағлуб бўлган, ичкилик ва қимор орқасида одамлик қиёфасини йўқотган Нусратуллахўжа истиқомат қиладиган хонанинг тасвири:

«Ғажиб ташланган икки тилим қовун пўчоғи. Бирин останада, лой этик пошнаси билан эзилгани эса кўрпа устида суви чиқиб ётипти. Кўрпа тагидаги ифлос кигизнинг чети қайрилиб, оёқ артилган. Хонтахта ёнида юмалаган ароқ шишасининг қоғозли биқини кўриниб турипти. Бўш тоқчада чанг босган чойнак билан бир пой этик, қозикда пичоқнинг қини».

Бундай нохуш манзарани кўрган китобхон дарҳол

Нусратуллахўжанинг маънавий қиёфаси ҳақида муайян тасаввур ҳосил қилади ва унга нисбатан қалбидаги нафрати кучаяди.

Асқад Мухтор портретдан ҳам унумли фойдаланади.

У портрет яратишда ҳам ижтимоий-психологик роман жанрининг умумий хусусиятларини назарда тутиб қалам тебратади. Бошқача айтганда, адиб портрет орқали, даставвал, қаҳрамоннинг ижтимоий белгиларини ифода-лашга, кейин унинг ички дунёсига ишора қилишга ва ниҳоят, китобхонда унга нисбатан муайян эмоционал кайфият уйғотишга интилади. Бу фикрнинг далили сифатида Матқовул портрети билан танишайлик. Ёзувчи унинг қиёфасини Жўраҳон ая нуқтаи назаридан тасвирлайди. «Кўчанинг у бошида эшак минган йўловчи кўринди... у — юк деса дегуликкина, катталикда тиришқоқ жониворнинг ўзи билан тенг келиб қоладиган, бесўнақай семиз одам эди... Йўловчининг устида зарбоф чопон, юёғиза амиркон маҳси, кавушни счиб қўлига ушлаб олган, иккинчи қўлидаги катта сариқ рўмол билан қора, гўштдор юзини, бағбақасини ҳар нафасда артиб-артиб қўяди, сержун кўкраги очиқ, эгар олдига ташлаб қўйилган қорни ана тўкиламан, мана тўкиламан дегандай бетиним билқиллаб боради». Бу портрет билан танишишнинг ўзидаёқ китобхон Матқовулнинг қандай одам эканини билиб олади. Кейинги воқеалар эса унинг ана шу биринчи таассуротини тўлдирди. Шу тарзда китобхонда салбий қаҳрамонга нисбатан ўткир нафрат туйғуси пайдо бўлади.

Асқад Мухтор «Опа-сингиллар» романида эришган ютуқларини «Туғилиш»да янада мустаҳкамлади.

«Туғилиш» характерига кўра ишлаб чиқариш романига яқин туради. Бундай романларда ёзувчи қаҳрамон яшаётган муҳитни тўлароқ кўрсатиш, унинг характерини кенгроқ очиш учун муқаррар тарзда меҳнат процессини, ишлаб чиқариш тафсилотларини ҳам тасвирлаш вазифасига рўпара келади. Лекин бу вазифанинг иккинчи томони ҳам бор: агар ёзувчи бир оз бўлса-да, меъёрни бузса, асарда техник терминлар кўпайиб кетиши, машина ва станоклар, қурилиш ва ишлаб чиқариш процесси инсонни тўсиб қўйиши мумкин. Асқад Мухтор «Туғилиш» романида ана шу қийин вазифани усталик билан бажарган — романда техника тасвири, қурилиш процессининг тасвири кенг ўрин тутади, лекин шунга қарамай, ҳеч қаерда

биз қаҳрамонларнинг сояда қолиб кетганини кўрмаймиз. Аксинча, мураккаб меҳнат проессининг тасвири тўлалигича қаҳрамон характерини очишга, унинг ички дунёсини, туйғуларини, тасвирлашга бўйсундирилган. Мана, бир мисол: «Тўртинчи кун Луқмончани мана шу ишга — бадьяни очишга қўйишди. Бу — навбатдаги бадья келгунча ҳордиқ чиқариб ўтирадиган, осон иш ҳисобланар эди. Лекин терак бўйи баландликдаги арматуранинг устки қаватига чиққанда Луқмончани совуқ тер босиб кетди. Бу ерда симлар сал шабадага жаранглаб турар, доим тирмашиб, чўккалаб ўтиришга тўғри келарди. Бош устида, кўм-кўк осмонда биринчи бадья силкинганда Луқмонча ўзини йўқотаёзди. Ўзи зўрға турибди-ю, бу фалокатни қандай тутади, қандай очади. Бадья шағал сачратиб яқинлашган сари каттароқ, ваҳималироқ кўринар, қоришманинг зах совуғи юзига урар, тутқич бермай силкинар эди. Мана, у бир уриб учираиб юборадигандай бўлиб тикка кела бошлади. Луқмонча ваҳима босганидан шартта қоматини ростлади-ю, бадьяни маҳкам ушлади. Ричагнинг или қўлига кириб қолганини кўргач, эсини йиғди. Энди мана шу ипни тортиш керак».

Асқад Мухтор услубининг такомилида «Давр менинг тақдиримда» романи ҳам алоҳида ўрин тутади. Агар ёзувчи аввалги асарларида изчил реалистик услубга амал қилган бўлса, бу асарда кўтаринки — романтик услубга мойиллик кўрсатди. Юқорида айтганимиздек, ёзувчи бу романда давр ва инсон муаммосини, уларнинг ўзаро муносабати масаласини чуқур идрок этиш мақсадини қўйган. Бу мақсад ромanning жанр хусусиятларини белгилайди. Танқидчилар «Давр менинг тақдиримда» романини маърифий-фалсафий роман, ўй-тафаккур романи деб аташди. Мен бу таърифларни инкор қилмаган ҳолда «Давр менинг тақдиримда» асарини ҳасби ҳол романи деб атардим. Ҳасби ҳол — ўз аҳволини баён қилиб фикр сўраш, ўз аҳволини таништириш. Адабиётимизда бу жанр қадимдан мавжуд. Бироқ Асқад Мухтор яратган ҳасби ҳол романи батамом янги ҳодисадир. Бу роман ёзувчига тенгқур авлоднинг поэтик биографияси, бу авлод зиммасига тушган мушкул синовлар ҳақидаги кўтаринки дostonдир. Ёзувчи авлод биографиясини Аҳмадjon образи орқали мужассамлантиради. Воқеалар Аҳмадjon тилидан ҳикоя қилинади. Бу эса ромanning лиризмини ва эмо-

ционаллигини кучайтирган. Роман Аҳмаджоннинг лирик монологидир. Ёзувчи романда символик умумлашмалардан ҳам, кези келганда бевосита публицистик жўшқинликдан ҳам қочмайди. Буларнинг ҳаммаси романга ўзига хос колорит бағишлайди ва уни адабиётимизнинг жиддий ютуқларидан бири сифатида баҳолашга асос беради.

Асқад Мухтор «Давр менинг тақдиримда» романида эришган тасвир принципларидаги янгиликларни «Чинор»да янада мукамаллаштирди.

«Чинор»га «ривоятлар, ҳикоятлар, қиссалар» деб кичкина сарлавҳа қўйилган. Дарҳақиқат, у бешта ривоят, бешта ҳикоят ва бешта қиссадан иборат. Бу ҳол айрим танқидчилар учун романи традицион асар деб баҳолашга йўл очди. Масалан, проф. М. Н. Пархоменко «Ўрта Осиёдаги миллий романда традициялар ва новаторлик» деган мақоласида¹ «Чинор»даги ҳамма фазилат ва нуқсонларнинг асосий манбаини дostonчилик традицияларига олиб бориб боғлайди. Бу фикрга қўшилиб бўлмайди. Агар «Чинор»нинг юзага келишида традициялар ҳақида гап кетадиган бўлса, бугунги кўп миллатли совет романининг, прогрессив европа романининг традицияларини тилга олган маъқул. Чунки Асқад Мухтор аллақачонлар фольклор рамкаларидан ўсиб чиққан, жаҳон адабиётининг илғор ва етук тажрибасини ўзлаштирган, ўз даври даражасида фикрлайдиган ёзувчидир.

«Чинор» босилиб чиққандан кейин айрим танқидчилар унга анча-мунча эътирозлар билдиришди. Дарҳақиқат, кўникилган меъёрдан келиб чиқиб фикр юритилса, «Чинор» ҳақида турлича танқидий мулоҳазалар айтиш мумкин. Масалан, «Чинор»да роман учун зарур бўлган яхлитлик етишмайди, қиссалар ва ҳикоятлар узвий боғлиқ эмас, бир-биридан келиб чиқмайди, бир-бирини мантиқан давом эттирмайди, дейиш мумкин. Ёки айрим воқеалар тасвирида кишини ишонтирмайдиган ўринлар бор. Жумладан: оддий мактаб ўқитувчиси Шафиуллина райком секретари Орифни ўз ҳузурига чақириб, қизининг «бетгачопарлиги» учун танбеҳ беради. Бундай ҳодисанинг реал ҳаётда, бунинг устига район шароитида бўлишини тасаввур қилиш қийин. Учинчи қиссада Акбарали қўрқоқлик қилиб, Бектемирнинг ўлимига сабаб бўлгани

¹ Роман и современность. Изд. «Мысль», М., 1971.

ҳикоя қилинади. Шаҳар аҳолиси англашилмовчилик на-тижасида Акбаралини ҳалокатнинг олдини олган фидо-кор қаҳрамон деб билади ва унинг хотирасини абадий-лаштириб, унга ҳайкал ўрнатади. Акбарали эса шу шаҳарга қўшни жойда яшаб юриб, анча вақтгача бу гап-лардан беҳабар қолади. Тўртинчи қиссада Умида совет врач сифатида Ғарбий Германияга илмий симпозиумда доклад қилгани бориб, уруш йилларида одамлар устида тажриба ўтказган фашист врач Круг Бергерни таниб қолади. Кейин уни фош қилиш учун бир ўзи мустақил ҳаракат бошлайди, гувоҳ бўлсин, деб, бир вақтлар Бергернинг касалхонасида ётган, сўнг у ердан Умида билан бирга қочган Умайдерни қидириб топади. Умайдер гувоҳ бўлишдан воз кечади-ю, лекин Бергерни ўлдириб кетади. Бу ўринда бегона мамлакатда Умиданинг ёлғиз ҳаракат қилиши, элчихона ёрдамига таянмагани кишини ишон-тирмайди. Хуллас, традицион нуқтан назардан қаралса, «Чинор» бир-бири билан узвий боғланмаган мустақил қиссаларнинг йиғиндисидай кўринади, бунинг устига кўпгина ўринларда воқеалар ривожини ҳаёт мантиқига зиддай, айниқса, тафсилотлар тасвирида автор ҳаққоний-ликдан чекингандай туюлади. Аммо ҳамма гап шундаки, «Чинор»га традицион нуқтан назардан ёндошиб бўлмай-ди, чунки бу асар жанр эътибори билан ҳам, услубига, ғоявий-бадний хусусиятларига кўра ҳам адабиётимизда янги ҳодисадир. Расм санъатида мозанка деган гап бор: рассом турли-туман шиша парчаларини ёки рангдор тош-ларни бир-бирига мослаб шундай жойлаштирадими, охир-пировардида яхлит бир сурат пайдо бўлади. Бундай суратга яқиндан қарасанг, шиша парчалари ёки тошлар аралаш-қуралашига жойлаштирилганга ўхшаб кўрина-ди, маълум масофадан қараганда эса уларнинг жойлани-шида муайян тартиб борлигига ва шу тартиб туфайли су-рат ҳосил бўлаётганига амин бўласан. Асқад Мухтор «Чи-нор»да рассомликдаги ана шу мозаика приёмидан му-ваффақиятли фойдаланганга ўхшайди. Дарҳақиқат, ҳаётнинг ўзи мозаикага ўхшаб кетади: у бениҳоя хилма-хил, бир-бирини инкор этувчи қарама-қарши қирралар-дан ташкил топади. Биринчи қарашда мана шу хилма-хил, қарама-қарши қирралар ички яхлитликдан маҳрум, муайян қонуниятга бўйсунмайдиган тасодиф-лар йиғиндисидай кўринади. Фақат ҳаётни синчиклаб ўргангандагина, ўша хилма-хил ҳодисалар ва қара-

ма-қарши қирраларнинг моҳиятига киргандагина ҳаётни бошқариб турувчи, тараққиётга муайян йўналиш бағишлолчи қонуниятларни аниқлаш мумкин. Ёзувчи ҳаётнинг ана шу хусусиятини яхши тушунгани ҳолда, уни тўлароқ қамраб олиш учун, ҳаётнинг айрим қирраларини эмас, ҳажмдор панорамасини яратиш учун бир-биридан узоқ, бир-бири билан боғланмаган ҳодисалар тасвирланган қисса ва ҳикоятларни бир жойга тўплайди. Мозаикани муайян масофадан томоша қилнш керак. «Чинор»даги ҳаёт панорамасини яққол кўриш учун ҳам муайян масофа зарур. Тўғрироғи, асарни ўқиб чиққандан кейин ундаги ривоятлар, ҳикоятлар ва қиссаларни бир-бирига солиштириш, қиёслаш, таққослаш лозим. Шунда улар ҳар хил парчаларнинг тасодифий йиғиндиси эмас, балки яхлит характерга эга экани маълум бўлади. Хўш, бу яхлитлик қандай пайдо бўлган? У парчаларни бир-бирига улаб турган ип нимадан иборат? Бу саволга жавоб бериш учун «Чинор»нинг жанр хусусиятини тўғри белгилаш керак.

«Чинор» воқеалар романи эмас, балки мушоҳадалар ва мулоҳазалар романидир. Жанр хусусиятларига кўра «Чинор»ни фалсафий-лирик роман деб атаса бўлади. Бундай романда ёзувчини айрим қаҳрамонларнинг ҳаёти ва тўқнашувлари, айрим характерларнинг шаклланиши, айрим воқеаларнинг оқими ва ривожи эмас, балки биринчи навбатда, барча қарама-қаршиликлари, хилма-хилликлари, мураккаблиги билан яхлит олинган ҳаёт, унинг маъноси ва моҳияти, ички қонуниятлари, давр олдинга сурган ахлоқий-маънавий проблемалар қизиқтиради. Ёзувчи ҳаётни кузатиш ва умумлаштириш натижасида қалбида туғилган чуқур мулоҳазаларини, ўйларини, дардларини ўқувчига барала тўкиб солади, уни ҳам ўйлашга, фикр юритишга ундайди. Албатта, фалсафий-лирик романда ҳам авторнинг мулоҳаза ва ўйлари, умуман, абстракт тарзда, илмий рисоаларга хош услубда эмас, балки жонли образлар, ҳаётний характерлар орқали очилади. Лекин, ҳар ҳолда, бундай асарда характерлар мустақиллиги бир оз чекланган, автор ниятларига кўпроқ бўйсунган бўлади. Шунинг учун ҳам Асқад Мухтор ўз бадиий ниятидан келиб чиқиб, мазмундан ёки воқеаси моҳиятидан келиб чиқиб, бир-бири билан боғланмаган қиссаларни бир жойга тўплайди, бир-бири билан узвий алоқада бўлмаган характерларга мурожаат қилади.

Уларни бир-бирига боғланган, бир бутун қилиб бирлаштирган нарса эса, ёзувчининг ҳаётга муносабати, бизнинг ҳам қалбимизга кўчирмоқчи бўлган ўйлари, дардлари, ҳаяжонлари ва, ниҳоят, фалсафий-эстетик кредосидир. Ана шу фактор туфайли ҳамма қиссалар охир-пировардида мураккаб, хилма-хил ривожланаётган ҳаётнинг яхлит панорамасини вужудга келтиради.

«Чинор»да баъзан деталларнинг ҳаққонийлиги етишмаслигини айтдик. Аслида бу ҳам асарнинг нуқсони эмас, балки услубнинг ўзига хослигидан туғилган хусусият. «Чинор»нинг услубида романтикага, романтик тасвирга мойиллик кучли. Бу — асарнинг руҳидаги умумий кўтаринкилигида ҳам, лирик монологларнинг жўшқинлигида ҳам, рамзий образларнинг сероблигида ҳам намоён бўлади. Масалан, асарнинг бош қисмида тасвирланган чинор ҳаётнинг қудратини, мангу барқарорлигини ифодаловчи символик образдир ва бу образда мужассамлашган ғоя асарнинг бошидан охиригача янграб турадиган лейтмотивни ташкил қилади. Романтикага мойиллик тасвирда тафсилотларнинг, айрим деталларнинг иккинчи планга тушишини тақозо қилган. Автор воқеалар ва характерларни йириклаштириб, бўрттириб, ҳаётдагига қараганда салобатлироқ ва кескинроқ қилиб тасвирлашга интилади, шунинг учун ҳам тафсилотларнинг ипидан-игнасигача ростакам бўлишига унча эътибор бермайди. Хуллас, Асқад Мухтор «Чинор» романида ўз бадний ниятини ифодалашга кенг имкониятлар берадиган бадний форманинг тасвир услубини, адабий приёملарни топа олган.

Юқоридаги мулоҳазалардан аён бўладики, Асқад Мухтор ўз ижодида «замонавийлик — маҳорат ҳамдир» деган қондага амал қилиб, донмий изланишда бўлди, янгидан-янги тасвир воситаларини, бадний приёملарни кашф қилишга интилди. Бунинг оқибатида унинг асарлари чин маънода юксак эстетик қиммат касб этди ва китобхонлар қалбидан мустаҳкам ўрин олди.

1974

ИЖОД ДОВОНЛАРИ ОША...

Одил Ёқубов илк асарларидан бирини «Юрак ёнмоғи керак!» деб атаган эди. Менимча, бу учқур иборани ёзувчининг бутун ижодига сарлавҳа қилиш мумкин. Одил Ёқубовнинг ҳикоя ва пьесалари, қисса ва романларини яхлит олиб, уларнинг энг муҳим фазилатлари, етакчи хусусиятлари, муштарак белгилари ҳақида ўйлаганимда, шундай туюладикки, гўё Одил қачонлардир бу иборани ижодининг асосий шиори сифатида танлаб олгану, ўшандан бери ҳар бир асаридан унга амал қилишга интилиб келмоқда. У юрак ҳароратсиз, қалб қўрсиз ёзилган асар руҳсиз ва жонсиз чиқишини, китобхонни ҳаяжонга соломаслигини яхши билади. «Муқаддас», «Тилла узук», «Ларза», «Бир фельетон қиссаси», «Қанот жуфт бўлади» каби қиссалар, «Эр бошига иш тушса», «Улўғбек хазинаси» каби романлар ҳар хил темада, ҳар хил даврда яратилган, ҳар хил ғоявий бадний савияда ёзилган асарлар. Бироқ уларни бир нарса бирлаштириб туради: уларнинг ҳаммасида ҳам залварли ҳаётини муаммолар, кескин зиддиятли тўқнашувлар, ўзига хос характерли қаҳрамонлар замирида биз ёзувчининг ёниқ қалбини аниқ ҳис қилиб турамиз. Адибнинг асарларини китобхонлар орасида сеvimли қилган омиллардан бири ҳам ана шунда. Қолаверса, шу сабабдан унинг асарлари ҳозирги ўзбек прозасининг ривожига муҳим ҳисса бўлиб қўшилди ва адабиётимизнинг мумтоз намуналари қаторидан ўрин олди. Одилнинг ўзи эса фақат республикамиздагина эмас, балки бутун Иттифоқимизга танилган, асарлари анчагина қардош халқларнинг тилларига таржима қилинган пешқадам адиблардан бири бўлиб қолди.

Америкалик машхур рассом Рокуэлл Кент «Бу — менман, худойим» деган автобиографик китобида одамни мевага қийслаб, унинг таъми, ранги, шакли шамойили қаердан бино бўлганини билмоқчи бўлганларга шу мева битган новдага, уни тутиб турган шохга, шох ўсиб чиққан дарахтга, унинг танаси, япроқлари ва илдизларига назар ташлашни ҳавола қилади. Буюк рассомнинг тавсиясини ёзувчига нисбатан ҳам қўллаш мумкин. Одамда ёзувчиликка ҳавас уйғотган илк турткилар нима? Унинг ёзувчилик қобилияти қандай муҳитда улғайиб вояга етди? Бу қобилиятнинг ўсишига нималар йўналиш берди? Унинг асарларига ўзига хос такрорланмас ранг ва оҳанг бахш этган омиллар қандай? Қимлар кейинчалик унинг китобларида ҳар хил қиёфада қайта жонланди? Биз ёзувчи ўсиб-унган шажара дарахтига назар ташласак, бу саволларга мукамал бўлмаса-да, бир қадар жавоб оламиз. Бу жавоб эса ёзувчининг ижодий қиёфасини тўлароқ тушуниш учун, асарларига сингиб кетган қалб садоларини аниқроқ эшитиш учун, ижодининг моҳиятини, қимматини тўлароқ англаш учун фоят зарур.

Қадим замонлардан Хўжа Аҳмад Яссавийнинг улғувор мақбараси туфайли мусулмон оламида донг таратган кўҳна Туркистон яқинида Қарноқ деган қишлоқ бор. Азалдан обод ва гавжум бўлган бу қишлоқ тиниқ булоқлари, гуллаб-яшнаган боғлари, ям-яшил бедапоялари, уфқларга туташиб кетган буғдойзорлари, ўт-ўланга, анвойи гулларга сероб қир-адирлари билан машхур. Одил Ёқубов 1926 йил шу қишлоқда туғилди. Унинг болалиги ана шу меҳрибон ва мушфиқ, эркин ва гўзал табиат оғушида кечди. Одил ҳам бошқа қишлоқ болалари қатори лолақизғалдоқларга кўмилган адирларда пода боқди, малла ранг буғдойзорларда бошоқ терди, туташ боғларда мева йиғди, ер ҳайдади, ўт ўрди, чиллак ўйнади, сойларда чўмилди, қир офтобида қорайди. Қишлоқнинг маъсум, сокин ҳаёти, тандирдаги ноннинг хушбўй ҳиди, подадан қайтган молларнинг маъраши, тонг пайтида фақат қишлоқ ҳавосидагина бўладиган беғубор тиниқлик ва яна аллақанча нарсалар ёш Одилнинг қалбида табиатга, қишлоққа нисбатан бир умр сўнмайдиган меҳр уйғотди. Шу меҳр Одилни ёзувчилик сари ундаган илк

туртки бўлган бўлса ажаб эмас. Унинг асарларини бир қайта варақланг — уларда воқеалар ҳар хил жойда содир бўлса-да, деярли ҳаммасида ёзувчи бирор муносабат билан она қишлоғининг болаликдан қалбида ўрнашиб қолган жонажон манзараларини чизишга интилади. Бу манзараларда қалбларга аллақандай сурур бағишловчи, унда нурли ва майин майллар уйғотувчи табиатга шайдолик бор.

Одилнинг ўсиб-улғайишига, қалбидаги майлларнинг ривожига фақат табиат гўзаллиги эмас, оилавий муҳит ва, айниқса, отаси Эгамберди ака ҳам катта таъсир кўрсатди. Одил дунёга келган кезларда Эгамберди ака кўп савдоларни бошидан кечирган, ҳаёт қозонида обдан қайнаб чиниққан, пухта ҳаётий тажрибага эга одам эди. У 1916 йилда мардикорликка бориб, бирмунча вақт Киев, Минск каби шаҳарларда яшайди. У ерда рус тилини ўрганиб, савод чиқаради, газета-журналлар ўқиб, оқу қорани ажратадиган бўлади. Шу туфайли туркистонлик мардикор йнгит ижтимоий-сиёсий ҳаётда актив қатнашди. У 1918 йилда партияга кириди ва юртига қайтиб, бу ерда Совет ҳокимиятини ўрнатишда фаол иштирок этади. Кейин у Ўрта Осиё Коммунистик университетини (САКУ) битиради ва партия органларида турли лавозимларда ишлайди. Эгамберди ака фақат жамоатчилик ишлари билан шуғулланиб қолмасдан, болаларининг тарбиясига ҳам алоҳида эътибор берган. У уйга кўплаб китоблар келтириб турган, кечқурунлари маҳалла-кўй ёшларини йиғиб, уларга бот-бот ўқиб берган. Бу китоблар орасида, айниқса, «Минг бир кеча», «Ўтган кунлар» каби асарлар Одилга катта таъсир кўрсатган, унинг қалбида китобга иштиёқ, бадий адабиётга муҳаббат уйғотган.

Одил мактаб ёшига етганда, отаси Туркистонда партия органларида хизмат қилар, шу туфайли оила ҳам шаҳарда истиқомат қиларди. Эгамберди ака ўғдини рус мактабига ўқишга беради. Лекин Одил мактабни тугата олмайди: бешинчи синфга ўтганда Одиллар оиласи оғир фожиага учрайди. Бошлиғидан айрилган оила ҳам моддий, ҳам маънавий жиҳатдан оғир аҳволга тушиб қолади. Қариндош-уруғлари Одиллар оиласини қишлоққа кўчириб олиб кетишди ва уларга бақадри имкон ёрдам беришди. Ўша қийин кунларда Одил умрида биринчи дафъа одамийликнинг қудратини, меҳр ва муруватнинг кучини ҳис қилади, одамзод ҳаётининг негизи яхшилик,

эзгулик, олижаноблик эканини тушуна бошлайди. Мактаб директори бўлиб ишлайдиган поччаси Неъматулла ака Одилни қишлоқ мактабига ўқишга жойлайди ва оилага ёрдам бўлсин, деб мактаб кутубхонасига ишга киритиб қўяди. Кутубхонада 400—500 китоб бор эди, адабиётни севган, билимга чанқоқ Одил уларнинг ҳаммасини ўқийди.

Бу орада уруш бошланади. Қишлоқ ҳаёти буткул ҳарбий изга тушади. Тирикчилик оғир бўлиб қолади. Одил ўқишни ташлаб, ишлашга, рўзгор тебратишга мажбур бўлади. У икки йил мобайнида колхозда кетмончилик қилади, буғдой ўради, ҳисобчи бўлиб ишлайди, хуллас, уруш туфайли колхозда ишчи кучи етишмаётган шаронгта нимаики иш қилиш зарур бўлса, ҳаммасини бажаради. Шу йилларда қишлоқда бошидан кечирган, кўрган-кузатган воқеалар, унга рўпара келган ҳар хил яхши-ёмон одамлар Одилнинг қалбида чуқур из қолдиради. Бу йиллар бўлгуси ёзувчи учун улкан ҳаётий сабоқ бўлди.

1945 йилнинг январь ойида Одилнинг ҳаётида катта воқеа содир бўлди — у қарноқлик бир гуруҳ дўстлари билан бирга кўнгилли бўлиб, Совет Армияси сафига кетади. Уларни Узоқ Шарққа йўллашади. Одил дўстлари билан бирга япон империалистларига қарши урушда иштирок этади. У ўз ҳарбий қисми билан бирга Гоби саҳроси ва Ҳинган тоғлари орқали ўтиб, Манчжуриядаги япон ҳарбий қисмларининг орқа томонидан чиқади ва қисқа, лекин қиронлик жангда иштирок этади. Кейинчалик бу тарихий ҳамланинг тафсилотларини Одил «Излайман» қиссасида бадий гавдалантириб беради.

Япония билан уруш тугагач, Одил яна беш йил Совет Армияси сафида қолади ва Цинь-жоу, Порт-Артур шаҳарларида — ҳарбий қисмларнинг штабларида хизмат қилади. Армия сафида ўтказилган ҳаёт ҳам Одил Ёқубовга жуда кўп нарса берди — худди шу йилларда у ҳаётнинг ғоят мураккаб нарса эканини, аввалдан бичиб-тўқилган қолипларга сирмаслигини чуқур ҳис этди, худди шу йилларда у ўнлаб, юзлаб одамлар билан мулоқотда бўлиб, инсон психологиясининг мураккаблиги ва нозиклигини ўрганди. Худди шу йилларда унинг қалбида ҳақиқат ва адолат туйғуси ўсиб, балоғатга етди.

Армия сафида хизмат қилар экан, Одил адабиёт соҳасидаги билимларини чуқурлаштириш имконига

ҳам эга бўлди: ҳарбий қисм ихтиёрида бойгина кутубхона бор эди. Одил кутубхонадаги бадний асарларни биронта қолдирмай ўқиб чиқади. Улар ичида, айниқса, рус классиклари Достоевский, Тургенев, Толстой, Чеховларнинг асарлари Одилда сўнмас таассурот қолдиради. Уларнинг таъсирида Одилнинг ҳаётини таассуротларга тўла қалбида ёзувчилик иштиёқи пайдо бўлади ва у секин-аста бадний асарлар ёзишга киришади. Бунда ҳам Одилга армия сафида ҳосил қилган кўникмалари — интизомлилик, ирода ва қатъият қўл келади. У ҳар кун ирталаб соат 5 дан 9 гача ижод билан банд бўлади, кейин эса зиммасидаги вазифаларни ўтайди. Шу тарзда бир қанча роман, қисса ва ҳикояларни қалаштириб ташлайди. Албатта, булардан ҳеч қайси босилиб чиқмайди — улар тақлидий характерда бўлиб, бадний жиҳатдан номукамал эди.

1950 йилда Одил армиядан бўшаб, қишлоғига қайтади. Бу ерда 10-синф учун имтиҳон топшириб, «Етуклик аттестати» олади ва шу йили кузда Ўрта Оснё Давлат университетининг рус филологияси бўлимига ўқишга киради. Университет унинг ҳаётини билимларига пухта назарий замин берди, уни марксча-ленинча дунёқараш билан қуроллантирди, бадний ижоднинг туб қонуниятларини ўзлаштиришига ёрдам берди. Одил университетнинг иккинчи курсида ўқир экан, унинг биринчи асари — «Тенгдошлар» қиссаси босилиб чиқди.

Университетда ўқиб юрган кезларида ҳам, 1955 йилда уни муваффақиятли битирганидан кейин ҳам Одил пойтахтнинг адабий-маданий ҳаётида актив иштирок этди. Адабий йиғинлардан бирида унинг маънодор нутқини эшитган Абдулла Қаҳҳор Одил Ёқубовни Ёзувчилар союзига консультантлик лавозимида таклиф қилади. Шу тарзда Одилнинг меҳнат фаолияти бошланди. У бир неча йил Ёзувчилар союзида ишлагач, «Литературная газета»нинг Ўзбекистон бўйича мухбири бўлди. Сўнгра «Ўзбекфильм»да, кинематография Давлат Комитетида бош муҳаррир бўлиб ишлади. Ҳозир эса Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида бош муҳаррир ўринбосари лавозимида ишлаб турибди. Бу ишлар ичида, айниқса, мухбирлик Одилнинг ижодий ўсишида катта роль ўйнади. Мухбир сифатида у республикамизнинг ҳамма шаҳар ва қишлоқларини кезиб чиқди, мухбир сифатида кўпгина мураккаб ва чигал ҳаётини проблема-

ларга дуч келди. Айни чоқда, мухбир сифатида урушдан кейинги йилларда республикамизнинг девкор қадамлар билан илгарилаб бораётганини, халқ хўжалигининг ҳамма соҳаларида мислсиз муваффақиятларга эришаётганини кузатди. Буларнинг барчаси Одил Ёқубов учун бой материал берди, уни янги-янги темаларга қўл уришга, янгидан-янги асарлар ижод этишга илҳомлантирди. Шу тариқа, бирин-кетин Одилнинг қиссалари, пьесалари, ҳикоялари, романлари майдонга кела бошлади.

Кўриниб турибдики, Одилда ёзувчиликка иштиёқ уйғотган куч ҳам, унинг қобилиятини улғайтирган омил ҳам, асарларига такрорланмас ранг ва оҳанг бағишлаган қудрат ҳам ҳаётдир. Ёзувчи босиб ўтган ҳаёт йўли, шу йўл давомида йиғилган таассуротлар, юракни ёндирган кечинмалар, хаёлни банд этган фикрлар сараланган, умумлашган, бадий либосга бурканган ҳолда унинг асарларида қайта жилоланади.

* * *

Одил Ёқубовнинг биринчи қиссаси «Тенгдошлар» 1951 йилда эълон қилинган бўлса-да, мен унинг ёзувчи сифатида туғилган йилини 1961 йил, яъни «Муқаддас» қиссаси босилиб чиққан йил деб белгилардим. Гап шундаки, асар ёзган билан, ҳатто китоб эълон қилган билан одам дарҳол ёзувчи бўлиб қолавермайди. Баъзан бутун умри давомида асар ёзиб, китоб чиқариб, ёзувчи даражасига етишолмай, ўтиб кетганлар ҳам бор. Ҳақиқий санъаткор ёзувчи — адабиёт ривожидида янги саҳифа очишга қурби етадиган, унинг тасвир имкониятларини бир қадар бўлса-да, бойита оладиган, ижоднинг ҳеч ким юрмаган сўқмоқларидан юра оладиган, ижодий қиёфаси бошқаларникидан ярқ этиб ажраб турадиган, ўз овозига, ўз услубига эга бўлган ёзувчидир. Шу сифатлар Одил Ёқубовнинг ижодида «Муқаддас» қиссасидан бошлаб рўйи-рост кўрина бошлади. Бу ўринда мен Одилнинг 50-йиллар давомида яратган «Чин муҳаббат», «Айтсам тилим куяди, айтмасам дилим», «Юрак ёнмоғи керак», «Олма гуллаганда» пьесаларини, ўз вақтида кўпчиликнинг тилига тушган «Икки муҳаббат» деган ҳикоялар тўпламини, «Ота изидан» қиссасини ялписига ёмонотлиқ қилиб, йўққа чиқариб юбормоқчи эмасман. Улар, шубҳа-

Ёш, ёзувчининг ғоявий-бадий ўсишида муҳим ўрин тутган асарлар эди. Уларнинг ҳаммасида ҳам муайян ижодий изланишнинг муҳри бор. Масалан, Одилнинг илк китоблари — «Тенгдошлар» қиссаси ва «Дастлабки қадам» ҳикоялар тўпламиёқ адабиётга умидли истеъдод эгаси кириб келаётганидан далолат берган эди. Одилнинг 50-йилларда яратган тўртта пьесаси Ҳамза театри саҳнасида қўйилган ва ўз вақтида жамоатчиликнинг эътиборини жалб қилган эди. Чунки уларда ёш ёзувчининг муайян янгиликларга интилаётгани сезилиб турарди. Бу, айниқса, пьесаларга асос қилиб олинган конфликтнинг характерида аниқ кўринади. Жумладан, «Айтсам тилим куяди, айтмасам дилим» пьесасида ҳам, «Олма гуллаганда» драмасида ҳам Одил Ёқубов конфликт юкини қаҳрамон қалбидаги ички курашга, психологиясига кўчиришга интилади — уларда драматик ҳаракат қаҳрамоннинг ижтимоий бурчи билан қариндош-уруғчилик туйғулари, шогирдлик бурчи билан адолат, ҳақиқат туйғулари ўртасидаги қарама-қаршиликдан туғилади. Фақат пьесалардагина эмас, «Икки муҳаббат», «Мирзатерак» каби ҳикояларида, «Ота изидан» қиссасида ҳам ёзувчи янги тема, янги ҳаётий материалга мурожаат қилиш билан бирга, уларни янгича тасвир йўллари билан бадий ифодалашга интилади. Лекин шундай бўлса-да, бу асарлар Одилнинг ижод майдонидаги илк изланишларининг самараси бўлиб, ҳали кўпгина нуқсонларга эга, энг муҳими эса, бадий асарга жон ато қиладиган чинакам ҳаётийликдан узоқроқ асарлар эди. Тўғрироғи, ёзувчи ҳаётийликка интилади, жонли характерлар чизмоқчи бўлади, конфликтларни янгичароқ қўйиб, ҳал этишга ҳаракат қилади-ю, лекин буни охиригача етказмайди — нимадир унинг баридан тутиб тургандай, қаламининг равон юришига халақит бераётгандай туюлади. «Чин муҳаббат» пьесасини олайлиқ. Унда ёзувчи ўқишни битириб, колхозга қайтган агроном қиз Муқаддас ва унинг севган йигити Олимжон ўртасидаги муносабатларни тасвирлайди. Бухгалтер Неъматжон уларнинг муҳаббатига тўғаноқ бўлади, лекин охирида сирини очилиб, шармандан шармисор бўлади. Воқеалар—ҳаётий, бироқ уларнинг ривожидан муайян схематизм бор, қаҳрамонлар аввалдан белгилаб қўйилган режа бўйича иш тутишади. Олимжоннинг Муқаддасга муносабатидан ўша пайтларда анча расм бўлган «ишлаб чиқариш муҳаббати»нинг

ҳиди келиб туради. У Муқаддасга ўз муҳаббатини изҳор қилар экан, шундай дейди: «Сиз келдингизу, бугунги ишонч, куч, ирода — ҳаммаси ўзимга қайтди. Мен сизни янги сорт билан кутиб олмоқчи эдим, бироқ орзумга етолмадим! Ҳозирча, фақат гул келтирдим, Муқаддас!»

Неъматжон ҳам схематик образ — ёзувчи уни фақат қора бўёқлар воситасида чизади. У аввал Зулфияга уйланмоқчи бўлади, кейин эса Муқаддасни кўргач, унга уйланиш дардига тушиб қолади, негаки, унингча: «Ўзи бўлса агроном! Миллионер колхознинг агрономи! Кис-сасида бўлса диплом, қаерга бормасин қўли баланд... Шундоқ қиз туриб Зулфияга уйланишим қандоқ бўларкин?» Албатта, ҳаётда оила, муҳаббат масалаларини бойлик, шуҳрат нуқтаи назаридан ҳал қиладиган неъматжонлар кўп учрайди — санъаткор уларни фош қилишга ҳақли. Бироқ «Чин муҳаббат» пьесасида фош қилиш ҳам, тасдиқлаш ҳам анчагина яланғоч тарзида қилинади, натижада ҳаётийликка путур етади.

Шундай аҳволни «Икки муҳаббат» ҳикоясида ҳам кўрамиз. 1954 йилда ёзилган бу ҳикоя ҳаётий деталларга бойлиги, характерларнинг бир қадар тўлақонлилиги, ахлоқий-маънавий проблемаларни жиддий қўйишга интилиши билан ажралиб туради. Асарда институтни эндигина битириб, мустақил ҳаёт йўлига қадам қўйган Собиржоннинг бошидан кечган воқеалар ҳикоя қилинади. У институтда Насибани севиб қолади. Назарида, қиз ҳам уни севадигандай туюлади. Бироқ кўп ўтмай маълум бўладики, Насиба Собирни севмас экан, балки унинг қобилиятли эканини кўриб, келажакда олим бўлиши мумкинлигини ўйлаб, у билан юрар экан. Собир қишлоққа ишга кетишини билгач, Насиба ундан юз ўгиради. Албатта, Насиба кейинчалик хатосини тушунади, қилмишидан пушаймон бўлади, ҳатто Собирнинг ҳузурига қайтиб боришга ҳам рози бўлади. Бироқ у энди кечиккан эди... Собир қишлоқда Маҳбубани учратади — улар бир-бирларини ҳар қандай ҳисоб-китобдан холи, фидойи севи билан севиб қолишади. Ҳикоядаги воқеа ҳаётий бўлса-да, асарнинг умумий руҳида муайян сунъийлик бор — ёзувчи икки хил муҳаббатни атайин бир-бирига таққослаётгани тасвирдан кўра насихатга, кўрсатишдан кўра дидактикага мойиллиги кўриниб қолган. Бунинг устига Маҳбубани ҳаддан ортиқ идеал-

лаштириб тасвирлайди. Маҳбуба билан Собиржон муносабатларида конфликтсизликнинг таъсири бор.

Одил Ёқубовнинг илк ижодидаги бундай нуқсонлар сабабини авторнинг ижодий тажрибаси камлиги, маҳорат сирларини тўла ўзлаштириб етмаганлиги билан изоҳлаб қўя қолиш мумкин. Бироқ бундай изоҳ бир томонлама бўлар эди. Гап фақат бунда эмас. Бу нуқсонларнинг асосий сабабини Одил Ёқубов адабиётга кириб келган йиллардаги ижодий муҳитдан, ўша йилларда устун бўлган тенденциялар таъсиридан ҳам қидириш керак, Одил адабиётга кириб келганда анчагина ҳаётний тажрибага эга эди. У жаҳон классик адабиётини ҳам, замонавий совет адабиётини ҳам, адабий ижоднинг умумий қонуниятларини ҳам анча яхши биларди. У, айниқса, адабиётда схематизм ва шаблоннинг зарарини, самарасизлигини яхши тушунарди, лекин шундай бўлса-да, амалий ижодда инерция кучи туфайли уларга маълум ўрин берди.

Одил Ёқубов яқинда эълон қилинган «Фарзандлар бурчи» деган очеркида ижодининг илк давридаги муҳит ҳақида, изланишларнинг характери тўғрисида шундай ёзади: «Биз адабиётга кириб келган пайтларда, эллигинчи йилларнинг бошида машъум конфликтсизлик назарияси айни авжида эди. Бу назариянинг меваси бўлмиш уйдирма асарлар кўкларга кўтарилиб мақталаётган пайтлар эди. Ёшликда хато қилиш осон. Яхши эканки, мақталапти, демак, шуларга қараб асар ёзиш керак, деган фикр туғилиши табиий. Бу фикрнинг тамом нотўғри эканини, ҳаёт қанчалик мураккаб бўлмасин, ёзувчи шу ҳаётга суяниши кераклигини, ҳаётда ўзи кузатган одамлар, уларнинг тақдири ҳақида ёзсагина жонли бир нарса чиқиши мумкинлигини тушунгунча ўн йиллар ўтди». Ёзувчи ҳақ — у адабиётга кириб келган пайтларда ижодий муҳит ғоят мураккаб эди. Тўғри, урушдан кейинги йилларда ҳам, эллигинчи йилларнинг биринчи ярмида ҳам совет адабиётининг энг яхши традициялари руҳида ёзилган, адабиётимиз тарихида чуқур из қолдирган талайгина асарлар яратилган. Бироқ шунга қарамай, муайян ижтимоий-тарихий сабабларга кўра қатор салбий тенденциялар кенг ёйилди. Адабиётда декларативлик ва риторика, ҳаёт ҳақиқатини шиорбозлик ва схема билан алмаштириш, табиийлик ўрнига уйдирма ва сунъийликка ўрин бериш

авж олди. Адабий асарларда инсон, унинг характери, психологиясини тадқиқ қилиш ўрнига ташқи алоқаларинигина тасвирлашга интилиш кучайди. Кўпгина асарлар тайёр схемалар асосида яратила бошланди: қаҳрамон фронтдан қайтади, келган жойида аҳвол чатоқ бўлади. У энг шимариб ишга киришади-ю, бир зумда ҳамма ёқни гулистон қилиб юборади... Раис қолоқ, консерватор бўлади. Ишга янги тайинланган парторг ёки агроном илғор бўлади. Улар ўртасида тўқнашув содир бўлади. Умумий мажлисга тушгач ёки райком секретарининг танбеҳини эшитгач, раис хатоларини тушунади, тавба қилади... Йигит ва қиз бир-бирини севади, иттифоқ, тотув яшашади. Лекин йигит янги ерларни ўзлаштиришга жўнамоқчи бўлади. Хотини буни истамайди. Хотинининг қолақлиги туфайли оила бузилади... Ана шундай ёки шунга ўхшаш схемалар, қолиплар кўп асарларни мажруҳ, ногирон қилиб кўйган эди. Улар адабиётни ҳаётдан хийла узоқлаштириб қўйган, унинг таъсир кучини анча сусайтирган эди.

Албатта, ёзувчилар ҳам, китобхонлар ҳам схематизм ва шаблон адабиётнинг ашаддий душмани эканини, реализмни сусайтирувчи куч эканини яхши билишарди. Лекин шунга қарамай, улардан бутунлай қутулиш осон бўлмади. Улар жуда яшовчан бўлади, негаки, улар ҳам қулай, ҳам осон. Схематизм ёзувчини мустақил ўйлаш азобидан, тинимсиз излаш уқубатидан, мураккаб ҳаётининг проблемаларни дадил қўйиш масъулиятидан халос қилади. Бинобарин, адабиётнинг гражданлик бурчинини ўташига ҳам монелик қилади.

Шунинг учун ҳам партиямиз Марказий Комитети 50-йиллар қатор ҳужжатларда конфликтсизлик «назарияси»ни қаттиқ қоралади, совет ёзувчиларини ҳаққонийлик ва ҳаётининг принципини юқори кўтаришга, коммунистик жамият қурилишига чинакам хизмат қилувчи асарлар яратишга чақирди. Бу ҳужжатларда адабиётнинг ҳаёт билан алоқасини мустаҳкамлаш, адабиёт бой берган марраларни қайта эгаллаш энг муҳим вазифа сифатида талқин қилинган эди. Бу жиҳатдан, айниқса, XX ва XXII съезд қарорлари ғоят катта аҳамиятга эга бўлди. Уларни амалга ошириш натижасида вужудга келган янги шароит, янги ижодий муҳит бу вазифаларни муваффақиятли бажариш учун замин бўлди. Янги тарихий шароитда адабиёт олдида

турган муҳим вазифаларни бажариш, социалистик реализмни янги босқичга кўтариш, адабиётнинг ижтимоий-эстетик ролини ошириш совет адабиётининг тажрибали, атоқли намояндалари билан бирга эндигина ижод майдонига кириб келаётган янги авлод вакиллари зиммасига ҳам тушади. Мамлакатимиздаги ҳамма миллий адабиётларда янги авлод вакиллари ғоят активлик билан ижод қилиб, қисқа муддатда китобхонларнинг сеvimли ёзувчиларига айландилар. Булар рус адабиётида Г. Бакланов ва Ю. Бондарев, белорус адабиётида В. Биков ва О. Адамович, украин адабиётида М. Стельмах, молдованларда Ион Друце, арманларда Г. Матевосян, грузинларда Н. Думбадзе ва Г. Панжикидзе, озарбайжонларда И. Гусейнов ва Г. Сандбейли, қozoқларда Т. Ахтанов ва А. Нурпеисов, тожикларда Толис ва Ф. Муҳаммадиев, қирғизларда Ч. Айтматов, аварларда Р. Ҳамзатов каби ёзувчилар эди. Улар адабиётимизнинг синалган принциплари — ғоявийлик ва партиявийликка содиқ қолган ҳолда, социалистик реализм методини янги шароитда янада ривожлантирдилар. Уларнинг ижоди адабиётимизнинг ғоявий-эстетик принципларини бойитди. Бу, биринчи навбатда, шунда кўринадики, уларнинг ижодида ғоявийлик ва ҳаётийлик, партиявийлик ва ҳаққонийлик, тасвирда самимият ва маҳорат чамбарчас бирикиб кетди, ҳаётни тушуниш, идрок этиш, талқин қилиш анча кенгайдди, инсон образини тасвирлашда унинг шахсиятининг ҳамма қирраларига эътибор бериш кучайди.

Ўзбек адабиётида бу янги авлоднинг дастлабки вакиллари сифатида Пиримқул Қодиров ва Одил Ёқубовларни кўрсатиш мумкин. Улар ҳам, улар билан олдинмакейин адабиётга кириб келган бир қатор ёшлар ҳам янги шароитда адабиётнинг юксак марралари учун курашда, уни янада ҳаққоний ва ҳаётий қилишда, китобхоннинг ишончини қайтадан барпо этишда ва шу йўл билан адабиётнинг ижтимоий-эстетик мавқени мустаҳкамлашда катта жонбозлик кўрсатишди. Янги авлод вакиллари-нинг улкан хизмати, адабиётимиз ривожигаги ўрни, биринчи навбатда, шу билан белгиланади.

Одил Ёқубовнинг «Муқаддас» қиссаси ана шу янги тенденцияларни ифодалаган илк асарлардан бири бўлди. Қиссада ўрта мактабни эндигина тугатиб, катта ҳаёт йўлида биринчи мустақил қадамларини қўяётган, шу

Йўлда мураккаб ва чигал ҳаётий муаммоларга дуч келиб, уларни ҳал қилиш йўлларини қидираётган ва шу жараёнда ўзлари учун яшаш сирларини кашф этиб, улғаяётган Шарифжон ва Муқаддасларнинг бошидан кечган воқеалар тасвирланган. Инсон ўзи танлаган ҳаёт йўлидан адашмай ўтиши учун илк қадамларидаёқ юксак маънавий принципларга амал қилиши, уларни доғ туширмай пок сақлаши керак. Улар одам учун энг муқаддас нарсалар бўлиши лозим. Улардан чекинмиш ёки уларга хиёнат қилиш одамга оғир изтироблар, мушкул мусибатлар келтиради. Биз қиссада Шарифжон бошидан кечирган воқеалар билан танишар эканмиз, шундай хулосага келамиз! Шарифжон бир йил заводда ишлайди, у ерда ҳунар ўрганади, қадрдон дўстлар ортттиради. Қоллектив қучоғида ўздан, ишидан, дўстларидан мамнун ҳаёт кечираётганига қарамай, уларни осонгина ташлаб кетади. Институтда Муқаддас билан ёнма-ён ўтириб ўқиш орзуси эса уни шундай қарахт қилиб қўядики, у бошқаларнинг ҳақиға хиёнат қилаётганини уйламай, қинғир йўл билан иншосини тўғрилаб, конкурсдан ўтмоқчи бўлади. Бироқ бу Шарифжонга жуда қимматга тушади — уни институтга Муқаддас ўрнига қабул қилишади, Муқаддас эса конкурсдан ўтолмай қолади. Шарифнинг қинғирлиги энг яқин, энг азиз, энг қадрдон одами Муқаддас ҳақиға қилинган мудҳиш ва қабиҳ хиёнат бўлиб чиқади. Муқаддас Шарифга, унинг одамийлигига, туйғуларига ишонган эди, бу хиёнатдан сўнг унинг қалбида энди кўртак ёза бошлаган илиқ туйғулар совуқ урган гулдай сўлади.

«Муқаддас» қиссасига жозоба бахш этган, уни ўша йиллардаги адабий ҳаётда салмоқли воқеа даражасига кўтарган, китобхонлар оммасининг меҳрини қозонишга сабаб бўлган нарса шуки, адиб эҳтироссиз, лоқайд баёнчиликдан воз кечиб тасвирланаётган воқеаларнинг моҳиятини тадқиқ қилиш йўлидан боради ва бунинг натижаси ўлароқ муҳим ҳаётий проблемаларни ўртага ташлайди. Улар ахлоқий-маънавий проблемалар бўлиб, ёзувчи уларни талқин қилишда «инсон ҳаёти нақадар чигал ва мураккаб эканидан, турмуш дегани бир қўли билан бошингни силаса, бир қўли билан тарсаки тушириб турадиган нарса эканидан», яъни тайёр қолип ва схемаларга сиймаслигидан келиб чиқади. Шунинг учун ҳам адиб тасвирлаётган воқеаларини дарров оқу

қорага ажратмайди, қахрамонларини ижобий ва салбий деб икки гуруҳга бўлмайди. Дарҳақиқат, Шариф, умуман, ёмон йигит эмас. Унинг адашиши, қинғир ишга қўл уриши худбинлигидан, индивидуализм касалига чалинганлигидан ёки бошқа ижтимоий сабаблардан туғилган қонуний ҳодиса эмас. Биз бутун қисса давомида қалбимизда Шарифга нисбатан илиқ бир меҳр, хайрихоҳлик ҳислари жўш ураётганини сезиб турамыз. Шунинг учун Шарифнинг адашишларини кўрганда қаттиқ афсусланамиз, изтиробга тушамиз. Ёзувчи Шарифнинг хатоларини оқламайди, балки қоралайди. Бироқ энг муҳими шундаки, у Шарифнинг характериға, аҳволи руҳиясига мос тарзда, унинг одамлигини, одам бўлганида ҳам эндигина ҳаётга кириб келаётган тажрибасиз йигит эканини ҳисобга олиб қоралайди. Аниқроғи, буни Шарифнинг ўз тилидан айттиради: «Менинг ҳеч кимни айблашга ҳаққим йўқ эди! Ҳаммасига ёлғиз ўзим айбдор эдим. Бу нарсаға ўз инсофсизлигим, сабрсизлигим, иродасизлигим сабаб бўлди! Бўлмаса, бир йил ишлаб шунча ҳурмат орттирган, ҳунар ўрганган заводни шундай ташлаб кетармидим? У ерда шунча орттирган дўстларимдан шундай осонгина юз ўгирармидим? Мен тенги йигитлар ҳам ишлаб, ҳам ўқиб, қийинчиликлар билан олишиб, улар устидан ғалаба қозониб юрган бир пайтда, мен севгилимнинг жойини тортиб олиб, шундай шарманда бўлиб қолармидим?»

Шарифнинг хатоси унга жуда қимматга тушди — севгилисидан, эҳтимолки, бахтидан ажради. Бироқ бунинг эвазига у катта сабоқ ҳам олди — ирода ва сабр, инсоф ва адолат одамзод ҳаётидаги муқаддас нарсалар эканини, муҳаббат ва дўстлик ҳамиша софликни талаб қилувчи туйғу эканини тушунди. Масаланинг бу тарзда қўйилиши қиссаға жозибадор ҳаётийлик бахш этади ва китобхонни ҳам активликка ундайди.

Шу тарзда Одил Ёқубов ижодида ёзувчилик учун ғоят зарур бўлган фазилатлардан бири шаклланди: у ҳар бир асарида ҳаётнинг муҳим, долзарб муаммоларини кўтарадиган, воқеа ва ҳодисаларнинг моҳиятини тадқиқ қилиб, салмоқли гаплар айтишға, чуқур умумлашмалар қилишға интиладиган бўлиб қолди. Одилнинг сўнгги ўн-ўн беш йил ичида яратган асарларини ялпи олиб қарасак, улар «Қандай яшамоқ керак?» деган саволға жавоб қидириб ёзилгандек туюлади. Албатта, ёзувчи асарлари-

да бу қийин ва мураккаб саволга тайёр жавоблар бермайди, яшаш рецептларини таклиф қилмайди. Бундай бўлиши мумкин ҳам эмас. Чунки яшаш шундай зўр бир санъатки, у ҳар кимнинг иқтидорига, виждонига, маънавий оламнинг бойлигига, амал қиладиган принципларининг характерига боғлиқ. Ёзувчи китобхонни турмуш тўғрисида, ўз ҳаётининг мазмуни ва моҳияти тўғрисида чуқурроқ ўйлаб кўришга ундаш билан кифояланади. Адабиёт учун эса шуниси муҳимдир.

* * *

Одил Ёқубовнинг «Тилла узук» (1961), «Матлуба» (1969), «Қанот жуфт бўлади» (1969) каби қиссалари, «Аямажуз», «Иўқолган юлдузим», «Бахт қуши» каби ҳикоялари 60-йиллар ёшларининг ҳаётига бағишланган. Уларда ёзувчи замонавий ёшларнинг характерида, хулқи авториди, психологиясида пайдо бўлаётган янги қирраларни тадқиқ этади, уларнинг ҳаётга муносабатини, яшаш принципларини бадий таҳлил қилади. Асарлар ёшларга бағишлангани учун, табиийки, уларнинг марказида севги, ишқ-муҳаббат, оила масалалари туради. Одил Ёқубов муҳаббат масаласини ёритишда ҳам ўй-ўлидан боришга, адабиётга муайян янгилик қўшиш энг муҳими, ҳаётнийлик ва табиийлик принципига қатъия қилишга, тасвирда самимий бўлишга интилади. Гап шундаки, бизнинг адабиётимизда муҳаббат тегиз ёзилган асарлар сон-саноқсиз бўлса-да, уларнинг қилишида бу тема ғоят саёз, бир томонлама, ҳаётдан ралган ҳолда талқин қилинади. Айрим ёзувчиларнинг баъзи деганда, сой соҳилида мажнун тол соясининг онларининг ҳузур-ҳаловатини, лаззатини баъзилари ҳижрон аламлари, рашк изтиҳониниш муносабатларини чучмал ва сентиментал билан чекланади. Баъзи асарларда муҳаббат билан қўйилладиган муаммолар сунъийлик ва ҳақиқатчи «Соқов қизни севиш мумкинми?», «Қизнинг та қизга уйланса бўладими?», «Қизнинг қизга бўлса, бахтли бўла оладими?» аҳамиятсиз, ўткинчи масалалар билан. Бундай асарларда ёзувчи ижобий ҳаётдан қаҳрамонлар бугунги ҳаётдан

нола-фигонлардан нарига ўтолмайдилар, севган қизлари дурустроқ қарамаса, илтифот кўрсатмаса, улар учун олам қоронғи, ҳаёт мотамга айланади, чунки улар ҳаётнинг мазмунини фақат муҳаббатда кўрадилар. Бундай асарлар схематизми билангина эмас, ёзувчи позициясининг ниҳоятда ғариблиги, ҳаёт ҳақидаги тасаввурларининг ўта қашшоқлиги билан ҳам таассуфга лойиқдир. Бундай асарларни ўқиганда В. Г. Белинскийнинг ўтган асрда муҳаббат темасида ёзилган сентиментал асарлар ҳақида истеҳзо билан айтган бир гапи эса тушади. У инсон ҳаётининг мазмуни муҳаббатдан иборат эмаслигини, шундай бўлса, олам аллақачонлар ушалмаган орзулар, чилпарчин синган кўнгиллар, куйиб кул бўлган қалбларнинг ғўристонига айланган бўлиши кераклигини айтган эди.

Тўғри, муҳаббат муаммолари ҳамма давр адабиётида марказий ўринлардан бирини эгаллаб келган. Қолаверса, муҳаббат адабиётнинг азалий ва мангу темаларидан бири. Бироқ буюк ёзувчилар ижодида муҳаббат ҳеч қачон ўз-ўзинча мақсад бўлган эмас, балки у ҳамшиша инсон маънавий оламининг бойлиги ва ғўзаллигини, инсон руҳиятининг парвози ва инқирозини ифодалаш учун восита бўлиб хизмат қилган. Улкан ёзувчилар ҳамшиша севги муаммолари, ишқ-муҳаббат можаролари, оилавий муносабатлар орқали ўз даврининг, инсон тақдирининг моҳиятини очиб беришга, инсон тақдирини белгиловчи ижтимоий муносабатларни, муҳитни бадиий таҳлил қилишга интилганлар.

Одил Ёқубов ҳам шу традицияга амал қилади — ишқ-муҳаббат баҳонасида муҳим ҳаётий муаммолар ҳақида фикр юритади, одамларнинг характери ва психологиясини таҳлил қилади. Энг муҳими шундаки, ёзувчи мураккаб ҳаётий конфликтларни, одамлар тақдирини буриб юборувчи драматик коллизияларни баҳолар экан, давримизнинг руҳи ва савиясига мос келадиган илғор позицияда туради. Бундан эса унинг асарлари чуқур замонавий руҳ касб этади.

«Тилла узук» қиссасида бир қарашда, оддий воқеа ҳикоя қилинади: Воҳид Розияни севади, бироқ одамларнинг иғвосига учиб, қиздан юз ўгиради. Бу мураккаб вазиятда «илиқ, дўстона муомалага муҳтож бўлиб юргани учун» Воҳид Машҳурага уйланади. Розия ҳам бошқа бир йнгитга турмушга чиқади.

Қиссани ўқир эканмиз, бизга оддий бўлиб туюлган воқеа аслида хийла мураккаб эканига, унинг замирида одамлар ўртасидаги ғоят мураккаб муносабатлар ётганига, бу муносабатлар эса ҳаётимизда гоҳ яширин, гоҳ ошқора кечаётган эскилик ва янгилик ўртасидаги кескин кураш билан белгиланишига амин бўламиз.

Воҳид ўз севгилисига етишиши, у билан бахтли турмуш қуриши мумкин эди. Бироқ етишолмади, у ўз бахтини бой бериб қўйди. Нега шундай бўлди? Воҳид билан Розиянинг бахтига қандай қора куч тўғаноқ бўлди? Ёзувчи қисса давомида шу муҳим саволга мукамал жавоб беришга, бугун воҳидлар ва розиялар бахтига тажовуз қилаётган қора кучларни фош қилишга интилади. Бу куч Воҳиднинг ўзида, унинг табиати, психологияси, ҳаёт ҳақидаги тушунчалари, фикрлаш тарзида тажассум этади. Воҳид шаҳарда ўқиб олий маълумотли бўлган, юриш-туриши, феъл-атвори маданий бўлса-да, эскича психологиянинг, эскича қарашларнинг таъсиридан батамом қутулиб кетган эмас. Афтидан, эскича психологиядан қутулиш учун билимнинг ўзи кифоя қилмайдиганга ўхшайди. Воҳид Розияни севиб қолади, бироқ муносабатларининг илк дақиқалариданоқ қиздаги баъзи сифатлар унга хуш келмайди. Розия қувноқ, шўх табиатли, бир гапириб ўн куладиган қиз, Воҳиднинг назарида эса шўхлик қиз болага унча ярашмайдиган нарса, ҳар қалай, қиз бола одобироқ бўлгани маъқул. Розия ҳам шаҳарда, билим юртида ўқиган ва ҳаваскорлик тўғарагида қатнашиб, Жамила ролни ўйнаган. Воҳиднинг назарида, қиз боланинг «артистка» бўлиши ҳам унча тўғри келмайди. Бундай кайфиятдаги одам учун, албатта, Розиянинг Тошқора билан «юриши» ҳақидаги гаплар рост бўлиб кўринади. Розиянинг бу қилиғи Воҳиднинг иззат-нафсига қаттиқ тегишдек, унинг йигитлик ғурурини поймол қилишдек бўлиб туюлади. Воҳид амбулаториянинг боғига чақириб олиб, бевафолигининг сабабини сўраганда, қиз афсусланиш ва кечирим сўраш ўрнига, титраб-қақшаб унинг ўзига чанг солади. Воҳиддай ғурурли йигит бундай шаккокликка чидаёлмас эди, албатта. Воҳиднинг бутун фожиаси шундан иборатки, у аёл кишини эркакдан паст кўради, унинг ҳам ўз шахсиятини эркин намоиш қилишга ҳақли эканини тан олмайди. Шунинг учун ҳам Розиянинг шўхлиги унга одобсизликдай, инсоний ғурури кибрдай, эркинликка интилиши беҳаёликдай туюлади.

Шу сабадан у «Ёш бир қиз учун севимли йигитига ўзининг беғуноҳ эканини исбот қилиб гапириш, бировлар билан ўйнашмаганини далиллаб бериш нақадар оғир эканини» тушунмайди. Эскича психология Воҳидга муҳаббат фақат тенглик, ўзаро ишонч ва ҳурмат асосига қурилиши мумкин эканини англаб олишга халақит беради. Буларнинг ҳаммаси бирикиб, шунга олиб келадики, Воҳид «энди ҳеч қачон ўрнига келмайдиган бир хатога йўл қўяди, эҳтимол умрбод тузатиб бўлмайдиган даҳшатли бир воқеага» сабабчи бўлади.

Одил Ёқубов қиссада Воҳид характеридаги ана шу кемтикликни туғдирган омилларни ҳам кўрсатади — бу оилавий муҳит. Воҳиднинг онаси Рузвон хола «ота-боболаримиздан қолган урф-одатларимиз»га қаттиқ риоя қиладиган, уларнинг бузилиши оила номусига, обрў-эътиборига доғ бўлиб тушади, деб ҳисоблайдиган аёл. Шунинг учун у ўғлига «хотинни бошдан тобе қилиш керак, унга тиржаявериш ярамайди», деб «таълим» беради. Шунинг учун ҳам Рузвон хола сохта номус-ор, деб, қизи Зарифа билан Собирнинг севгисига тўғаноқ бўлади. Энг даҳшатлиси шуки, Рузвон хола бу ишларининг ҳаммасини ўз фарзандларига кўрсатаётган меҳрибонлиги, ғамхўрлиги, яхшилиги деб билади.

Шу тариқа ёзувчи бугун эскича психологиянинг моҳиятини инсон шахсиятини камситиш, унинг ғурурини, эркини поймол қилиш, уни мустақил яшаш имкониятидан маҳрум этиб, ўзгаларнинг изми билан ҳаракат қилувчи муте қўғирчоққа айлантиришдан иборат эканини очиб ташлайди.

«Матлуба» қиссасидаги воқеа ҳам зоҳиран «Тилла узук»дагига ўхшайди: Матлуба ва Самигҗон бир-бирларини севишади, лекин улар ҳам бир-бирига етишолмайди. Бу гал ҳам эскича қарашлар, эски психология сарқитлари ёшларнинг бахтига зомин бўлади. Бироқ «Тилла узук»да бунинг сабабчиси Воҳид бўлса, бу қиссада — Матлуба. Матлуба ҳам ўқиган, ҳам олий маълумотли, ифбатли, одобли қиз. Бироқ ёшликдан унинг қон-қонига сингиб кетган қарашлар ҳаётда дадил қадам ташлашига, ўз шахсиятининг ҳамма қирраларини бемалол намоён қилишига имкон бермайди. У ёшлигидан беғубор, пок муҳаббатни орзу қилади. Унинг назарида қиз бола турмушга чиққунча эҳтиросларини жилловлаб яшаши керак. Шунинг учун ҳам Самигҗоннинг

кўп ҳаракати унга эриш туюлади; Самигҗон севган қизи билан эркин муомала қилишни истайди — уни уйига, ота-онаси ҳузурига бошлаб боришдан, дўстлари доирасига зиёфатга етаклашдан, кўча-кўйда қўлтиқлаб олишдан ҳайиқмайди. Булар эса Матлубага ибосизликдай туюлади, унинг одобига, иффатига ҳамладай кўринади. У муҳаббатнинг моҳиятини турмуш қургандан кейин эрга «мисоли бир чўри бўлиб» хизмат қилиш деб тушунади. Кўринадики, Матлуба Воҳиднинг иккинчи томони — у одамлар ўртасидаги самимиятни, чинакам инсоний муносабатларни қадрлаш даражасига бориб етган эмас. Матлуба Самигҗондаги ўта эркинликка қарши оёққа туради-ю, эркинлик билан самимийликни қориштириб юборади. Шу тарзда «Матлуба» қиссасида бугунги ёшлар ҳаётининг яна бир қирраси акс этади.

Одил Ёқубов бу соҳадаги изланишларини «Қанот жуфт бўлади» қиссасида яна бир поғона юқорига кўтарган. Бу ёзувчининг ҳаётга қарши янада чуқурлашганида, ундаги тенденцияларни кенгроқ қамраб олишга, асослироқ идрок этишга интилишида, шунингдек, қаҳрамонлар характери чизишда янада ҳаётгирок, табиийроқ бўлишга ҳаракат қилаётганида кўринади. Бу қисса ҳам, асосан, ёшлар ҳаётига бағишланган. Унинг қаҳрамонлари — архитекторлар, адабиётчилар, кино ходимлари, врачлар. Воқеалар шаҳарда ҳам, қишлоқда ҳам бўлиб ўтади. Бу эса ёзувчига қаҳрамонлар қаторига қишлоқ кишиларини ҳам киритиш имконини берган. Биз қиссада колхоз раиси, бригадирлар ва оддий колхозчиларнинг ҳам анча пишиқ ишланган образларига дуч келамиз. Қиссанинг бош қаҳрамонлари архитектор Акрам ва унинг рафиқаси врач Сайёрадир. Асардаги ҳамма воқеалар, ҳамма персонажлар бирор нуқтаси билан уларга боғланади. Қисса давомида улар анча мураккаб вазиятларни, чинакам драматизм билан суғорилган ҳодисаларни бошидан кечирадилар ва ҳаётнинг аччиқ сабоқларини олиб, кўз ўнгимизда улғаядилар.

Акрам билан Сайёра севишиб турмуш қилишган. Уларнинг Нодира исмли фарзандлари бор. Ейиш-ичишдан, кийим-кечакдан камчиликлари йўқ. Акрам фан кандидати, институтнинг илмий ходими. Сайёра — машҳур профессорнинг қизи, у институтда давлат имтиҳонини топшириб, олий маълумот олиш арафасида. Шунга қарамасдан, уларнинг оиласи бузилади ва ҳар

иккови ҳам изтиробли кечинмалар қуюнида қолишади. Бунга сабаб, ҳар икковининг ҳам ҳаётга, оила, муҳаббат масалаларига маълум даражада енгил қараганлари, ораларидаги туйғуни муқаддас билиб эъзозламаганларидир. Акрам уйлангандан кейин диссертация билан бутунлай банд бўлиб, Сайёрани маънавий қўллаб-қувватлашни унутади. Сайёра эса оила ташвишларига қўниқиб кетиб, аввалги эркин кунларини, баъзиларнинг ялтироқ ва енгил ҳаётини қўмсайди. Ҳаёт ҳар икковининг ҳам адашганини исбот қилади. Ёзувчи уларнинг тақдири орқали инсон бахти учун севишиб оила қуришнинг ўзи кифоя эмас, бахт учун ҳамкорликда, қўлни қўлга бериб, ҳар куни, ҳар дақиқа жанг қилиш керак, инсон ҳаётининг моҳияти бир умр бахт яратиш санъатини эгаллаб ўтишда, деяётгандай бўлади. Қиссадаги бошқа образлар шу гоҳни чуқурроқ очишга, унинг ҳамма қирраларини намойиш этишга хизмат қилади. Ёзувчи «ёшлик — ғанимат, умр бир марта берилади. Ҳеч ким, ҳеч нарса билан ҳисоблашмай, айш-ишрат қилиб, ўйнаб-кулиб қолиш керак», деган чирик фалсафага амал қилувчи капалакмижоз ёшларни қоралайди. Буни, айниқса, кинорежиссёр Шавкатжон тимсолида ва оила, муҳаббат масаласига ўта енгил қарайдиган, ўзидан бошқани ўйлаш қобилиятидан маҳрум бўлган Нилуфар образида очиқ кўрамыз. Айни чоқда адиб мустақил ҳаракат қила олмайдиган, лапашанг, ландавур Муроджонни ҳам қоралайди. Шунингдек, қиссада Содик типидagi одамлар ҳам борки, у савияси пастлигидан муҳаббат деб рашкни тушунади ва хотинига пичоқ уриш даражасига бориб етади. Қиссада бундай типларга суяги меҳнатда қотган, соф ва ахлоқий принциплар асосида ҳаёт кечирувчи Амаки, Туробжон кабилар қарама-қарши қўйилади.

Хуллас, бу қисса бизга яна бир бор ҳаётнинг нақадар мураккаблигини, унда осон йўллар йўқлигини кўрсатади.

Одил Ёқубовнинг «Тилла узук» «Матлуба», «Қанот жуфт бўлади» каби қиссалари бугунги ҳаётимизнинг муҳим маънавий-ахлоқий муаммоларини қаламга олиб, китобхонга ибратли сабоқ беради. Биз бу қиссалар орқали замондошларимизнинг бугунги ҳаёти билан танишибгина қолмай, инсонийлик, муҳаббат, адолат ва садоқат каби тушунчаларни янада қадрлайдиган бўламыз.

Одил Ёқубовнинг «Ларза» (1962), «Бир фельетон қиссаси» (1963) каби асарлари даврнинг йирик ижтимоий проблемаларига бағишланган бўлиб, уларда адибнинг гражданлик шижоати, замонавийлиги, партиявий позицияси янада яққолроқ кўринади.

«Ларза» — партиямизнинг XX съезидан кейин ҳаётимизда кенг қанот ёза бошлаган янги ижтимоий тенденциялардан қувониб ёзилган, ўтмишда йўл қўйилган хатоларнинг такрорланмаслигига чуқур ишонч билан ёзилган асар. Қиссадаги воқеалар колхоз қишлоқларидан бирида 50-йилларнинг иккинчи ярмида бўлиб ўтади. Бу йиллар бутун мамлакатимиз ҳаётида, одамларимизнинг онги ва психологиясида жиддий ўзгаришлар юз бераётган, партиямиз ҳаётнинг ҳамма соҳаларида ленинча принципларни тиклаш учун кескин кураш олиб бораётган йиллар эди. Ёзувчи даврнинг ана шу руҳини жуда яхши билади ва конкрет қаҳрамонлар тақдирида бадиий жиҳатдан жонли ва ишонарли қилиб ифодалаб беради. Қиссада халқ манфаати йўлида жонини фидо қилишга тайёр бўлган ҳақиқий коммунистлар, асл халқ фарзандлари бир гуруҳ салбий кучларга — тарих улоқтириб ташлаган, лекин отдан тушса ҳам эгардан тушишни истамаган, ҳар хил йўллар билан аввалги мавқеини, обрў-эътиборини, нуфузини сақлаб қолишга интилувчи шахсларга қарши, адолат ва ҳақиқат тантанаси учун курашадилар. Қиссада салбий кучларнинг вакиллари сифатида Равшан полвон, Опа, Жамолов, Раҳимжонов, Латиф, Қулмат каби образлар берилган. Ёзувчи уларни тасвирлар экан, қалбида туғён урган нафрат ҳисларини яширмаса-да, қора бўёққа зўр бермайди, балки уларнинг моҳиятини ҳаётий манзараларда, ишонарли рангларда очишга интилади.

Равшан полвон — колхознинг собиқ раиси. Бир вақтлар раислик даврида роса даврон сурган. Бутун колхозда унинг дегани деган, қилгани қилган бўлган. У амалдан тушган бўлса-да, ҳозир ҳам унинг ҳар бир сўзи қариндош-уруғлари учун қонун. Бир замонлар унинг дарвозасидан ҳар кунни нечта «Победа» кириб, нечтаси чиққан, бутун район унинг меҳмондўстлигидан баҳраманд бўлган. Бироқ бу меҳмондўстликлар Равшан полвоннинг саховатпешалигидан эмас. У колхоз ҳисобидан сахий-

лик қилиб, «катталар»нинг оғзини мойлайди ва ўзининг бемалол яшаши, қинғир ишларини бемалол қилиши учун шароит яратади. У колхозни талаб хонавайрон қилади, одамларни дўқ-пўписа билан ишлатади, адолат ва ҳақиқат деган нарсаларни, халқнинг ишончини барбод қилади.

Опа ҳам бағритош, ўз манфаатинигина ўйлайдиган аёллардан. У саводсиз бўлса ҳам, бир вақтлар кўтарилиб қолган. Ушандан бери икки қўллаб амалга ёпишади. У ҳам ўз вақтида даври даврон сурган, колхоз мулкни обдан кемирганлардан. Район прокурори Жамолов ҳам эски тоифадаги одамлардан. У бир вақтлар Равшан полвон ва Опадан кўп манфаат кўрган, шунинг учун уларга ҳомийлик қилган. Уларнинг кўп жиноятларини кўриб, кўрмасликка олган. Булар учови уч хил одамлар бўлса-да, уларни бирлаштирадиган муштарак томонлар ҳам бор: учови ҳам ҳокими мутлақ бўлиш истаги билан ёнади — ҳамма уларга қўл қовуштиради, ўзларига қараёлмай титраб-қақшаса, истакларини оғизларидан чиқмай бажо келтиришса, шакколик қилишмаса — уларнинг орзуси шу. Жамолов Мутални ёмон кўради. Ҳолбуки, Мутал Жамоловга ёмонлик қилиш у ёқда турсин, уни атиги бир-икки бор кўрган, холос. Шундай бўлса-да, Жамолов уни «мағрурлиги, ўз қадрини билиши, тап тортмаслиги учун кўролмайди, тавба-тазарруга ўрганиб қолган бу одамга бунинг ҳаммаси ўтакетган манманлик бўлиб туюларди».

Равшан полвонлар учун тилсиз-забонсиз, ихтиёрсиз, ўз қадр-қимматини ҳис қилиш қобилиятидан маҳрум бўлган ижрочилар керак, уларнинг измидан чиқмайдиган иродасиз одамлар керак. Шунинг учун улар одамдаги ҳамма одамий сифатларни, ғурурни, мустақилликни, фикрлаш қобилиятини топташга тайёр.

Фақат айш-ишратни биладиган, ҳузур-ҳаловатни ўйлайдиган Латиф ёки кўкнори учун ҳаммани сотиб юборишга тайёр турадиган Қулматлар уларнинг қўлида қурол — уларни ишга солиб, Равшан полвонлар ёвуз ниятини амалга оширишади.

Партиямизнинг XX съезди ана шундай кучларни қаттиқ фош қилиб, қоралади, уларнинг фаолиятига чек қўйишга чақирди. Бироқ улар «ётиб қолгунча отиб қол» қабилда иш кўришади. Равшан полвон Муталнинг тасодифий хатосидан фойдаланиб, унинг устидан иш

қўзғайди. Опа партиямизнинг гуманистик принциплари..... меҳнаткашлар шикоятига эътибор бериш принципини сўйистеъмол қилиб, аризабозликка зўр беради. Улар маккорлик билан Муталдан қутулиб, аввалги амалларига қайта минишга уринишади. Бироқ уларнинг нияти рўёбга чиқмайди. Чиқиши ҳам мумкин эмас эди. Чунки партиянинг ташаббуси ва фаолияти билан ижтимоий муҳит ўзгарган, майдонга янги кучлар, янги одамлар кириб келган эди. Қиссада уларнинг вакиллари сифатида райком секретари Мўминов, колхоз раиси Мутал, колхоз парткоми Муборак, колхозчи уста Темирбек кабиларнинг образи берилган. Адиб уларнинг характери, психологиясини, ҳаётий принципларини алоҳида бир меҳр билан кўрсатади.

Мутал болалиги уруш йилларига тўғри келган, кўп қийинчиликлар кўрган, муҳтожликлар билан ўқиб улғайган йигит. У колхозга раис бўлгандан кейин, халққа таяниб иш юритади. У ишчан, ишнинг кўзини билади — ўзи бош бўлиб, 200 одам билан ариқ қазиб, даштдан ер очади, бир вақтлар ҳоким бўлган ишончсизликка барҳам бериб, одамларнинг кўнглини олади. Унинг раҳбарлигида колхоз аста-секин оёққа тура бошлайди. Муталнинг энг қимматли сифатларидан бири шуки, у ўзининг ҳар бир қадамини умумманфаат нуқтаи назаридан танқидий таҳлил қила олади, ўрни келганда ўзига танбеҳ беришдан чўчимайди. Унинг қалбида адолат ва ҳақиқат туйғуси мустаҳкам ўрин олган. Шунинг учун у қилган ишларидан қониқмай доим олисни мўлжаллайди, янги-янги ишларга қўл уради.

Райком секретари Мўминов уни худди шу сифатлари учун ҳурмат қилади, қўллаб-қувватлайди, колхоз машинаси аварияга учраганда эса, Муталга адолат юзасидан тўғри муносабатда бўлади.

«Ларза»даги уста Темирбек образи ҳам кўп жиҳатдан диққатга сазовор. У асл меҳнаткаш одам. Қўли гул, билмайдиган нарсаси йўқ. Айни чоқда, кўнгли очик, мард, фаол киши. Энг муҳими, унда ҳақиқат туйғуси кучли. Уста Темир ўзининг айбсизлигини исбот қилишни унча хоҳламаган Мутални қоралайди, бундан равшан полвонлар фойдаланиши мумкинлигини билиб, астойдил ишга киришади ва ҳақиқатнинг қарор топишида катта жонбозлик кўрсатади. Шу тарзда бу қиссада Одил Ёқубов 50-йилларнинг иккинчи ярмидаги ҳаётимизнинг

муҳим томонларини кўрсатиб берди. Энг муҳими — қисса орқали ҳаётдаги ўзгаришларнинг қонунийлигини, халқ манфаатига мослигини кўрсатиш билан бирга, тарих филдираги орқага айланмаслигига ишончимизни мустаҳкамлади. «Ларза»да яна бир карра Одил Ёқубовнинг инсон ва унинг қадр-қиммати ҳақида эҳтирос билан чуқур ўйлаши, бу унинг ижодидаги марказий масала бўлиб қолгани аён бўлди.

«Бир фелъетон қиссаси» ҳам «Ларза» каби бизни яна колхоз қишлоғига, унда 50-йилларнинг иккинчи ярмида содир бўлган кескин драматик воқеалар қўйнига етаклайди. Адиб бу қиссада ҳам муҳим ижтимоий проблемалар фонида яна инсон, унинг қадр-қиммати ҳақидаги ўйларини, дардларини китобхонга ҳавола қилади.

Қиссада қаламга олинган даврда қишлоқ ҳаётидаги воқеаларнинг энг муҳими — пахтачиликни ёппасига механизациялаш учун кураш эди. Бу кураш қишлоқда том маънода революция ясади, унинг тақдирини ўзгартириб юборди, бинобарин, қишлоқ одамларининг яшаш тарзида, онгида, психологиясида ҳам катта ўзгаришларни туғдирди. Табиийки, бундай катта иш қарама-қаршиликларсиз, курашсиз, осонгина рўй бермайди, Одил Ёқубов қиссада ана шу жараённинг энг муҳим конфликтларидан бирини бадний таҳлил этади ва жонли одамлар характерида гавдалантириб беради.

Қиссанинг бош қаҳрамони — Салтанатхон. У ўнинчи синфни яқинда битирган, турмуш қурган, шўх, қувноқ, ҳаётни, меҳнатни, одамларни севадиган жувон. У колхозда бир мавсумда ўн тонна пахта териб донг чиқарган. Ана шундай ажойиб аёл бирданига ёмонотлиққа чиқиб қолади — колхоздан кетиб, сельпо ошхонасида буфетчилик қила бошлайди, ҳаммага кўрс гапириб, ўжарлик қилиб, «енгилтак» деган ном чиқаради, ҳатто газетада фелъетон бўлади. Езувчи қиссада Салтанатдаги бу ўзгаришнинг туб сабабларини очади. Биз конкрет воқеалар орқали амин бўламизки, Салтанатни бу қўйга солган нарса айрим одамларнинг назокатсизлиги, беандишалиги, инсон қадрини назар-писанд қилмаслигидир. Қиссада Салтанатдаги ўзгаришнинг бош айбдори сифатида колхоз бригадири Мўмин ака ва Салтанатнинг турмуш ўртоғи Қулаҳмадлар кўрсатишган.

Мўмин — қўйдек ювош, исми жисмига монанд, жуда

мўмин-қобил одам. Бироқ бу хушфёллиқ, мўминлиқ, аслида унинг қалбидаги худбинлиқни, ўзгалар тақдирига лоқайдлиқни ниқоблашга хизмат қилади. Унга мақтов, шон-шуҳрат керак. Шу мақсади йўлида у ҳеч кимни аямайди. У тиш-тирноғи билан механизацияга қарши, чунки механизация дегани бир олам янги ташвишни бошлаб келади, ўйлашни, фикрлашни, бутун ишлаб чиқаришни янгича қуришни тақозо қилади. Мўмин ака эса ҳаёт дарёсида бир маромда оқишга кўникиб қолган. Унинг бригадасидаги аёллар ҳамма қийинчиликларни бўйинларига олиб, ишлаб тургандан кейин, Мўмин акага яна нима керак? Унинг ери икки-уч йиллаб шудгор қилинмайди, шунинг учун ҳам бу йилги бир қоп кўсак деб, янаги йилги ўн центнер пахтадан маҳрум бўлади, ерни кетмонда чоптириб, культивация қилинади, деб рапорт беради, терим машинаси келганда эса пахтазорга сув қўйиб юборади. Мўминнинг бутун қиёфаси, айниқса, Салтанат оғирлашиб қолганида, зудлик билан касалхонага етиб бориши учун машина сўраганида яққол очилади. Машина бўла туриб, Мўмин ака Салтанатни аравада жўнатади. У шифохонага етмасдан йўлда бола ташлайди. Мўмин ака учун одамдан кўра план тўлдириш, шуҳрат орттириш афзаллигини кўрган Салтанат ҳаммадан кўнгли совиб, «олам кўзига қоронғи кўриниб кетади». Бунинг устига умид билан бир ёстиққа бош қўйган эри Қулаҳмад ҳам буларнинг ҳаммасини кўра-била туриб, Мўмин акага бир оғиз бир нима дейишга ярамайди. Ёзувчи Салтанатнинг алам ва надоматга тўла сўзларида Қулаҳмаднинг маънавий қиёфасини очади: «Икки йил бир ёстиққа бош қўйиб, умид билан турмуш қурганимизда акангиз ақалли бир марта пешона теримни артиб, қўлимдан кетмонимни олмаганини айтмай қўя қолай, майли, у киши филдек йнгит бўлсалар ҳам, чаккаларига қалам қистириб табелчилик қилдилар, мен — ёш келинчак солдатча этик кийиб, ёзда кетмон чопдим, кузда тонналаб пахта тердим. Майли, бунга нолимайман, нолиш хаёлимга ҳам келган эмас. Бироқ ҳалиги воқеадан кейин, акангизнинг оёқларига ялиниб-ёлвордим: уч-тўрт ойга рухсат беринг, саводим бор, дугоналарим билан курсда ўқиб, механизатор бўлиб олай, дедим. Йўқ, бунга ҳам розилик бермадилар. Нега десангиз, ойнимсупургининг қаҳр-ғазабига учраб табелчилик лавозимидан айрилиб қолишдан қўрқдилар».

Бунинг устига Қулаҳмад Салтанатни Мўмин ака тарқатган беҳуда иғволардан ҳимоя этишга ҳам ожизлик қилади. Буларнинг барчаси бирлашиб ўз қадрини яхши биладиган мағрур Салтанат қалбида исён туйғусини алангалатади — иғвогарларга ўчакишиб, «сатанглик» ниқобини кийиб олади.

Ёзувчи ана шундай кескин, драматик воқеаларни тасвирлар экан, бу қиссасида ҳам жуда аниқ партиявий позицияда туради — қиссанинг ҳар саҳифасида авторнинг ҳақиқатнинг юзага чиқишига ишончи сезилиб туради. Адиб бу ишончни қишлоқнинг ажойиб одамларини — ишда уддабурон, ҳамиятли, андишали ёш раис Қамол, пахтачиликда ҳамма ишни механизациялаштириб, аёлларни оғир меҳнатдан қутқариш мумкинлигини исбот қилиш учун ўқитувчиликни ташлаб, бригадирлик қилаётган Амина опа, оловдек жўшқин, қувноқ, меҳнатсевар Юлдузхон қабиларни кўрсатиш орқали ифодалаган. Ниҳоят, инсон ҳамма нарсадан азиз эканлиги, унинг қадр-қимматини юксак тутиш зарурлиги, ҳаётга кенгроқ, чуқурроқ, донороқ қараш лозимлиги ҳақидаги гоյ журналист Учқунжон билан унинг севгилиси Матлуба ўртасидаги муносабатларда ҳам очилади. Салтанат воқеаси Учқунжон учун ҳам катта мактаб бўлади: ўзини ҳақиқат курашчиси деб билган Учқунжон ноўрин рашк билан, ишончсизлиги билан Матлубанинг одабий туйғуларини камситганини тушуниб олади. Шу тарзда ёзувчи «Ларза» ва «Бир фельетон қиссаси» асарларида давр руҳини чуқур ифодалаш билан бир қаторда китобхонга одабийлик, олижаноблик, эзгулик бобида ҳам дурустгина сабоқ берди.

* * *

Одил Ёқубовнинг биринчи романи «Эр бошига иш тушса» (1965) ва «Излайман» (1971) қиссаси темаси, гоյвий проблематикаси жиҳатидан бир-бирига яқин турадиган асарлар. Уларнинг иккови ҳам Улуғ Ватан уруши даврига бағишланган бўлиб, автобиографик материаллар асосида яратилган. Уларнинг иккови ҳам ёшлиги уруш йилларига тўғри келган авлоднинг ўсиш, улғайиш, чинқиш йўлини ҳикоя қилади, лекин уларнинг иккови ҳам ўша оғир йилларни яна бир карра

китобхонга эслатиб, «ўша кунлар унут бўлмасин». деб қўйиш учун ёзилган эмас, балки умумий йўналиши, руҳи билан бизнинг кунларимизга келиб боғланадиган асарлар.

«Эр бошига иш тушса» романининг қаҳрамонлари Машраб, Қўчқор, Акмал, Муяссар, Гулчеҳралар энди 16—17 га кирган ёшлар. Улар 9—10-синфларда ўқийди. Ўқишдан ташқари катталар билан барабар пахта ўстиради, ҳосил ташийди, хуллас, уруш нимани талаб қилса, ҳаммасини иккиланмай сидқидил бажаради. Машрабларнинг энг ажойиб фазилати шундаки, улар бениҳоя мусаффо, қалби тоза ёшлар. Улар халқ бошига тушган фожиани чуқур ҳис қилишади, одамларни самимий севишади. Шаҳарга олча сотишга тушган Муяссар олчани сотмай, госпиталдаги ярадор жангчиларга улашиб беради. Ёки Қўчқорнинг тоғ устидаги қозоқ овулидан бугдой олиб келишда кўрсатган жасоратини эсланг. Унинг ўзи буни жасорат эмас, оддий иш деб билади. Қолаверса, Қўчқоргина эмас, Машраб ва Муяссар ҳам, Акмал ва Лариса ҳам ўз фаолиятини жасоратга йўймайди. Оддий қаҳрамонлик, дабдабали, баландпарвоз сўзларга муҳтож бўлмаган қаҳрамонлик бу авлоднинг қонқонига сингиб кетган. Машрабларнинг софлиги, виждоний поклиги, тўғрилиги уларнинг курашчанлигини туғдиради. Бу авлод қинғир ишнинг душмани, виждонсизлик, кўзбўямачиликнинг қораловчиси. Ўзини элу юртга қарши қўядиганлардан, фақат ўзини ўйлайдиган қабиҳ одамлардан ҳазар қилади. Шунинг учун ҳам романда улар «адолат қидирувчилар»га айланадилар ва ҳақсизликка, ёлғонга қарши жон-жаҳди билан кураш олиб борадилар.

Одил Ёқубов бу романда ҳам ўз ижодининг асосий принципига содиқ қолади — схематизмдан қочиб, ҳаёт—бениҳоя мураккаб жараён эканидан келиб чиқади. Автор тасвирида «яхши» ва «ёмон» деган тушунчалар хийла мураккаб нисбий тушунчалар. Яхшилар адашиш ҳуқуқига эга. Бироқ ёзувчи адашишни адашишдан фарқ қилади. Биз Қўчқор ва Машрабнинг қозоқ овулидаги «адашиши»ни унча қораламаймиз, чунки бу адашиш уларни ҳаётнинг катта йўлидан четга буриб юбормайди. Гулчеҳранинг адашиши бизда оғирроқ таассурот қолдиради — у Акмалнинг муҳаббатига бефарқ қараб, Ёдгорга тегиб кетади, иродасизлик қилади. Ёзувчи Гулчеҳрани қораламайди. У ҳатто Барнони ҳам қораламай-

ди. Барно — фронтда жанг қилаётган Ашрафжоннинг қайлиғи. Лекин уни кутишга сабри чидамай, бевафолк қилади, ёшлигим ўтиб кетиб қолмасин, деб Эртоевнинг тузоғига илинади. Кейинчалик кўзи очилиб, қилмишга пушаймон бўлади. Ёзувчи «уни тушунинглар, у ҳам одам, адашиши мумкин», демоқчидай бўлади. Биз уни тушунамиз — ҳаётда бундай адашишлар кўп учрайди! Тушунишга тушунамизу, лекин унинг драмасини, изтиробларини чуқур ҳис қилмаймиз. Афтидан, Барнонинг ички дунёси, уни ҳаракатлантирган ички кучлар кенгроқ ва чуқурроқ очилганда, бу образ салмоқлироқ чиқарди. Ушанда, эҳтимол, биз Барнони қоралашга унча иштиёқ сезмас эдик.

Одил Ёқубов ўз романида адашишнинг шундай турларини ҳам кўрсатадики, моҳиятига кўра улар адашиш эмас, бориб турган жиноятдир. Масалан, Ёдгорбек ёшини яшириб, фронтдан қочиб юрган арзанда. Кўршермат ва Эшвойлар — «зўрлар»нинг қўлида қурол, Эртоев билан Чавандоз эса ёвуз ниятли қабиҳ одамлар. Улар ўз манфаатлари йўлида ҳеч қандай жиноятдан қайтмайди. Улар «ҳар куни, ҳар соат манман деган йигитлар ўққа учиб, дом-дараксиз кетаётган бир маҳалда бир кун бўлса-да ўйнаб қолишни» мақсад қилиб олишган. Ҳамма оғзидаги бир бурда ноннинг ярмини фронтга бераётганида, жон куйдириб ишлаётганида, Эртоев ғалла ўғирлайди, бойишни кўзлайди, амални орзу қилади, фахш ишларга берилади. У ўзига ёқмаган одамлардан қасд олишга тайёр. Шу мақсадда устози Аъзам ячейканинг хотини Гулсум опани хўрлайди, қалбаки ҳужжат билан меҳнат батальонига Эшвой ўрнига Акмалнинг отасини жўнатади, Машрабни «фронтга юбораман», деб аҳд қилади, Комил устидан иғво уюштиради, Чавандоз ҳам разилликда ундан қолишмайди. У Эртоевнинг ҳамма қинғир ишига шерик. Қишлоқда аза устига аза бўлиб турса-да, у дабдабали тўй қилиб, ўглини уйлантиради. Ёзувчи Эртоев ва Чавандозларнинг «адашиши»ни бутун вужуди, бутун эҳтироси билан қоралайди, китобхон ҳам уларнинг қилмишга бефарқ қараёлмайди, улардан нафратланади, машраблар эртоевларга қарши, уларнинг адолатсизлиги ва разиллигига қарши тап тортмай курашади ва бу курашда маънавий ғалабага эришади.

Романда кўпгина саҳифалар катта маҳорат билан ёзилган. Қатрободдаги меҳнат жараёни тасвирланган саҳифалар, қозоқ овулидан уруғлик бугдой олиб келиниши ҳикоя қилинган боб, Серафима Федоровнанинг вафоти кўрсатилган эпизод ва бошқалар шулар жумласидандир. Ёхуд Ларисанинг Муяссарлар билан биринчи марта боққа чиқишини эсланг: Лариса олча ва шафтоли қолиб, данакларини ҳам тера бошлайди. Бу ўринда ёзувчи кичик бир эпизодда катта маънони беришга интилади — Ларисанинг Ленинград қамалида оғир қийинчиликлар кўрганига, очлик даҳшатини бошидан кечирганига ишора қилади. Айни чоқда романда Инобатхон, Абубакиров каби қаҳрамонлар характери ҳали қиёмига етмагандай кўринади.

Романининг охирида Лариса Магнитогорскка, отасининг ёнига, Акмал ўқишга, Қўчқор ва Машраблар армияга кетади, Муяссар, ўқишни тугатиб, ТошМИга кириш учун қишлоқда қолади. Уларнинг кейинги тақдири ҳақида романда маълумот йўқ. Шундай бўлса-да, уларнинг тақдирини аниқ айтиб бериш мумкин: уларнинг бири — инженер, бири — адабиётчи, бири — ўқитувчи, бири — врач бўлиб, бугун ҳам коммунизм қурилишида актив хизмат қилмоқда. Бу курашчи авлод яхшилик ва гўзаллик учун, эзгулик ва келажак учун ҳар қандай разиллик ва қабихликка, эгрилик ва пасткашликка қарши курашаётган бугунги одамлар билан бир сафда бормоқда. Машрабларнинг ҳаёти, меҳнати, кураши, танлаб олган ҳаёт йўли ўқувчинини шунга ишонтиради.

Зуваласи уруш йилларида пишган ёш курашчи авлоднинг маънавий қиёфасини, ўсиш-улғайиш жараёнини илҳом ва эҳтирос билан тасвирлаган «Эр бошига иш тушса» романи ўзбек адабиётининг бақувват асарларидан бири бўлиб қолди.

Одил Ёқубовнинг «Излайман» қиссаси гоёвий мазмунига кўра «Эр бошига иш тушса» романининг мантиқий давомидай туюлади. Қиссада ўн саккиз ёшида қадрдон қишлоғини тарк этиб, фронтга отланган Мансуржон ва унинг дўстлари Арслон, Шоюсуф, Серкабойларнинг ҳарбий тақдири ҳақида ҳикоя қилинади. Улар Совет Армияси сафида 1945 йилда япон империалистларига қарши урушда иштирок этишади. Ёзувчи ҳарбий қисмларимизнинг Гоби саҳроси ва Хинган тоғи орқали қилган тарихий сафарини, шу сафар туфайли Квантун

армиясининг орқа томонидан чиқиб, қўққисдан берилган зарба билан душманни енганини катта маҳорат билан тасвирлаган. Қиссада ҳарбий қисмнинг турмуши, огир сафарнинг мушкулотлари, шиддатли жанглarning кескинлиги анча мукамал кўрсатилган. Лекин шундай бўлса ҳам ёзувчининг асосий мақсади совет — япон урушининг бир эпизодини ҳар жиҳатдан бадний гавдалантириб, тарихий жангнома яратиш эмас, балки шафқатсиз жангу жадал қуюнлари ичида, ҳарбий ҳаётнинг ҳамма қийинчиликлари ва мушкулотларидан ўтиб, қаҳрамонларнинг маънавий улғайишини кўрсатишдир. Кечагина қишлоқдан келган, ҳали олам ва инсон ҳақидаги, ҳаёт ва инсоний муносабатлар тўғрисидаги тушунчалари анча тор, тажрибалари анча кам бўлган Мансур, Арслон, Серкабойлар учун армия катта бир мактаб бўлади. Бу мактабдан фойдаланиб, улар пишиб чинқишади. Энг муҳими шундаки, йигитлар фақат жисмоний синовлардангина муваффақиятли ўтишмайди, балки одамийлик ҳақида, эзгулик ва олижаноблик тўғрисида сабоқ олишади. Армиядаги ҳаёт уларнинг эътиқодини, ахлоқий-маънавий фазилатларини мустаҳкамлайди.

Қиссадаги воқеалар Мансуржон тилидан ҳикоя қилинади. У армияда ўз ҳамюрти гвардиячи капитан Даврон Ғозиевга дуч келади. Воқеалар давомида Даврон Ғозиев қиссанинг ҳақиқий бош қаҳрамони даражасига кўтарилади. Даврон бутун қалби билан Ватанини севадиган, халқ олдидаги бурчига сўнгги нафасигача содиқ қоладиган, юрагида энг яхши инсоний туйғулар жўш урган офицер. У ўз ҳамюртларини меҳр билан кутиб олади, лекин уларни бошқа солдатлардан ажратиб, арзанда қилиб қўймайди. Аксинча, у ёш солдатларга ҳар бир аскар ўз халқининг армиядаги вакили эканини, бинобарин, бу юксак масъулиятга муносиб бўлиши лозимлигини уқтиради. Айни чоқда, энг қийин шароитларда у барча солдатлар манфаатини ўйлайди—улар сувсизликдан қийналиб қолганда, расмиятчиликни йиғиштириб қўйиб, масъулиятдан чўчимасдан, озиқ-овқат омборига қарашли машинани сувга юборади. Шу туйғу файли капитан Ногаевдек хавфли душман орттиришни билса ҳам, Даврон бундан заррача чўчимайди. Ёзувчи бир қанча эпизодларда Давроннинг бениҳоя пок виждонли, самимий инсон эканини очиб беради. Мансур

дастлаб унинг баъзи бир хатти-ҳаракатларидан шубҳаланари, назарида капитаннинг кичик лейтенант Оляга муносабатида аллақандай тама, эгрилик бордай туюлади, бироқ уларнинг муносабати том маънодаги жанговар дўстлик намунаси эканини билиб, уни ўз акасидай севиб қолади. Давроннинг бўлакча бир покликка, ўртамиёна одамларнинг ақли бовар қилмайдиган мусаффо дўстликка ҳамдард — ҳамжиҳатликка қодир одам эканига амин бўлади. Унинг олижаноб сифатлари Саломатхонга бўлган муҳаббати тарихида ҳам яхши очилган. Ёзувчи бу севгини ҳам ғоят пок, мусаффо инсоний муносабат тарзида очади.

Мансур ва унинг дўстлари ҳарбий хизматни ўтар эканлар, Оля Куприянова, старшина Сало, пулемётчи Вася Қолбаскин, старший лейтенант Харитонов каби асл инсонлар билан дўстлашибгина қолмай, балки ҳаётда пасткаш ва қабиҳ одамлар ҳам борлигига, ҳаёт олижаноблик ва ёвузлик, яхшилик ва ёмонлик, ҳақиқат ва ҳақсизлик ўртасидаги тўхтовсиз курашдан иборат эканига ишонч ҳосил қиладилар. Уларнинг нафратини қўзгаган шахслардан бири — ҳамқишлоқлари Мирҳайдар. У — қорнининг қули, кечаю кундуз овқатни ўйлайди, бир амаллаб озиқ-овқат омборига жойлашиб олиб, осойишта ҳаёт кечиради. Унинг бошлиғи капитан Ногаев ҳам фақат ўзини ўйлайдиганлар тоифасидан. У ҳам йигитлар жон олиб, жон бераётган шароитда, Оляни тузоққа илинтиришни орзу қилади, ўз иззат-нафсини деб капитан Ғозиев устидан тўхмат ва иғво уюштиради, унга сиёсий айблар тақайди. Қиссада яна бир персонаж бор — унга кам ўрин берилган бўлса-да, у ҳам моҳиятига кўра ногаевларга яқин туради. Бу давангирдай йигит бўлса ҳам урушга бормаи шаҳарда қолган, ширин ва мулойим гап-сўзлари билан аёлларни йўлдан уришни машқ қиладиган Ҳошим Холматовдир. Буларнинг барчаси Мансур ва унинг дўстларини ҳаёт мураккаб, унда яхшилик тантанаси учун актив курашиш керак, деган хулосага олиб келади.

Ёзувчи қиссада яна бир муҳим ижтимоий-ахлоқий муаммони ўртага ташлайдики, бу муаммо Одил Ёқубов ижодининг марказий масалаларидан биридир. Бу инсонга ишонч масаласидир. Бу муаммо яна Даврон Ғозиев тақдири орқали кўрсатилган. Тўрт йил урушда жонбозлик кўрсатиб, кўкси орден-медалларга тўлиб кетган, уч

марта оғир ярадор бўлган, армиядан бўшаши мумкин бўлса ҳам виждонининг амри билан армия сафида қолган Даврон устидан Ногаевнинг туҳмати билан иш қўзғалади, унинг сиёсий айблари қидирилади.

«Шунчаки юрагимни қон қилаётган нарса менга бўлган ишончсизлик. Мени шубҳа остига олишлари эзяпти дилимни!» — дейди ўлим тўшагида ётган Даврон. Бу драматик воқеа китобхонни чуқур ҳаяжонга солади, қисса қаҳрамони Мансуржон билан бирга унинг қалбида ҳам адолат ва ҳақиқат туйғусини алангалантиради.

Қиссадаги диққатга сазовор қаҳрамонлардан яна бири Саломатхондир. Асарда у кам иштирок этса-да, унинг қиёфаси, характери Мансур ва Давронларнинг хотиралари орқали тўлиқ гавдаланади. Ешлигида гўзаллиги, ширадор овози билан не-не йигитларнинг қалбига ўт ёққан Саломатхон дастлаб қишлоқда ёмон шухрат қозонади — у Тошкентда ўқиб юриб, фарғоналик йигит билан қочиб кетганмиш, деган овоза тарқалади. Бироқ воқеалар ривожланган сари биз унинг ҳақиқий қиёфасини аниқроқ кўрамиз. У уруш йиллари қишлоққа қайтиб келади, ўғилчасини меҳр билан тарбиялайди, мактабда ўқитувчилик қилади. Энг муҳими шундаки, ҳар қанча оғир бўлмасин, бошига қандай мушкул савдолар тушмасин, покиза муҳаббатига, севиб турмуш қурган умр йўлдоши Давронга содиқ қолади. Ҳатто Саломат Давроннинг ҳалок бўлганини билганидан кейин ҳам унга уйланишни истаган йигитларнинг таклифларини рад этади. Шундай қилиб, Саломатхон «Эр бошига иш тушса» романидаги Барнонинг батамом тескариси ўлароқ, пок муҳаббатнинг, садоқат ва вафонинг тимсолига — чинакам аёл гўзаллигининг тажассумига айланади. Унинг поклиги, вафодорлиги, маънавий гўзаллигидан одамлар мусаффо булоқдан сув ичгандай эзгуликка ташналигини қондирадилар. Мансуржон ҳам уни тез-тез йўқлаб турар экан, бу ишни унга тасалли бериш учун эмас, ундан тасалли топиш учун қилади.

«Излайман» қиссасининг қаҳрамонлари чинакам инсоний дўстлик ва муҳаббатнинг, самимият ва садоқатнинг қадрига етадиган гўзал одамлар. Уларнинг ҳаёт йўли, тақдири билан танишган китобхон муқаррар тарзда «ҳаёт мураккаб, лекин унда яхшилик, олижаноблик, гўзаллик боқийдир. Даврон ва Саломатдай, Оля ва Дмитрий Михайловичдай одамлар туфайли ҳаётда ман-

гу йўқ бўлмайдиган гўзаллик мавжуддир», деган хулосага келади.

Одил Ёқубовнинг «Эр бошига иш тушса» романи ва «Излайман» қиссаси асос қилиб олинган материал жиҳатидан ёзувчи ижодида янгилик бўлса-да, гоёвий проблематикаси, умумий руҳи, ҳаётга ёндошиши, ҳаётни тушуниши ва уни тасвирлаши жиҳатидан адиб аввалги ижодий принципларига содиқ қолган: уларда адиб яна бир қарра инсон ҳаётининг чексиз хилма-хил эканини, унинг мазмундорлиги, бахтиёрлиги, биринчи навбатда, одамнинг ўзига, қалбининг поклигига, эътиқодларининг юксаклигига боғлиқ эканини бадий образларда гавдалантириб берган.

* * *

Замон адабиёт зиммасига умумий вазифалар юклайди. Ҳар қайси ёзувчи бу вазифаларни ўз иқтидорига кўра ўзи учун конкретлаштириб олади. Шу жараёнда чинакам ёзувчилар ҳамisha ўз ижод тарозуларига оғирроқ тош қўйишга, қийин ва масъулиятли вазифаларни зиммаларига олишга интилишади.

1973 йилда эълон қилинган «Улуғбек хазинаси» романи Одил Ёқубовнинг ҳам ана шундай ёзувчилар тоифасига мансублигини кўрсатади. Гап шундаки, бутун ижоди давомида фақат замонавий темаларда ёзиб келган ёзувчининг тарихий темага мурожаат қилиши учун жуда катта ижодий жасорат керак. Тарихий асар адибдан бир қатор қўшимча қийинчиликларни енгишни талаб қилади. Аввало, адиб бир неча асрлар аввал яшаб ўтган одамларнинг қиёфасини, кийим-кечакларидан тортиб уй-анжомларигача, урф-одатларидан тортиб, қилиқларигача — ҳаммасини жонли тасаввур қилишга, уларнинг бошидан кечирган воқеаларини худди кўз ўнгида бўлиб ўтаётгандай қайта тирилтиришга имкон берадиган бой ва бақувват фантазияга эга бўлиши лозим. Унинг ижодий ҳаёлот оламининг уфқлари жуда кенг бўлмоғи керак. Бироқ унинг ўзи кифоя эмас. Тарих бир замонлар бўлиб ўтиб кетган турли-туман ажойиб-ғаройиб воқеалар силсиласигина эмас, балки ҳамisha бугун яшаётган, турмушни яхшироқ қилишнинг йўлини излаётган одамлар учун буюк бир сабоқ, мислсиз ибрат ҳамдир. Санъаткор тарихга қўл уради экан,

уни биринчи навбатда, бугун учун ибратли бўлган тарих сабоқлари қизиқтиради. Бунинг учун эса адиб ёзувчи бўлишдан ташқари, зукко тарихчи, олим ҳам бўлиши керак. Тарихий жанрнинг бу хислатини устоз Ойбек 30-йиллардаёқ жуда яхши таъкидлаган эди. «Тарихий романда, — деб ёзади Ойбек, — ҳақиқий реалист санъаткор билан илмий методология ила қуролланган тарихчи маълум нуқталарда учрашуви керак. Уларнинг тарихий ҳаётни текширишлари, ҳодиса ва воқеаларни танлашдаги йўл ва приёмлари қанчалик айрим бўлмасин, охириги пайтда, сўнгги натижада улар учрашуви лозим, яъни тарихчининг ҳақиқати ила санъаткорнинг ҳақиқати мувофиқ, ҳамоҳанг бўлиши керак. Қисқача айтганда, бадий ҳақиқат тарихий ҳақиқатга мос келсин».

Ниҳоят, яна шунини айтиш керакки, Улуғбек ҳақида устоз Шайхзоданинг ажойиб драмаси мавжудки, бугун бизнинг онгимизда Улуғбек ҳақидаги тасаввурнинг шаклланишида унинг роли бениҳоя катта бўлган эди. Бинобарин, Одил Ёқубов бу орада Шайхзода «панжасига панжа урмоққа» аҳд қилиб, ўзининг ижодий имкониятларини синамоқчи бўлган экан, бу билан зиммасидаги вазифани яна ҳам мураккаблаштиргани аниқ.

«Улуғбек хазинаси» романи билан танишган китобхон Одил Ёқубов бу мушкул вазифаларни муваффақият билан бажарганига тўла ишонч ҳосил қилади.

Одил Ёқубовнинг Улуғбек ва унинг даврига мурожаат қилиши бежиз эмас, албатта. Мирзо Улуғбек Урта Осиё тарихидаги энг ёрқин ва, айни чоқда, энг фожиавий шахслардан биридир. У бир томондан, буюк олим: Улуғбек яратган «Зижи Қўрагоний» асари неча асрлар давомида жаҳон астрономиясининг ривожини учун замин бўлди, Лаплас уни «буюк кузатувчи» деб атади, рассомлар унинг суратига жаҳоннинг энг машҳур олимларини қаторидан ўрин беришди. Иккинчи томондан, у қирқ йил ҳукмронлик қилган темурийзода. Унинг даврида меҳнаткаш халқнинг аҳволи заррача яхшиланмади, ўзаро қирғинлар, беҳуда қон тўкишлар барҳам топмади, солиқлар камаймади, мамлакатда адолат қарор топмади. Улуғбек бўрилар қуршовида яшаган ва уларнинг расм-русумларига амал қилган шахс эди. Улуғбек шахсиятидаги зиддият, Улуғбек ва замон ўртасидаги зиддият бу шахснинг буюк фожиасини туғдирди — у охирироқларида ўз ўғли Абдуллатиф томонидан ўлдирилди.

Табийки, драматизм ва фожиага тўла бу тақдир санъаткор учун катта имкониятлар беради.

Одил Ёқубов Улуғбек тақдирини қаламга олар экан, унинг биографиясини бадиний гавдалантиришни, унинг ҳаёт йўлини йилма-йил, воқеама-воқеа баён қилиб беришни мақсад қилмаган. Адиб гарчи айрим воситалар ёрдамида унинг ҳаётидаги энг муҳим воқеаларни тасвирлашдан қочмаса-да, асосан, Улуғбек ҳаётининг сўнгги икки йилини диққат марказида тутди. Адибнинг асл мақсади Улуғбек шахсиятини англашга, унинг буюклиги ва ожизлиги сирларини идрок этишга ва шу орқали тарихий даврнинг моҳиятини очишга қаратилган.

Романнинг илк саҳифаларидаёқ, Улуғбек кўз ўнгимизда ҳам шиддатли, ҳам ожиз шахс сифатида намоён бўлади: «Унинг сал тўлиша бошлаган бўй-бастиди, мисдай қорамтир, узунчоқ юзида, қалин қошлари тагидан тикилиб қараган ўйчан нигоҳида ҳам теурийларга хос, кишини ўзига ром этувчи шиддат, ҳам қандайдир пинҳоний мажруҳлик бор эди». Улуғбек табиатидаги бу зиддиятнинг манбаи нимада? Романда бу саволга батафсил жавоб берилган. Мирзо Улуғбек билимли, маърифатли одам эди. У ҳаётни анча чуқур идрок этади. У «бошидаги тож, тагидаги тахт илму фунун учун даркор эканини тушунади». Шунинг учун мадрасалар қурдиради, расадхонани барпо этади, олимларга ҳомийлик қилади, ўзи ҳам илм билан шуғулланиб коинот сирларини ўрганишга журъат этади. Бу эса муқаррар тарзда шунга олиб келадики, илм чўққилари сари парвоз этган инсон тафаккури ҳукмрон дунёқарашнинг, ислом фалсафасининг чирик ва заиф жойларини англай бошлайди, хурофот ва бидъат, жаҳолат ва нодонлик билан олам сирини кашф этишга чоғланган эркин тафаккур ўртасида ҳаёт-мамот жанги бошланади. Улуғбек султон сифатида ўз муҳитидан чиқиб кетолмаган бўлса-да, олим сифатида ундан анча юқори кўтарилган ва замоннинг энг чигал муаммоларини ўйлайдиган даражага етган эди. «Во дариғ! Нечун шундай? Нечун бу коинот, бу табиат, бу қир ва адирлар бундай соф, мусаффо, беғубор? Нечун одамлар бундай нопок, носамий яшайдилар? Шон-шухрат, салтанат, тожу тахт учун бу ёлғон дунёда бир-бирини кўролмайдилар?»

Бу Улуғбекни қийнаган, жавоб топишини талаб қил-

ган жумбоқ эди. Улуғбек инсон ҳаётининг асл маъноси, мақсади ҳақида ҳам ўйлайди. Лекин на бу жумбоқнинг жавобини топади ва на ўйларининг тагига етади. Аксинча, унинг иродасидан зўрроқ куч илм билан шуғулланишига халақит беради. Тахт ва салтанат учун кураш гирдобига улоқтиради. Улуғбек бу кучга бўйин эгади ва шу кучнинг қурбони бўлади. Бу куч ундан кейин яна неча асрлар давомида ҳам ҳукмрон бўлган дин, хурофот ва бидъат эди. Хуллас, ёзувчи Улуғбек сиймосида тафаккур билан хурофот ўртасидаги азалий ҳаёт-мамот жангининг драматизмга тўла кульминацион нуқталаридан бирини тасвирлаган. Бу курашнинг иккинчи қутбда шайх Низомиддин Хомуш, шайхзода Абдуллатиф, амир султон Жондор каби кучлар туради. Романда уларнинг ҳар бири ўз индивидуал қиёфасига, такрорланмас характерига эга. Бироқ улар бирлашиб, зулмат ва жаҳолат дунёсининг моҳиятини ифодалайди. Шайх Низомиддин Хомуш ҳар қандай зиёнинг, тафаккурнинг душмани. У динни пеш қилиб, инсон тафаккурининг дурдона мевалари бўлмиш китобларни гулханда ёқади, Улуғбек ва унинг шогирдларига қарши курашади. Абдуллатиф уларнинг қўлида қўғирчоқ. Лекин бу ҳокимиятга эришишга ёрдам бергани учун у тақдирга тан беради. Шу мақсад йўлида падаркушликдан ҳам тоймайди. Адиб унинг ҳокимият тепасига келгандан кейинги изтиробларини, виждон азобида қийналишларини, идроксизлиги ва иродасизлигини жуда яхши, ишонарли очган. Амир Султон Жондор ҳам эътиқодсиз, тиллога сотилишга тайёр мунофиқ одам. Курашда улар ғолиб чиқишади—Улуғбек қатл қилинади. Лекин шундай бўлса-да, Улуғбекдек соҳиби тафаккурнинг мағлубияти китобхонда умидсизлик кайфиятини туғдирмайди.

Романнинг иккинчи қисмида адиб Улуғбек ўлимидан кейинги воқеаларни кўрсатар экан, инсондаги ижобий фазилатларнинг боқийлиги ҳақида чуқур ўйлашга ундайдиган лавҳалар чизади. Бу жиҳатдан, айниқса, Али Қушчи билан Мирзо Муҳиддин образлари диққатга сазовордир.

Уларнинг иккови ҳам зукко, фозил, олим одамлар. Уларнинг иккови ҳам Улуғбекнинг шогирдлари — унинг илмидан, меҳрибонлигидан кўп баҳраманд бўлишган. Бироқ ҳаёт синовларига дуч келишганда, илм йўлида, одамлар манфаати йўлида қатъий ҳаракат қилиш лозим

бўлганда, улар бир-бирига зид икки хил йўлни танлашади: Улуғбек бой ва нодир кутубхонани, кўп йиллик меҳнатининг самараси бўлмиш қўлёмаларини сақлаб қолишни, уни келажак авлодларга етказишни иккала шогирдига топширади. Али Қушчи бу вазифани буюк шараф деб қабул қилса, устозининг буйруғига ихлос ва садоқат билан бўйин эгса, Мавлоно Муҳиддин бу топшириқдан чўчийди, ҳузур-ҳаловатига, тинчлигига путур етишини билиб, шогирдлик ва инсонийлик бурчига хиёнат йўлини танлайди. Роман давомида Али Қушчининг садоқати унинг бошига кўп балоларни келтиради — у ҳибс қилинади, очлик азобини тортади, оиласидан жудо бўлади, султоннинг қаҳрига учрайди, тинчини йўқотади, ўз юртидан бадарға бўлади. Лекин буларнинг ҳеч қайсиси уни ўз йўлидан қайтаролмайди, ҳеч қандай куч уни хиёнат ва мунофиқлик гирдобига торта олмайди. Қандай куч Али Қушчига бу синовларга чидаш учун ёрдам беради? Бу — унинг мустаҳкам эътиқоди, инсоний поклигидир. Али Қушчи устозининг буюклигига, ўз тафаккури билан замон зулматини чақмоқдай ёрита олганига ишонади, устози қолдирган бебаҳо хазина умумбашарники эканини ва уни эгасига етказиш муқаддас иш эканини билади. Шу туфайли, у сийловларга учмайди, азоблардан қўрқмайди.

Али Қушчи — инсоний садоқат, мустаҳкам эътиқод, метн ироданинг тимсоли сифатида меҳримизни қозонади.

Мавлоно Муҳиддин эса эътиқодсизликнинг қурбони бўлади. Унинг учун ҳаётда муқаддас нарса йўқ. Ўзининг ҳузур-ҳаловати йўлида шароитга мослашишга, йиллаб тўғри деб амал қилиб келган ақидаларига хиёнат қилишга тайёр иродасиз одам. Келишиш, мослашиш билан жон сақламоқчи бўлади — бироқ ҳаёт хиёлати ва мунофиқлиги учун Муҳиддиндан шафқатсиз ўч олади.

«Улуғбек хазинаси» романида фожиавий воқеалар кўп: Улуғбек қатл қилинади, Қаландар ва унинг севгили Хуршидабону ҳалок бўлади, Али Қушчи бегона юртларга кетади. Бироқ шундай бўлса-да, роман чуқур оптимистик руҳ билан суғорилган, Одил Ёқубов қонли воқеалар, аламли аччиқ тақдирлар ҳикоясини сўзлар экан, тарихнинг бугун ҳам қадрини йўқотмаган, ибратли сабоғини тўғри белгилайди, одамларнинг ҳаётини

ҳаёт қилган, уни ҳаракатлантирадиган куч яхшилик ва олижаноблик, садоқат ва вафо, меҳр ва самимиятдир. Улуғбек ҳалок бўлди, бироқ унинг экиб кетган яхшилик уруғларини Али Қушчи ва Мирам Чалабий, Қаландар Қарноқий ва уста Темур Самарқандийлар парваришлаб, кўкартиришди. Шу туфайли Улуғбекдан мерос қолган хазина келажак авлодларга етиб келди.

«Улуғбек хазинаси» Одил Ёқубовнинг маҳорати тинмай ўсиб бораётганидан, унинг ижодий имкониятлари жуда кенглигидан далолат беради. Бу асар ғоявий чуқурлиги, тарихий воқеликни кенг кўламда очиши, одамлар характерини ишонарли тасвирлаши, психологик теранлиги билан тарихий роман жанрида Ойбекнинг «Навоий» романидан кейинги катта воқеа бўлди.

* * *

Чинакам ёзувчи ҳаётни таҳлил қилар экан, унинг моҳиятини ташкил қилувчи ҳақиқатни, инсон турмушининг мазмунини, мақсадини излар экан, ҳар бир жиддий асари билан катта бир довондан ошиб ўтгандай бўлади. Ижод йўли довонлар оша ўтадиган машаққатли йўл. Одил Ёқубов салкам чорак асрлик ижоди давомида бундай довонлардан муваффақиятли ўтиб, анча баландга кўтарилди. Бироқ довоннинг бир хислати бор — ҳар гал унинг энг юксак нуқтасига кўтарилганинда нигоҳинг қаршисида янги кенгликлар, янги уфқлар намоён бўлади. Улар сени ўз қўйнига чорлайди. Йўлинг машаққатли эканини биласану, лекин бари бир, уларга томон яна одимлаб кетасан.

Севимли ёзувчимиз Одил Ёқубов ана шу йўлда янги-янги довонларни забт этишига, китобхонларни янги-янги бақувват асарлар билан хушнуд этишига ишонамиз.

1975

МУНДАРИЖА

<i>П. Шермухамедов. Танқиднинг жозиба сири*</i>	3
---	---

Адабий ўйлар

Биринчи мўъжиза	11
Ленин ва адабиёт	24
Революция ва адабиёт	44
Дўстлик қонуни	64
Йиллар ва йўллар	87
Замон — қалб — поэзия	166

Адабий портретлар

Халқ бахтининг оташин куйчиси	203
Истеъдод жилолари	253
Мақсуд Шайхзода	299
Миртемир	358
Ижоднинг катта йўлида	390
Ижод довлонлари оша	426

На узбекском языке

АЗАД ШАРАФИДДИНОВ

Первое чудо

Литературные портреты и статьи

Редактор Т. Алимов
Расом А. Бобров
Расмлар редактори И. Кириакиди
Техн. редактор Э. Саидов
Корректор Р. Содиқбекова

ИБ № 704

Босмахонага берилди 24.10.78. Босишга рухсат этилди 11.03.79, Формати 84X108¹/₃₂ Босма л. 14,5. Шартли босма л. 24,36. Нашир л. 24,27+0.02 вкл. Тиражи 7000 Р 08903 Гафур Гулом номидаги Адабнёт ва санъат нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома № 132—78.

Ўзбекистон ССР Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитетининг Тошкент „Матбуот“ полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасида 1-босмахонада № 1 қўғозга босилди. Тошкент, Ҳамза кўчаси, 21.1979 йил. Заказ № 618. Баҳоси 1 с. 60 т.